

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Јелена А.Живковић

**КОНЦЕПТ ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ
И МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ У УСЛОВИМА
РАЗВОЈА ГРАДОВА СРБИЈЕ**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Msc Jelena A. Živković, grad.eng.arch.

**THE CONCEPT OF INTEGRATED RECREATION
AND POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION IN
DEVELOPMENT OF SERBIAN CITIES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

Др Зоран Никезић, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови комисије:

Др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Др Сретен Вујовић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране:

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Рад на овој дисертацији био је лепо, напорно и узбудљиво путовање на коме су ми помагали и пружали подршку многи дивни људи.

Најдубљу захвалност желим да изразим мом ментору, професору др. Зорану Никезићу, за пажњу, посвећеност и стрпљење, за корисне и инспиративне савете које ми је давао, за знање и вештине које ми је преносио. Хвала Вам поштовани професоре, што сте ми омогућили да ово путовање постане инспирација за будуће интелектуалне и креативне авантуре.

Изразиту захвалност за подршку у раду на овој дисертацији дугујем уваженим професорима и колегама - проф. мр Рајку Корици, проф. др Живани Веснић-Нећерал, проф. др Зорици Петровић, проф. др Владану Ђокићу и проф. др Сретену Вујовићу.

Од срца се захваљујем драгим пријатељима без чије помоћи ово путовање не би било успешно завршено – Ксенији Лаловић, Зорану Ђукановићу, Урошу Радосављевићу, Данијели Миловановић – Родић и Милици Милојевић.

Мојим најмилијима, мами, тати, Пеки и Куји посвећујем овај рад јер не постоје речи којима бих могла да им се захвалим за све.

КОНЦЕПТ ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ У УСЛОВИМА РАЗВОЈА ГРАДОВА СРБИЈЕ

Резиме

Ова дисертација се бави истраживањем савременог развоја рекреације и њене улоге у урбаном развоју. У контексту трагања за новим обрасцима развоја, којима би се омогућило превазилажење проблема дезинтеграције урбане структуре, рекреација се преиспитује као интегративни урбани садржај који је као такав препознат у урбаној теорији.

Фокус рада је на урбаној рекреацији, дакле оној која се одвија у граду и одражава урбане стилове живота. Пажња је усмерена на истраживање феномена "интегрисане рекреације" за који се претпоставља да значајно увећава могућности за рекреацију у савременом граду. Овај феномен је резултат укључивања рекреације у различите процесе производње простора. Реч је о процесима који, поред традиционалних нормативно-дистрибутивних политика развоја рекреације у јавном сектору, реализују рекреативне садржаје и просторе у савременом граду као средство развоја града.

Циљ овог истраживања је био да утврди основе и испита могућности коришћења рекреације као средства повезивања урбане структуре, као и да омогући примену стечених знања у усмеравању развоја градова Србије. Будући да феномен интегрисане рекреације није укључен у постојећи концепт развоја рекреације у Србији, претпоставка о промени улоге рекреације у развоју савремених градова је условила да се, у складу са налазима истраживања, редефинише и концепт рекреације у урбаном развоју у Србији.

Због тога је и истраживање било подељено у два дела. У првој фази су објашњене околности појаве феномена интегрисане рекреације, систематизоване карактеристике савремене провизије садржаја и простора рекреације, и на основу теоријског дефинисања рекреације као интегративног урбаног садржаја испитиване могућности коришћења рекреације као средства повезивања урбане структуре. Испитивање карактеристика интегрисане рекреације и њеног интегративног потенцијала у савременом граду било је засновано на жељи да се препознају

различите могућности развоја кроз рекреацију, као и да се при том сагледају вредности који леже у њиховој основи. Због тога је фокус са директог избора репрезентативних примера из праксе, померен на истраживање актуелних концепата развоја града кроз рекреацију, који су ту праксу омогућили или су на основу ње били генерисани. Реч је о концептима „града забаве“, „града фантазије“, „града туризма“, „града доживљаја“, „града игре“, „здравог/активног града“, „зеленог града“ и „креативног града“. Анализом ових концепата успостављене су везе између развојних проблема, актера производње простора, форми рекреације које производе и веза у урбаној структури које успостављају. Идентификоване су и систематизоване карактеристичне форме и нивои развоја интегрисане рекреације, као и локације на којима различити процеси производње простора интегришу рекреацију у урбани простор. Упоредном анализом су испитиване сличности и разлике појединих концепата и идентификоване приоритетне локације за развој кроз рекреацију. Утврђено је да „интегрисана рекреација“ поседује сопствену логику везивања за простор која прати различите развојне потребе града, као и да различити концепти развоја кроз рекреацију пружају различите могућности лоцирања, форме и нивое развоја простора рекреације, и омогућавају различите врсте рекреативних пракси. Укључење рекреације у различите процесе производње простора кроз различите концепте развоја на тај начин увећава могућности за интегративне рекреативне праксе и тако доприноси повезивању урбане структуре у савременом граду.

На основу резултата истраживања у првом делу рада, сагледавања специфичних услова развоја градова Србије, као и преиспитивања постојећег концепта рекреације, дефинисане су нове вредносне и садржајне основе развоја рекреације у усмеравању развоја градова Србије. У оквиру новог Концепта интегрисане рекреације развијен је Модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације. Овај модел повезује процес производње простора интегрисане рекреације, специфичне ситуације интегрисане рекреације и могућности повезивања урбане структуре. Размотрене су могућности операционализације и импликације резултата истраживања у односу на урбани дизајн, планирање и управљање и дефинисане претпоставке за примену концепта интегрисане рекреације у развоју градова Србије.

На примеру Београда је проверавана могућност примене концепта интегрисане рекреације у локалном контексту. На основу анализе стратешких докумената развоја града и иницијалног разматрања примера из праксе, утврђен је релативно висок ниво

развијености феномена интегрисане рекреације у Београду, као и ограничене могућности које постојећи стратешки документи пружају за коришћење рекреације као средства развоја града. Анализа улоге рекреације у развоју централног градског приобаља Саве је указала да је у постојећим условима развој кроз рекреацију могућ и у Београду, али кроз мање фрагменте и тактичке интервенције.

Кључне речи: рекреација, развој града, урбана структура, процеси производње простора, интеграција, Србија, Београд

Научна област: Архитектура и урбанзам

Ужа научна област: урбанизам и просторно планирање

УДК број: 711.4:711.455(497.11)(043.3)

THE CONCEPT OF INTEGRATED RECREATION AND POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION IN DEVELOPMENT OF SERBIAN CITIES

Abstract

This thesis explores the contemporary urban recreation and its use as a tool for urban development. Based on integrative capacity of recreation as an urban activity, the aim of the research was to examine possibilities to use this asset in development of Serbian cities. Since the existing concept of recreation development in Serbia doesn't acknowledge its possible use as a tool for urban development, thesis aims to redefine the concept of recreation so that it can be implemented in Serbian context.

For that reason the research was organized on two levels. At the first level the integrative role of recreation was examined through research in urban theory and in the fields of psychology, sociology and geography of leisure. Integrative capacity of urban recreation was defined through concepts of leisure experience, encounter and practice and as such operationalized as fluid, focal and porous integrative practice. Different possibilities for activating integrative potential of urban recreation were identified for autonomous and integrated forms of urban recreation.

The occurrence and spreading of the phenomena of integrated recreation is then explained and its integrative capacity explored through comparative analysis of eight concepts of development through recreation: „city of fun“, „fantasy city“, „tourist city“, „experience city“, „city of play“, „healthy/active city“, „green city“ and „creative city“. The aim was to identify possibilities and constraints of each mode of urban development. The characteristics of each concept of development through recreation were mapped on hypothetical model of contemporary city so that a new „landscape of integrated recreation“ can be identified. The results have proved that various development paths enabled recreation to function as an integrative tool for urban development at different levels, in various forms and on many locations in the city.

These results formed the basis for redefining a concept of recreation in Serbia and for developing a model for integrating urban structure through development of recreation

opportunities in urban space. This conceptual model connects the process of production of recreational space, characteristics of recreational spatial situations and their possible integrative effects on urban structure. The new concept of integrated recreation was developed by taking into account specifics of Serbian cities and particular social, economical, political and cultural conditions in which they develop.

The implementation of the concept of integrated recreation was explored by using the city of Belgrade as a case study. The content analysis of four main planning documents and strategies for city development showed that basis for using recreation as a tool for urban development exists, but that there are many restrictions for the implementation. At the other hand, we have shown that in practice various forms of integrated recreation can be identified, but that there are not connected with official planning system. Finally, the analysis of the role that integrated recreation played in re-development of Belgrade central waterfront on the Sava river showed that through spatial fragments and in form of urban tactic, recreation can be used as a tool for urban development in Serbian cities.

Key words: urban recreation, leisure, city development, urban structure, integration, production of space, Serbia, Belgrade

Academic Expertise: Doctor of Philosophy

Field of knowledge: Architecture and Urbanism

UDK number: 711.4:711.455(497.11)(043.3)

САДРЖАЈ

1.0. УВОД	1
1.1. Дефинисање предмета рада	1
1.1.1. Образложење избора теме истраживања.....	1
1.1.1.1. Актуелност теме.....	1
1.1.1.2. Досадашња истраживања.....	2
1.1.1.3. Проблем истраживања.....	5
1.1.2. Предмет истраживања.....	7
1.2. Оправданост, сврха и циљеви истраживања	10
1.3. Радне хипотезе	12
1.4. Методологија истраживања	13
1.5. Структура рада и опис поглавља	17
2.0. РЕКРЕАЦИЈА КАО ИНТЕГРАТИВНИ УРБАНИ САДРЖАЈ	20
2.1. Дефинисање рекреације	20
2.1.1. Појам и садржај рекреације.....	20
2.1.2. Структура и процес рекреације.....	23
2.1.2.1. Мотивација за рекреацију.....	23
2.1.2.2. Циљеви и структура рекреације.....	23
2.1.2.3. Ниво посвећености рекреацији.....	24
2.1.2.4. Процес урбане рекреације.....	26
2.1.3. Специфичност и значај рекреације.....	28
2.1.3.1. Специфичност рекреације као домена живота.....	28
2.1.3.2. Корист и значај рекреације за човека и друштво.....	29
2.1.3.3. Рекреација као чинилац квалитета живота.....	30
2.1.4. Рекреација као део и критика свакодневног живота: основе интегративности - читање Лефевра 1.....	30
2. 2. Интегративна улога рекреативног доживљаја	33
2. 3. Интегративни потенцијал рекреативних пракси	36
2.3.1. Рекреација као пракса и сусрет у урбаном простору.....	36
2.3.2. Рекреација као медијум везивања за место	37
2.3.3. Рекреација као место друштвености.....	39
2.3.3.1. Рекреација као домен животног стила.....	39
2.3.3.2. Рекреација као поље изградње друштвеног капитала.....	41
2.3.3.3. Заједнице у рекреацији: формалне и привремене.....	43
2.3.3.4. Рекреација као друштвена пракса: заједно у потрошњи и грађанству.....	44
2.3.3.5. Рекреација као место друштвености.....	45
2.3.4. Интегративност рекреативних пракси у урбаном простору.....	46
2.3.4.1. Фокалне праксе рекреације.....	47
2.3.4.2. Флуидне праксе рекреације.....	48
2.3.4.3. Порозне праксе рекреације.....	49
2.3.5. Рекреација као средство означавања урбаног простора.....	50

2. 4. Простор рекреације као поље активирања њеног интегративног потенцијала.....	51
2.4.1. Простор рекреације.....	52
2.4.1.1. Врсте простора урбане рекреације.....	54
2.4.1.2. Конфигурације рекреативних и других садржаја у урбаном простору.....	55
2.4.1.3. Карактер простора урбане рекреације.....	57
2.4.2. Рекреација као средство повезивања урбане структуре.....	58
2.4.2.1. Аспекти повезивања урбане структуре.....	58
2.4.2.2. Нивои повезивања урбане структуре.....	59
2.4.2.3. Карактер повезивања урбане структуре.....	60
2.4.3. Самостална и интегрисана рекреација у граду.....	62
2.4.3.2. Провизија простора и садржаја рекреације.....	62
2.4.3.3. Самостална и интегрисана рекреација у урбаном простору.....	63
3. 0. ИНТЕГРИСАНА РЕКРЕАЦИЈА У САВРЕМЕНОМ ГРАДУ.....	67
3. 1. Околности појаве и развоја интегрисане рекреације у савременом граду.....	68
3.1.1. Рекреација у савременом друштву.....	68
3.1.1.1. Фактори промене улоге и значаја рекреације у друштву	68
3.1.1.2. Карактеристике тражње за рекреацијом у савременом друштву.....	72
3.1.1.3. Промена основа развоја рекреације у граду.....	74
3.1.2. Производња друштвеног простора: читање Лефевра 2.....	74
3.1.3. Укључење рекреације у друштвене процесе производње урбаног простора.....	76
3.1.3.1. Услови и изазови развоја савремених градова.....	77
3.1.3.2. Нове урбане политике.....	78
3.1.3.3. Нове урбане економије.....	81
3.1.3.4. Урбана свакодневница/цивилно друштво.....	86
3. 2. Карактеристике интегрисане рекреације у савременом граду.....	91
3.2.1. Приступ анализи карактеристика интегрисане рекреације у савременом граду.....	91
3.2.2. Приказ и анализа концепата развоја града кроз рекреацију.....	94
3.2.2.1. Град забаве.....	94
3.2.2.2. Град фантазије.....	99
3.2.2.3. Град туризма.....	105
3.2.2.4. Град доживљаја.....	111
3.2.2.5. Град игре.....	115
3.2.2.6. Здрав/активни град.....	120
3.2.2.7. Зелени град.....	124
3.2.2.8. Креативни град.....	129
3.2.3. Упоредна анализа концепата развоја града кроз рекреацију.....	138
3.2.3.1. Производња простора кроз рекреацију.....	138
3.2.3.2. Карактеристике простора интегрисане рекреације.....	140
3.2.3.4. Карактеристике рекреације.....	141
3.2.3.5. Интегративност рекреативних пракси.....	142
3.2.3.6. Повезивање урбане структуре интегрисањем рекреације.....	143
3. 3. Интегрисана рекреација као фактор повезивања урбане структуре: могућности и ограничења развоја кроз рекреацију.....	144
3.3.1. Просторне форме и нивои развоја кроз рекреацију.....	144
3.3.2. Пејзаж интегрисане рекреације и приоритетне области/локације за развој кроз рекреацију.....	146
3.3.3. Актери провизије као фактори обликовања могућности повезивања урбане структуре интегрисањем рекреације.....	150

4.0. КОНЦЕПТ ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ У УСЛОВИМА РАЗВОЈА ГРАДОВА СРБИЈЕ	152
4. 1. Редифинисање концепта рекреације у урбаном развоју Србије	152
4.1.1. Услови и карактеристике развоја градова Србије.....	152
4.1.1.1. Услови развоја градова Србије.....	152
4.1.1.2. Карактеристике развоја градова Србије.....	156
4.1.1.3. Квалитет живота у градовима Србије.....	159
4.1.1.4. Пракса рекреације као показатељ квалитета живота у Србији.....	160
4.1.2. Развој рекреације у градовима Србије – постојећи концепт.....	164
4.1.2.1. Вредносне основе развоја рекреације у градовима Србије.....	165
4.1.2.2. Садржајне основе развоја рекреације у градовима Србије.....	166
4.1.2.3. Актери и карактеристике провизије рекреације у градовима Србије.....	168
4.1.2.4. Квалитети и ограничења постојећих приступа развоју рекреације у граду.....	170
4.1.3. Концепт интегрисане рекреације за усмеравање развоја градова Србије.....	171
4.1.3.1. Редифинисање вредносне основе: рекреација као циљ и средство развоја.....	172
4.1.3.2. Редифинисање садржајне основе: самостална и интегрисана рекреација.....	173
4.1.3.3. Редифинисање актера провизије: формални и неформални.....	175
4. 2. Модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације	176
4. 3. Операционализација и импликације за урбани дизајн, планирање и управљање у Србији	
4.3.1. Урбани дизајн.....	182
4.3.2. Урбано планирање и управљање.....	186
4.4. Претпоставке за примену концепта интегрисане рекреације у усмеравању развоја градова Србије	190
5. МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ КОНЦЕПТА ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ: ПРИМЕР БЕОГРАДА	197
5.1. Увод	197
5.2. Рекреација у стратешким документима развоја Београда	199
5.3. Развијеност феномена интегрисане рекреације у Београду	210
5.4. Интегрисана рекреација као средство ре-интеграције града и реке	216
5.4.1. Контекст развоја централног приобаља реке Саве у Београду.....	217
5.4.2. Иницирање развоја интегрисањем рекреације – фаза 1.....	219
5.4.2.1. “Корак ка реци“ – иницијални догађај – зелени град игре.....	219
5.4.2.2. „Београдски карневал бродова“ - градска манифестација – активни град доживљаја.....	223
5.4.2.3. Епилог.....	225
5.4.3. Интензивирање развоја интегрисањем рекреације – фаза 2.....	228
5.4.3.1. Бетон хала – „кластер забаве“ – град забаве.....	228
5.4.3.2. Савамала – „дистрикт културе“ – креативни град.....	231
5.4.3.3. Тржни центар „Ушће“ – „ урбана дестинација забаве“ – град фантазије.....	237
5.4.4. Интегративни потенцијал рекреације у развоју централног приобаља реке Саве у Београду.....	240
5.4. Могућности и ограничења примене концепта интегрисане рекреације у Београду	242

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	246
6.1. Рекреација као интегративни урбани садржај.....	246
6.2. Интегрисање рекреативних садржаја у простор као средство развоја савременог града - развој интегрисане рекреације.....	248
6.3. Концепти развоја града кроз рекреацију и могућности повезивања урбане структуре.....	249
6.4. Могућности примене концепта интегрисане рекреације у Србији.....	255
6.5. Остварени резултати и правци даљег истраживања.....	258

Литература

Прилози

Биографија аутора

СПИСАК СЛИКА И ТАБЕЛА

СЛИКЕ

- Слика 1 – Карактер рекреације према Соренсену, извор: Sorensen F. (2006) *Innovating the Urban Leisure Experience*
- Слика 2 – а) Одлука о учешћу у рекреацији, Jenkins J.M, Pigram J.J, (2006) *Outdoor Recreation Management*, Abingdon : Routledge, 2nd ed.
б) Рекреативни доживљај, Williams S.(1995)*Outdoor recreation and the Urban Environment*, London, NY: Routledge
- Слика 3 – Дистрикт забаве - Fourth Street Live, Louisville, извор: Campo, D., Ryan, B.D.(2008) *The Entertainment Zone: Unplanned Nightlife and the Revitalization of the American Downtown*, *Journal of Urban Design*, Vol. 13. No. 3, 291–315, October 2008
- Слика 4 – Зона забаве - TheWater Street, Milwaukee,Wisconsin, извор: Campo, D., Ryan, B.D. (2008) *The Entertainment Zone: Unplanned Nightlife and the Revitalization of the American Downtown*, *Journal of Urban Design*, Vol. 13. No. 3, 291–315, October 2008
- Слика 5 – Лука у Балтимору, извор: Urban Land Institute (2004) *Remaking the Urban Waterfront*, Washington DC: ULI
- Слика 6 – Чикаго, City of Chicago (2005) Chicago River Agenda
- Слика 7 – Тематизовано окружење – eatertainment (обедовање+забава) Planet-Hollywood, извор: <http://www.whitehutchinson.com/leisure/>
- Слика 8 – Лего град у Берлину, фото А. Кујучев
- Слика 9 – Сони центар, Берлин, фото А. Кујучев, план: Hoeger (2003)
- Слика 10 – Тајмс сквер, Њујорк, извор: [www. NYTimes.com](http://www.NYTimes.com)
- Слика 11 - Туристички град према Burtenshaw. извор: Burtenshaw , D.,Bateman,M. Ashworth,G. J (1991) *The City in West Europe*, 2nd Edn, Chichester:Wiley
- Слика 12 - Модел постмодерног града туризма и рекреације, извор: Hall M.C.,Page S.J. (2006) *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, place and space*, London, NY: Routledge, 3rd.ed
- Слика 13 – Бирмингем, извор: Williams S. (2010), *Tourism Geography: A New Synthesis*, London, NY: Routledge, 2nd ed
- Слика 14 – Туристификација предграђа Лондона - Shoreditch, <http://www.telegraph.co.uk/men/thinking-man/10561607/Why-this-Shoreditchification-of-London-must-stop>.
- Слика 15 – Шема доживљаја, Pine D., Gilmore D. (2011) *The Experience Economy: Work is a Theatre and Every Business a Stage*, Boston: Harvard Business Review Press
- Слика 16 – Volkswagen – „Стаклена фабрика“, извор: <https://www.glaesernemanufaktur.de/en/idea>
- Слика 17 – Париска плажа, извор: <http://www.sortircool.com/paris-plage-2012-le-programme,6,0,0,124.html>
- Слика 18 – Фестивал „City of Play“, извор: info@cityofplay.org.
- Слика 19 - Модел „ПИП“ - стратегија развоја простора за игру у граду - ‘The world is my Playground’ извор: Lefavre, L.,Doll,H. (2007) *Ground Up-City: Play as a Design Tool*, Rotterdam: 010 Publishers
- Слика 20 – Highline у Њујорку, извор: City of New York (2010) *Active Design Guidelines: Promoting Physical Activity And Health In Design*
- Слика 21 – „Piano Stairs” Volkswagen – теорија забаве, извор: <http://www.thefuntheory.com>
- Слика 22 – Лондонска променада, извор: Space Syntax (2006), London Promenade, Document reference 517_Report_100406
- Слика 23 - Модел еколошког града према Калторпу (Calthorpe), извор: Calthorpe P, (1993) *The Next American Metropolis - Ecology, Community, and the American Dream*, NY: Princeton Architectural Press
- Слика 24 - Регенерација браунфилда: Derford Creek, London,UK, извор: Hough M. (1995) *Cities and Natural Processes*, London: Routledge

- Слика 25 - Лука и бродоградилништеу Кејптауну, извор: Hough M. (1995) Cities and Natural Processes, London: Routledge
- Слика 26 – Плажа у луци у Копенхагену, извор: The City of Copenhagen (2011) Cultural and Leisure Policy 2011-2015
- Слика 27 –Фестивал суседства у граду Китченеру, извор: www.kitchener.ca/fon
- Слика 28 – Мапирање територијализације концепата развоја градова кроз рекреацију
- Слика 29 – Модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације
- Слика 30 - Сегмент модела за примену у урбаном дизајну
- Слика 31 – Сегмент модела за примену у планирању
- Слика 32 – Урбане тактике у Београду, извори: www.kcb.org.rs, <http://festivalnauke.org>, <https://sr-rs.facebook.com/filmstreet>
- Слика 33 – Приобаље Саве, 1940, 1960, извор: <http://www.staribeograd.com/galerija/main>
- Слика 34 – Фрагменти развоја централног приобаља
- Слика 35 – „Корак ка реци“, извор: архива РаPs, <http://www.publicart-publicspace.org/>
- Слика 36 – „Београдски карневал бродова“, извор: архива РаPs, <http://www.publicart-publicspace.org/>
- Слика 37 – „Београдски карневал бродова“ 2013, извор: <http://www.tob.co.rs>
- Слика 38 – Панорама Београда, архива РаPs, извор: <http://www.publicart-publicspace.org/>
- Слика 39– Бетон хала 2007 - 2013, фото: Ј.Живковић
- Слика 40 – Бетон хала 2014, Јапански перформанс, фото: А. Кујучев
- Слика 41 – Мапа локације пројекта Урбани инкубатор, извор: <http://www.goethe.de>,
- Слика 42 – Пројекти Урбани инкубатор, Урбани инкубатор, извор: <http://www.goethe.de>
- Слика 43 – Миксер фестивал 2012, 2013, 2014, извор: <http://festival.mikser.rs/sr/program>
- Слика 44 – Миксер фестивал - радионице 2012, 2013, 2014, извор: <http://festival.mikser.rs/sr/program>
- Слика 45 – ТЦ Ушће, извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>
- Слика 46 – ТЦ Ушће - активирање јавног простора, варијације коришћења, извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>
- Слика 47 – Фиксна структура рекреативних садржаја у ТЦ Ушће, извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>
- Слика 48– Тематизовани квази јавни простори у ТЦ Ушће, извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>
- Слика 49 – Накси плажа испред ТЦ Ушће, извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>
- Слика 50 – Накси плажа испред ТЦ Ушће 2, фото: Ј.Живковић

ТАБЕЛЕ

- Табела 1 – Форме друштвености и рекреација
- Табела 2 - Концепти развоја савремених градова и улога урбане рекреације
- Табела 3 – Производња и карактеристике простора интегрисане рекреације
- Табела 4 – Карактеристике рекреације, интегративност рекреативних пракси и повезивање урбане структуре
- Табела 5 - Ниво и форме развоја интегрисањем рекреације у урбани простор у развијеним земљама
- Табела 6 - Ниво развоја интегрисањем рекреације у урбани простор
- Табела 7 - Прилике/ситуације рекреације
- Табела 8 - Релацијска матрица савремених форми интегрисане рекреације
- Табела 9 - Нивои развоја интегрисањем рекреације у урбани простор Београда
- Табела 10 - Релацијска матрица савремених форми интегрисане рекреације у Београду
- Табела 11 - Урбане тактике/привремене ситуације рекреације у Београду: врсте, локације и актери провизије
- Табела 12 - Остварени циљеви и ефекти пројеката „Корак ка реци“ и „Београдски карневал бродова“

1.0. УВОД

Рекреација представља део урбаног живота који утиче на организовање, обликовање и коришћење урбаног простора и као таква представља предмет урбаног планирања, управљања и дизајна. Развој урбаног туризма, диверзификација стилова живота, продужетак животног доба, као и разни други фактори који карактеришу савремено урбано друштво, доводе до тога да квалитет рекреације у граду постаје све значајније мерило квалитета живота и привлачности града. Услед тога се могућност за рекреацију људи данас препознаје не само као резултат већ и као важан фактор развоја градова. То за последицу има развој феномена интегрисане рекреације као нове форме производње и егзистенције прилика за рекреацију у урбаном простору, која прати различите развојне потребе града.

Проблем дезинтегрисаности урбане структуре упућује на трагање за новим обрасцима развоја који би неутрализовали постојеће проблеме и обезбедили квалитет будућем развоју града. Препознавање интегративног потенцијала рекреације као урбаног садржаја у теорији и политикама развоја, пружа основ за њено активирање као средства повезивања урбане структуре у развоју града.

Међутим, постојећи нормативно-дистрибутивни концепт рекреације, присутан у пракси усмеравања урбаног развоја у Србији, усмерен је на провизију у јавном сектору и ослоњен на поједностављивање стварности у циљу ефикасног управљања просторним развојем. Као такав, он не омогућава препознавање нових и различитих развојних могућности које реална, комплексна "производња"¹ рекреативних садржаја и простора може да омогући.

Претпоставка о промени значаја рекреације у животу, као и о могућности њеног интегративног деловања на урбану структуру, представља основу да се истражи и критички размотри њен савремени развој и, у складу с тим, редефинише концепт рекреације у урбаном развоју у Србији.

1.1. Дефинисање предмета рада

1.1.1. Образложење избора теме истраживања

1.1.1.1 Актуелност теме

Разапети између потребе за умрежавањем и репозиционирањем на глобалној економској, културној и политичкој сцени и унурашњих проблема економске

стагнације и реструктурирања, градови широм света трагају за новим основама и покретачима развоја. У таквим условима се као могући покретачи развоја сагледавају садржаји који у савременом друштву имају велику привлачну моћ за пожељне категорије корисника – туристе и средњу класу. Реч је о садржајима рекреације: забави, спорту и култури.

То доводи до промене значења и значаја рекреације у урбаном развоју. Док је у држави благостања рекреација сагледавана као једна од основних људских потреба и као таква била предмет јавне провизије, резултат и циљ друштвеног развоја, данас се све више препознаје њен капацитет да омогући позитивне промене у урбаном простору и тако допринесе развоју градова.

Однос развоја рекреације и развоја градова се мења будући да се у савременом друштву компаративне предности градова више не налазе само у материјалним основама развоја. Данас се многи градови развијају захваљујући хуманом капиталу и улагању у чиниоце квалитета живота којима се привлачи и задржава образовано и креативно становништво. Истовремено се и локална култура (чији је рекреација део) и културно наслеђе сагледавају као важни развојни ресурси који привлаче посетиоце, креирају позитивни урбани идентитет и подстичу развој културних и креативних економија.

Развој градова у Србији се међутим традиционално ослања на превазиђене развојне основе и обрасце. Иако већина градова поседује неопходан капацитет и развојну снагу, проблем је што се у градовима Србије често не препознају компаративне предности којима располажу, као ни могућности активирања алтернативних ресурса и развојних праваца. Услед тога се сугерише да се и у развоју градова Србије *„трагање за развојним ресурсима мора пришифити на бројне друге људске активности, знање и креативност“* (Бајић-Брковић, 2010:35).

1.1.1.2 Досадашња истраживања

Од 1980 тих година двадесетог века, у тежњи да привуку туристе и посетиоце и тако обезбеде економски раст, градови развијених земаља изграђују и уређују различите објекте и просторе рекреације кроз нова партнерства приватног и јавног сектора. Развој кроз увећање могућности за рекреацију се посебно користи у областима које трпе опадање и стагнацију- центрима градова и постиндустријским приобалама. Овај развој се одвија повезано са појавом нових економија симбола и доживљаја и резултује видљивим трансформацијама урбаног пејзажа. Почетком

новог миленијума се развијају истраживања и дебате о резултатима развоја кроз рекреацију којима се разматра њена улога у процесу развоја и преиспитују ефекти новог развоја на окружење.

У области економске географије се развијају теорије о промени основа развоја градова којима се указује да материјалне основе више нису компаративна предност градова већ да се градови данас развијају на другим основама које се повезују са привлачењем туриста и креативне радне снаге. Преиспитује се однос између економског раста и улагања градова у нове урбане погодности, попут објеката намењених рекреацији, као фактора атрактивности градова. Бројни аутори указују на позитивну релацију ових фактора и препознају урбане погодности и забаву (Clark et. al, 2002), ужитак и лепоту (Carlino & Saiz, 2008) и потрошњу (Glaeser et.al, 2000) као покретаче регенерације савремених градова. Са овим истраживањима је повезана и теорија креативног града (Florida, 2002, 2005) заснована на претпоставци да креативни људи воде регионални економски развој и да они преферирају места која су иновативна, разноврсна и толерантна. Прилике за рекреацију се у контексту ове теорије сагледавају као важна урбана погодност која привлачи креативну класу. Наведене теорије су и предмет критике којом се проблематизује претпоставка о промени основа развоја градова, чиме се доводи у питање и ниво ка посетницима оријентисаног улагања у урбане погодности (Storper & Scot, 2009).

У литератури урбаних студија се разматрање улоге рекреације у развоју градова везује за вредновање ефеката неолибералне економије и праксе предузетничких урбаних политика које се спроводе у циљу физичке и економске регенерације градова Америке и Европе. Забава и туризам су кључне речи у регенерацији ових подручја, у којима се улога рекреације примарно сагледава кроз њену способност да редифинише идентитет простора и да привуче масе. Човек у рекреацији се у овој концепцији сагледава као потрошач и посматрач, а у складу с тим се гради и уређује и градски простор. У овим концептима се развој „кроз рекреацију“ везује за изградњу „перјаница“ - великих репрезентативних зграда и комплекса намењених спорту и култури, као и за развој спектакуларних дистрикта забаве (УЕД) као „игралишта“ за туристе и богате (Hannigan, 1998). Истраживања су фокусирана на просторе урбане регенерације: градске центре, приобаља и друга подручја пост-индустријске трансформације (Brandes Gratz, 1998; Marshall, 2001). Ова истраживања указују на појаву интегрисања рекреативних садржаја у различите елементе структуре града и

идентификују улогу појединих аспеката рекреације у различитим формама урбаног развоја (град фантазије (Hannigan, 1998), град игре (Lefavre & Doll, 2007), туристички град (Judd & Fainstain, 1999), град културе (Evans, 2005).

Развој кроз рекреацију је у овој области био предмет критике по два основа. Комерцијалан и ка-посетиоцима-орјентисани развој "кроз рекреацију" критикован је због формирање "туристичких мехура" као посебних репрезентативних зона у граду. Проблем са оваквим развојем је што је економски просперитет локализован у подручју које је имало специјалан третман, док су четврти у непосредном суседству оствариле негативан развој (Judd & Fainstain, 1999; Hannigan, 1998). Са друге стране, економски просперитет репрезентативних четврти је довео до нових друштвених поларизација. Будући да оне пружају бројне могућности забаве и разоноде али само за оне који имају новац, јавља се проблем друштвене и културне сегрегације (Zukin, 1996; Evans, 2005; Trip, 2007). Услед тога се поново оживљене централне и приобалне градске четврти сагледавају као „острва просперитета у мору очаја“ (Hall, 2001). Други правац критике развоја "кроз рекреацију" односи се на вредновање трансформације градова услед развоја великих рекреативних комплекса на периферијама градова. Препознаје се да ове рекреативне форме унапређују периферне зоне града, али истовремено подстичу друштвену сегрегацију услед разлика у степену мобилности различитих друштвених група на територији града (Romein, 2005).

Истраживања у домену географије туризма и рекреације су усмеравана на сагледавање садржаја и простора рекреације које користе туристи у контексту урбане регенерације (Williams, 2010). Разматрајући карактеристике постмодерног града у релацији са понашањем туриста, Хол и Пејџ (Hall & Page, 2006) развијају Модел града туризма и рекреације којим мапирају специфичне локације на територији града које се планирају и уређују на комерцијалним основама како би привукле туристе (слика 12, ПРИЛОГ 1з). Проблеми развоја кроз рекреацију се у овој области сагледавају двојно. Са једне стране се указује на економску неодрживост искључивог ослањања на садржаје рекреације као замајца раста. Са друге стране се наглашава проблем урбане фрагментације које искључиво комерцијални развој кроз рекреацију може да произведе (Craig-Smith & Faegence, 1995).

Претходна разматрања указују да су поред позитивних могући и негативни ефекти од искључиво комерцијално орјентисаног развоја кроз рекреацију. Праћење

савремене трансформације градова указује на све већу фрагментацију урбане структуре, којој изгледа да овакав карактер развоја кроз рекреацију доприноси. То је у контрадикцији са препознавањем рекреације као интегративног урбаног садржаја у урбаној теорији и политикама друштвеног развоја (Lefevre, 1991; Бадовинац, 1997).

Због тога се сугерише на неопходност да се развој кроз рекреацију сагледава са ширих основа које би омогућиле препознавање и активирање њеног интегративног потенцијала у развоју града (Gallon, 2010; Cinderby et al., 2007). Фокус се проширује на она поља за која се сматра да могу истовремено допринети економским и друштвеним циљевима развоја, као што су култура (Sacco et.al, 2014; Evans, 2005, 2009a, 2009b; Cinderby et al., 2007, Amin, 2008), спорт (Coaffee & Shaw, 2003; Henry, 2001) и „догађаји“ (Spiro, 2013; Quinn, 2009; Richards & Wilson, 2004). Ове области се препознају као важне за истовремено обезбеђење економског раста и унапређења квалитета живота локалног становништва. Претпоставка је да рекреација може доприносити развоју града не само на комерцијалним основама већ и кроз увећање атрактивности града за живот, што претпоставља разумевање сложених веза које се у урбаној структури могу успоставити.

Постојећа истраживања препознају поједина интегративна својства рекреације али не постоји истраживање које у фокус стаља диверзитет, симултано посматра и доводи у везу различите процесе, форме и територијализацију могућности интегративног деловања рекреације у развоју града. Узимајући то у обзир, ново истраживање је требало да истражи комплексан карактер развоја рекреације у савременом урбаном друштву и да критички размотри различите могућности њеног интегративног деловања у развоју града.

1.1.1.3 Проблем истраживања

Истраживање полази од проблема дезинтегрисаности урбане структуре као последице постојећих образаца развоја. Он се на просторном нивоу манифестује кроз експанзију градова, просторну фрагментацију, друштвену и културну сегрегацију и смањење функционалних и економских перформанси урбаног простора (Hall, 2001; Racione, 2005). На друштвеном плану, манифестују се проблеми идентитета и кохезије (Сенет, 1996; Голубовић, 2006, Вауман, 2009).

У таквим условима се интеграција², односно успостављање веза у урбаној структури, препознаје као вредност којој се тежи у усмеравању развоја градова (Elin, 2006, Turner, 1995). Због тога почетак 21. века карактерише трагање за новим

приступима у промишљању и производњи урбаног простора који би неутрализовали постојеће проблеме и обезбедили квалитет развоја. Тежи се проналажењу нових ослонаца, покретача и средстава развоја као и промени у самом приступу развоју.

У овом раду се проблематика развоја који је усмерен на интеграцију урбане структуре сагледава у односу на урбану рекреацију из два разлога. Са једне стране рекреација представља све значајнији критеријум квалитета живота и фактор развоја града и као таква остварује све интензивнији утицај на урбани простор. Са друге стране рекреација је и у теорији и у пракси препозната као интегративни урбани садржај³ (Lefevre, 1991; Бадовинац, 1997). Са друштвеног аспекта се истиче пожељност максимизирања рекреативне вредности урбаног простора у циљу успостављања друштвених веза у простору (Stevens, 2007; Gehl, 1987; Ryan, 2006; Shaftoe, 2008). У домену економског развоја, интегративна улога рекреативних садржаја и простора се наглашава у контексту креативних економија (Florida, 2002), економија услуга (Glaeser et al 2000; Clark, 2004; Carlino & Saiz, 2008) и доживљаја (Pine & Gilmore, 2000). Поред тога, у области социјалног развоја садржан и простори рекреације се препознају као средство друштвене инклузије⁴.

Развој града који се заснива на рекреацији као интегративном урбаном садржају тражи промену карактера питања које се у развоју рекреације поставља - са секторског, нормативно-дистрибутивног "Где лоцирати одређени тип рекреације?" на "Како омогућити развој рекреације који интегрише урбану структуру?" На тај начин се у први план поставља активна улога садржаја рекреације у производњи урбаног простора.

Трагање за одговором на ово питање је у директој вези са начином поимања рекреације (Williams, 1995; Veal, 2002; Torkildsen, 2005). Постојећи нормативно-дистрибутивни концепт развоја рекреације у Србији је усмерен на провизију у јавном сектору и ослоњен на поједностављивање стварности у циљу ефикасног управљања просторним развојем. Услед тога он не омогућава сагледавање различитих развојних могућности које реална, комплексна "производња" рекреативних садржаја и простора може да пружи у развоју града. Полазећи од претпоставке да је понуда рекреативних садржаја и простора у реалности разноврснија и комплекснија (Romein, 2005; Stock, 2006), као и да су интегративне могућности рекреације веће, него што постојећи концепт рекреације нуди (Williams, 1995; Веснић-Нећерал, 1991) формулисан је и предмет истраживања.

1.1.2. Предмет истраживања

Дисертација се бави истраживањем савременог развоја рекреације и њеном интегративном улогом у урбаном развоју. Фокус рада је на урбаној рекреацији - дакле оној која је просторно зависна, одвија се у граду и одражава урбане стилове живота. Пажња се посебно усмерава на истраживање феномена "интегрисане рекреације" за који се претпоставља да значајно доприноси дивезификацији форми и увећању могућности за рекреацију у савременом граду. „Интегрисана рекреација“ представља резултат препознавања рекреације као вредности и њеног укључивања у различите процесе производње простора. Реч је о процесима који, поред традиционалних нормативно-дистрибутивних политика развоја рекреације у јавном сектору, реализују рекреативне садржаје и просторе у савременом граду као средство развоја града.

"Интегрисана рекреација" је појам који има различита значења. У области друштвеног развоја њиме се наглашава интегративна улога рекреације у односу на маргиналне групе, кроз коју се обезбеђује друштвена интеракција и омогућава развој вештина за квалитетан живот. У просторном смислу користи се на два начина: као активност и као простор. Рекреативни простор се као интегрисан сагледава у смислу интегришућег (повезујућег) или интегрисаног у друге основне намене (Веснић-Неђерал, 1991). Као интегрисана активност рекреација се поима као секундарна у односу на друге примарне намене простора (Williams, 1995). Анализирајући "град фантазије" Џон Ханиган (Hannigan, 1998) идентификује различите форме синергија које настају интегрисањем забавно-рекреативних и других градских садржаја - куповине, обедовање и едукације. Теоретичари урбаног дизајна интегрисану рекреацију дефинишу као опциони садржај у јавном простору који помаже остварењу квалитета друштвености (Stevens, 2007; Lefevre, 2007; Gehl, 1987). Поред наведених форми повезивања, Нан Елин уводи и ново значење интеграције као порозности. Схваћени на тај начин, рекреативни садржаји и простори постају средство повезивања са природом (Elin, 2006).

У овом раду ћемо појам "интегрисана рекреација" користити у његовом најширем значењу: као интегрисање рекреације у форми простора, садржаја, активности и значења, и у различитим односима повезивања које успоставља са другим градским садржајима, просторима и компонентама средине. Схваћена на овај начин интегрисана рекреација се односи на укључивање активности, амбијената и објеката рекреације у градски простор који није формално издвојено земљиште

намењено рекреацији, већ настаје тако што се рекреативни садржаји перципирају и у простор интегришу као средство урбаног развоја.

Будући да феномен "интегрисане рекреације" није укључен у постојећи концепт рекреације у Србији, нити је до сада сагледан његов интегративни потенцијал, рад на дисертацији је усмерен на анализу околности развоја овог феномена, на идентификовање и систематизацију карактеристика "интегрисане рекреације" у савременом граду и на анализу његовог интегративног потенцијала. На основу резултата истраживања ће се потом редефинисати садржајне и вредносне основе интеграције рекреације у урбани развој и успоставити теоретске основе за њено активирање као средства повезивања урбане структуре у усмеравању развоја градова Србије.

У складу са претходно реченим се формулишу два основна питања на које ће ово истраживање покушати да да одговор:

1. Како развој рекреације доприноси повезивању урбане структуре у савременом развоју града?
2. Да ли је у условима развоја градова Србије могуће развијати рекреацију као средство интегративног развоја града?

Претпоставка одговора на ова питања је разумевање:

1. Шта рекреацију чини интегративним урбаним садржајем?
2. Зашто и како се данас рекреација интегрише у простор као средство развоја града?
3. Какав простор интегрисане рекреације производе различити процеси производње простора и на којим локацијама у граду?
4. Какве могућности повезивања урбане структуре пружају различити концепти развоја кроз рекреацију?

То условљава да се рада на дисертацији одвија у три области истраживања:

1. Истраживање процеса који интегришу рекреацију као средство урбаног развоја
2. Истраживање просторних карактеристика „интегрисане рекреације“
3. Истраживање могућности повезивања урбане структуре који се различитим концептима развоја кроз рекреацију могу остварити

У друштвено-историјском смислу, истраживање је оријентисано на период од 1980-тих година до данас, који се сматра кључним за развој феномена "интегрисане рекреације". Овај период карактерише низ међусобно повезаних промена, као што су: пост-индустријско реструктуирање, развој нових економија, глобализација, технолошке промене и информатичка револуција, нова еколошка питања итд. које мењају услове у којима се градови развијају. Истовремено, овај период карактеришу и још интензивнији развој потрошачког друштва, повећање мобилности и диверзификација стилова живота, који заједно мењају услове и начин живота у граду и тако креирају нове захтеве у односу на урбани простор (Hall, 2001; Hall, 2002; Thorns, 2002; Pacione, 2005).

Просторни полигон истраживања је одређен схватањем да су могућности сазнавања и разумевања просторно-друштвених феномена на општем и посебном нивоу различите. Он је са једне стране одређен потребом да се феномен "интегрисане рекреације" сагледа у његовој максималној развијености и сложености. Због тога је део истраживања усмерен на градове развијених земаља у којима се феномен и друштвене промене које га омогућавају најизразитије уочавају и манифестују. Са друге стране, потреба да се резултати истраживања примене у усмеравању развоја градова Србије, упућује на сагледавање феномена у специфичним условима урбаног развоја у Србији. У том смислу феномен интегрисане рекреације се а) концептуализује, објашњава и систематизује на општем (културно-цивилизацијски одређеном) нивоу и б) идентификује, анализира и као концепт операционализује за примену у специфичним условима развоја градова Србије

Пристап истраживању је обликован разумевањем природе града истовремено и као процеса и као производа. То значи да се у овом раду поред облика повезивања урбане структуре које развој рекреације омогућава, истражује и на којим основама и под којим околностима процеси производње простора интегришу рекреацију у урбани простор. Будући да је у основи деловања ових друштвених процеса вредносни систем актера у процесу развоја, као адекватан методолошки оквир анализе усваја се модел урбане структуре који повезује просторне и не просторне аспекте актера, активности и физичког окружења као њене компоненте (Лазаревић-Бајец, 2000). Урбана структура се сагледава као као релацијски конструкт у складу са теоријом релацијског простора Дорин Мејси (Massey, 2005). Ова теорија се заснива на поимању простора као производа међурелација, који се конституише кроз

интеракције, перципира као сфера могућности и егзистенције мноштва и поима као незавршен, увек у процесу настајања. Полазећи од концепта производње простора Анри Лефевра (H.Lefebvre), истражује се интегрисање рекреације у простор града кроз деловање три кључна актера производње урбаног простора: јавни, приватни и цивилни сектор/неформални актери, чије понашање обликују нове урбане политике, нове урбане економије и нови услови живота који обликују свакодневницу и „право на град“. Овакав избор је у складу са приступом проучавања актера провизије рекреативних садржаја и простора у радовима из области планирања и менаџмента рекреације, који такође наведене актере издвајају као кључне (Veal, 2002; Henry, 2001; Jenkins & Pigram, 2006).

Истраживање подразумева интердисциплинарни приступ и одвија се у научним областима: урбаних студија, студија рекреације, географије рекреације и туризма, а укључује и резултате истраживања у областима урбане социологије, економије и студија културе. Орјентисано је на просторни аспект истраживања појаве, која се сагледава у релацији са друштвеним околностима који је генеришу.

Дефинисање основних појмова

Урбана структура се дефинише и може се проучавати на различите начине. Док просторна структура подразумева разматрање односа у простору, урбана структура укључује и непросторне аспекте односа елемената.⁵ У овом раду под урбаном структуром ћемо подразумевати *"низ односа између људи - актера, њихових активности и физичког окружења."* (Лазаревић-Бајец, 2000: 1). У том контексту урбана анализа је усмерена на разумевање односа вредност - простор и подразумева успостављање релација између просторних и непросторних аспеката актера, активности и физичког окружења који се сагледавају као градивни елементи урбане структуре.

Појам развоја говори о *"промени која садржи елементе вредности обзиром да подразумева и промене које изазива људски рад, те постаје вредносно везана за човекову културу, његове аспирације, циљеве, за смисао његових активности"* (Никезић, 2007: 31) У том смислу говоримо у овом раду и о развоју рекреације и о урбаном развоју.

Урбани развој означава *"промене које се јављају унутар неког (урбаног) подручја или утицаји различитих активности које доприносе развоју тог подручја. Подстицање урбаног развоја подразумева јачање различитих економских, социјалних, еколошких и културних потенцијала градова и урбаних подручја."* (СЕМАТ, 2006)

1.2. Оправданост, сврха и циљеви истраживања

Научна оправданост истраживања се заснива на потреби за преиспитивањем концепта и позиције рекреације у урбаном развоју у условима трагања за новим интегративним обрасцима развоја градова. Будући да се рекреација у теорији препознаје као интегративни урбани садржај, значајно је испитати могућности да се овај њен потенцијал активира и развије. Истовремено, пошто се могућност активирања потенцијала за развој кроз рекреацију зависи од њене концептуализације

у дисциплинама усмеравања урбаног развоја, отвара се и питање концепта рекреације у Србији.

Друштвена оправданост истраживања произилази из чињенице да се развој градова у Србији традиционално ослања на превазиђене развојне основе и обрасце развоја услед чега се не користе могућности алтернативних ресурса и развојних праваца. Због тога је важно истражити приступе који на новим основама могу омогућити развој градова Србије и истовремено допринети унапређењу квалитета живота локалном становништву.

Сврха овог рада је да утврди основе и испита могућности за коришћење рекреације као средства повезивања урбане стурктуре у развоју савременог града, као и да омогући примену стечених знања у усмеравању развоја градова Србије.

Основни циљеви истраживања били су:

1. Објашњење интегративне улоге рекреације у урбаном развоју
2. Објашњење појаве, опис и систематизација карактеристика феномена "интегрисане рекреације" у савременом граду
3. Дефинисање садржајних и вредносних основа интеграције рекреације у урбани развој којима се стварају услови за интегративно деловање рекреације у развоју савременог града
4. Утврђивање могућности и ограничења примене концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије.

У складу са основним циљевима дефинисани су и задаци истраживања:

1. Утврђивање основа интегративног деловања рекреације на урбану структуру
2. Објашњење механизма интегрисања рекреације у различите процесе производње простора у савременом граду
3. Формирање нове, релацијски дефинисане, садржајне основе развоја рекреације као средства интегрисања урбане структуре
4. Утврђивање карактеристика територијализације интегративног деловања рекреације у граду и идентификација простора/подручја од посебног значаја за "интеграцију кроз рекреацију"
5. Утврђивање нивоа развијености феномена интегрисане рекреације у градовима Србије
6. Идентификација фактора који обликују примену Концепта интегрисане у Србији

1.3. Радне хипотезе

У раду се полази од теоретског препознавања рекреације као интегративног урбаног садржаја и утврђеног потенцијала различитих форми рекреације да успостављају везе у урбаној структури. Истражују се услови да се овај потенцијал активира и развије.

Проверава се хипотеза да се у савременом урбаном друштву увећавају могућности за рекреацију људи кроз развој феномена "интегрисане рекреације" који изражава коришћење рекреације као средства урбаног развоја. Претпоставка је да је захваљујући овом феномену понуда рекреативних садржаја и простора у реалности много комплекснија него што је то обухваћено постојећим концептом рекреације у пракси урбаног планирања, управљања и дизајна, и да то увећава интегративни потенцијал рекреације у урбаној структури тако што диверзификује везе које се у структури града успостављају и повећава густину и учесталост прилика за рекреацију.

Потврда ових претпоставки представља основ да се редифинише концепт рекреације у урбаном развоју. Редифинисањем садржајне и вредносне основе развоја рекреације у граду, уграђивањем реалне сложености "интегрисане рекреације" и њеног интегративног потенцијала, стварају се услови за јачање интегративне улоге рекреације у урбаном развоју.

Претпоставка је да је концепт "интегрисане рекреације" могуће развијати као средство интеграције урбане структуре у условима развоја градова Србије.

У складу с тим су формулисане и радне хипотезе:

1. Укључење рекреације у различите процесе производње простора кроз различите концепте развоја увећава могућности за интегративне рекреативне праксе и тако доприноси повезивању урбане структуре у савременом граду.
 - Кроз праксу рекреације се на различитим основама и у различитим формама може омогућити успостављање веза у урбаној структури.
 - У савременом друштву се рекреација на различитим основама укључује у процесе производње урбаног простора и реализује као „интегрисана рекреација“ кроз различите концепте развоја града кроз рекреацију.
 - Различити концепти развоја града кроз рекреацију пружају различите могућности повезивања урбане структуре. Они остварују различиту територијализацију, нивое и форме развоја рекреације и тако пружају могућности за различите интегративне рекреативне праксе и успостављање веза у урбаној структури.

2. Редифинисањем концепта рекреације у усмеравању урбаног развоја у Србији стварају се услови за коришћење рекреације као средства повезивања урбане структуре. У условима развоја градова Србије примена концепта интегрисане рекреације доприноси интегративном развоју града.

1.4. Методологија истраживања

Предмет, циљеви и хипотезе истраживања условили су и обликовање приступа истраживању. Истраживање је прагматичне оријентације и квалитативног карактера. Прагматична оријентација, усмереност на примену у активностима усмеравања урбаног развоја, одређује примарну оријентацију истраживања на проблем а не на метод. Ова оријентација *"одређује "шта и како" истраживати у односу на то шта се са тим жели учинити"* (Creswell, 2003:12) и подразумева да се истраживање увек одвија у одређеном контексту. Омогућава коришћење мешовитих метода у истраживању, различите погледе на реалност, као и различите начине прикупљања података и анализе.

Полазећи од тога да су могућности сазнавања и разумевања просторно-друштвених феномена на општем и посебном нивоу различите али и повезане, овај рад се развија на општем (културно-цивилизацијски одређеном) нивоу и операционализује за примену у специфичним условима развоја градова Србије. Тиме је одређена и истраживачка стратегија која се, у складу са основним истраживачким питањима, генерално може поделити на две фазе.

- Прва фаза се односила на испитивање могућности коришћења рекреације као средства повезивања урбане структуре у савременом развоју градова развијених земаља у циљу одговора на питање – како развој рекреације доприноси повезивању урбане структуре?
- Друга фаза се односила на редифинисање концепта рекреације и преиспитивање могућности примене концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије

Прва фаза је обухватила: а) теоријско истраживање рекреације као интегративног урбаног садржаја, б) теоријско истраживање друштвених услова развоја феномена интегрисане рекреације, в) истраживање карактеристика интегрисане рекреације у савременом граду кроз анализу различитих концепата развоја града кроз рекреацију.

Првим делом рада се успостављају теоријски ослонци у раду кроз дефинисање

рекреације као интегративног урбаног садржаја. Полазећи од Лефеврове теорије свакодневнице, критичком анализом теоријске грађе из области психологије, социологије, географије и планирања рекреације, као и урбане теорије, рекреација људи је сагледавана из различитих дисциплинарних перспектива у односу на везе које омогућава у условима живота у граду. Као интегративни урбани садржај је дефинисана кроз концепте доживљаја и сусрета, а могућност активирања њеног интегративног потенцијала је проблематизована из перспективе простора. Резултат овог дела рада је формирање теоријско-аналитичког оквира који ће у наредном делу бити примењен у анализи могућности повезивања урбане структуре коришћењем рекреације као средства развоја града - „интегрисане рекреације“.

Објашњење развоја феномена „интегрисане рекреације“ засновано је на Лефевровој теорији производње простора, а коришћени су теоријски извори из области социологије, економије, географије као и студија културе, на основу којих су анализирани промене у економији, друштву и култури које са једне стране обликују промене карактеристика тражње за рекреацијом, а са друге услове под којима делују различити актери у производњи урбаног простора.

Истраживање карактеристика интегрисане рекреације у савременом граду вршено је специфичним истраживачким поступком који је произашао из потребе да се обухвати реална комплексност развоја кроз рекреацију уз истовремено сагледавање основа на којима се рекреација од стране актера перципира као вредност за развој. Због тога је фокус са директног избора репрезентативних примера померен на истраживање концепата развоја града који интегришу рекреативне садржаје у простор као средство развоја. Ово је било важно будући да су досадашња истраживања показала да многи добри примери имају и негативне стране. Уважавајући ту чињеницу, као и различите интересе у производњи простора, сврха овог рада није била формирање чврстог скупа критеријума, јасаног правца избора најбољег решења за одређене развојне ситуације - већ структурирање проблемских целина и осветљавање релација које су одређене форме повезивања у урбаној структури омогућиле. Овакав приступ се може оправдати и чињеницом да је истраживање усмерено на примену у условима развоја градова Србије, који се свакако не могу изједначавати са онима у развијеним земљама. Због тога смо сматрали да је у транзиционим условима у којима су различите будућности могуће, корисније осветљавати релације које могу водити различитим путевима доласка до позитивних

ефеката.

Прелиминарном анализом садржаја различитих актуелних концепата развоја савремених градова из теоријских извора, издвојени су за детаљну анализу они концепти који директно афирмишу одређене домене рекреације као што су: забава, игра, физичка активност/здравље, релаксација/контакт са природом, креативност, фантазија. Анализа карактеристика појединачних концепата развоја кроз рекреацију омогућила је да се успоставе везе између проблема развоја -актера- форми ИР – веза у урбаној структури, идентификују карактеристичне форме интегрисане рекреације, као и специфичне локације на којима се садржаји рекреације интегришу рекреацију у урбани простор. У овом делу рада секундарни извори се користе и као примарни и помажу генерисању новог знања о пејзажу интегрисане рекреације релевантном за сваки појединачни концепт. На хипотетичком моделу је за сваки концепт мапирана територијализација интеграције рекреације у структуру савременог града (ПРИЛОГ 1 а-ж). Ови модели омогућавају надоградњу Модела туризма у пост-модерном граду Хола и Пејца (Hall & Page, 2006) (ПРИЛОГ 1з) заснованог на комерцијалном коришћењу рекреације у развоју, новим аспектима и могућностима развоја кроз рекреацију. Истовремено се на основу резултата овог дела истраживања омогућава сагледавање форми и нивоа развоја интегрисањем рекреације у урбани простор и формирање Матрице форми интегрисане рекреације у савременом граду. Анализа карактеристика и могућности повезивања урбане структуре вршена је упоредним методом у односу на аналитички оквир формиран у претходном поглављу.

Друга фаза истраживања била је везана за специфичан развојни контекст и усмерена на омогућавање примене стечених знања у развоју градова Србије. Обухватила је: а) Редифинисање концепта рекреације у усмеравању развоја градова Србије и обликовање концептуалног структурног модела повезивања урбане структуре развојем рекреације, б) Проверу могућности примене концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије .

Редифинисање концепта рекреације у усмеравању развоја градова Србије заснивало се на анализи друштвених услова развоја, идентификацији карактеристика градова Србије и одредница квалитета живота, као и идентификацији карактеристика праксе рекреације у Србији. Тиме је дефинисан контекстуални оквир за критичку анализу могућности примене концепта интегрисане рекреације у Србији. Нови концепт интегрисане рекреације (вредносне и садржајне основе) одређен је на

основу претходно стечених знања о могућностима развоја кроз рекреацију и специфичних одредница контекста Србије. У оквиру њега је методом моделовања генерисан концептуални Модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације као структурни модел који повезује процес производње простора интегрисане рекреације, специфичне ситуације интегрисане рекреације и могућности повезивања урбане структуре.

Студија могућности примене концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије, на примеру Београда састоји се из три дела и подразумевала је коришћење неколико метода истраживања. Сагледавање вредносних основа развоја рекреације вршено је кроз сагледавање позиције, структуре, значаја и улоге рекреације у стратешким документима развоја Београда коришћењем методе квалитативне анализе садржаја. Ниво развијености феномена интегрисане рекреације у Београду испитиван је на основу података о карактеристичним примерима прикупљених посматрањем и коришћењем података објављених у средствима јавног информисања. Анализом садржаја ових докумената идентификовани су актери, локације и форме интегрисане рекреације и анализирани у односу на ниво урбаног развоја на који се односе.

Метод студије случаја је примењен у разматрању улоге рекреације у развоју централног Београдског приобаља. Циљ овог дела рада био је да провери да ли у условима развоја градова Србије постоји могућност да се интегрисањем рекреативних садржаја омогући позитивна промена у простору. Развој централног приобаља реке Саве, идентификован је као пример који може понудити одговор на ово питање. Специфичност развоја овог дела града је условила приступ истраживању и начин прикупљања података. Развој овог подручја се може поделити у две међусобно зависне фазе и сагледавати као низ, али се истовремено одвијао у просторним фрагментима који су на различите начине доприносили развоју – што га одређује као мозаик случајева. Иако је оквир за анализу ових фрагмента развоја био исти (представља примену модела повезивања урбане структуре развојем рекреације) информације су сакупљене на два начина. Део студије случаја који се односио на иницијалну фазу развоја резултат је акционог истраживања, реализованог кроз директног учешћа ауторке у конципирању и реализацији пројеката „Корак ка реци“ и „Београдски карневал бродова“. У том смислу су као извори коришћени делови документације ових пројеката. У другом делу студије случаја који се односи на

фазу интензификације развоја у фрагментима Бетон хале, Савамале и ТЦ „Ушће“, коришћени су подаци прикупљени посредством јавних медија и посматрањем. У сваком од наведених случајева су коришћени различити извори података: текстуални, фотографије и прикази просторне организације.

1.5. Структура рада и опис поглавља

Основну структуру дисертације чине: Увод, Рекреација као интегративни урбани садржај, Интегрисана рекреација у савременом граду, Концепт интегрисане рекреације у усмеравању развоја градова Србије, Примена концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије, и Закључна разматрања.

Прво поглавље – „Увод“, одређује контекст и научну оправданост истраживања, дефинише проблем и предмет истраживања, основне појмове, циљеве и задатке, хипотезе и методологију истраживања. Ово поглавље има за сврху да позиционира ово истраживање у односу научни контекст и пружи оквир за лакше праћење садржаја осталих поглавља

Друго поглавље – „Рекреација као интегративни урбани садржај“, успоставља теоријски оквир истраживања, објашњава специфичан карактер односа рекреације и града и дефинише основе рекреације као интегративног урбаног садржаја. Разматрају се појам и садржај, структура и процес рекреације као и њене специфичне карактеристике и значај за појединце и друштво. Рекреација се сагледава као део и критика свакодневног живота коју Лефевр препознаје као могући нови принцип окупљања сегментираних и фрагментованих градова. То пружа основе за испитивање и дефинисање рекреације као интегративног урбаног садржаја кроз разматрање три основна чиниоца: доживљај, праксу и простор рекреације. Рекреација се концептуализује као пракса и сусрет у урбаном простору на основу чега се разматра као медијум везивања за простор и као место друштвености. Такође се идентификују различите форме интегративности рекреативних пракси у урбаном простору. Простор рекреације се сагледава као поље активирања њеног интегративног потенцијала и указује на разлике које у том смислу постоје између самосталне и интегрисане рекреације у граду. На тај начин се успостављају теоретске основе за анализу интегративног потенцијала савременог развоја рекреације као средства урбаног развоја, која се спроводи у наредном поглављу

Треће поглавље – „Интегрисана рекреација у савременом граду“, усмерена је на објашњење појаве, опис и систематизацију карактеристика феномена "интегрисане

рекреације", сагледавање њене улоге у урбаном развоју и утврђивање могућности и ограничења интегративног деловања на урбану структуру. Разматра се на који начин поједине одреднице савременог друштва обликују интензитет, динамику и диверзитет тражње за рекреативним садржајима и просторима и тако подстичу развој феномена "интегрисане рекреације". Поред тога, идентификују се силе и изазови савременог развоја као екстерни и интерни фактори који такође подстичу развој феномена. Полазећи од Лефеврове теорије производње простора, кроз праћење три домена производње простора (економија, урбане политике, свакодневница/цивилни сектор) испитује се однос друштвених процеса промене и развоја феномена интегрисане рекреације. Карактеристике феномена интегрисане рекреације испитују се анализом актуелних концепата развоја града који користе рекреацију као интегративни урбани садржај у урбаном развоју. Сваки од концепата се на анализира појединачно како би се успоставиле релације између проблема развоја, улоге рекреације у развоју, актера производње простора, просторне форми и локација интегрисане рекреације и карактеристика повезивања урбане структуре које концепти омогућавају. Концепти се анализирају и упоредо како би се утврдиле сличности и разлике које међу њима постоје. На крају се разматрају могућности и ограничења оваквог развоја кроз систематизацију форми и нивоа интегрисане рекреације, препознавање значаја различитих актера провизије, мапирање пејзажа интегрисане рекреације и издавајање приоритетних области за развој кроз рекреацију.

Четврто поглавље – „Концепт интегрисане рекреације и могућности примене у условима развоја градова Србије“, састоји се из четири дела. У првом делу се разматрају карактеристике и услови развоја градова Србије унутар којих се развијају прилике за рекреацију становника и посетилаца. На основу теоретског дефинисања рекреације као интегративног урбаног садржаја и резултата истраживања феномена интегрисане рекреације, критички се разматра постојећи приступ развоја рекреације у граду и успостављају нове вредносне и садржајне основе интеграције рекреације у урбани развој у Србији. У другом делу се на основу новог концепта рекреације и специфичности услова развоја у Србији, дефинише структурни модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације. Трећи део поглавља разматра могућности операционализације концепта интегрисане рекреације за урбани дизајн, планирање и управљање. На крају се формулишу претпоставке за примену концепта интегрисане рекреације у развоју градова Србије.

Пето поглавље – „Могућности примене концепта интегрисане рекреације: пример Београда“ састоји се из четири дела и преиспитује да ли је и на који начин могућа примена концепта интегрисане рекреације на примеру Београду. Први део поглавља је посвећен сагледавању позиције рекреације у стратешким документима развоја Београда како би се утврдило на који начин се рекреација као урбани садржај поима и везује за усмеравање урбаног развоја Београда. У другом делу се разматра ниво развијености феномена интегрисане рекреације у Београду кроз идентификацију карактеристичних примера који се анализирају у односу на актере, локације, форме интегрисане рекреације и ниво урбаног развоја коме доприносе. Трећи део поглавља представља студију случаја развоја централног Београдског приобаља реке Саве у којој се испитује улога и ефекти интегрисане рекреације у развоју кроз примену модела интегрисања урбане структуре развојем рекреације као аналитичког оквира. Проверава се претпоставка да је у овој трансформацији, интегрисање различитих рекреативних садржаја у простор града играло важну улогу. На крају се, на основу резултата спроведених анализа, дискутује о могућностима и ограничењима примене концепта интегрисане рекреације у Београду.

Шесто поглавље – „Закључна разматрања“, сумира постигнуте резултате на основу којих су генерисани закључци у односу на постављене хипотезе, питања и делове истраживачког проблема. Поглавље даје преглед оствареног теоријског, методолошког и практичног доприноса, указује на ограничења рада, питања која траже додатну разраду и даје смернице за даља истраживања.

2.0. РЕКРЕАЦИЈА КАО ИНТЕГРАТИВНИ УРБАНИ САДРЖАЈ

У овом поглављу се кроз анализу теоријских извора и резултата истраживања из различитих области (психологија, социологија, географија рекреације, студије културе, урбане студије, планирање и дизајн,...) испитују и дефинишу основе рекреације као интегративног урбаног садржаја. Разматрају се појам и садржај, структура и процес рекреације као и њене специфичне карактеристике и значај за појединце и друштво. Рекреација се сагледава као део и критика свакодневног живота коју Лефевр препознаје као могући нови принцип окупљања сегментираних и фрагментованог града. То пружа основе за испитивање и дефинисање рекреације као интегративног урбаног садржаја кроз разматрање три основна чиниоца: доживљај, праксу и простор рекреације. На тај начин се успостављају теоретске основе за анализу интегративног потенцијала савременог развоја рекреације као средства урбаног развоја, која се спроводи у наредном поглављу.

2. 1. Дефинисање рекреације

2.1.1. Појам и садржај рекреације

Рекреација (eng. *leisure/recreation*)⁶ представља део живота људи и обухвата широк спектар друштвених и просторних пракси, доживљаја и значења који се друштвено конструишу у специфичном времену и простору (Mansvelt, 2009). Кроз рекреацију појединац задовољава жеље за одмором, забавом, повећањем знања и способности као и учешћем у друштвеном животу, након професионалних, породичних и друштвених обавеза (Веснић-Неђерал, 1991). У том смислу рекреацију људи карактерише трагање за задовољењем, пријатношћу, открићем и социјализацијом. (The World Leisure Organization, 2009).

У наративима о рекреацији⁷ се избор, слобода и добровољност издвајају као њене основне одреднице (Ројек, 2005:17). Са рекреацијом се повезује могућност да човек добровољно и слободно изабере укључивање у одређене форме телесних, менталних и друштвених активности. Међутим, слобода за бављење рекреацијом је релативна будући да преференце, доступност, прилике и пракса рекреације значајно варирају у односу на људе и места (Mansvelt, 2009). Као интегрални део живота, рекреација је повезана са улогама, релацијама и институцијама друштва. У том смислу су и могућности за рекреацију различите за различите чланове друштва у

односу на пол, класу, расу или етничку припадност (Kelly, 1987).

Јединствена и опште прихваћена дефиниција појма не постоји, као што не постоји ни прецизно разграничење појмова рекреација-слободно време-туризам, који се најчешће сагледавају као сет међусобно повезаних и преклапајућих концепата (Hall & Page, 2006; Williams, 1995; Roberts, 2006). Садржај појма обухвата: „слободно“ или „преостало“ време (енг. leisure time)⁸, специфично стање „ван обавеза“ (енг. to be at leisure)⁹, активности (енг. recreational, leisure activities), који се остварују у простору специфичних својстава (енг. recreational, leisure space) и реализују као доживљај (енг. recreational, leisure experience) (Thorlkidsen, 2005). Из перспективе времена појам се најчешће сагледава као као време ван посла и других обавеза које се може објективно утврдити. Као активност рекреација се уобичајено сагледава као она форма активности која није неопходност већ избор. Као стање се разуме као бивствовање (доколица) које индивидуа перципира као стање ван обавеза, али и као стање слободе за индивидуални развој и учешће у друштвеном животу. Последњих година овој групи се придружује и поимање рекреације као праксе са циљем премоншавања расцепа између објективног и субјективног поимања рекреације. Из ове перспективе рекреацију је могуће сагледавати и као део животног стила и разумети „*као активно коришћење слободног времена унутар животног стила индивидуе*“ (Williams, 1995:4)

Дефиниције варирају у ширини, обухвату и разумевању позитивности феномена у односу на појединца и друштво и одређене су дисциплинарном перспективом разматрања појма (Rojek, 2010)¹⁰ Оно што их међутим, обједињује јесте сазнање да се ниједна од ових димензија не може у потпуности разумети уколико се рекреација посматра одвојено од културе у којој настаје (Rojek, 2005) и друштвених услова унутар којих се доживљава и структурира. (Haywood et.al, 1995)

Разумевање природе и димензија рекреације је предмет континуалне дебате, будући да сваки од наведених концепата наглашавају једну а занемарују друге димензије њене природе. Истовремено, поједине димензије значења рекреације афирмишу се и у светлу актуелних проблема друштвене теорије. Сам појам на тај начин задржава карактер дифузности, динамичности и релативности. Због свега наведеног, многи савремени аутори (Hall & Page, 2006; Thorlkidsen, 2005) сугеришу да се опредељење за дефиницију рекреације не врши у смислу усвајања једног, општег појма, већ да се избор дефиниције прилагоди карактеру конкретног истраживања.¹¹ Други могући приступ превазилажењу проблема дефинисања рекреације јесте да се у

дефиницију укључе одреднице њеног значења у обичном животу: домен избора, тежња за задовољством и време ван обавеза (Roberts, 2006; Rojek, 2005). Међутим, без обзира на то који приступ се изабере, теоретичари рекреације сугеришу да је важно направити разлику између ње и других области живота. Истовремено је, као део културе и друштва, треба сагледавати кроз односе са другим доменима живота. (Roberts, 2006:3)

Приступ дефинисању рекреације у овом истраживању произилази из његове усмерености на разматрање релације развоја рекреације и урбаног развоја. У том смислу се адекватном сматра она дефиниција која обједињује индивидуалну перцепцију рекреације и значење које она има за друштвене процесе производње урбаног простора. На основу тога, рекреацију оперативно дефинишемо као домен живота (животног циклуса, животног стила, животног пројекта) у коме људи реализују изабране рекреативне форме (активност-у-простору) у сврху постизања пријатности - позитивног рекреативног доживљаја. При томе се узима у обзир да су рекреативне форме друштвено обликоване контекстом и ситуацијом и да се остварују као социо-просторна пракса рекреације. Према овој дефиницији рекреација се везује:

- За индивидуу као домен живота (повезан са осталим доменима и као такав друштвено и културно обликован) и рекреативни доживљај (који је мотивација и резултат рекреативне праксе),
- За простор кроз рекреативне форме (активност-у-простору) као социо-просторна пракса рекреације људи.

Појам "урбана рекреација" се такође може користити на различите начине. Уколико се користи као аналитички концепт разматрања "урбаног", може се усмерити на питање сличности и разлике између карактеристика урбане и руралне рекреације. Могућности за рекреацију су свакако различите у урбаном и руралном окружењу, али се у савременим условима развоја и ове разлике смањују.

Истовремено, концепт урбане рекреације се може поимати кроз релације града и рекреације која се у њему одвија. Схваћена на овај начин, урбана рекреација се сагледава као део шире урбане културе. У том смислу можемо говорити о специфичном карактеру урбане рекреације који подразумева да је и сам човек, као носилац рекреативних потреба, обликован специфичним условима живота у граду (урбаним стилем живота) који се рефлектују и на изборе и понашања у домену

рекреације. Према овој концепцији урбана рекреација чини део политичке, економске и културне праксе (Bramham et al., 1989) која обликује специфични карактер понуде прилика за рекреацију у граду¹². Реч је дакле о рекреацији која је друштвено и просторно зависна, одвија се у граду (ван куће) и одражава урбане стилове живота. Управо у том смислу ће се термин користити у овом раду.

2.1.2. Структура и процес рекреације

2.1.2.1. Мотивација за рекреацију

Мотивација људи да се баве рекреацијом потиче од њихових рекреативних потреба.¹³ Ове потребе су егзистенцијалне, индивидуалне и различито се испољавају у различитим урбаним контекстима, као и код сваког појединца. Оне зависе од бројних фактора као што су: степен економског развоја, култура и традиција, систем друштвених вредности,... Услед тога се рекреативне потребе становника различито испољавају у различитим срединама и диференцирају према обиму, интензитету и важности (Веснић-Нећерал, 1991) .

Рекреативне потребе људи карактерише (Живковић, 2000):

- *Разноврсност*: рекреативне потребе обухватају широк спектар потреба од био-физиолошких, психо-социјалних до потреба културно/цивилизацијске природе;
- *Динамичност*: променљивост и развојност рекреативних потреба произлазе из чињенице да могу постојати и као потребе нужности и као потребе слободе. Као такве се међусобно разликују према могућностима досезања нивоа сатурације и степена просторне релевантности (Никезић, 1991) ;
- *Различит степен просторне релевантности*: *везаност за простор зависи од* нивоа потреба али и технолошког развоја и мобилности актера;
- *Рекреативне потребе су истовремено субјективног и објективног карактера*. Иако су сви људи носιοци рекреативних потреба, оне се изразито индивидуално испољавају, услед чега их је тешко генерализовати.
- *Могу бити испољене или латентне* – стварањем повољних услова може се утицати на развој потреба за одређеним формама рекреације у граду

2.1.2.2. Циљеви и структура рекреације

Циљеви рекреације људи кореспондирају са основним рекреативним потребама и чине их: психофизичка регенерација људи, разонода и развој личности. Психофизичка регенерација се може остварити кроз активности које кроз опуштање омогућавају обнављање психо-физичких способности индивидуе. Међутим, обнављање психо-физичких способности се може остварити и кроз физичко кретање и активност. Поред тога она се може остварити и кроз позитиван доживљај контакта са природом или окружењем високих естетских вредности. Разонода (која може бити културна, забавна и спортска) се везују за оне активности које човека разведравају и представљају отклон, измештање у односу на психичка оптерећења

свакодневнице. Развој личности представља циљ рекреативног коришћења времена који подразумева усавршавање личних вештина и способности и различите форме самоизражавања (Веснић-Неђерал, 1991)

На основу тога се као основни домени који чине структуру садржаја рекреације могу издвојити: а) Одмор, релаксација, контакт са природом, б) Физичко кретање, в) Игра, забава, разонода, фантазија, г) Дружење, комуникација, д) Усавршавање, стваралачке активности и самоизражавање (Елаковић, 2006; Haywood et.al, 1995; Williams, 1995)

Рекреативне форме се у односу на простор у коме се одвијају начелно могу поделити на активности кретања, и активности окупљања и боравка у простору. Аналогно томе постоје и два основна типа ресурса за рекреацију: линеарни (путање, шеталишта, променаде...) и области (паркови, игралишта, баште, спортски терени,...) (Williams, 1995).

Слика 1 – Карактер рекреације према Соренсену, извор: Sorensen (2006)

У односу на место одвијања рекреација се начелно дели на рекреацију у кући и ван ње. Док се одређени видови рекреирања могу остваривати у приватном простору дома, живот у граду нуди бројне и специфичне могућности за рекреацију који се остварују ван дома. Истовремено реализација рекреативних активности може бити комерцијалног и некомерцијалног, односно неформалног карактера (слика 1) .

2.1.2.3. Ниво посвећености рекреацији

Посвећеност рекреацији као домену живота може бити различита. Овој теми Роберт Стебинс (Robert Stebbins) посвећује посебну пажњу и препознаје три основна приступа рекреацији: озбиљну, лежерну и пројектно - оријентисану форма рекреације. Ова три основна приступа рекреацији он повезује и синтетизује кроз теоретски оквир који назива „Перспектива озбиљне рекреације“ (SLP - "The serious leisure perspective). Из ове перспективе свакодневни живот се на нивоу активности може концептуализовати кроз доживљај једног од три домена: рада, слободног времена, обавеза ван рада који се у одређеној мери и преклапају. Рекреација се сагледава као

активност коју људи желе да чине и коју користећи своје способности и ресурсе заиста и чине на начин који им пружа задовољство и испуњење (Stebbins, 2007).

Озбиљна рекреација је систематско бављење активношћу од стране аматера, хобисте или волонтера, која је за њих важна, интересантна и испуњавајућа, и у којој се учесници развијају тако што стичу и изражавају комбинацију својих посебних вештина знања и искустава (Stebbins, 1992). Придев „озбиљан“ означава посебне квалитете, као што су озбиљност, искреност, значај, и пажљивост у бављењу одређеном активношћу¹⁴. Истовремено то указује и на значај ових активности у свакодневном животу учесника у смислу да омогућавају дубоко само-испуњење, формирање идентитета и лични напредак.¹⁵

Необавезна, повремена рекреација подразумева тренутну унутрашњу награду при реализацији. То је релативно краткотрајна, пријатна активност која захтева мало или нимало посебног обучавања како би се у њој уживало. Она је фундаментално хедонистична и њоме се бавимо због чистог уживања које пружа. У оквиру ње се налазе: игра, релаксација (седење, дремање, шетња), пасивна забава (нпр.Тв, књиге, слушање музике), активна забава (игре среће, друштвене игре), друштвена конверзација и сензорна стимулација (нпр.обедовање, испијање пића). Повремено волонтирање се такође смешта у ову категорију као и пријатне аеробне активности (Stebbins, 2004). Она је за појединца мање битна и не нуди напредак (каријеру). У ширем, колоквијалном језику она научницима служи као термин за оно што се природно одвија. Па ипак, упркос наизглед тривијалној природи већине ових облика рекреације она је за персонални и друштвени живот подједнако важна као и озбиљна рекреација (Stebbins, 2007).

Пројектно орјентисана рекреација је краторочна, умерено компликована, једнократна или повремена. Она укључује одређено планирање, напор и понекад знање или вештине, али они нису знатни нити постоји намера да се даље развијају. Привременог је и креативног карактера. Чине је уметнички фестивали, спортски догађаји, прославе, рођендани или национални празници. Креативност овог облика рекреације наглашава да је њен резултат нешто ново или другачије, што подразумева имагинацију, знање или вештине (Stebbins, 2005).

Ниво посвећености рекреативним активностима је у релацији са урбаним просторима који омогућавају одвијање различитих активности. Истовремено, овај аспект је важно узети у обзир будући да су поједине форме рекреације продуктивне у

односу на урбани простор и могу допринети његовој промени. Ниво посвећености одређеним активностима на тај начин постаје чинилац величине и интензитета промене.

2.1.2.4. Процес урбане рекреације

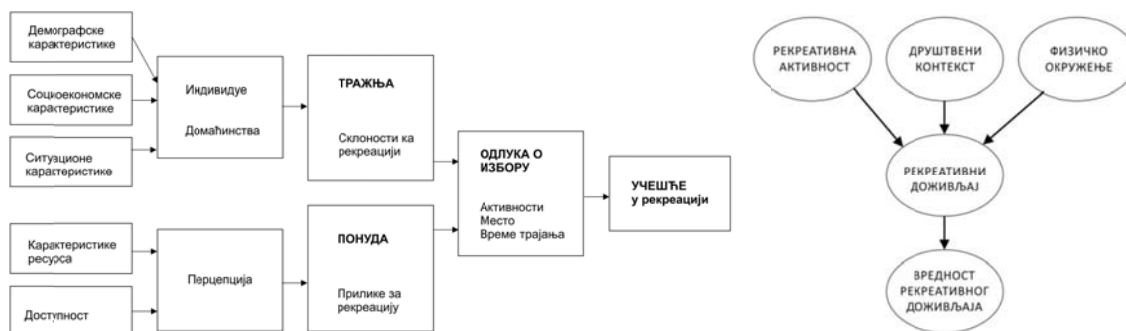
Људи посећују и користе просторе града за рекреацију вођени различитим разлозима. То могу бити: друштвена интеракција, активно учешће, пријатно окружење, изазовни, нови или неубичајени догађаји, могућност за учење, осећај да радимо нешто вредно. Жеља особе за посетом одређеном окружењу је друштвено конструисана и као таква инхерентно променљива и разноврсна. Промене у перцепцији пожељног простора за рекреацију повезане су са друштвеним и културним променама у друштву (Urry, 1995).

Три основне одреднице мотивације за посету урбаним просторима у сврху рекреације су кључне: жеља за упражњавањем рекреативних активности, промена средине и другачији облицима окупљања. Упражњавање рекреативних активности се обично везује за унутрашњу мотивацију која може бити физиолошке и психолошке природе. У физиолошком смислу односи се на нагон за кретањем, док се у психолошком везује за обогаћивање садржаја живота кроз испољавање креативности, проширивање знања, развој вештина, самопотврђивање (Веснић-Неђерал, 1991). Међутим, поред унутрашње може бити присутна и спољашња мотивација онда када се бављење одређеним активностима везује и за стицање одређене позиције и статуса у друштву. Могуће је препознати рутинске и специјалне рекреативне активности. Рутинске чине оне активности које су везане за укупни дневни ритам (шетње, игра, баштованство), док се специјални догађаји рекреације одвијају повремено (фестивали, посете посебним атракцијама, путовања...) (Williams, 1995).

Жеља за променом средине се може заснивати на потреби за чистијим и мирнијим просторима од оних који су наметнути условима рада и становања. Такође, може се односити на омогућавање пријатних осећања које пружа контакт са природом или посебно лепа амбијенти (Веснић-Неђерал, 1991). У контексту „рекреације засноване на месту“ (place-based recreation), просторни амбијент, активности и садржаји су три компоненте понуде које дефинишу могућност да се учествује у жељеној рекреативној активности у пожељном просторном окружењу, како би реализовали жељене и очекиване доживљаје (Williams, 1995). Данас се овај аспект све више односи и на креирање „неочекиваних“ доживљаја, кроз

омогућавање да се обичне рекреативне активности одвијају у „необичним“, не-рекреативним урбаним амбијентима.

Потреба за другачијим облицима окупљања, комуникацијом и дружењем са људима представља све израженију мотивацију за посету различитим урбаним просторима у сврху рекреације. „Друштвена рекреација“ (social-based recreation) означава форму рекреације кроз активности које окупљају и зближавају људе. Она може да подразумева постојање места у која се долази ради сусрета са људима, али и да се буде виђен. Везује се за концепт присуства људи и интеракције са њима у јавним и полујавним просторима. Кроз рекреативне активности пружају се могућности успостављања нових познанстава, и остварују форме дружења и понашање које често карактерише више спонтаности и отворености. Са друге стране пружају се могућности за другачијим облицима изражавања личности, остварења успешности и афирмације појединца (Stebbins, 2005).

Слика 2 – а) Одлука о учешћу у рекреацији, Jenkins&Pigram (2006), б) Рекреативни доживљај, Williams (1995)

Учешће у урбаној рекреацији се реализује кроз однос понуде и тражње за садржајима и просторима рекреације у граду. Одлуку човека да посети и користи рекреативне просторе обликују друштвене карактеристике, индивидуалне склоности ка одређеним формама рекреације и расположиво време. Са друге стране је условљавају прилике за рекреацију које су одређене карактеристикама ресурса и његовом доступношћу (Jenkins&Pigram, 2006, слика 2а).

Поред тога, учешће у рекреацији је повезано са перцепцијом и доживљајем користи од бављења одабраном активношћу. Вредност рекреативног доживљаја се остварује кроз повезано деловање два канала - активности и контекста (слика 2б). У односу на активност, вредност се остварује као физичка, емоционална или психолошка награда од осећаја да се нешто ради. При игрању кошарке корист је од физичке вежбе, развоја вештина повезаних са игром, као и од изазова такмичења.

Читање књиге у башти пружиће потпуно другачији извор користи и ужитка – релаксацију, едукацију или забаву (Williams, 1995) .

Део вредности рекреативног доживљаја је одређен физичким и друштвеним контекстом у коме се активност одвија. „Квалитет грађеног окружења, простор који пружа, његов дизајн, организација, занимљивост, чистоћа и безбедност, његов капацитет да узбуди или релаксира, да пружи звукове и мирисе, све то утиче на квалитет рекреативног доживљаја“ (Williams, 1995:7). Можемо имати физичке користи од шетње или вежбања, али је потпуно другачија вредност доживљаја уколико се свему дода и естетска димензија шетње у пријатном парку или приобаљу. Друштвено окружење је такође важно, будући да је већина форми рекреације друштвена по природи. Иако су неке активности везане за одређену меру изолованости од других људи, већина је ипак центрирана на интерперсоналне односе са пријатељима, суседима или другим људима (Kelly, 1987) .

2.1.3. Специфичност и значај рекреације

2.1.3.1. Специфичности рекреације као домена живота

Основна карактеристика којом се рекреација издваја у односу на друге домене живота је њен опциони карактер. Потреба за избором и очекивана пријатност су њене битне одреднице које чине да се рекреативни садржаји могу развијати не само као део јавне друштвене потрошње, већ и као домен активности приватног сектора (Roberts, 2006). Скуп форми рекреације је по дефиницији отворен и допушта могућност сталног иновирања репертоара. Управо то га чини погодним за комерцијализацију (Haywood et.al, 1995).

Специфичност рекреације чини и то што може бити иницирана супротним импулсима: тежњом за новим и тежњом за познатим; тежњом за опуштањем или стимулацијом; контактом са природом и узбуђењем градске вреве. Истовремено, рекреација је мултидимензионална и изразито динамична. Иста особа у различитим тренуцима може имати потребу за одмором и релаксацијом, игром и забавом, личним усавршавањем или стваралаштвом, дружењем, учешћем у јавном животу. Све то упућује на неопходност остварења широког спектра рекреативних садржаја којима би се ове сложене потребе могле задовољити. (Rossman & Schlatter, 2011).

У односу на урбани простор, специфичност рекреативних садржаја је то што су компатибилни са већином других садржаја и функција: становањем, услугама и трговином, саобраћајем и комуникацијама, производњом, еколошким функцијама и могу се на различите начине комбиновати са њима. Као таква, може се реализовати у

различitim урбаним просторима као основни или пратећи/допунски урбани садржај (Williams, 1995; Веснић – Неђерал, 1991).

Рекреацију карактерише рефлексивност која обликује будуће одлуке о посети одређеним урбаним просторима и њиховом коришћењу¹⁶. Истовремено, она је и супститутивног карактера - различите рекреативне активности могу замењивати једна другу, под одређеним условима. (Beggs, Elkins & Powers, 2005).

Одређена и доживљавана као део живота ван друштвених обавеза и релација, посебност рекреације је и то што се може поимати и као поље могућности за друге и другачије активности и везе. Савремени теоретичари је сагледавају као „школу за живот“ и место конвергенције у коме је могуће практиковати активно грађанство, „бригу за себе и бригу за друге“ као нову урбану етику (Roјек, 2006).

2.1.3.2. Корист и значај рекреације за човека и друштво

У научној и стручној литератури, декларацијама и политикама рекреације, наглашавају се њене бројне користи за појединца и друштво. Најчешће се истиче њен значај за физичко, интелектуално, друштвено и духовно благостање, квалитет живота и окружења, економску одрживост, унапређење друштвених односа и друштвеног капитала (Alberta Recreation & Parks Association, 2010).¹⁷ Рекреација се препознаје као важно место за укључење у демократски живот, друштвено и добровољно ангажовање, изражавање солидарности и осећаја припадања (The World Leisure Organization, 2009).

Шира корист од рекреативних простора и садржаја подразумева (ODPM, 2002):

- *Корист за градску структуру и урбани пејзаж:* добро лоцирани, изграђени и зелени рекреативни простори високог квалитета помажу да се дефинише идентитет и карактер области и да се она одвоји од осталих суседних области
- *Еколошке користи:* зелени простори подржавају биодиверзитет и обезбеђују станиште живом свету. Они остварују и шире еколошке функције тако што умањују негативне утицаје загађења на ваздух, воду и доприносе смањењу буке и екстрема урбане климе.
- *Едукативне користи:* бројни садржаји рекреације могу бити едукативног карактера. Зелени простори пружају прилику да се људи упознају са природним лепотама и процесима и могу се сагледавати као „учионице на отвореном“
- *Корист за друштвену инклузију и здравље:* квалитетни јавни отворени простори и објекти и спорта и рекреације, пружају прилике за окупљање људи, стварају осећај поноса, заједничког власништва и припадања заједници и доприносе индивидуалном благостању.
- *Користи за културу и наслеђе:* поједини зелени рекреативни простори или објекти рекреације постају симболи града (централ парк у Њујорку). Поред тога, неки од историјски или еколошки вредних отворених простора опстају у структури града тако што се користе за рекреацију.
- *Корист за пријатност и „осећај места“:* зелени простори и објекти културе, спорта и рекреације помажу да градови и насеља буду атрактивна места за живот. У подручјима монотоне изградње они представљају средство разликовања, помажу у креирању специфичности суседства и представљају локална обележја.

- *Економска корист:* рекреативни простори и садржаји могу директно и индиректно да подстичу економски развој. Поред финансијских ефеката од комерцијалних садржаја, близина квалитетно дизајнираних и добро одржаваних зелених и друштвених простора увећава вредности некретнина у подручју (ODPM, 2002).

Поред наведених користи, важно је нагласити и препознавање значаја домена рекреације за остварење друштвене кохезије и интеграције. Националне и локалне власти развијају стратегије умањења проблема друштвене искључености и мултикултуралног повезивања у којима као средство користе различите форме укључења у рекреативне активности (Long et al., 2002)¹⁸.

2.1.3.3. Рекреација као чинилац квалитета живота

Будући да остварује значајан утицај на субјективно благостање, осећај среће и задовољство животом, као и да омогућава различите друштвене интеракције и везаност за место, домен рекреације се сагледава као важан чинилац квалитета живота људи у урбаним и руралним насељима (Eurostat Quality of life indicators, 2013). Концепт квалитета живота повезује се са условима и начином живљења, благостањем и срећом. Постоје бројне дефиниције које у различитој мери придају значај субјективној или објективној димензији овог концепта (Kersee, 1992)¹⁹. Једна од дефиниција која тежи да их повеже је она по којој је *„квалитет живота субјективне и објективне природе, и односи се на домене: материјалног благостања, здравља, продуктивности, интимности, безбедности, заједнице и емотивног благостања. Објективни домени укључују културно релевантне мере објективног благостања. Субјективни домени укључују домен задовољства који се мери значајем који они имају за индивидуу“* (Cummins, 1998:2).

Са социо-просторног аспекта анализа квалитета живота обухвата подручја: а) политичко и друштвено окружење, б) економско окружење, в) друштвено-културно окружење, г) здравство и санитарно окружење, д) школе и образовање, ђ) јавне услуге и транспорт, е) слободно време, ж) средства широке потрошње, з) услове становања, и) природно окружење (Mercer, 2010). Ова подручја дефинишу окружење у коме се живот одвија, као и значење тог окружења за појединца. Она представљају основу за развој скупова индикатора којима се мери квалитет живота. Могућност за рекреацију се најчешће сагледава кроз доступност разноврсних просторних ресурса попут: позоришта и биоскопа, објеката за рекреацију и спорт и зелених површина.

2.1.4. Рекреација као део и критика свакодневног живота: основ истраживања рекреације као интегративног урбаног садржаја – читање Лефевра 1

У Лефевровој критици свакодневног живота рекреација, рад и приватни живот

чине глобалну структуру, односно дијалектички систем (Лефевр, 1959:161). Рекреација се појављује као несвакидашње у свакидашњем. Свет рекреације се формира вођен жељом човека да искорачи из свакодневнице. Он је са другим доменима живота блиско повезан, истовремено отварајући и нове могућности у односу на њих. На тај начин се успоставља комплекс активности и пасивности, форми друштвености и комуникације које у себи садрже спонтану критику свакодневнице. Поједине рекреативне активности нуде критику свакодневног живота кроз инверзију и појачавање интензитета отуђености. *„Оне саме су та критика у мери у којој се разликују од свакодневнице, па ипак оне су у свакодневници, и као такве представљају отуђење...“* (Лефевр, 1959:160). Услед тога су простори рекреације *„места у коме постојећи облик производње простора производи своје најгоре и најбоље“* (Lefevre., 1991: 384)

Лефевр указује на проблем фрагментације живота као последицу рационалности која се користи у пракси урбаног развоја (кроз економију, технологију али и планирање простора) и која обликује услове живота у граду. *„Дневни живот је подељен на фрагменте: рад, транспорт, приватни живот, рекреација/доколица. Аналитичко одвајање их је изоловало као састојке и хемијске елементе, као сировине...“*. (Lefebvre, 1996: 143). Узрок овог проблема је сегрегација која се остварује са три аспекта која некада делују симултано а некад сукцесивно: а) спонтана (вођена приходом или идеологијом), б) добровољна (формирање одвојених простора) и в) програмирана (деловањем планирања и плана). Резултат је сегрегација у друштву и простору. Феномен сегрегације се може идентификовати са еколошког (економско и физичко пропадање делова града), формалног (опadaње знакова и значења града и деградација урбаног) и социолошког (стандарди и услови живота различитих етницитета и култура, животни стилови) аспекта. (Lefebvre, 1996: 140) .

Разлог за ову појаву је по Лефевру тежња државе и тржишта да присвоје урбане функције , истовремено уништавајући форму урбаног. На тај начин оно што је било специфично за град, подлеже њиховој контроли. Институционализујући се у глобалном контексту град има тенденцију да ишчезне као специфична институција и да се укине као дело грађана.²⁰ У том смислу поставља питање: *„Да ли се урбани живот може опоравити и ојачати капацитете за интеграцију и партиципацију у граду, која је готово у потпуности нестала, и која се више не може стимулисати ни ауторитарним нити административним средствима, као ни интервенцијама специјалиста?“* (Lefebvre Н. 1996:146).

Лефевр сугерише пут ка трагању за решењем овог проблема – указујући да је

друштvena пракса интегративна.²¹ Она то чини тако што покушава да интегрише своје елементе и аспекте у кохерентну целину. Ова интеграција се остварује на различитим нивоима и у складу са различитим модалитетима, услед чега се у модерном друштву јавља парадоксални феномен „дезинтегришуће интеграције“. То се односи на појаву да се тржиште, свет робе, потрошња и идеологија потрошње, кроз културу и уз помоћ државе и планирања, развијају унитарно и глобално.²² Међутим, иста рационалност тржишта, планирања и идеологије потрошње истовремено производи и сегрегацију, односно одвајање у урбаном простору и времену.²³ На тај начин сам град, својим конфликтним садржајем, открива овај конститутивни дуалитет урбане проблематике. Резултат тога је парадоксални феномен „дезинтегришуће интеграције“ који се односи на урбану реалност. (Lefebvre, 1996: 143).

Нове основе окупљања града, којима би се овај проблем превазишао, Лефевр не види ни у усмеравању на оно што је у прошлости „држало град на окупу“, нити у високој култури и едукацији. Садржај принципа окупљања он налази у игри. Игра се разуме у најширем и најдубљем значењу тако да обухвата спорт, позориште, биоскоп, вапаре, колективне игре свих врста које преживљавају на маргинама и у рупама потрошачког и озбиљног друштва (које се манифестује као структурирано, систематично и техничко). Схваћена на овај начин игра се у значењу изједначава са рекреацијом људи²⁴. Простори игре су, попут старих места окупљања, лишени значења и треба да поново да га нађу.

Тржиште и потрошачко друштво су већ препознали игру као принцип окупљања. Феномени рекреативних центара, градова луксуза и задовољства, места годишњих одмора то на елоквентан начин изражавају. Истовремено, они игру користе и кроз посебну реторику рекламирања. Међутим, у овом домену она је подређена индустријској и комерцијалној продукцији културе у друштву. Због тога је потребно да се овој тенденцији, да адекватна форма. По речима Лефевра, та форма не сме да игру подреди озбиљности културализма и научности, већ да њих подреди себи, „поправљајући их у својој истини“²⁵ (Lefebvre, 1996: 171).

На овим основама се гради и истраживање рекреације као интегративног урбаног садржаја у овом раду. У наредном делу овај проблем ћемо сагледати фокусирајући се на елементе који се у теорији рекреације, географији рекреације и туризама као и у друштвеној теорији препознају као кључни интегративни елементи: доживљај, пракса

и простор рекреације.

2.2. Интегративна улога рекреативног доживљаја

Традиционално је истраживање рекреације из географске перспективе било усмерено пре свега на активности доколице, као објективне и мерљиве категорије унутар модерног друштва. Осамдесетих година се пажња истраживача преусмерава на субјективни доживљај рекреације, подстакнута све већом диверзификацијом животних стилова људи. Животни стилови са једне стране обликују понашање у рекреацији, али су са друге и одређени њоме. Избори које човек врши у односу на садржаје и активности рекреације у пост-модерном друштву све више постају конститутивни део идентитета индивидуе (Mansvelt, 2009).

У таквим условима наглашава се значај индивидуалне перцепције доживљаја рекреације. Рекреативни доживљаји се сагледавају као појављивање стања свести које је резултат интеракције између учесника у рекреацији и њиховог људског и не-људског окружења (Lee & Shafer, 2002:291). Ови доживљаји су мултидимензионални, разноврсни су и повезани са различитим значењима, а могу бити позитивни, стресни или непријатни (Lee et al. 1994: 196). Ипак, крајњи циљ рекреације је да се остваре позитивни доживљаји²⁶. Из ове перспективе Џон Кели (Kelly, 1987) дефинише рекреацију као „доживљај кога сачињавају различите компоненте које се могу идентификовати и анализирати. Истовремено, сваки рекреативни доживљај је и нова креација коју чине следећи елементи:

- „Рекреација је одлука, чин као и стање.
- Рекреација је креација, производ одлуке и акције
- Рекреација је процес, не фиксиран већ развојни и креиран у свом времену и простору
- Рекреација је ситуирана, конструисана и увек у новом контексту
- Рекреација је продукција у смислу да се њено значење увек репродукује у сопственој ситуацији
- Рекреација је чин, целина и комплекс са својом историјом, емоцијама, интерпретацијама, епизодним развојем и сврхом“ (Kelly, 1987)

Овакав доживљајни, феноменоношки приступ дефинисању доколице/рекреације је важан из више разлога. Прво, он наглашава просторни и друштвени контекст у коме се она појављује и упућује на неопходност контекстуалног поимања и вредновања одређене ситуације рекреације. Рекреација се појављује у контексту акције: „*нешто се дешава што усмерава пажњу, процесира информацију, дефинише значење и производи доживљај...Тај посебни елемент рекреативне акције је да је фокусиран на доживљај пре него на спољне резултате. Она се спроводи у сврху самог доживљаја акције*“ (Kelly & Freysinger, 1999:136).

Друго, указује се на то да се рекреација људи конструише у специфичним ситуацијама. Атрибути који доживљаје одређују као рекреативне нису инхерентни активностима, догађајима или услугама. Пре се може рећи да се рекреација конструише кроз процес обрађивања (процесирање) доживљаја од стране појединца (Csikszentmihalyi, 1991; Kelly, 1987; Williams, 2010). Размишљање о рекреацији као субјективном квалитету доживљаја омогућава нам да разматрамо како се рекреативне активности и места објективно конструишу, како се формирају привремене, друштвене и просторне категоризације рекреације, и како оне оперишу како би дефинисале инклузивне и ексклузивне праксе, субјекте и места (Mansvelt, 2009).

Истовремено, нагласак је на рекреацији као процесу. У литератури се указује на мултидимензионалну, транзиторну и мултифазну природу рекреативних доживљаја (Lee & Dattilo, 1994). Мултидимензионална природа подразумева да рекреацију карактеришу различити доживљаји, позитивни као и негативни (Kelly, 1987; Tinsley & Tinsley, 1986). Транзиторна природа рекреативног доживљаја односи се на то да се рекреативни доживљај одвија у кратким, испректданим епизодама пре него у дугим периодима (Tinsley & Tinsley, 1986). Рекреативни доживљај се остварује мултифазно кроз пет различитих, али међусобно повезаних “пакета“ одлука: а) антиципацију, б) путовање до локације, ц) активност на локацији, д) повратак са локације и е) сећање (Clawson, 1963). Свака од наведених фаза подразумева различите врсте рекреативних доживљаја. Манел и Исо-Аола (Mannell & Iso-Ahola, 1987) указују на комплексност и динамичност рекреативног доживљаја и препознају три основне перспективе у његовој процени: дефинициона перспектива (антиципација), тренутни свесни доживљај (партиципација) и пост-хок задовољство (рефлексција).

Додатно, доживљај рекреације је резултат интеракције или трансакције²⁷ са окружењем. Према Дјуију (Dewey, 1934), доживљај се конституише, унутар специфичних ситуација између свесног бића и физичког и друштвеног окружења, кроз тензију између субјекта и објекта доживљавања. Порекло акције није изнутра, оно се помаља из константног стварања релација које повезују личност са светом. Сам *однос* дозвољава поседовање доживљаја на личном, приватном нивоу, или на нивоу у коме га делимо са другима, као део јавности, колективне културе (Cutchin, 2008).

Начин производње доживљаја одређује какав ће он квалитет имати за појединца (Rossman & Schlatter 2011). Сваки доживљај, запамтљив или не, тражи

интерпретацију, а његово практично значење се ослања на осећај онога што се доживљава. Карактер друштвене интеракције говори о врсти односа у ситуацији (Allen, 2008). Снажни доживљаји друштвених интеракција се не примају пасивно, они се „узимају“ у смислу да се најпре интерпретирају и учине смисленим, а потом се на њих одговара на начин пригодан интеракцији. Друштвеност је интегративни процес доживљаја који уједињује његове остале елементе (Cutchin, 2008 :72).

Као такав, рекреативни доживљај је продуктиван за повезивање са окружењем. Он представља поље интеракције и функционише као покретач за остварење других резултата. Повезивање у рекреацији се остварује кроз контексте и интеракције у игри, дружењу и забави. *„Контекст интеракције у рекреацији олакшава приступ рекреативним доживљајима, а ови доживљаји омогућавају остварење других индивидуалних и друштвених користи“* (Rossman & Schlatter, 2011:9). Ова димензија рекреације наглашава начин на који се, кроз доживљаје рекреације, простор и укупно окружење сазнаје и добија значење (Mansvelt, 2009).

Претходно наведено помаже да се рекреативни доживљај разуме као интегративан у односу човека и окружења. На овај начин *„рекреација се може сагледавати као специфичан образац перцепирања и уостављања односа према интеракцији која је у току. То значи да је рекреација специфична дефиниција ситуације.“* (Samdahl,1988: 29). Људи доживљавају рекреацију кроз активно укључење и интеракцију са другим људима и различитим комбинацијама елемената у окружењу. На тај начин, они имају перцепцију управљања резултатом догађаја.²⁸ Индивиде постижу задовољство од рекреативног доживљаја у зависности од тога како воде и интерпретирају своје учешће у прилици за рекреацију (догађају рекреације)²⁹. Када ове врсте ангажовања резултују доживљајима који су пријатни, забавни или пружају задовољство, конструише се позитиван осећај према целокупној ситуацији која га је омогућила (Mannell, Kleiber, 1997) .

Овај механизам у пракси представља полазиште за дизајнирање прилика за рекреацију које могућавају интегративно деловање у урбаној структури кроз повезивање човека са другим људима и са просторима града. То се остварује кроз програмирање ситуација и подразумева дизајнирање, постављање и пружање прилика за рекреацију. Остварује се тако што се интервенише у просторној и друштвеној интеракцији, кроз манипулацију и креирање амбијента на начин који максимизира вероватноћу да ће они који у њу улазе остварити рекреативне

доживљаје којима теже. Међутим иако програм обезбеђује прилику за појављивање рекреације, он не може да осигура да се она и деси „*будући да у коначном исходу зависи од тога на који начин учесници ступају у интеракцију приликом сусрета и како интерпретирају свој доживљај учешћа у ситуацији.*“ (Rossman & Schlatter, 2011:6)

2.3. Интегративни потенцијал рекреативних пракси

2.3.1. Рекреација као пракса и сусрет

Према Дејвиду Кроучу (Crouch , 2000) рекреација се може разумети као пракса и сусрет³⁰ између људи и места. Повезујући културну и географију рекреације, полазну тачку овог концепта представља препознавање просторности рекреације као отелотворене урбане праксе која има осетне, друштвене и поетичке димензије³¹. Наглашава се да се рекреација и туризам увек дешавају у простору и у том смислу су њиме одређени. Простор о коме је реч може бити материјалан, метафорички, па чак и имагинативан.

Из ове перспективе рекреација/туризам је средство практиковања простора, као средство имагинативне игре, експресивног понашања и изражавања идентитета. Практика рекреације/туризма укључује комплексне људске и друштвене ангажмане, релације и преговарања. Схваћена као сусрет између људи и њихових жеља и очекивања, пракса рекреације представља конститутивни елемент рекреативног доживљаја. У том смислу може бити пријатна, али и произвести негативно сећање. У сваком од ових аспеката простор има значајну улогу.

Сусрет у рекреацији се појављује „*између људи, између људи и места, и између људи као социјализованих отелотворених субјеката... Рекреативне праксе и сусрети се разумеју путем мишљења али и доживљавају кроз тело*“ (Crouch, 1999:1). Апстрактно поимање и осећај места бивствовања се обликују кроз актуелно познавање простора у материјалним, свакодневним сусретима. У том смислу се индивидуе не концептуализују као ограничени „корисници“ простора, већ и као активни осећајни субјекти који се ангажују кроз телесне, репрезентативне, културне и економске праксе. Аспекти сусрета се активно контекстуализују и практикују од стране активних људских субјеката.

У процесу учествовања у рекреацији/туризму људи фигуришу и рефигуришу своје знање о материјалним и метафоричким просторима у којима се рекреација одвија. Специфичне карактеристике простора (физичког, друштвеног) постају

артефакти кроз које памтимо. Оне су отеловљени у нашем знању као лаичке географије³² које се обухватају и бивају обухваћене кроз успостављање релација и кретање у урбаном простору (Crouch., 2000) .

Рекреација концептуализована као сусрет се односи на интерактивни потенцијал рекреативне праксе човека у урбаном простору. Сусрет одражава напрамповостављање очекивања, доживљаја и жеља. Он може бити планиран или случајан, и имати различите исходе. Сагледаван као сусрет са људима и/или простором, може резултовати успостављањем, одржавањем или јачањем веза међу актерима сусрета (Mansvelt, 2009) .

2.3.2. Рекреација као медијум везивања за место

Разматрање улоге рекреације у успостављању и одржавању веза између човека и простора представља развијену област истраживања у оквиру студија рекреације. У оквиру њих се препознаје да људи формирају различите и комплексне односе (коришћења, значења, вредности) са специфичним локалитетима, чему доприносе квалитетни рекреативни доживљаји. Фокусирана су на концептуализацију начина повезивања у току процеса рекреације, односа повезивања са другим понашањима у рекреацији, као и моделима за мерење самог феномена повезивања. (Moore & Graefe, 1994; Williams et al., 1992, Bricker, 1998). Овај концепт изражава начин на који корисник вреднује простор као рекреативан. Препознају се две димензије вредности: функционално значење (које се односи на специфичне потребе реализације одређене активности) и емоционално-симболичка значења (Schreyer, Jacob, and White, 1981). Другим речима, простор је за корисника вредан зато што омогућава одређену активност и/или зато што се може препознати као „посебан“ из емоционалних и симболичких разлога.³³

Вилијамс и Рогенбак (Williams & Roggenbuck, 1989; Williams et al., 1992) идентификују три димензије везаности за место. Прва димензија је „идентитет места“ и кореспондира са емоционално симболичким значењима. Она указује на то колико се простор издваја као важан у контексту живота појединца. Односи се на емоционална и симболичка значења које људи везују за рекреативне просторе. Друга димензија „зависност од места“, се односи на функционалну корисност која се повезује са простором због његове способности да подржи жељене рекреативне доживљаје. Она успоставља релацију између различитих места, и указује у којој мери

је одређени простор пожељнији за коришћење у односу на друге просторе у којима се може одвијати иста активност.³⁴ Трећа димензија се односи на негативне карактеристике простора услед којих се јавља „незаинтересованост за место“. Чињеница да је квалитет доживљаја директно повезан са квалитетом места указује на важност његовог адекватног уређивања, управљања и одржавања (Moore & Graefe, 1994; Williams et al., 1992).

На успостављање везе са местом кроз рекреативни доживљај, поред карактеристика простора, утичу и друштвене релације у ситуацији рекреације. Лоу и Алтман (Low and Altman, 1992) указују да су емоционални елементи повеизвања са местом рекреације праћени когницијом (мислима, знањем и веровањем) и праксом (акција и понашање) која укључује друштвене релације. *„Друштвене релације које место означава могу бити подједнако или чак више важни за процес везивања него само место по себи...Места су, на тај начин, складишта и контексти унутар којих се појављују интърперсонални, заједнички и културни односи, и управо су за те друштвене односе, а не само за место по себи, људи везани“* (Low & Altman, 1992:7, цитат у Kyle & Chick, 2007)

Значења која индивидуе и колективи приписују месту су рефлексивна културног и индивидуалног идентитета (Lee, 1972; Milligan, 1998).³⁵ Ова значења се појављују и еволуирају кроз сталну интеракцију са другима, и са окружењем. Заснована су на меморији, доживљају и друштвеним релацијама, и производе се кроз време и интеракције са местом у контексту његовог рекреативног коришћења. Истраживања потврђују разлике у вредности и значењу одређеног локалитета између оних који се са простором тек сусрећу и оних који га, услед честих интеракција или дужег боравка, добро познају (Kyle & Chick, 2007).

Поимајући места као социо-политички процес³⁶, рекреативно коришћење укључује стварање али и супротстављање одређеном значењу места. Схваћена на овај начин места су увек плурална и временски ограничена, предмет су преговарања и оспоравања. Значења места се конструишу кроз доживљаје, искуства и друштвену интеракцију. Она су *„субјекти мултиплих компетитивних ставова, али се ниједан од њих не може потврдити као аутентична нормативна прескрипција без политике“* (Williams, 2008:23). То за последицу има да се у плуралистичком друштву управљање јавним рекреативним просторима не може изједначавати са управљањем приватним простором. Док се управљање приватним простором усмерава на кориснике који бирају на основу својих партикуларних интереса, у менаџменту јавних простора не

постоји једно или инхерентно исправно значење места које треба да преовлада.³⁷

2.3.3. Рекреација као место друштвености

Рекреација није изоловани аспект живота или културе, већ је у вези са комплексним друштвеним релацијама и интеракцијама, значењем заједнице и односима индивидуе и окружења. Као део културе и друштва, ситуације рекреације успостављају „место друштвености“³⁸ („site of social“), које пружа прилику за интеракције међу људима и поспешује изградњу друштвених релација. Према Шацком (Schatzki, 2002), ово место је компоновано од мреже уређивања и пракси. Уређивања су аранжмани ентитета (нпр. људи, артефакта, ствари) док су праксе организоване активности. Људска коегзистенција се на тај начин појављује, опкољава (окружује) и обрађује, константно еволуирајући „нексус“ уређених ствари и организованих активности (Schatzki, 2002) .

Форме друштвености које се остварују у домену рекреације људи су различите по свом интензитету и трајности. У овом раду рекреацију као место друштвености покушаћемо да сагледамо у релацији са кључним одредницама савремених видова људске коегзистенције: животним стилем, друштвеним капиталом, заједницама рекреације и фокалним друштвеним праксама. Ови концепти представљају окоснице повезивања теорија рекреације, социолошких теорија и теорија у оквиру студија културе.

2.3.3.1. Рекреација као домен животног стила

Животни стилови представљају моделе деловања карактеристичне за модерно доба, који доприносе разликовању људи и представљају посебан вид друштвеног груписања. Они помажу да се да смисао ономе што људи чине, да се објасни зашто то чине и шта то значи њима и другим људима. Обухватају низ обичаја и ставова који добијају смисао у одређеним контекстима. Можемо их посматрати као начине понашања који утичу на технологије посредовања, структуре односа и симболичких значења (Чејни, 2003) .

Људи користе животне стилове како би одредили себе. Они функционишу као скуп очекивања која се јављају у виду обрасца организоване контроле над друштвеним неизвесностима масовног друштва (Чејни, 2003). Отвореност друштвеног живота, мноштво контекста друштвеног делања, као и разноврсност ауторитета, доводе до тога да *избор* животног стила постаје све значајнији у стварању

сопстваног идентитета у дневним активностима. Они представљају егзистенцијалне појаве, а не само последицу маркетиншких потеза. Услед тога имају нормативне, политичке и естетске последице. Схваћени као политике живота³⁹ (политике идентитета и избора), животни стилови се могу тумачити и као процеси самоостваривања, чије учеснике рефлексивно интересује како би требало да живе у контексту глобалне међузависности (Giddens, 1990). Као такви, животни стилови су битни за разумевање променљивих односа појединца и заједнице.

Материјална култура је саставни део оног што чини животни стил. Пораст значаја животних стилова потиче од промене у начину на који се она данас процењује. Њена вредност се више не односи само на новчану вредност ствари, већ и на њихову друштвену или културну вредност. У таквим условима потрошња добара и услуга функционише као форма културне производње, односно као средство производње значења и издвајања (Lash&Urry,1994). Начин испољавања креативности индивидуа у потрошњи (и животном стилу) заснива се на све већој рефлексивности⁴⁰. Естетска рефлексивност подстиче развој економије симбола, што омогућава да се разуме повезаност животног стила и потрошачке културе (Чејни, 2003).

Домен рекреације се препознаје као део ширег концепта животног стила (Veal, 2009). Избори и обрасци понашања у рекреацији изражавају и обликују идентитете и омогућавају груписања око „стила рекреације“. Он се сагледава као агрегатни образац дневних активности које чине начин живота индивидуе а чине га они елементи стила живота које индивидуа перципира као рекреацију. Животни стил рекреације се односи на понашање у рекреацији у току типичног дана, недеље, месеца и године (Roberts, 2006), на персонално дефинисан однос према избору рекреативних активности, простора и друштвеног окружења, као и на све друге изборе у овом домену (Stebbins, 2005).

Илустративан је у том смислу пример стила рекреације као ширег концепта животног стила креативне класе. Описујући животни стил креативне класе, Ричард Флорида (2002) наглашава да се она понаша као туриста у сопственом граду и жели доступност свих градских садржаја 24 часа. То се посебно односи на рекреативне и културне садржаје, због чега је важно да се они налазе у близини пословних. Реч је о специфичном стилу убрзаног живота који поставља захтеве за мултифункционалним просторима као и моћностима брзог мешања различитих домена живота. Последица

тога је да се могућност обављања посла преноси у просторе који су уобичајено везани за социјализацију (кафеи, ресторани,...) а са друге, да се садржаји рекреације интегришу у пословне просторе и објекте (теретане, релакс зоне, базени...)

2.3.3.2. Рекреација као поље изградње друштвеног капитала

У социологији рекреације се, у послењој деценији, рекреација све више разматра и као поље изградње друштвеног капитала⁴¹. Истражује се улога коју она игра, или може да игра у омогућавању различитих облика заједништва и демократског грађанства.

Постоје три традиције дефинисања друштвеног капитала које су повезане са три аутора која овај концепт дефинишу и одређују приступ његовој анализи. Док Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu), наглашава улогу који друштвени капитал има за индивидуу⁴², Џејмс Колеман (James Coleman) ставља нагласак на формирање структуре и успостављање односа који олакшавају одређене акције актера (појединаца или фирми) унутар те структуре⁴³. Према Роберту Путнаму (Robert Putnam) *„друштвени капитал се односи на карактеристике друштвене организације, попут поверења, норми и мрежа које могу да унапреде ефикасност друштва тако што олакшавају координисане акције“* (Putnam 1993:167, навод у Hemingway, 1999). У литератури⁴⁴ се могу идентификовати три различите форме друштвеног капитала: „везујући“ („bonding“, унутар групе, блиске везе између породица или чланова етничких група), „премошћујући“ („bridging“ односи са ширим мрежама пријатеља и познаника), „повезујући“ („linking“ везе између актера који нису сличних социјалних карактеристика, везе између различитих друштвених нивоа). Ова подела је важна за разумевање начина на који друштвени капитал може да подстакне или омета друштвену кохезију (OECD, 2001).

У студијама рекреације највећа пажња је дата Путнамовом приступу и сагледавању улога коју рекреација игра, или може да игра у развоју демократског грађанства.⁴⁵ Испитује се како се унутар различитих друштвених односа у рекреацији, социјални капитал понаша као „друштвени лепак“ који повезује иначе фрагментизоване индивидуе.⁴⁶ У овој традицији, истраживања се фокусирају на питање начина којима социјални капитал допушта контакт са људима који су другачији и на тај начин промовише друштвену интеракцију и интеграцију.⁴⁷

На овим основама се рекреација сагледава врста „порозне“ друштвене праксе. Користи се као средство за умањење проблема друштвене искључености и

стимулисање контакта између људи различитих културних позадина (Van den Broek, 2008).⁴⁸ У основи овог приступа је претпоставка је да укључење у рекреативне активности интегрише маргинализоване чланове друштва, будући да представља прилику да се њихови животи помешају са друштвеним животима других чланова друштва (Kelly, 1987). Природа рекреације, као домена пријатности, изборности и само-изражавања, ствара контекст отворености који поспешује овај процес (Stokowski, 1994).

Веза између рекреације и изградње друштвеног капитала је иницијално сагледавана у односу на формалне организације рекреације (клубови) и ангажовање у грађанским удружењима. Претпоставка је да ангажовање у овим удружењима и организацијама наводи људе да буду способнији да разреше разлике и да раде заједно на кооперативан начин, што за последицу има развој грађанства. Путнам то илуструје ставом да је „*добра управа (је) споредни производ певачких група и фудбалских клубова*“ (Путнам, 2000). У том смислу, да би рекреација допринела формирању друштвеног капитала који је неопходан за грађанство, она мора да укључи атрибуте јаког демократског грађанства: учешће, комуникацију, аутономију и развој. (Hemingway, 1999)

Међутим поред формалних, истраживањима (Ward, Tampubolon, Savage, 2006; Ward & Tampubolon, 2002; Lee et al, 2004) је утврђено да су за производњу друштвеног капитала подједнако важне и неформалне друштвене мреже и односи у рекреацији. Због тога се наглашава значај провођења времена у друштвеним активностима која су мање организоване и сврховите, спонтанија и флексибилније од приступања формалним удружењима и препознају начини на који неформалне друштвене релације у рекреацији могу да генеришу поверење и учешће (Ward & Tampubolon, 2002). Неформалне рекреативне праксе, које карактерише често срастање и мултиплексност веза, омогућавају превазилажење друштвених и професионалних идентитета. У њима је могуће детектовати врсте рутинских „премошћујућих“ друштвених интеракција које су по Путнаму, кључне за генерисање социјалног капитала. Мреже другара, које се кроз ове врсте интеракција формирају, могу бити централне и за рекреативну праксу и за социјални капитал (Ward, Tampubolon, Savage, 2006). Тврди се да мреже базиране на неформалним друштвеним релацијама генеришу више поверења него укључење у формална удружења (Lee et al, 2004).

2.3.3.3. Заједнице у рекреацији : формалне и привремене

Заједнице окупљене око рекреативних садржаја и простора чине важан феномен савременог живота. Будући да се традиционални облици формирања заједница у постмодерном друштву мењају, питање заједнице постаје једно од централних (Bauman, 2000). Зависност од места као оквира заједнице се смањује, емоционалне везе замењују инструменталне, а слободан избор обавезу. У таквим условима рекреација преузима централну улогу као област која креира и омогућава доживљај заједнице (Sharpe, 2005).

Постоје бројне студије које прате формирање заједница рекреације. Оне се крећу од проучавања заједница које се формирају у рекреативним просторима као што у клубови и рејвови (Chatterton, & Hollands, 2002) заједница које се артикулишу око спортова, игри и других рекреативних форми (Levy 1989), заједница везаних за годишње одморе, путовања и авантуре (Ayers-Counts and Counts 1992) итд. Резултати истраживања указују да ове заједнице заузимају специфично место у друштвеном миљеу и нису само проста замена за традиционалне заједнице. Оне представљају обједињавање често контрадикторних елемената интимности и анонимности, обавезе и слободе, везивања и ефемерности, који рефлектују савремену културу и шире друштвене релације. Стога је претпоставка успеха изградње заједница заснованих на рекреацији разумевање пракси које рефлектују карактеристике постмодерне културе: хибридизацију, де-диференцијацију, флуидност (Sharpe, 2005).

Поред трајнијих и формалних облика заједница рекреације, Мафесоли (Maffesoli, 1996) указује да се у постмодерно доба, као импулс за превазилажење сверастућег индивидуализма, формирају и привремене емоционалне заједнице „племена“ (концепт „неотрибализма“). Ове нове форме заједништва стварају масе људи окупљених у културним, забавним и спортским догађајима који резултују моментима снажних осећања и емпатије (Featherstone, 2007). У складу са специфичним контра-структурним квалитетима ове форме друштвености, „*границе нео-трибалних заједница су бескрајно пропусне а сама племена бескрајно ефемерна*“ (Clarke, 2003:124) будући да се чланство обезбеђује поседовањем адекватне опреме (одеће, фризура...). На тај начин се омогућава усвајање привремених идентитета, који одговарају специфичном дневном контексту, и које је лако одбацити у складу са

променом животних околности.⁴⁹

Нео-трибализам је феномен који смањује и меша разлике између физичких, когнитивних, естетских и моралних простора који су у игри (Clarke, 2003). Реч је о спонтаном стварању лабавих колективитета који естетизацијом свакодневнице⁵⁰ дају значење и структуру постмодерном добу, и кроз заједнички фокус омогућавају сналажење у контрадикторном окружењу које пружа различите могућности избора (Featherstone, 2007). На тај начин они нуде могућност кохерентнијег стила живота (Петровић, 2009).

2.3.3.4. Рекреација као друштвена пракса: заједно у потрошњи и грађанству

Полазећи од две основне фигуре модерног доба: потрошача и грађанина, које одражавају истовременост жеља за слободом и удобношћу (Хартли, 2007)⁵¹ развијају се и два основна домена сагледавања друштвености рекреације. Прво је засновано на индивидуализму и фокусира се на „рекреацију као потрошњу“, друго се усмерава на схватање „рекреације као заједничког значења“ (Arai & Pedlar, 2003).

Идеја о рекреација као потрошњи је везана за изражавање индивидуалних права и избора. Људи се баве рекреацијом да би задовољили своје интересе, не бавећи се ширим друштвеним, политичким или еколошким последицама својих акција. У складу са доминантном идеологијом индивидуализма, у развијеним западним друштвима рекреација је све више приватизована, а заједништво се остварује у оквиру образаца потрошње. Јавни домен се вреднује као инструменталан, као јавна средства да се остваре приватни циљеви (Borgmann, 1992).

Паралелно се развија и разумевање рекреације као форме заједништва и учешћа у грађанском животу. Наглашава се значај рекреативних пракси које реafirмишу заједничке и узајамно подрживе аспекте живота. Унутар ове перспективе тежиште се ставља на фокалне праксе рекреације које представљају „*активности које ангажују свест и тело, и центрирају снагу тако да креирају дељено значење и заједнице у „прослави“*“ (Borgmann, 1992: 143, навод у Arai & Pedlar, 2003.)⁵². Учешће у „заједницама фестивала“ чини да се људи окупе у спорту, фестивалима, хобијима, волонтирању, уметности, и да у овим рекреативним активностима нађу заједничко и јавно добро (Duncan, 1991).

Фокалне праксе рекреације окупљају људе не око питања моћи, већ уважавања. Уважавање као фокални објекат може имати музику, поезију, окружење, спорт. У контексту фокалне праксе формира се нова заједница⁵³ у којој индивидуе више нису

везане структурама које су их претходно раздвајале (послом, статусом, породицом, традицијом). У њој индивидуалне акције и идентитети нису у потпуности обликовани унутар ових заједница као у „традиционалним заједницама“ а индивидуе могу истовремено да припадају бројним заједницама различитих фокалних пракси. На тај начин, заједнице „прослава“ формиране око одабраних фокалних пракси, могу да обухвате и политике разликовања. Ангажовање у фокалним рекреативним праксама прослава и добровољног ангажовања доприноси ширењу политиког и дубоког поверења у друштво (Arai & Pedlar, 2003).

2.3.3.5. Рекреација као место друштвености

Претходна разматрања рекреације као места друштвености упућују да се савремене форме друштвености остварују на различитим основама окупљања у рекреацији, и кроз различите форме и начине њене егзистенције у урбаном простору (табела 1).

Табела 1 – Форме друштвености и рекреација

ФОРМЕ ДРУШТВЕНОСТИ И РЕКРЕАЦИЈА	ОПИС КОНЦЕПТА	ОСНОВА ОКУПЉАЊА У РЕКРЕАЦИЈИ	ФОРМЕ РЕКРЕАЦИЈЕ	УРБАНИ ПРОСТОР
Животни стил и рекреација	Животни стилови доприносе конституисању идентитета, разликовању људи и представљају посебан вид друштвеног груписања.	Рекреација представља једну од димензија животног стила. Начин како вршимо изборе у рекреацији и користимо време и урбани простор, обликује лични идентитет и омогућава друштвено повезивање	Животни стилови рекреације се могу односити на најшири спектар рекреативних форми	Избор простора рекреације је средство изражавања идентитета и стила живота. Диверзификација животних стилова води диверзификацији простора рекреације
Друштвени капитал и рекреација	Полазиште је да постојање друштвених мрежа, норми и поверења олакшава друштвене акције и тако доприноси развоју демократског грађанства.	Рекреација се сагледава као важно поље изградње друштвених односа. Поред доприноса развоју грађанства, рекреација је као „порозна“ друштвена пракса посебно значајна за интеграцију имиграната и мултикултурно повезивање	Изградњу друштвеног капитала подржавају рекреативне форме које омогућавају формалну или неформалну друштвену интеракцију и сарадњу (игра, уметност, спорт), као и различити облици волонтерског ангажмана	Док је у послератном периоду фокус био на формалним местима рекреације (клубовима, удружењима), у постмодерно доба тежиште се помера на јавне просторе и „трећа места“
Заједнице рекреације – формалне и привремене	Традиционални облици формирања заједнице се у постмодерном друштву мењају. Зависност од места као оквира заједнице се смањује, а истовремено се успостављају нове осовине окупљања људи	Рекреација преузима централну улогу као област која креира и омогућава доживљај заједнице. Заједнице се формирају као формалне и привремене емоционалне заједнице	Формалне заједнице се формирају око најширег спектра рекреативних форми Привремене емоционалне заједнице се формирају око спортских, културних и забавних догађаја, и волонтерских акција	Формалне заједнице могу али не морају имати специфично просторно одређење Привремене заједнице се везују за објекте спорта и културе, јавне просторе и велике просторе за масовне догађаје
Друштвене праксе рекреације – заједно у потрошњи и грађанству	Две одреднице друштвене праксе модерног доба - потрошња и грађанство - одређују и могуће области заједништва у савременом друштву	У контексту заједништва у потрошњи, рекреација је средство изражавања индивидуалних права и могућности избора Заједништво у грађанству подразумева сагледавање рекреације као форме учешћа у грађанском животу у коме се окупљање остварује око предмета уважавања	Потрошачка димензија рекреације је заснована на индивидуализацији потреба и обухвата широк спектар рекреативних форми Заједништво у грађанству се односи на окупљање око фокалних рекреативних пракси: музике, поезије, спорта, светковина	Потрошачка димензија заједништва односи се на комерцијалне просторе рекреације Грађанска димензија заједништва се односи на локалне јавне просторе као места окупљања заједнице

Рекреација представља домен животног стила у коме људи обликују и изражавају идентитет, истовремено се повезујући и раздвајајући у односу на изборе које чине. Она представља поље изградње друштвеног капитала, и као порозна друштена пракса доприноси друштвеној интеграцији маргиналних група и интеркултурном повезивању. Истовремено, рекреација постаје област у којој се креира и омогућава доживљај заједнице, окупљајући људе око заједничких интересовања. Друштвене праксе рекреације омогућавају заједништво у потрошњи али и грађанству. Као форма учешћа у грађанском животу она омогућава окупљање око разноврсних фокалних пракси које доприносе развоју локалних заједница.

На крају је вежно нагласити да док је у периоду модернизма, кога су карактерисале стабилне институције, акценат био на јаким друштвеним везама и фиксним просторима окупљања у рекреацији, постмодерно доба обликује флуидне начине егзистенције и ставља акценат на нестабилније и привремене форме интеракције. Иако другачије од чврстих и стабилних веза, и ове форме друштвене интеракције кроз рекреацију имају своју вредност „држања урбаног друштва на окупу“. Оне нису везане за традиционално планиране и издвојене просторе за рекреацију. Њиховом карактеру одговарају знатно динамичније и флексибилније форме простора рекреације која омогућавају учестала и неформална окупљања и прилагођавају се ритмовима савременог живота .

2.3.4. ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ У УРБАНОМ ПРОСТОРУ

Рекреација повезује урбану структуру кроз рекреативну праксу која омогућава сусрет човека са урбаним простором и другим људима у ситуацијама рекреације, и резултује позитивним рекреативним доживљајима. Различите ситуације рекреације омогућавају различите рекреативне праксе и самим тим пружају различите могућности сусрета и окупљања. Градећи релацију између људи међусобом, као и између људи и простора, сусрет кроз рекреацију/туризам се изражава као елементарна јединица друштвености и чин догађања места (Massey, 2005)⁵⁴. Сусрет се може десити, организовати или омогућити.

У ситуацијама рекреације повезивање се врши на основу карактера рекреативних пракси. На основу претходно анализираних форми рекреације (кретањем и

окупљањем у простору), као и карактеристика рекреације као медијума везивања за место и места друштвености, могуће је издвојити три основне форме повезивања кроз рекреативну праксу простора: фокалне, флуидне и порозне интегративне рекреативне праксе.

2.3.4.1. Фокалне праксе рекреације

Фокалне праксе рекреације омогућавају привлачење, окупљање и задржавање у простору. На тај начин се омогућава функционално, друштвено и (потенцијално) економско активирање урбаног простора. Претпоставка за остварење фокалних пракси је организација догађаја и/или опремање простора за реализацију фокалне активности. Фокалне праксе се међусобно могу разликовати у односу на ниво учешћа у активности рекреације. У односу на фокалну рекреативну активност човек може бити посматрач или учесник. Самим тим су и могућности за друштвену интеракцију различите. У првом случају се формира ситуација коприсутства која може да генерише привремене емоционалне заједнице. У другом случају коучешће и кооперација могу допринети развоју стабилнијих друштвених релација и потенцијално изградњи друштвеног капитала.

Пример 1: Интегративност игре

У филозофији и социологији свакодневнице, игра заузима значајно место као интегративни аспект живота и специфично поље могућности. Игра је један од основних феномена људског постојања који прожима и одражава све друге домене живота. Схватајући игру као “свечаност славањена постојања”⁵⁵ свакодневница из ње црпи снагу, ведрину, радост и разумевање. (Финк у Елаковић, 2006: 53).

Игра се поима као метафора и израз људске слободе и избора. Она је делање које, с обзиром да не носи последице може да не буде обавеза и њу човек не може да захтева. На питање „*Играмо ли се јер имамо слободно време или имамо слободно време јер се играмо?*“ Финк одговара да само игра има „*слободно време*“, тачније, *слободно време поседујемо „уколико и док се играмо“*. (Финк у Елаковић, 2006: 53). За разлику од игре као природног начина живота деце, у свету одраслих функција игре зависи од тога колико људи могу стварно да буду слободни и реализују своје способности у стварном животу. „*Зато борба против отуђења уједно постаје борба за поновно освајање игре. Треба поново освојити праву игру, која није игра улогама, није привид што замењује живот, већ организовани саставни део изборене слободе*“ (Хелер, 1978: 355).

Окупљајући и повезујући карактер игре чини је друштвеним амаламом. Игра активира и повезује учеснике и присутне посматраче на основама избора и добровољности. Традиционалне игре и забаве подразумевају активно учешће присутних и имају функцију успостављања и учвршћивања заједничких вредности. На тај начин доприносе одржавању високог степена друштвености заједнице (Божовић, 2007: 108). У друштвеном простору „*играјући се са деловима друштвене целине, игра представља највишу вредност... која превазилази јаз корисничке и праметне вредности - повезујући их*“ (Lefebvre 1996: 172)

Пример 2: Спорт као интегративна активност у урбаном простору

Спорт може да окупља око заједничког фокуса и повезује људе и институције на начин којим се креирају заједнице подршке и поверења (White Paper on Sport (ЕС, 2007)). Те карактеристике заједница се у литератури и политикама сагледавају као детерминанте здравог, напредног друштва (Путнам, 2000). Спорт може да приближи људе, прошири и ојача друштвене везе и мреже, повеже људе са ресурсима и обезбеди им осећај припадања (Sport Matters Group, 2006)

Кроз спорт се креира дељени, заједнички простор и доживљај који омогућава да се раскине са негативним перцепцијама (на пример маргинализованих група или других култура), тако што се људи

фокусирају на оно што им је заједничко. То чини важан корак у унапређењу емоционалног здравља и самосвести маргинализованих појединаца и група, и отвара простор за мултикултурна и мултиетничка друштва (Peters, 2008).

Као интегративна активност у урбаном простору, спорт оперише у оба модалитета: кроз учешће и посматрање спортских догађаја. Постоје спортови који не траже висок ниво опремања простора и могуће их је реализовати минималним и неформалним средствима попут обележавања. Они се лако могу интегрисати у различите врсте простора.

Пример 3: Култура и уметност као интегративна активност у урбаном простору

Култура и уметност се у савременом друштву користе као интегративне активности којима се анимира јавни простор и обезбеђује изградња друштвених веза на локалном нивоу урбаног развоја. Кроз учешће у културним активностима се, као и код спорта, креира дељени, заједнички простор и омогућава повезивање са људима сличних афинитета. Могући су различити нивои анражовања у активностима културе и уметности који се крећу од посматрања уметничких догађаја/ перформанса, преко учешћа, до њиховог осмишљавања и креирања.

Различите форме ових активности могу да остваре различите врсте друштвеног капитала. Неке културне и уметничке форме (нпр. едукативне и креативне радионице) остварују премошћујуће друштвене ефекте. Поред тога се култура и уметност користе и као одреднице животног стила и као такве остварују везујући облик друштвеног капитала.

Поред различитих форми уметничких и културних активности које се одвијају у отвореним јавним просторима, и институције попут библиотека и музеја поседују важан потенцијал да допринесу грађењу друштвеног капитала. Адекватно организоване и са високим степеном отворености и инклузивности, библиотеке могу пружити простор и ресурсе за учешће и ангажовање грађана у различитим доменима развоја заједнице. Музеји се такође могу сагледавати као места која могу да пруже физички и друштвени фокус за грађански ангажман кроз пројекте организоване унутар музеја и од стране заједница (Bryson et al. 2002).

2.3.4.2. Флуидне праксе рекреације

Флуидне праксе рекреације базирају се на рекреацији кретањем. Њихова основна вредност је што омогућавају повезивање различитих делова територије града и могу се користити као средство превазилажења просторне фрагментације. Флуидне праксе рекреације могу бити формалне или неформалне, односно организоване или неорганизоване. Неформалне праксе су шетња, лутање, трчање, али и нове форме попут паркура и слободног трчања. У основи ових рекреативних пракси је жеља људи да ступе у интеракцију са градом. Формалне флуидне праксе рекреације чине разноврсне градске свечаности, карневали, симболичке шетње које поред интеракције са градом остварују и квалитет порозности тиме што омогућавају интеракцију међу људима. Флуидне праксе рекреације омогућавају да се десе специфичне ситуације „бачености у сусрет“ које се у савременој теорији урбаног простора сагледавају као продуктивне за демократију и развој грађанства.

Пример 1: Шетња

Шетња представља посебан начин да се буде у граду. Она се не мора користити само за долазак до циља већ може бити и аналитички инструмент. За Бенцаминовог „уличног шетача“ ходање је производ доколице у којој се хода из жеље за посматрањем људи и ствари. Практичари урбано-аналитичког стила су и они који упражњавају технику „струјања“ – брзих прелаза кроз различите амбијенте. Њихове мапе пружају радикално другачије визије места варијације реда, дистанце, обележја, расположења и значења. За Сертоа (Cerateau, 1988) ходање је чин пешачког говора и процес

присвајања топографског система града. Оно представља поље изражавања и начин читања града. Говорећи о ходању и шетњи градом Соркин (Sorkin, 2009) указује да „свако од нас исцртава приватне мапе које користи сваки пут кад крочи на улицу...Једно од највећих задовољстава живота у граду јесте откривање непознатих места у којима постоји шанса за случајни сусрет... Сувише знања умањује ову могућност.“ (2009:85)

Пример 2: Баченост у сусрет („throwntogetherness“)

У савременим теоријама политика јавних простора препознаје се важност ситуације у којој се дешава „баченост у сусрет“ („throwntogetherness“) која се дефинише као „сусрети са разликом и диверзитетом“ (Massey, 2005; Amin, 2008). Наглашава се да је једна од истински продуктивних карактеристика материјалне просторности њен потенцијал за дешавање напредовања трајекторија које претходно нису биле у релацији. У оваквим ситуацијама бивствовање на истом месту је некоординирано, а управо одсуство координације омогућава да се деси нешто ново (Aitken, 2010). Флуидна пракса рекреације кретањем то директно омогућава.

Дорин Мејси (Doreen Massey, 2005) ситуацију „бачености у сусрет“ сагледава као аналитички концепт и сугерише да простор није позадина догађаја већ је по себи активна конструкција која се формира кроз праксе и релације. Многе релације су удаљене и могу да укључе разноврсне ко-егзистенције и различите друштвене јукстапозиције. Према овом схватању управо су простори то у шта се догађаји бацају у сусрет. Она указује на „просторну шансу“ коју урбане просторне интервенције пружају различитим актерима да ступе у контакт или да буду развојени. Мешавина аранжмана које она при том има на уму је комбинација промишљених интервенција и оних које се могу великој мери препуштају шанси. Увек постоји нешто случајно у свим контекстима и просторима, што често долази споља, ван непосредног сада и овде (Massey, 2005).

Аш Амин (Ash Amin, 2008) сагледава утицај ситуације „бачености у сусрет“ на производњу урбане колективне културе и грађанства у јавном простору. Он прекида традицију која културу и политику јавних простора вреднује кроз квалитет међуљудских релација у јавним просторима. Уместо тога залаже се за став да на људску динамику у јавним просторима најзначајније утиче преплитање и циркулација људских тела и материје уопште. Њоме се производи материјална култура која формира прекогнитивни образац грађанског и политичког понашања. У фокусу је идеја о „ситуираном вишку“ који се манифестује кроз различите димензије сагласности/повиновања, као силе која производи изражени осећај урбане колективне културе и грађанске афирмације урбаног живота. Различите ситуације рекреације људи се при том препознају као продуктивне за „ситуирани вишак“(игра, спорт...) (Amin, 2008).

2.3.4.3. Порозне праксе рекреације

Порозна праксе рекреације се односе на формирање ситуација који подстичу мешање и комуникацију међу људима. Порозне праксе се међусобно могу разликовати у односу на ниво учешћа у активности рекреације. Док је у неким (попут ситуације плаже) ангажман људи минималан, постоје ситуације (попут урбаних башти) у којима се људи интензивније ангажују кроз рекреативне активности. Међутим, оно што им је заједничко јесте ситуација окупљања у заједничкој пријатној активности и амбијенту која омогућава „брисање“ друштвених подела.

Пример 1: Плажа

Плажа представља једно од места у коме заједничка преференца боравка у лепом и опуштеном амбијенту функционише као друштвени амалгам. Она представља ситуацију у којој су различити људи окупљени око заједничког извора задовољства, и повезује их тако што ствара осећаје прикладности, дружељубивости, заједништва и укуса.⁵⁶ Соркин (Sorkin, 2009) наглашава да се ретко кад толико приближимо утопији него на плажи, што је осликано и кроз слоган студентских демонстрација Маја 68 - „Испод плочника – плажа“. Људи који су на одмору су донели свесну, краткорочну одлуку да дођу на исто место. То значи да постоји јасан заједнички укус и интерес, као и хомогеност претпоставки о основном карактеру и сврси окружења. Управо то овој ситуацији обезбеђује квалитет друштвене и просторне порозности.

Пример 2: Урбана башта

Урбане баште представљају посредничке просторе комуникације које привлаче различите кориснике. Као места окупљања људи на основама бриге за природу и озбиљне посвећености гајењу различитих форми живота, оне захтевају емоционално ангажовање и стварају услове за појаву праксе цивилизованости, толеранције и критицизма. Дејвид Кроуч и Најдел Трифт наглашавају значај урбаних башти (Crouch, 2010) као места од посебне важности за „одржавање и поправку“ релација које производе урбано. То су форме политика простора које се могу окупити око „*лакододирних емоција окупљања на месту присности, доброте и саосећајности, схваћених као спектакл друштвених и естетских технологија припадања*“ (Thrift, 2008).

Дељено искуство пружа потенцијал за просторне експерименте који имају „моћ за“ деловање са другима, и за формирање „*простора конвергенције: дисперзованих друштвених коалиција које, имајући јасни циљ, превазилазе просторне баријере, дистанце и фрагментације*“ (Allen, 2008). Омогућавајући привремено јединство и мобилизацију људи око одређене сврхе, урбане баште формирају специфичну форму јавне сфере и тако доприносе развоју демократије (Allen, 2008). Из ове перспективе интегрисање рекреативних садржаја у урбани простор обезбеђује контекст за сусрет људи међусобом, са природом и простором града, али и са идејом о припадности граду.

Пример 3: Светковине и фестивали

Фестивал је време и место када се свакодневни живот „отвара“ (постаје порозан) за промену и ослобађање. Они „*јачају друштвене везе и истовремено дозвољавају препуштање жељама које у свакодневници ограничавају колективна дисциплина и неопходности свакодневног рада*“ (Lefebvre, 1991:202). Иако се данас светковине, спектакли и фестивали често критикују због инструментализације јавног живота за политичке, културне или економске добити, истраживања потврђују њихов несумњив друштвени значај за развој локалних заједница. Они омогућавају неформалне друштвене сусрете између посетилаца разних друштвених категорија и стимулишу изражавање локалног идентитета и значења места (Stevens & HacRan, 2014). Њихов посебан значај се односи и на формирање друштвених веза које се успостављају кроз ангажман појединаца, заједница, приватног и јавног сектора окупљених око организације и реализације рекреативних догађаја (Henry, 2001).

2.3.5. Рекреација као средство означавања урбаног простора

Рекреација се може поимати као просторна, друштвена, али и симболичка пракса којом се простор користи и означава. Сусрети човека са простором и другим људима кроз рекреативну праксу простора, постају медијуми за обликовање његових доживљаја, емоција, меморије, знања и акција, и тако доприносе стварању места и његовог идентитета.

Поред тога, перформативност рекреативних пракси доприноси одређењу простора као рекреативног (и у ситуацијама када то није његова основна намена) и тако доприносе промени његовог значења. На тај начин се, кроз фокалне, флуидне и порозне рекреативне праксе доприноси формирању позитивног идентитета и привлачности простора за нове кориснике. Поједине рекреативне праксе формирају специфичне амбијенте опуштености, релаксације, али и „живахности“, „боемије“, капућно - културе (Florida, 2002; Clark, 2004). Ове амбијенталне карактеристике рекреативних пракси се све чешће користе као средство брендирања градова и инструментализују кроз стратегије урбаног развоја усмерене на привлачење туриста и креативне класе. То омогућава да се градски простор, означен различитим приликама

за рекреацију, повеже и на симболичком нивоу са другим сличним просторима и градовима.

Рекреативна пракса може бити мотивисана потребом за уживањем и интеракцијом са градом или бити коришћена као средство његове промене. Разлика у примени означавајуће рекреативне праксе постоји у односу на репрезентативне и маргиналне/напуштене просторе. Пракса рекреације у репрезентативним просторима може потврђивати и јачати њихов (дизајнирани) идентитет, док га у маргиналним и напуштеним просторима може унапређивати. Привременим коришћењем за различите рекреативне праксе (окупљање, игру, баштованство, уметност...), маргинални простори стичу значење друштвеног, виталног и важног места урбане заједнице.

Означавајућа рекреативна пракса се одређује у односу на доминантна значења и могућности коришћења одређеног урбаног простора. Начелно су могућа су два облика рекреативне праксе: прилагођавање и отпор. Прилагођавање подразумева прихватање употребе и значења одређеног простора. Рекреативна пракса се реализује у складу са планираном наменом простора у складу с којом је уређен и опремљен. Међутим, поред дизајном предвиђених форми рекреативних пракси могућа је појава и других рекреативних форми у одређеном простору. Непланирано рекреативно коришћење простора се може тумачити и као израз слободе и различитости. У овом случају рекреативна пракса представља инверзију употребе и значења тог простора (Tonkiss, 2005). Ова инверзија може бити вођена отпором али и основном потребом за уживањем и интеракцијом са градом. На тај начин, перспектива рекреативне праксе пружа начин за повезивање променљивих друштвености, просторности и субјективности (Mansvelt, 2009).⁵⁷

2. 4. Простор рекреације као поље активирања њеног интегративног потенцијала

Последње деценије се у области хумане географије о простору мисли на начин којим се наглашава његов релациони, динамички и условљени карактер. Простор се сагледава „у настајању“ услед деловања комплекса сила, утицаја и пракси. Он се поима као релацијски, што значи да се његов карактер артикулише кроз повезаност и динамику ствари. Простор се производи кроз међуодnose и као такав је увек у настајању, у токовима утицаја, у процесу. Релацијски простор није ни чисто

географски ни чисто социолошки концепт, већ специфичан скуп релација-у-простору (Massey, 2005).

У релацијском мишљењу се онтолошко преимућство помера од објеката, процеса и догађаја који се *одвијају у простору*, ка томе да управо *они постају простор*. Поимање простора као издвојене географске области и физичке дистанце су релевантни и за релацијски простор. Кључна онтолошка разлика је у томе што се *укида разлика* између објеката и простора, а која наглашена у концептуалном оквиру у коме се објекти смештају у простор.

Из ове перспективе се места разумеју као артикулисани *моменти* у мрежи друштвених релација, кроз друштвене акције које се стално мењају. Релацијско место може једино да буде место социо-просторног *постајања*. То је зато што је релацијски простор производ релација, интерактивних пракси и перформанса. Релацијска места су догађаји који се актуелизују. Не постоје места већ настајање места, као ни простори већ опросторивање (Massey, 2005).

Град се разуме као просторно отворен, а не чврст ентитет. Он је мултиплицитет који се „држи на окупу“ бројним спољашњим и унутрашњим релацијама које се стално производе. Он постоји кроз разноврсне систематизујуће мреже, које омогућавају провизорно уређивање урбаног живота (Amin & Thrift, 2002:3). Алн Амин и Најџел Трифт (Amin & Thrift, 2002) онтологију града сагледавају као „*онтологије сусрета или здружености (togetherness) која се базира на принципима повезивања, продужавања и континуиране новине*“ (2002:27). У оваквој концепцији град је сачињен од потенцијалних и актуелних ентитета/асоцијација /здружености. Акумулација ових ентитета може да произведе нова постајања. Овако схваћена „просторност“ града, његова густина и напредпостављање различитости, има особене, генеративне ефекте.⁵⁸

2.4.1. Простор рекреације

У контексту релацијске концептуализације простора града, активност и простор се континуално производе и узајамно одређују. Истовремено, перцепција односа активности и простора је у директној вези са садржајним и вредносним основама развоја одређене активности, у нашем случају рекреације, у урбаном простору. Начин на који се перципирају могућности за рекреацију у простору града условљава (омогућава/ономогућава/ограничава) коришћење њеног интегративног потенцијала као средства за „држања града на окупу“ и урбани развој. Редуковањем ових могућности на просторе примарно намењене рекреацији, или још уже само на јавне

рекреативне просторе у велферистичкој провизији, могућност за интегративно деловање рекреације у простору града остаје уско локализована и има сужен „маневарски простор“.

Због тога у овом раду правимо разлику између појмова простор за рекреацију, рекреативни простор и простор рекреације.

1. *Простор за рекреацију* (спољашње значење, намена простора) – представља простор који је планирањем или дизајном намењен примарно за одвијање рекреативних активности.
2. *Рекреативни простор* (унутрашње значење, квалитет простора) – представља простор који човек тумачи као погодан и подстицајан за рекреацију. Поред могућности за одвијање одређених рекреативних активности, простор делује и својим повољним еколошким и естетским својствима на квалитет рекреације човека. Простор за човека постаје рекреативан онда када га као таквог перципира, интерпретира, користи и доживљава.⁵⁹
3. *Простор рекреације* (спољашње значење, друштвена перцепција употребе простора) – представља простор који људи користе за рекреацију – простор праксе рекреације.

Сам простор не садржи у себи рекреативни садржај, већ се као рекреативан мора конституисати у релацији са човеком, као носиоцем рекреативних потреба и припадником одређене културе. Одређени простор није по себи рекреативан, већ то постаје када га човек тумачи и користи као таквог. У том смислу се као рекреативни могу сагледавати *сви* градски простори који служе рекреацији човека, одговарајуће уређени, опремљени и лоцирани у односу на корисника, који омогућавају одвијање рекреативних активности и који одговарајућим својствима доприносе задовољавању рекреативних потреба људи у граду (Веснић-Неђерал, 1990). Ови простори могу служити и другим активностима. Рекреативни постају онда када их човек тумачи као такве и користи у рекреативне сврхе. На тај начин схваћена рекреативност простора је релацијски концепт.

Концепти рекреативног простора и простора рекреације су директно повезани. Први се односи на субјективни доживљај, а други на реализацију рекреативне праксе урбаног простора. Оно што их обједињује је могућност да се као рекреативни сагледају и простори који нису примарно намењени рекреацији људи у граду. Урбани простор постаје рекреативан уколико се у њему формирају прилике за праксу рекреације људи, односно успоставе ситуације рекреације.

Због тога, основна аналитичка јединица из ове перспективе није парцела простора, нити објекат за рекреацију, већ – *ситуација рекреације* – као привремена,

повремена или стална просторна прилика за праксу рекреације у граду. Полазећи од разумевања рекреативног доживљаја као интегративног, ситуација рекреације се дефинише као могућност за рекреативну активност-у-простору. Њу одређују врста простора рекреације, конфигурације рекреативних и других градских садржаја, као и карактер „отворености“ простора за јавност. Ови фактори обликују могућности сусрета и окупљања у пракси рекреације у урбаном простору.

2.4.1.1 Врсте простора урбане рекреације

У планирању и менаџменту рекреације основна подела рекреативних простора је на отворене и затворене и заснива се на различитом приступу њиховом планирању и управљању. Разлика између отворених и затворених рекреативних простора постоји у односу на могућности које сваки од ових њих пружа за одвијање рекреативних активности, у односу на начин и ниво заштите људи од спољних утицаја, као и у начину опремања и одржавања (Живковић, 2000). У односу на степен изграђености, отворени рекреативни простори се деле на претежно изграђене или претежно зелене просторе (Веснић – Неђерал, 1991).

Према просторној форми и начину одвијања рекреативних активности, простори рекреације се најчешће деле на линеарне и централне просторе. Линеарни простори се користе за све видове рекреације и повезују рекреативне саджаје у затвореном и отвореном простору. Реч је о разним врстама путања унутар града и дуж река и канала, као и реконструисаних железница. Централни простори обухватају затворене и отворене просторе (рекреативне центре, молове, скверове...) који у себе могу да приме вишенаменско коришћење (Веснић - Неђерал, 1991; Williams, 1995;).

Промена фокуса са простора за рекреацију на ситуацију рекреације као основну аналитичку јединицу у овом раду, упућује на потребу да просторе рекреације у граду сагледамо на што ширим основама. Полазну тачку за овакву врсту систематизације нам пружа подела према основним праговима градитељске интервенције коју дефинише З. Никезић (Никезић, 2007: 15). Они обухватају:

- *„Обележавање простора (знак , просторни репер, центар) који означава место у простору и на неки начин га проглашава заузетим, одређеној сврси намењеним , дефинише његов статус (функцију, значење, припадање)*
- *Наредни степен освајања простора био би његово оградивање, дефинисање односа „укљученог и искљученог“ у смислу површине (оградивање браздом, ровом, зидом, путем)*
- *Највиши степен освајања простора је грађење зграде или куће, издвајање дела његовог волумена, тродимензионално захватање простора дефинисањем односа „ унутра и споља“ , којој се приликом формира комплексна баријера која регулише однос затвореног и отвореног простора у различитим модалитетима и интензитетима.“*

Овакво разумевање простора рекреације је важно будући да се њиме као

простори рекреације сагледавају сви простори којима привремена реализација рекреативног догађаја уноси значење рекреативног као и привремена дефинисања граница простора као „рекреативног амбијента“. Истовремено, као простори рекреације се овом концепцијом могу одредити и одређене зона града којима концентрисано и интензивно присуство простора и догађаја рекреације доноси рекреативну димензију и значење.

Укључена у урбани простор као средство његове позитивне промене, могућност за рекреацију се у том смислу може остварити кроз: 1) издавајање просторне целине (зона, кварт, кластер), као 2) уређење мрежа за реализацију рекреативних активности, 3) као изградња објекта рекреације, али и као привремено уређивање 4) микроамбијената и 5) организација догађаја рекреације. У односу на карактер интервенције као и могућност и трајање промене урбаног простора, прве три операције се сагледавају као „чврсте“, а друге две као „меке“ просторне интервенције. Чврсте подразумевају већи степен фиксности простору (планским, власничким или градитељским интервенцијама) и обезбеђују му стабилнију промену. „Меке“ се односе на привремене промене изгледа, функције и значења простора увођењем садржаја рекреације.

2.4.1.2. Конфигурације рекреативних и других садржаја у урбаном простору

Домен рекреације људи представља изразито хетероген и ка иновацијама отворен скуп садржаја, којима се задовољавају разноврсне рекреативне потребе. Већина рекреативних садржаја је компатибилна са готово свим другим урбаним садржајима и као таква се може реализовати у различитим урбаним просторима. То јој обезбеђује висок степен интерактивности и могућност лоцирања на различитим позицијама на територији града (Williams, 1995, Веснић – Неђерал, 1991). Због тога се она на различите начине све више комбинује са другим садржајима и функцијама урбаног простора.

Мешање простора, активности и функција у граду повезује се концептом мултифункционалности који у контексту тежње за одрживим урбаним развојем постаје све значајнији. Мултифункционалност је карактеристика простора, артефакта или активности која се односи на могућност остварења вишеструких сврха, односно циљева. Ово значење је релативно и зависи од тога који медијум се разматра као носилац функције – простор, предмет или активност.

Концептуализована као карактеристика простора, мултифункционалност се односи на могућност постојања више од једне активности или функције у истом простору и/или у исто време (Batty et al., 2004). Овако схваћена мултифункционалност се често повезује и са интензитетом коришћења простора (Hassou et al., 2007). На основу анализе литературе (Hoppenbrouwer & Louw, 2005; Herndon, 2011; Batty et al., 2004; Majoor, 2003; Hassou et al., 2007; Remesar & Costa, 2004; Wiggering et al., 2006) могу се издвојити следећи облици мултифункционалног коришћења простора: а) *вишеструко коришћење* (multi use) – подразумева да различите функције простора постоје унутар локације, не обавезно интегрисане; б) *мешовито коришћење* (mixed use) – подразумева да се различите функције међусобно комбинују на одређеном простору; в) *мултифункционално коришћење* (multifunctional use) – укључује и хоризонтално и вертикално комбиновање активности у циљу остварења синергија, г) *мултифункционално коришћење током времена* – објекат или отворени простор може имати различите функције у различитим моментима. На основу своје прилагодљивости и интерактивности, рекреативни садржаји се могу појавити у свим наведеним облицима мултифункционалног коришћења простора.

Мултифункционалност се може сагледавати и из перспективе предела. У том случају означава феномен да сам предео кроз своју материјалну и симболичку димензију остварује одређену функцију и обезбеђује вишеструке материјалне и нематеријалне користи за друштво (Wiggering H. et al., 2006). Рекреативни садржаји у овој концепцији могу представљати везу између еколошких и социо-културних вредности предела за човека.

Трећи ниво разматрања концепта мешања у урбаном простору, који је релевантан за укључивање рекреације у простор града, јесте инклузивни концепт „простора мешовитих живота“ Марка Френсиса (Marc, Francis, 2010).⁶⁰ Под просторима мешовитих живота он подразумева „*оне природне или дизајниране просторе који подржавају диверзитет људи, доживљаја и значења. То су јавни простори у којима се различити људи осећају сигурно и удобно и опуштено.*“ (Francis, 2010: 998). Мешовити живот није свеобухватни концепт нити универзална мешавина животних стилова, класа, етничких или старосних група. Он препознаје културне разлике и неминовност конфликта у јавним просторима. Добар дизајн и одговорно управљање треба да омогуће преговарање и посредовање у различитостима. То се остварује развојем „простора широког видика“⁶¹ који се дизајнирају за разноврсну употребу, укључујући

и оне форме које се не могу унапред предвидети. Њих грађани користе да би радили различите ствари и представљају „плодно тло за узајамно поштовање, политичку солидарност и грађански дискурс“ (Francis, 2010:472). Омогућавање спонтаних активности у простору и атмосфере неформалности, представљају квалитете који карактеришу потенцијалне просторе мешовитих живота.

2.4.1.3 Карактер простора урбане рекреације

Вредност простора рекреације је у његовом потенцијалу да олакша прилике за друштвену интеракцију, заједничке вредности и значења (Lloyd&Auld, 2003). Значајан фактор који обликује праксу, окупљање и сусрет у рекреацији је друштвена доступност, односно отвореност простора за рекреативно коришћење. Због тога је кључно препознати различите могућности друштвене и просторне интеракције које сусрет индивидуе са урбаним простором нуди (Crouch, 2006). Простори отворени широком кругу корисника могу да подстакну позитивну интеракцију и учешће заједнице у активностима које доприносе урбаном развоју и регенерацији. Са друге стране, простори ограниченог коришћења могу да допринесу развоју друштвених веза у рекреацији онима који их користе, али истовремено делују сегрегативно у односу на окружење (Johnson & Glover, 2013).

Јавност и отвореност простора не одређује само јавно власништво. Многи приватни простори могу значајно доприносити развоју јавне сфере и бити значајна места друштвене интеракције. Приватни јавни простори подразумевају приватно власништво и могућност лаког ограничења коришћења простора. Истовремено они су отворени за широку јавност и подразумевају коришћење на комерцијалним основама. Ове просторе, попут пабова и барова, Олденбург назива „трећим местима“ (Oldenburg, 1999). Поред њих постоји и категорија квази - јавних простора. Њихово коришћење није филтрирано ценом већ контролом приступа (унутрашње улице у молловима, центрима и забаве, исл). Са друге стране, постоје простори у јавном власништву који се користе на приватним основама и нису свима подједнако доступни (клубови). Највиши степен јавности и доступности остварују отворени јавни простори.

Привремено доступни простори који се користе за рекреацију, такође доприносе развоју заједнице и квалитету живота у граду. Реч је о напуштеним, неискоришћеним, просторима између зграда или на рубу града. Они се од стране планера и градских власти могу сагледавати као неискоришћени, а у реалности представљати вредно

место окупљања за локалну заједницу. Ове просторе становници често претварају у баште и места за игру и дружење (Glover, 2003).

2.4.2. Рекреација као средство повезивања урбане структуре

Релацијска концептуализација града имплицира да се везе унутар урбане структуре не сагледавају као фиксне и стабилне, већ се континуално производе, слабе и јачају. Укључивање рекреативних садржаја у урбани простор мења релацијски капацитет простора и ствара нове могућности његовог повезивања са окружењем кроз рекреативну праксу. Под релацијском потенцијалом простора подразумевамо врсте веза које одређени простор, на основу својих карактеристика, може да оствари у односу на различите природне и друштвене системе. Кроз рекреативну праксу (концептуализовану као сусрет) могу се успоставити различите везе људи са простором и са другим људима. Формирање нових прилика за интегративну (фокалну, флуидну, порозну) рекреативну праксу на тај начин мења релацијски капацитет простора и ствара услове за окупљање и сусрет у рекреативном догађају. Простори и ситуације рекреације се као фактор повезивања урбане структуре могу дискутовати у односу на аспекте, ниво и карактер повезивања које омогућавају.

2.4.2.1 Аспекти повезивања урбане структуре

Карактеристике урбане структуре се могу посматрати са различитих аспеката: еколошког, економског, друштвеног. Ови аспекти истовремено одређују и основне димензије урбаног развоја. Савремени приступи развоју градова теже балансирању свих наведених димензија.

У условима у којима се урбана фрагментација и сегрегација препознају као кључни проблеми а глобално и регионално умрежавање и конкуренција представља важан изазов, повезаност градова се истиче као кључна вредност којој градови Европе треба да теже у 21.веку (*The New Charter of Athens* (European Council of Town Planners 2003); *Manifesto for New Urbaity: European Urban Charter II* (EU, 2008)). Повезаност се односи на унутрашње али и спољашње везе градова са друштвеног, економског и еколошког аспекта, али и на временску повезаност којом се наглашава значај специфичног европског наслеђа и културног простора.

Друштвено повезивање се односи на успостављање и одржавање веза између људи и њиховог ужег и ширег друштвеног окружења. При томе се људи истовремено сагледавају као индивидуе специфичних карактеристика (пол, старост, култура) и избора, али и као делови заједница које су повезане са друштвом као целином

(*Manifesto for New Urbaity: European Urban Charter II* (EU, 2008). Тежи се подстицају грађанског укључења, међугенерациском повезивању, мултикултурном богатству и друштвеној доступности садржаја који су чиниоци квалитета живота у градовима (Hemingway, 1999; Arai & Pedlar, 2003; Naan, 2008). Будући да се кроз рекреацију могу успостављати и одржавати друштвене везе, укључивањем интегративних рекреативних садржаја у урбани простор се увећава његов капацитет за различите форме, нивое и аспекте друштвености.

Еколошко повезивање се односи на препознавање важности квалитетних веза између природе и културе. Два су основна правца деловања ка побољшању ових веза: смањење негативног утицаја човека на окружење и афирмација природних процеса и вредности у урбаном простору (Живковић, 2000). У овом домену се афирмише идеја о здравим градовима којом се човеково здравље и благостање сагледавају као део општег здравља природних и друштвених система. У контексту захтева за очувањем природних вредности у урбаној структури, укључивање адекватних рекреативних садржаја у зелене отворене просторе је важно будући да им обезбеђује мултифункционалност и шансу за опстанак чак и у густо изграђеним деловима градова. (Живковић, 2004, 2006а, 2006б, 2005б, 2007)

Економско повезивање се односи на укљученост одређеног простора у економски систем на различитим нивоима. Као опциони и перформативни урбани садржај, за којим постоји све већа тражња у граду, рекреација има потенцијал да увећа економску вредност простора у који се укључује. Она то може чинити као основни или пратећи садржај у простору и тиме допринети укључењу или јачању економских веза у урбаној структури. (GLA, 2006; Norwich City Council, 2013). Истовремено, препознаје се и као чинилац квалитета амбијента којим се омогућава продужење боравка на локацији (Howard, 2007). На тај начин по различитим основама увећава економску вредност простора у који се укључује.

2.4.2.2 Нивои повезивања урбане структуре

Две су основне димензије са којих се може посматрати повезивање у урбаној структури: повезивање међу елементима и укључивање појединог елемента у систем простора (Вое et.al, 2000). Иако се уобичајено говори о нивоима просторног повезивања у смислу: локалног повезивања, повезивања на нивоу дела града, целог града, регионалном, националном или пак глобалном повеизвању – у условима умреженог друштва различити нивои повезивања коегзистирају симултано у урбаном

простору (Dear & Flusty, 2000). Због тога се из релацијске концептуализације урбаног простора не говори о нивоима, већ пре „дужинама“ веза које се у и кроз простору успостављају. Елементи урбаног простора се сагледавају као клупка испреплетаних веза различите дужине, које се на одређеним локалитетим укрштају и преплићу. На тај начин производе и истовремено конституишу урбана места (Massey, 2005; Amin & Thrift, 2002). Ниво (дужина) везе коју укључење одређеног рекреативног садржаја омогућава, зависи од нивоа промене самог простора који омогућава, броја и диверзитета актера које привлачи, као и значења које уноси у простор.

2.4.2.3 Карактер повезивања урбане структуре

Карактер повезивања урбане структуре интегрисањем прилика за рекреацију у урбани простор се може сагледавати из перспективе теорије Интегралног урбанизма Нан Елин (Elin, 2006). Ова теорија тежи да се поправе везе између људи и природе, као и међу људима, које су претходни приступи развоју и дизајну града прекинули.⁶² Њен главни циљ је остварење виталности⁶³. Елин дестилује квалитете одрживих пракси које остварују полидимензионалну функционалност урбаног простора⁶⁴ која помаже виталности. Основни квалитети места који омогућавају урбану виталност укључују: хибридноост, повезаност, порозност, аутентичност и рањивост. Они истовремено одређују и специфичан карактер успостављања веза у урбаној структури који прати логику екологије, по којој здравље и благостање места произилази из оптимизације бројних варијабли пре него наглашавања једне.

Хибридизација као квалитет повезује људе и активности на местима интензитета и прелаза. Док је Модерни урбанизам одвајао функције у урбаној форми, интегрални урбанизам реafirмише њихву симбиотску природу тако што их комбинује и повезује. Он се фокусира на односе, симултаности, напрампостављања и синергије. Тежи програмираној хибридноости у у простору која се може описати као комплексност, густина и тематска интензификација. Преношење програмске хибридноости на урбане и регионалне размере може да увећа густину активности а да истовремено не увећа густину изграђености што омогућава очување ресурса.⁶⁵

Квалитет и комплексност релација и веза међу ентитетима су основ виталности. Везе могу бити различите и укључивати: људе, места, програме, ресурсе, односе центра и периферије, природе и културе, материјалног и дигиталног, глобалног и локалног, прошлости и будућности. Повезивање може користити мреже и природу као моделе, и у том смислу укључивати различите чворове и везе. Везе могу бити

трајне или привремене, функционалне, физичке или емоционалне.

Порозност је квалитет могућности да се „види“ оно што се налази иза или испод површине. У оба своја екстрема – максимуму и минимуму порозности (који карактеришу Модерни и Постодерни урбанизам) умањују се квалитети живота.⁶⁶ Интегрални урбанизам фаворизује полупровидне, прозрачне ситуације, попут ивица/граница, које постоје у природним системима. Оне представљају прелазе на којима се сусрећу екосистеми. Адаптибилне су и непредвидиве, и карактерише их висок степен одрживости. Нагласак на ивичне ситуације и прелазе рефокусира пажњу са објекта на односе, са пројекта на места, и са опозиције на синергију. Постоје различити типови порозности: визуелна, функционална, привремена, временска, историјска, доживљајна, административна, програмска, симболичка. За нас су од посебног значаја програмска порозност која се појављује када се активности уливају једна у другу, привремена порозност коришћења простора на привременим основама, еколошка порозност која интегрише природу у грађено окружење, као и симболичка порозност која настаје када се културне „мембране“ перципирају као проточне (Elin , 2006).⁶⁷

Аутентичност је квалитет који се заснива на трагању за сопством, смислом и значењем урбаног живота. Он представља реакцију на напуштене, празне, генеричке и анонимне урбане просторе. У превазилажењу овог проблема се не тежи идеализацији, већ се реалност се усваја као основа за акцију.⁶⁸ Из ове перспективе град настаје и опстаје кроз стално успостављање веза, а не кроз брзе козметичке промене или велике пројекте којима се мења урбано ткиво. Наглашава се да трагање за реалним одражава жељу за повезаношћу са местима у којима живимо и заједницом људи. Она почива у нашој способности да откријемо „латентне квалитете унутар несавршених места“. Аутентични град је заснован на етици бриге – за себе, за друге и за окружење – и представља комбинацију интервенција великих и малих размера.

Рањивост је својство које интегрални урбанизам препознаје као заокрет у односу на модернистичку жељу за контролом људи, природе и окружења. Према Елин, парцијална реализација идеја модерног урбанизма је произвела фрагменте градова који нису срасли у урбано ткиво. Истовремено, сегрегација и ригидност структура модерног урбанизма стоји у супротности са динамизмом живота који се у њима одвија. Проблем је у немогућности потпуне контроле урбаног развоја, услед чега теорија Интегралног урбанизма сугерише да се одустане од контроле и да се дозволи

да се ствари једноставно десе и одиграју - да се прихвати рањивост. Рањиви урбанизам наглашава процес уместо производа, фаворизује односе уместо изолованих објеката, компламентарност уместо опозиције. Овакав приступ подразумева заокрет од свеобухватног мастерплана, коме је начин коришћења земљишта приоритет, на форме интервенција које су усмерене на пројекте, специфичности локација и клијената, које су инкременталне и катализаторске.⁶⁹

2.4.3. Самостална и интегрисана рекреација у граду

Активирање интегративног потенцијала рекреације у развоју савременог града зависи од начина њеног настанка и везивања за урбани простор. У том смислу је важно сагледати основе и карактеристике провизије простора и садржаја рекреације као и основне форме њене егзистенције у простору савременог града.

2.4.3.1 Провизија простора и садржаја рекреације

Начин провизије и егзистенције прилика за рекреацију у одређеном урбаном простору може бити различит. Он зависи од актера провизије и начина на који они укључују прилике за рекреацију у простор града. Као кључни актери провизије рекреативних садржаја урбаном простору се у литератури препознају: јавни, приватни и трећи сектор. Сваки од наведених актера провизију остварује вођен сопственим интересима и могућностима што за последицу има различиту алокацију ресурса рекреације у урбаном простору (Roberts, 2006; Haywood et.al 1995, Henry, 2000).

Најстабилнија провизија простора и програма рекреације се остварује кроз деловање јавног сектора. Ова провизија се везује за уређење простора и изградњу објеката посебно намењених за рекреацију грађана, који се финансирају од стране локалних или националних власти и којима се управља на основу програма развоја (Roberts, 2006; Hall & Page, 2006). Поред директне провизије, јавни сектор може да има улогу и у регулацији или подстицању друштвено пожељних форми рекреације од стране приватног и трећег сектора (Haywood et.al 1995). Јавне политике рекреације теже да обезбеде задовољавање рекреативних потреба људи и омогуће уравнотежен приступ ресурсима рекреације у друштву. Услед тога је јавна провизија обично стандардизована у односу на могућности друштва и карактеристике културе (Veal, 2002). Постоје различити приступи планирању и менаџменту јавних простора рекреације од којих су најпознатији планирање кроз ресурсе и кроз стандарде који се традиционално примењују и у Србији.

Провизија ресурса за рекреацију у домену приватног сектора заснива се на индивидуалним изборима и суверенитету потрошача. Због тога је комерцијална провизија условљена деловањем понуде и тражње за одређеним садржајима рекреације у друштву. Истовремено, овај сектор делује проактивно и иновативно у домену рекреације, креирајући стално нове форме и амбијенте за њену реализацију (Науууд et.al 1995). Алокација ресурса за рекреацију у провизији приватног сектора је вођена тржишном логиком која прати рентну криву (Williams, 1995; Hall&Page, 2006). У новије време се обрасци лоцирања усложњавају развојем полицентричних урбаних региона (Romein, 2005). То доводи до сложене ситуације у којој се са једне стране се формира динамична мрежа малих локалних простора рекреације која се на различите начине интегрише у структури града. Са друге стране се на ободним правцима дуж регионалних путева формирају велики комплекси концентрисане понуде врлошироког спектра рекреативних садржаја вишег нивоа атрактивности (регионално, национално, глобално) и гравитационог подручја.

Провизија од стране трећег сектора обухвата различите просторе и програме рекреације који нису профитно оријентисани. Она се остварује финансирањем и управљањем ресурсима за рекреацију од стране различитих рекреативних и спортских организација, група, удружења и клубова (Williams, 1995). Поред њих се у оквиру овог сектора се налазе и групе организоване у циљу развоја заједница, акционе групе и групе усмерене на остварење ширих друштвених циљева (Науууд et.al 1995). Провизија простора и садржаја рекреације у овом сектору веома варира међу различитим државама. Док је у западним демократијама она широко развијена и релативно стабилна, у постсоцијалистичким земљама је она у великој мери још увек зависна од државе.

2.4.3.2 Самостална и интегрисана рекреација у урбаном простору

Самостална(СР) и Интегрисана рекреација (ИР) представљају форме настанка и егзистенције прилика за рекреацију људи у урбаном простору. Оне су одређене начином настанка и везивања за простор различитих ситуација рекреације.⁷⁰

Самостална рекреација се односи на формално издвајање земљишта које се плански намењује рекреативним активностима људи (паркови, спортски, културни, забавни и центри слободног времена) на јавном или приватном земљишту, са примарним циљем задовољавања потреба и жеља људи за рекреацијом. У овом простору су садржаји рекреације доминантни, а остали су могући али су пратећи или

секундарни (Williams, 1995). Простор намењен рекреацији егзистира самостално (издвојено) у односу на окружење. Ови простори нису директно условљени и подређени непосредним околним градским садржајима, тј. не морају да се мењају са променама окружујућих садржаја (Веснић – Неђерал, 1991). У традиционалним концептима планирања и управљања развојем града планирање рекреације се изједначава са овим модалитетом настанка и егзистенције прилика за рекреацију у урбаном простору.

У најширем смислу појам интегрисане рекреације означава да се рекреација (у форми простора, садржаја, активности или значења) на различите начине повезује са другим градским садржајима и просторима (видети дефинисање појма у уводу). Интегрисана рекреација се односи на укључивање активности, амбијената и објеката рекреације у градски простор који није формално издвојено земљиште које се (плански) намењује рекреативним активностима људи. Она настаје тако што се рекреативни садржаји перципирају и у простор интегришу као средство његове позитивне промене и развоја. Она дакле егзистира у релацији са интересима актера у производњи конкретног простора (локације, мреже, подручја) и њиховим могућностима да је у различитим просторима града реализују. Остварује се деловањем актера који простором управљају у јавном или приватном интересу (производња простора изградњом/уређивањем) или га користе (производња простора коришћењем).

Концепција издвајања простора/намене земљишта везана је за модерно планирање (и есенцијалистичку концепцију простора) које град третира као целину, усмерено је на ефикасно коришћење градског земљишта и изједначавање услова живота на територији града. Са тим циљем се јасно разграничава деловање јавног и приватног сектора, државна интервенција се фокусира на провизију јавних простора и регулацију простора за рекреацију. У таквој концепцији планирања простора – интегрисана рекреација се не види.

С тим у вези је интересантно указати да кроз историју могућност рекреације није одувек била јасно издвајана и регулисана у урбаном простору. Премодерно друштво и почетну фазу развоја индустријског града је карактерисала управо интегрисана форма рекреације. У преиндустријском друштву није било општог раздвајања између „рада“ и „рекреације“. Заједничке активности заједнице биле су центриране око „посла“ али су популарни фестивали као облик рекреације пратили аграрни

календар. Традиционалне форме рекреације су укључивале вашаре, фестивале, уличне игре и „крваве“ спортове, који су били временски и просторно „недисциплиновани“. Ове активности настављају да се одвијају и у урбаним условима егзистенције, пре свега на улицама градова. Критиковане због своје бучности, дезорганизованости и бруталности, од 1850 тих година оне уступају су место „рационалним“, дисциплинованим, морално достојним и физички сегрегираним рекреативним активностима. Појављују се „модерне“ и комерцијализоване форме рекреације које нису у вези са послом: професионални спортови, забавни паркови, музичке дворане, и екскурзије (Vorspan, 2000).

Разлози за ову промену били су вишеструки. Било је потребно обезбедити нову дисциплиновану радну снагу за рад у индустрији, физички спремне потенцијалне борце за могуће ратове, компензовати преизграђеност и загађеност индустријских градова у којима је отворених простора било све мање, промовисати нове културне вредности и подстицати потрошњу у „респектабилним“ доменима. У циљу успостављања контроле над рекреацијом људи у градовима, комбиноване су стратегија принуде и подстицаја у три области. Прва се односила на уклањање рекреативних активности са улица и њихово лоцирање у посебно одређене и регулисане урбане просторе (општинска игралишта за фудбал, куглање, трке). Друга се тичала елиминације уличних забављача, вашара и фестивала и резултовала њиховом комерцијализацијом и регулацијом у простору. Трећа се односила на директну општинску провизију простора за одређене пожељне форме рекреације (паркови, игралишта и физичка култура). Различитим законским средствима су са једне стране онемогућаване и кажњаване уличне активности (попут фудбала и туча за награду), подстицан развој квази-респектабилних простора за „рационалне“ рекреације (попут музичких хала) и обезбеђивана директна провизија посебно издвојених простора за пожељне рекреативне активности (Vorspan, 2000).

Као форма државне интервенције, модерно планирање је допринело „заробљавању“ рекреације у простору града, њеној регулацији, провизији и контроли у посебно издвојеним, самосталним просторима за рекреацију. Иако није престала да постоји, интегрисана рекреација се као феномен почиње интензивније развијати тек у пост-модерном граду.

Промене услова и начин развоја савремених градова доводе до увећања заступљености и диверзификације форми рекреације у граду. Тражња за

рекреативним садржајима и продукција која је прати и подстиче, сваким даном се увећавају. Продекују се нове рекреативне форме које су све независније од просторних услова одвијања и традиционалних типова рекреативних простора. На тај начин јаз између реалне комплексности форми рекреације и онога што се у модернистичком концепту сагледава као простор за рекреацију - постаје све већи.

Истовремено се мењају и карактеристике просторног развоја урбане рекреације подстакнуте променама традиционалних матрица повезивања урбаних садржаја у новим условима урбане егзистенције. Издвајају се два основна правца. Један се односи на концентрацију рекреативних садржаја у урбаном простору а други на децентрализацију рекреативних садржаја и њихову интеграцију у друге градске садржаје. *„Не говори се више само о великим рекреативним центрима и спортским центрима као издвојеним зонама, већ о структури прожимајућих градских простора у којима се одвија урбана рекреација уз обезбеђење одговарајућих услова (Веснић- Нећерал, 1991: 119).*

У теорији се препознаје да оваква ситуација доприноси све већој интегрисаној улози урбане рекреације у развоју савременог града (Williams, 1995; Веснић- Нећерал, 1991) ⁷¹ али се истовремено указује да ни у развијеним земљама, а не само у Србији, овај феномен није адекватно интегрисан у концепт простора у урбаном планирању, управљању и дизајну. (Williams, 1995).⁷² Због тога се сугерише да *„уколико основни елементи урбане структуре треба да буду повезанији и планирани на креативнији начин, потребно је проширити обухват окружења која привлаче и омогућавају рекреативно коришћење“ (1995:3) .*

Полазећи од тога да између самосталне и интегрисане рекреације постоји разлика у могућности за активирање потенцијала да интегративно делују у структури града, јавља се потреба за испитивањем карактеристика интегрисане рекреације и сагледавањем њеног интегративног потенцијала у развоју града. Циљ је да се нова сазнања уграде у свеобухватнији концепт рекреације у урбаном планирању, управљању и дизајну, којим би она могла бити активирана као интегративно средство развоја градова Србије.

Претпоставка овог рада је да интегрисана рекреација поседује сопствену просторност која је важна у активирању интегративног потенцијала рекреације у развоју града. Основна вредност интегрисане рекреације је што усложњавајући начине повезивања прилика за рекреацију са урбаним простором и активирајући неактивне просторе, увећава могућности за интегративну рекреативну праксу у граду.

3.0. ИНТЕГРИСАНА РЕКРЕАЦИЈА У САВРЕМЕНОМ ГРАДУ

У овом поглављу се објашњава развој феномена интегрисане рекреације у савременом граду, испитују његове карактеристике и утврђује његов потенцијал за успостављање веза у урбаној структури. Кључна питања на које ћемо покушати да дамо одговор су: а) зашто и како се данас рекреација интегрише у простор као средство развоја града, б) какав простор интегрисане рекреације производе различити процеси производње простора и на којим локацијама у граду, в) какве могућности повезивања урбане структуре пружају различити концепти развоја кроз рекреацију.

У првом делу се разматрају друштвене околности појаве и развоја интегрисане рекреације кроз сагледавање фактора промене улоге и значаја рекреације у друштву које обликују карактеристике тражње за рекреативним садржајима и просторима. Паралелно се одвија и промена карактера производње прилика за рекреацију која тежи да на ове нове захтеве одговори. То доводи до тога да се рекреација данас поред провизије у јавном сектору све више користи и као средство урбаног развоја. Полазећи од Лефеврове теорије производње простора идентификују се културне, друштвене и економске промене које обликују понашање кључних актера у производњи урбаног простора: јавног, приватног и цивилног сектора/ свакодневнице. Због тога се пажња усмерава на нове урбане политике, нове економије и нове услове који обликују свакодневницу и грађанске иницијативе као кључне за појаву интегрисања рекреације у урбани простор као средства развоја града.

У другом делу поглавља се карактеристике феномена интегрисане рекреације испитују анализом актуелних концепата развоја града који интегришу рекреативне садржаје у простор као средство развоја. Ови концепти градова истовремено служе како би успоставили везу између идеје о вредности рекреације за развој градова и праксе производње простора рекреације. Концепти се анализирају појединачно како би се утврдиле опште одреднице повезивања рекреације и урбаног развоја, и упоредо како би се утврдиле сличности и разлике које међу њима постоје. Анализа могућности повезивања урбане структуре које ови концепти пружају се спроводи на основу теоретског оквира дефинисаног у претходном поглављу.

Циљ анализе је да се идентификују простори у којима је развој кроз рекреацију од посебног значаја, испитају релације између актера – развојних ситуација и форми

рекреације које интегришу у простор, систематизују форме интегрисане рекреације, као и да се сагледају могућности повезивања урбане стурктуре које пружају. О томе се дискутује у трећем делу овог поглавља.

3.1. Околности појаве и развоја интегрисане рекреације у савременом граду

3.1.1. Рекреација у савременом друштву

Савремени развој рекреације у градовима, укључујући и њену просторну динамику, представља резултат различитих комплексних и међусобно повезаних друштвених процеса који обликују услове живота у граду попут: глобализације, пораста мобилности и доминације неолибералног капитализма у релацији са развојем потрошачког друштва.

Иако интегрисана рекреација није нова појава у простору града, она се данас све интензивније развија и утиче на урбани пејзаж. Ова појава представља резултат промењених карактеристика и нових односа понуде и тражње за рекреативним садржајима у урбаном простору. У наредном делу ћемо покушати да укажемо на факторе промене улоге и значаја рекреације у друштву који утичу на промену интензитета, квантитета, диверзитета и динамике тражње, као и сврхе развоја рекреације у савременом граду, и тако подстичу развој феномена „интегрисане рекреације“.

3.1.1.1. Фактори промене улоге и значаја рекреације у друштву

Промена улоге и значаја рекреације у животу и друштву се може објаснити доводећи је у везу са неколико ширих друштвених промена. Реч је са једне стране о промени општег система вредности у развијеним друштвима, а са друге о променама у доменима са којима је рекреација у непосредној вези, као што су рад, потрошња и туризам.

а) Промена значаја слободног времена и рекреације у животу као део промене у систему вредности у развијеним западним друштвима

Пораст значаја слободног времена и рекреације у животу потребно је сагледавати кроз ширу промену од материјалистичког ка-постматеријалистичком систему вредности у развијеним западним друштвима. Ова промена означава промену начина задовољавања људских потреба, где се тежиште са задовољавања основних, егзистенцијалних потреба, све више ставља на задовољавање потреба за припадањем, самоизражавањем и учешћем у друштву.

Према Роберту Ингелхарту (Inglehart, 2000), у западним друштвима развијене економије, послератна генерација има другачије вредносне приоритете од старијих генерација будући да је одрасла у значајно сигурнијим формативним условима. Полазећи од теорије модернизације, по којој економски развој производи систематске промене у друштву и политици, он кроз пројекат „World Values Survey” и „European Values Study” (WVS/EVS) кроз два деценијска циклуса (1990-1991, 1999-2001) прати системе вредности различитих култура и друштава и обезбеђује доказе о разликама у карактеру промена које производе индустријско и постиндустријско друштво. Овим истраживањима пружа доказе о релацији између периода просперитета у западним друштвима после другог светског рада и ширења пост-материјалистичких вредности. Пораст економске сигурности и развој у стабилном окружењу имају за последицу постепене промене система вредности у животу људи, које карактерише то да су потребе за слободом избора, припадањем, самоизражавањем и учешћем у друштву постале истакнутије⁷³ (Inglehart & Welzel, 2010). Ова промена утиче и на повећање значаја рекреације у животу људи, будући да се управо кроз овај домен (као домен избора) наведене потребе могу задовољити кроз дружење и учешће у друштвеном животу, као и кроз креативни развој личности.

б) Промена значаја рекреације у животу као део промене позиције рада у животу

У умреженом друштву рад све више губи централност у животном циклусу. Кастелс (Castells, 2000) указује да се у периоду од 1870 – 1980 године радно време у односу на претходне епохе континуално скраћивало, било је хомогено и регулисано, а рад је представљао централну осовину животног циклуса. Од 1980-тих година уочава се тренд продужења животног века; диверзификације радног времена и радног распореда (флексибилно и парцијално радно време); повећања запошљавања жена; као и каснијег времена запошљавања (услед продужетка периода за образовање) које за последицу има скраћивање броја година рада. У тој ситуацији дешава се нова артикулација животног и радног времена у којој рад више нема значај који је имао до тада. Време ван рада се повећава, а његова дистрибуција у дневном, годишњем и животном циклусу усложњава (Castells, 2000).

Ричард Сенет (Сенет, 1996) такође указује на појаву да у условима модерног капитализма „*рад појединцу не обезбеђује стабилан идентитет*“ (1996:127). Позиција рада се померила са чврсто одређених функција и јасно зацртаних каријерних путања у

држави благостања, ка суженијим и променљивијим радним задацима. Нове услове рада карактерише повећање флексибилности, али и губитак сигурности у домену различитих институција које су човеку традиционално пружале заштиту од тржишта.⁷⁴ Истовремено, глобална економска мрежа измиче националној и локалној контроли. То за последицу има да појединци, као и градови у којима они живе, дестабилизују идентитете и немају више моћ да контролишу своју судбину.

У таквим условима, домен изградње идентитета појединца све више постаје сфера слободног времена и активности рекреације. Избори у домену рекреације сачињавају део ширег концепта стила живота и животног пројекта, којима појединац тежи формирању колико-толико стабилних идентитета и успостављању оријентира у условима флуидне модерности (Бауман, 2000).

в) Де-диференцирање односа становник - туриста

Последње деценије двадесетог века карактерише убрзан и интензиван развој урбаног туризма. Он се објашњава општим порастом туризма, променама у фокусу интересовања туриста, као и начином коришћења времена за путовање. Могућности за путовања су приступачнија све већем броју људи, па туризам више није само привилегија богатих. Са друге стране, у условима ограничених временских ресурса, дугачки периоди „годишњих“ одмора (у приморским и планинским центрима) све више се замењују краћим туристичким боравама у градовима. Такође, фокус се са природних све чешће помера на културне ресурсе и градове који њима обилују. Разлози због којих туристи посећују градове су различити и крећу се од рекреације и одмора, шопинга и едукације, посете пријатељима и рођацима. Иако није свака посета градовима мотивисана рекреацијом, боравак у граду подразумева и укључује и коришћење садржаја и простора рекреације.

Развој рекреације и туризма су традиционално сагледавани као одвојени домени, али се у савремено доба се све више приближавају. Појам де-диференцијације се користи како би описао замагљивање конвенционалних економских, друштвених и граница понашања у рекреацији и туризму (Urry, 1990). Он означава да је у савременим градовима туризам постао феномен свакодневнице, на коју се све више фокусира, са њом се прожима, и обликује је. У тим условима се замагљују и границе свакодневне и туристичке рекреације (Williams, 2010). Рекреација локалног становништва се све више одвија у просторима примарно развијаним за туризам. При томе се и сами становници све чешће понашају као туристи у сопственом граду.

Истовремено, савремену туристичку посету карактерише промена од масовног ка фрагментисаним и флексибилним формама туризма (Gospodini, 2001). Иако туристичке атракције и даље настављају да привлаче туристе, њихову пажњу привлаче и простори урбане свакодневнице. Ове просторе туристи желе не само да упознају - већ и да проживе. На тај начин се туризам све мање односи на прекид у односу на свакодневне активности, а све више на промену простора. Услед тога су активности и понашање туриста и локалног становништва сличнији и конвергирају у урбаном простору (Sorensen, 2008). Враћајући се у сопствене градове, обогати новим искуствима, туристи-становници на други начин гледају сопствено окружење и успостављају нове захтеве ка урбаном простору (Mc Cannel, 1999). Ову ситуацију Ешворт (Ashworth, 2009) описује реченицом: *"Туриста је становник далеко од куће, становник је туриста између путовања"* (2009: 218)

На овај начин пораст урбаног туризма и де-диференцирање разлике туриста и становника увећавају тражњу за садржајима рекреације и креирају захтеве за квалитетом, диверзитетом и иновацијом рекреативних форми и простора. Додатно, фрагментација и специјализација туризма и рекреације, која је последица диверзификације стилова живота и пораста индивидуалне потрошње, отварају нове тржишне нише и тако покрећу урбану економију.

д) Рекреација као чинилац животног стила и потрошачког друштва

Под појмом „потрошачко друштво“ се подразумева оријентација савремене урбане културе и економије на потрошњу. Уводи се и користи како би се описао и тумачио карактер друштвених промена које карактеришу последњу четвртину двадесетог века, према којој конзумација постаје средишња компонента урбане културе (Бодријар, 1991; Bauman, 2000, 2009; Giddens, 1990). У последње четири деценије потрошња је значајно повећана али се и суштински променила. За разлику од послератних декада када је фокус потрошње био пре свега на на корисничкој вредности масовно произведених материјалних неопходности, данас је потрошња значајна ознака статуса, разликовања и идентитета⁷⁵. Она је фундаментални део индивидуалне и друштвене конструкције идентитета и усмерава се ка ексклузивности, стилу и изражајности (Чејни, 2004).

Савремена етика потрошње је довела до повећане тражње за већом количином и различитошћу симболичких добара. Томе са једне стране доприноси тренд индивидуализације и перманентно отварање нових тржишних ниша које је

повезано са диверзификацијом стилова живота (Чејни, 2004). Са друге стране, сталну диверзификацију и убрзање индукују услови флуидне модерности који подстичу на сталну (индуковану) жудњу за новим, за променом (Ваутан, 2000).

Будући да рекреација представља важан домен у коме човек практикује животне изборе, ова појава обликује и тражњу за садржајима и просторима рекреације. То за последицу има диверзификацију форми рекреације и константно иновирање репертоара рекреативних активности, садржаја и простора (Romein, 2005).

3.1.1.2 Карактеристике тражње за рекреацијом у савременим градовима

Наведене друштвене промене обликују тражњу за рекреацијом у савременим градовима. Оне утичу на пораст интензитета и квантитета, као и промену динамике и карактера тражње за садржајима и просторима рекреације. То за последицу има да се рекреација од стране различитих процеса поризводње простора сагледава као вредност којом се може допринети позитивној промени урбаног простора.

а) Промена интензитета и квантитета тражње за садржајима и просторима рекреације

Повећање благостања и развој потрошачког друштва утичу на повећавање интензитета и квантитета тражње за просторима и садржајима рекреације. У периоду после другог светског рата, захваљујући повећању прихода, скраћењу радне недеље и поседовању аутомобила, велики делови популације велферистичких држава су почели да троше више новца и времена на рекреативне активности. Иако се данас велферистичка држава у већини земаља темељно реформише, а количина слободног времена која је доступна већини људи показује тенденцију опадања, тражња за садржајима рекреације и њихова продукција се не смањује (Romein, 2005). Велики број људи који живе савременим животним стиловима и боре се са растујућим притисцима времена (углавном млади и високо образовани професионалци) и даље имају тенденцију да све више времена, новца и „километара“ троше на активности слободног времена. Овај парадокс "урадити више за мање времена" се делимично може објаснити њиховим финансијским капацитетом да кроз куповину различитих услуга - купују своје слободно време (Флорида, 2002).

б) Промена динамике тражње за садржајима и просторима рекреације

Промена динамике тражње за садржајима и просторима рекреације последица је реструктурирања времена у животу појединца. Продужење животног века, диверзификације радног времена и радног распореда, као и продужетка периода за

образовање које за последицу има скраћивање броја година рада, обликују динамику тражње за садржајима и просторима рекреације (Castells, 2000).

Поред тога, однос рада и слободног времена у савременим западним друштвима није уравнотежен. Он истовремено изражава и омогућава друштвена раслојавања (Станојевић, 2012). У процесу друштвених промена, које су обележене глобализацијом, дерегулацијом и приватизацијом, долази до настанка добитника (стручњаци и квалификовани) и губитника (незапослени и привремено запослени) који имају различите нивое прихода, моћи, и сходно томе - различите обрасце доколише (Rojek, 2004:57).

в) Промена карактера тражње за садржајима и просторима рекреације

Важна карактеристика савремене тражње за рекреативним садржајима јесте њена фрагментација у серије ниша животних стилова и културних преференци (Hall, 2001). У раним послератним декадама, потрошња у овом домену је пре свега била масовна потрошња. Понуда је била мања и мањег диверзитета, а тражња ограничена мањим приходима и врстама друштвених институција (породица, црква, брачно стање, класа, пол). Ове институције су априори одређивале "стандардну биографију" људи и у домену рекреације (Romein, 2005).

Иако и данас расположиви приходи настављају да одређују рекреативна добра која себи могу да приуште појединци и групе, значајно расте број нових рекреативних садржаја и повећава се њихова фрагментација (Chateron & Hollands, 2002; Hall, 2001). То поспешује генерисање привремених заједница заједничких преференци које се тичу потрошње и рекреације и које су изузетно разноврсне, хетерогене и динамичне. Истовремено, репертоари рекреативних активности показују тенденцију да теку слободно између категорија које су раније раздвајале друштвене границе (Romein, 2005).

Додатно, потрошачки репертоари тражње за рекреативним садржајима су се индивидуализовали и долази до смањења жеље људи да се понашају у складу са конформистичким правилима традиције и друштвених институција (Burgers, 1995; Чејни, 2004). Услед ширења палете социо-културних стилова живота, раста културно-етничког диверзитета урбаних популација, као и ширење варијетета типова домаћинства, мултиплицирали су се и укуси у домену рекреације.

3.1.1.3 Промена основа развоја рекреације у граду

Промена значаја рекреације у урбаном животу, као и промене интензитета, динамике и диверзитета тражње за рекреативним садржајима и просторима, резултују порастом количине и диверзитета форми активности и простора рекреације.

Истовремено, наведене промене доводе до промене основа развоја рекреације у граду и подстичу развој феномена „интегрисане рекреације“. Различити савремени процеси производње простора перципирају рекреацију као вредност којом се може допринети позитивној промени урбаног простора и увећати његова атрактивност. Услед тога настају различите врсте нових хибридних форми архитектуре, мултифункционални простори и путање, као и појава интегрисања различитих рекреативних амбијената у не - рекреативне просторе. Овај феномен ће детаљније бити анализиран у наредном поглављу.

У контексту Лефеврове теорије производње простора покушаћемо да сагледамо како на промењену улогу и значај рекреације у урбаном животу одговарају различити актери производње урбаног простора: држава, тржиште и урбана свакодневница/цивилно друштво.

3.1.2. Производња друштвеног простора – читање Лефевра 2

Производњу простора интегрисане рекреације покушаћемо да сагледамо полазећи од унитарне теорије простора Анри Лефевра. Циљ ове теорије је да конструише теоретско јединство између области које се поимају одвојено као што су физичко, ментално и друштвено. Услед тога се кроз концепт производње простора успоставља веза између логичко-епистемолошког простора, простора друштвене праксе и материјалних простора које перципирамо. Указујући да је схватање простора главни елемент његове контроле, Лефевров циљ је да унитарном теоријом пробије идеолошку копрену која обавија наше разумевање простора. Деконструкција идеологије простора је на тај начин услов слободног делања (Продановић&Крстић, 2010). Остварење овог циља подразумева да се покажу сви аспекти друштвених односа производње простора.

У Лефевровој концептуализацији, простор није пасивно место друштвених релација нити само миље у коме оне утичу на појединце. Простор је активан, оперативан или инструменталан и има улогу (као знање и акција) у постојећем модалитету производње (Lefebvre, 1991). Представљајући (хегелијанску) конкретну апстракцију, простор је производ али истовремено и манифестација друштвених

односа.

Друштвени простор је друштвени производ, комплексна друштвена конструкција која је базирана на вредностима и друштвеној производњи значења. Као таква, она утиче на просторне праксе и перцепцију простора. У реалности друштвени простор „инкорпорира“ друштвене акције као акције индивидуалних или колективних субјеката.⁷⁶

Производња друштвеног простора према Лефевру представља дијалектички интеракцију три модалитета: просторне праксе, репрезентације простора и простора репрезентације.

- *Просторне праксе* се односе на простор који се репродукује кроз свакодневни живот. Оне су конкретно место продукције и репродукције простора које је прожето нашим свакодневним деловањем у простору. То је перципиран простор између дневне и урбане реалности. Просторна пракса друштва се открива кроз одређивање простора тог друштва. Овај ниво анализе се односи на материјалне основе самог простора. Циљ идеолошке доминације али и еманципаторског утицаја је управо промена просторне праксе.
- *Репрезентације простора* се односе на концептуализацију простора. То је простор научника, планера, урбаниста и друштвених инжењера који идентификују „шта је живљено и шта се перципира кроз оно како се то поима“ (1991: 38). Она је везана за друштвене односе производње и ред које овакви односи намећу. Тиче се нормативног уређења производње простора, на пример кроз урбанистички план или било коју врсту знања која се тиче простора.
- *Простори репрезентације* се односе на простор како се директно проживљава. Оне отелотворују комплексни симболизам, који може или не мора бити кодиран и који је повезан са прикривеним странама друштвеног живота. Представљају просторно утемељено симболичко изражавање друштвених односа, које описују, али и које теже да превазиђу и промене. Простор репрезентације „прекрива, „облаже“, физички простор симболички користећи његове објекте“ (1991: 39)

Кључно за разумевање производње простора је у каквој су међусобној релацији наведена три модалитета простора. Тријада открива напетост између апстрактних и свакодневних аспеката друштвеног живота и указује на противречности које индукују дијалектику производње простора. Са једне стране постоје знања и представе о простору које сами стварамо кроз свакодневну праксу. Са друге стране постоје настојања да се оствари одређени нормативни поредак. У том контексту Лефевр разликује два типа простора – апстрактни и друштвени. Апстрактни се базира на општој концептуализацији простора и уско је повезан са односима моћи. Друштвени се заснива на фрагментарном деловању појединаца. Место борбе ове две врсте простора су просторне праксе (Продановић&Крстић, 2010).

Из лефевровске теоријске перспективе, урбани простор (па тиме и простор урбане рекреације) се може сагледавати као производ борбе различитих идеолошких позиција које су нераскидиво повезане са општим друштвеним односима моћи. У

том смислу сваки покушај разумевања урбаног простора потребно је повезати са доминантним актуелним друштвеним устројством (економија, политика/планирање). Производња урбаног простора у капитализму подразумева паралелну фрагментацију и хомогенизацију свог „производа“. Урбани простор је на тај начин апсолутно друштвени производ, одвојен од и лишен трагова природе. Он је материјалан (у истом смислу у коме је то и новац) као елемент унутар друштвене интеракције. У условима доминације капиталистичког система, процес подруштвљавања простора омогућава да простор почне да се третира као роба. То се односи не само на приватни простор који постаје предмет економских спекулација⁷⁷, већ све више и на јавни простор.

Међутим, иако производњу простора ставља у контекст неокапитализма (и његовог односа са државом) Лефевр отвара могућност политизације простора. У том смислу, паралелно са доминантном производњом простора (и дискурса о простору), јавља се еманципаторска пракса другог и другачијег простора. Теоријско посматрање простора у том смислу подразумева са једне стране деконструкцију оних облика деловања који доприносе репродукцији доминантног простора, док је са друге стране потребно уложити напор за препознавање и артикулисање алтернативе која је утемељена у праксама и проблемима свакодневнице слободних актера.

Ова алтернатива изражава „право на град“ које подразумева право на простор града и учешће у градском животу. Реч је о супериорној форми права које обухвата „право на слободу, на индивидуализацију у социјализацији, да се станује и настањује“. (Lefebvre, 1996:174). У право на град су укључени право да „дело“ („oeuvre“, као дело човековог рада, стваралаштва), на учешће и присвајање (које се јасно разликује од права власништва).⁷⁸

У том контексту ћемо у даљем тексту размотрити на који начин се, у условима развоја савремених градова, појављује и формира пејзаж интегрисане рекреације.

3.1.3. Укључење рекреације у друштвене процесе производње урбаног простора

Истовремено са променом улоге, значаја и карактеристика тражње за рекреацијом, одвија се и промена карактера производње прилика за рекреацију која тежи да на ове нове захтеве одговори. Поред провизије у јавном сектору, којом су прилике за рекреацију развијане као друштвени циљ, развој нових економија, нових урбаних политика, нових стилова живота и покрета који изражавају право на град –

условљавају да се последњих деценија рекреација интегрише у простор града и као средство урбаног развоја.

3.1.3.1. Услови и изазови развоја савремених градова

Савремени град (пост-индустријски, пост.модерни, неолиберални...) се описује као глобализован, терцијализован и кватернијализован, информационализован и полицентричан (Hall, 1997). Друштвене околности одређују спољашње и унутрашње услове⁷⁹ под којима се данас градови развијају и утичу на промене њихове структуре.⁸⁰

Спољашњи услови који данас обликују живот и функционисање савремених градова јесу глобално повезивање, пораст мобилности људи, роба и информација, као и доминација неолибералног капитализма у релацији са развојем потрошачког друштва (Hall, 2001). У условима глобализације⁸¹ и доминације неолиберализма, редефинише се улога градова као актера економског развоја. Градови и урбани региони постају примарни генератори раста националних економија такмичећи се на глобалној сцени у привлачењу туриста, радне снаге и инвестиција .

Паралелно с тим се у градовима одвија унутрашње просторно, друштвено и економског реструктурирање условљено ширим економским, друштвеним и политичким променама. Градови западног света су у другој половини двадесетог века били суочени са падом индустријске производње што је покренуло процесе ширег урбаног реструктурирања. Како би одговорили на ове изазове градови развијају стратегије и политике урбане регенерације које имају за циљ да поправе негативне ефекте деиндустријализације и да омогуће привлачење нових инвестиција унутар глобалне економије. У таквим условима, позиционирање на глобалној, регионалној и националној сцени истовремено се сагледава и као могућност да градови истовремено решавају и своје унутрашње проблеме. У процесу урбане регенерације, простори урбаних центара, градска приобаља као и разне врсте браунфилд локација добијају нове функције, у којима садржаји културе, забаве и спорта имају све значајније место.

Коначно, услове развоја савремених градова развијених капиталистичких демократија, карактерише и повлачење државе благостања. Оно се изражава кроз значајно смањење и реорганизацију приступа у провизији услуга у јавном сектору. То се односи не само на области становања, здравства и образовања, већ и на домен културе, спорта и рекреације. Повлачење јавног сектора као снабдевача програмима и објектима рекреације не значи да се урбане владе више не укључују у систем

рекреативних садржаја и активности. Оне то настављају да чине, али су њихови циљеви, методи и партнерства радикално промењени у последње три деценије (Romein, 2005). У условима повлачења и смањења улоге државе у провизији садржаја рекреације, финансирање традиционалних услуга, попут општинских библиотека, базена или спортских терена од стране локалних власти није нестало, али је засењено стално растућом понудом различитих нових и узбудљивих атракција и активности у домену јавно-приватног партнерства. У таквим условима су се, на пример, музеји трансформисали од прашњавих, досадних и интровертних места у „хибридне палате интерактивног учења, обедовања и забаве“ (Romein, 2005).

Препознајући промењену улогу и значај рекреације у урбаном животу са једне, и услове у којима се градови данас развијају са друге стране, делују различити актери производње урбаног простора: држава, тржиште и урбана свакодневница/цивилно друштво. Њихов систем вредности, начин функционисања и основе на којима интегришу рекреацију у урбани простор се може објаснити сагледавањем карактеристичних промена у сваком од наведених домена - кроз развој нове урбане политика, нових урбаних економија и промена у домену изражавања „права на град“.

3.1.3.2. Нове урбане политике (НУП)

Урбана политика подразумева специфичан начин управљања који је дефинисан кроз поделу рада између тржишта, политичких структура и грађана. Она треба да омогући висок степен флексибилности у економији као и укљученост свих чланова локалне заједнице у користи развоја. Четири су кључна домена у оквиру савремене урбане политике су: обезбеђивање социјалне сигурности, социјалног реда и дисциплине, регулисање локалне економије и посредовање у формирању колективног идентитета (Петровић, 2009:9)

Како би одговориле на изазове развоја са којима се градови данас суочавају развијају се урбане политике које балансирају између захтева економског, социјалног и еколошког развоја. Будући да тржиште има тенденцију инвестирања на најјефтинијим локацијама, у градовима се формулишу политике, програми и пројекти урбане регенерације чији је циљ да усмере развој и инвестиције у оне области којима је то најпотребније. Урбана регенерација на тај начин представља политичку стратегију која користи читав спектар планерских регулација и политика како би подстакла девелопере да инвестирају у напуштене и запуштене урбане

области (Jones & Evans, 2008:4) .

Данас се регенерација градова одвија кроз замену „старе урбане политике“ - "новим урбаним политикама" (Cochrane et al., 1996; Gospodini, 2000). Старе урбане политике су подразумевале бирократски велферистички приступ. Нега је карактерисала доминација локалне јавне управе, која се примарно понашала као место дистрибутивних политика чији је циљ била друштвена и колективна потрошња.

Развој нових урбаних политика одвија се у условима дерегулације тржишта и промене улоге државе у провизији јавних услуга. У послетарним Кејнзијанским велферистичким државама, рекреација је као услуга обезбеђивана од стране јавног сектора. Редистрибутивна национално-државна и локално-општинска управа је поред своје основне провизије преузимала и иницијативе да прошири базичну инфраструктуру културних програма (нпр. музеја и библиотека) и спортско-рекреативних објеката (базена, спортских игралишта и паркова) кроз регулисано деловање тржишта. У последњим деценијама двадесетог века улога државе благостања се смањила, и она је предала већи део контроле понуде културе и забаве тржишту (Bramham et.al, 1989). У мери у којој је наставила да обезбеђује провизију у јавном сектору, развијани су различити аранжмани финансирања и управљања кроз деловање сва три сектора (јавни, приватни и трећи сектор).

Нове урбане политике карактерише предузетнички приступ локалној управи (Петровић, 2009). Предузетничке градске управе више не теже томе да воде и регулишу смер економског развоја већ да га подстакну и омогуће. Оне више немају за циљ превазилажење друштвених неједнакости у простору и придају мање пажње дистрибутивним политикама на целој територији града. Уместо тога, оне се оријентишу на привлачење перспективних људи, фирми и туриста.

Такође, у градовима развијених земаља социјал-демократску концепцију све чешће замењују неолибералне урбане политике⁸², које вођена процесима приватизације и дерегулације, битно мењају принципе регулисања урбане економије и доводе до отварања ка приватном сектору и тржишним принципима пословања у домену јавних услуга. Локална власт улази у партнерства са приватним сектором како би развијала појединачне пројекте у процесу ревитализације града. Вођени идејом да се простори града учине атрактивнијим како би се генерисао економски раст, реализују се бројни нови пројекти на некада напуштеним местима. Они комбинују

развој ексклузивног становања и пословног простора са елементима забаве и рекреације.

Унутар нових урбаних политика полази се од тога да високо квалитетна понуда уникатних културних услуга, спортских и забавних садржаја и широког спектра рекреативних простора, треба да ојача конкуритивност градова у контексту развоја културно-симболичке урбане економије. Иако је конкуритивност градова немогуће планирати, многи градови (укључујући и оне који су у претходном претрпели значајно пропадање и осиромашење) чине значајне напоре да би се позиционирали и представили као места у којима се могу конзумирати јединствени културни и забавни доживљаји (Bramham et al, 1989; Judd & Fainstein, 1999; Florida, 2002).

Због тога владе градова свих величина инвестирају у дизајн и развој културних, забавних и туристичких четврти, као и у грађење репрезентативних објеката културе, спорта и забаве. Ове дестинације урбане разоноде се често развијају у партнерству са великим транснационалним корпорацијама. Иако наведене интервенције остварују одређени економски успех, оне су и вишеструко критиковане. Замера им се елитни карактер као и чињеница да нови објекти и четврти забаве, туризма и рекреације не остварују добре везе нити доприносе социо- економском развоју околних области. (Harvey, 1989; Judd & Fainstein, 1999). Оно што је ипак несумњиво јесте да бројни ново - изграђени објекти и тематски дистрикти остварују значајне просторне, економски и друштвене утицаје на урбане области широм света.

Поред промена у домену провизије објеката и програма културе и спорта, део нових урбаних политика се односи и на производњу симболичких вредности у урбаним јавним просторима. У контексту глобалне конкуренције градова за становнике и туристе, унапређење квалитета места и слике града кроз дизајн улица и тргова постаје важно поље деловања у развоју градова. Атмосфера уличне културе, тематски јавни простори, екзотична суседства, спектакуларна архитектура и градитељско наслеђе постају све важнији атрактери и преносиоци симболичких значења посетиоцима савремених градова (Burgers, 1995; Gospodini 2000)

У таквим условима рекреативни квалитет јавних простора постаје све значајнија одредница квалитета пост-индустријских градова, будући да пружа снажан контраст њиховој индустријској прошлости (Burgers, 1995). Истовремено, рекреативна димензија се препознаје и као фактор друштвености јавних простора и као таква подстиче у њиховом дизајну (Gehl, 1987).

На крају желимо да нагласимо да иако се нове урбане политике обично везују за економски раст, оне обухватају много шири опсег деловања. Препознајући проблеме искључиво економске оријентације развоја градова почетком 21. века све више се пажње поклања еколошким и друштвеним вредностима регенерације градова. У оквиру ових приступа рекреативни садржаји добијају нови значај. У домену друштвене регенерације (обично сиромашних, девастираних суседства) различите форме и простори рекреације се уређују тако да постану нови центри окупљања локалног становништва, али и места њихове интеракције са ширим урбаним окружењем (Берлин - Senatsverwaltung für Stadtentwicklung, 2004) . На другом нивоу се садржаји и форме рекреације интегришу у објекте и комплексе културног наслеђа у циљу њихове популаризације и промовисања (Williams, 2010)

У домену еколошке регенерације градова рекреативни садржаји се кроз нове урбане политике интегришу у различите градске просторе као подршка увећању њихове еколошке вредности. Ове активности су веома широког спектра и везују се како за регионалне пројекте (Емшер парк - Kunz & Stuhldreier, 2012), за развој различитих еколошких и саобраћајних мрежа, тако и за микроурбане интервенције. Све претходно речено указује да се у контексту појаве и развоја нових урбаних политика приступ провизији садржаја рекреације мења. Прилике за рекреацију људи се више не сагледавају само као део социјалних политика и циљ по себи, већ се све више интегришу у различитим формама у урбани простор као средство покретања и подршке урбаној регенерацији и развоју.

3.1.3.3. Нове урбане економије (НУЕ)

Нове урбане политике су подстакнуте, омогућене, развијају се и реализују у релацији са појавом нових економија. Оперисући заједно, производе доминантни дискурс о савременом урбаном простору, материјализују га и обликују урбану просторну праксу.

Међутим, нова економија обухвата и шире поље деловања од интервенција које се реализују у релацијама са новим урбаним политикама. Оне подстичу деловање широког спектра актера који се у условима глобалне конкуренције и промењених услова привређивања боре за своју позицију на тржишту. На тај начин се диверзификују основе интегрисања рекреације у простор града - као средства економског раста и брендирања фирми. У наредном делу покушаћемо да овај феномен детаљније прикажемо.

Идеја о „новој економији“ се јавља деведесетих година двадесетог века и изражава препознавање различитих трендова који се битно разликују од начина на који је економија до тада функционисала. Под овим „кишобран термином“ обухваћене су различити концепти („економије знака“, „економије знања“, „економије доживљаја“) који наглашавају промену тежишта привређивања градова, региона, нација. Оне одражавају повезивање феномена брзине, иновације и креативности и стављају тежиште на естетизацију и перформативне квалитете. Њима доприноси и „пост-Фордистички, режим акумулације капитала, као и флексибилнија организација рада (Harvey, 1989). Нагласак на преплитању и прожимању економије и културе уједињује различите перспективе нове економије (Amin & Thrift 2004).⁸³

У осовини нове економије је потрошња, а покреће је борба за потрошачима. Иза тржишно пласираних производа и услуга у ствари стоје читаве индустрије *„чија је главна покретачка снага стално обнављање жеља и жудњи потрошача, које ће затим – промтпно, али неизбежно привремено – бити задовољене куповином или конзумирањем неког предмета или услуге“* (Ердеи, 2008:14). Потрошња не обухвата само куповину роба и услуга већ и „простор“ између куповине и коришћења. Из ове шире перспективе потрошња добија симболичке и идентитетске димензије које омогућавају сагледавање њене улоге у обликовању друштвених односа, људских живота, као и индивидуалних и колективних идентитета (Ердеи, 2008).

Појмом нове економије су обухваћени различити приступи⁸⁴ али су за наш рад и фокус на улогу рекреације у процесу производње урбаног простора, најважнији концепти економије знака/ културалне економије и економија доживљаја. Због тога ћемо их у даљем тексту детаљније размотрити.

а) Економије знака/ културалне економије

У функционисању савремене економије и организацији живота, култура има све значајнију улогу. То резултује новим формама повезивања економије и културе у савременим условима развоја градова (Amin & Thrift, 2004; Hall, 2001; Lash & Urry, 1994).⁸⁵ *„Економски и симболички процеси су више него икад испреплетани и међусобно артикулисани... економија је све више обликована културом,... култура је све више обликована економијом. Тако се границе између њих замагљују а економија и култура више не функционишу једна у односу на другу као систем и окружење. (Lash & Urry, 1994: 64). „Културни заокрет“ добија различите форме у односу на контекст и пројекат у коме се примењује, и*

може се препознати како у јавном тако и у приватном сектору.⁸⁶

Све више добара и услуга које се производе могу се сматрати „културним“ добрима у смислу да се за њих намерно и инструментално учитавају посебна знања и асоцијације, како би генерисали посебан интерес и жељу међу потенцијалним купцима. Јавља се пораст естетизације и „помодности“ наизглед баналних производа који се рекламирају у односу на одређене кластере значења који одговарају појединим стиловима живота (Lash and Urry, 1994)⁸⁷. Економија је све више вођена стварањим нових идеја пре него репродукцијом старих артикала.

Развијају се креативне и културне индустрије које производе симболичку робу (нпр. идеје, доживљаје, слике) чија вредност првенствено зависи од улоге симболичких значења које она има за крајњег корисника (гледаоца, публике, читаоца...) и његове способности да их декодира. У том смислу вредност симболичке робе зависи истовремено и од корисничког запажања и од стварања оригиналног садржаја. Та вредност се може али и не мора превести у финансијски профит (Флу, 2007).

Генерална тенденција у савременом капитализму да реконфигурише, производи и претвара у робу културне симболе како би одговорила на ширење потрошње, наша је свој снажан израз у домену рекреације и садржаја слободног времена. Специфичан тип културних индустрија, који укључје музеје, позоришта и концертне доворане - припада домену рекреације. Овај домен производи услуге и доживљаје које је могуће на лицу места конзумирати на одређеној локацији у граду (Хартли, 2007). У том контексту улога града је да понуди висок ниво културних и едукативних садржаја и обезбеди стратешко коришћење културних ресурса.

Такмичење за пажњу потрошача, који све више троше на рекреацију и траже нова узбуђења и квалитетне доживљаје, покреће индустрију рекреације на убрзање и диверзификацију производње рекреативних услуга и простора. У таквим условима, индустрије културе и рекреације представљају растући основни бизнис у разним доменима. У домену индустрија доколише базиране на локацији (The location-based entertainment (LBE)) јавља се диверзификација форми објеката и комплекса у којима се различити елементи на најразличитије начине повезују и формирају: породичне центре забаве, хибридне центре за куглање, дечије забавне и едукативне центре, мултиатракцијске забавне центре, забавне паркове, центре ласерске забаве (www.whitehutchinson.com/leisure).

Истовремено, повећање тражње за рекреативним садржајима има за последицу и то да се садржаји рекреације интегришу као додата вредност у просторе са којима се традиционално нису могли повезивати (производне и лучке погоне, банке, пословне просторе...). Рекреативни садржаји се користе као „магнети“ или „амалгами“ – средства привлачења и задржавања у простору. Додатно, промена значења рекреације у животима људи и култури уопште, доводи до тога да се рекреативни садржаји и амбијенти све интензивније користе као позитивни симболи („знак“) у брендирању фирми, локација, па и читавих градова.

б) Економија доживљаја

Основ економије доживљаја представља дизајнирана провизија разноврсних доживљаја, који постају основа бизниса. Под економијом доживљаја сматра се научни⁸⁸ и менаџерски приступ који се бави бизнисом и економским активностима које су у вези са људским доживљајима. Соренсен и Сандбо (Sundbo & Sorensen, 2013) овај појам повезу са *“активностима које се у јавном и приватном сектору реализују фокусирањем на испуњавање потреба људи за доживљајима“* (2013:1). Реч је пре свега о рекреативним доживљајима који се могу остварити на различите начине и у различитим просторима (Sorensen, 2007). Поред производње доживљаја као основне делатности, у економији доживљаја они се производе и као додата вредност других бизниса.

Економија доживљаја трансформише старе поделе на продукцију и конзумацију. Овај концепт уједињује туризам, трговину, архитектуру, индустрије забаве и наслеђа, менаџмент догађаја и свет медија под заједничким оквиром производње и продаје доживљаја, а не само добара и услуга (Mansfeldt et.al, 2008). Економија доживљаја обухвата више од креативних индустрија и културалне економије⁸⁹ и укључује начин на који се коришћење и конзумација добара и услуга могу *доживљавати* као искуство (Lorentzen, 2009). Она представља базу за развој бизниса индивидуалних фирми, за секторске политике/индустрије, као и за националне, регионалне и локалне развојне иницијативе.

У контексту економије доживљаја доживљаји се дефинишу као *„ментални утицај који индивидуа осећа и памти, а који је узрокован личношћу перцепцијом спољашњег стимуланса“* (Sundbo & Sorensen, 2013:3). Ови стимуланси могу бити различити: забава или учење или нешто друго, могу бити аутентични или не. Комбинација стимуланса и личне перцепције може довести до стања *„оптималног тока“*, али то није неопходно. Ипак,

доживљај се увек односи на нешто посебно, изузетно.

Пајн и Гилмор (Pine & Gilmore, 2011) економију доживљаја сагледавају као нову промену у бизнису која се појављује после пољопривредних, мануфактурних и услужних економија.⁹⁰ Полази се од тога да су у савременом западном друштву људске физичке и одређене интелектуалне потребе задовољене, и да они трагају за новим садржајима у животу – а доживљаји пружају такав садржај. Доживљаји имају велику вредност за људе који их траже и због тога су спремни да плате (и високу цену) за њих. На тај начин стимулишу и бизнис активности које их омогућавају.

У аграрној економији приход се остварује од робе, у индустријској економији се наплаћују производи, у економији услуга наплаћују се услужне активности, у економији доживљаја се наплаћује осећање које муштерија добија. Због тога пословање унутар економије доживљаја дефинише метафора позоришта - *„рад је позориште, а сваки бизнис позорница“*⁹¹

За разлику од индустријске економије засноване на природним ресурсима и кластеризацији фирми у великим градовима, у економији доживљаја шансу добијају и мали градови и периферна места која почињу да производе догађаје, места, активности везане за културу, наслеђе и аутентичност. Због тога се на ову економију све више орјентишу градови који нису глобална чворишта и покушавају да организацијом рекреативних, спортских и културних догађаја и промовисањем својих аутентичких култура привуку туристе, посетиоце и потенцијалне становнике.

Такође, економија доживљаја се као развојна орјентација успоставља на националном нивоу (нпр. Данска) али и наднационалном нивоу. Државе се организују на нивоу региона (нпр. Nordic Innovation) како би унутар овог домена заједно наступале на тржишту. Основ за овакву орјентацију је полазиште да је на овај начин могуће истовремено увећавати атрактивност за посетиоце, формирати позитивну слику о себи и унапредити културни живот места. Претпоставка је да у том смислу локација људи и економске активности може потенцијално да се деконцентрише и обезбеди равномернији територијални развој.

Иако се активности које стимулишу доживљаје одвијају доминантно у оквиру тржишног сектора⁹², значајну улогу у овој концепцији развоја имају и јавни и трећи сектор и неформални актери. Управо усклађено деловање сва три сектора омогућава виталност и синергије у развоју градова а остварује се најчешће у домену организације догађаја. Ангажман јавног сектора се односи пре свега на организацију

активности попут фестивала, изложби, као и на координацију и подршку деловању других сектора. Трећи сектор и неформални актери (схваћене као неплаћене друштвене активности) су такође важни, будући да и они могу да организују догађаје, уреде амбијенте и тако пруже најразноврсније, квалитетне доживљаје (Sundbo&Sorensen, 2013).

Унутар економије доживљаја садржаји и простори рекреације се поред основе привређивања сагледавају и као важна додата вредност постојећим бизнисима. Ова додата вредност се остварује кроз две кључне операције: организацијом активности и догађаја и уређивањем амбијената као рекреативних. Овим трендом су све интензивније обухваћени традиционални простори који остварују синергије од присуства рекреативних активности и амбијената. То се пре свега односи на трговину, угоститељство, институција културе. При повезивању рекреације и других садржаја углавном се препознају три основне форме повезивања – рекреација се интегрише као амбијент, магнет и дестинација (GLA economics, 2006)

Поред тога, рекреација схваћена као потреба али и симбол доброг живота, све више се користи и ван самих локација бизниса. Фирме је користе као средство означавања, брендирања на различите начине, који ће детаљније бити обрађени у разматрању „града доживљаја“, као модела развоја кроз рекреацију којим се производе специфичне форме интегрисане рекреације.

3.1.3.4 Урбана свакодневница/цивилно друштво

Пораст и диверзификацију провизије садржаја рекреације, као и њено све различитије интегрисање у простор града, подржавају не само нове урбане економије и политике, већ и промене које се одвијају у домену свакодневног живота. У условима преваге постматеријалистичких вредности, диверзификације стилова живота, као и развоја дуалних градова поларизованих могућности личног остварења, могућност рекреације људи све више се поима као израз и део „права на град“ (Lefebvre, 1996)

Продукција простора и садржаја рекреације из ове перспективе односи се на различите форме присвајања урбаног простора интеграцијом рекреативних садржаја од стране формалних и неформалних актера. Прилике за рекреацију се креирају кроз различите форме индивидуалних пракси и грађанских иницијатива, као омогућавање рекреативне праксе у простору града или се рекреативна пракса користи као средство грађанске акције. У том смислу се и рекреација као пракса урбаног простора сагледава као његово: а) прилагођено коришћење, б) означавање, в) оспоравање (Tonkiss, 2008)

Из перспективе урбане свакодневнице, сагледаћемо са једне стране деловање неформалних актера а са друге нових урбаних покрета као „произвођача“ интегрисане рекреације у простору савременог града.

а) Интегрисање рекреације у простор града кроз политике места и деловање неформалних актера

Глобализација и (пост) модерност реструктурирају наш доживљај простора, времена, мобилности, дома, посла и просторне конструкције идентитета, осећај ко смо и где припадамо (Harvey, 1989). На тај начин оне терају модерног човека да активно конструише осећај идентитета на свим нивоима.

Као домен живота и свакодневне праксе, рекреација представља значајну арену унутар које се конструишу и преиспитују лични идентитети као и значења и коришћења урбаних места. Бавити се рекреацијом из перспективе политика места значи препознати да осећај места није аутентичан квалитет који чека да буде откривен, већ друштвена конструкција од стране појединца или групе са специфичним интересима. (Williams, 2002: 354)

У таквим условима у градовима све више јача деловање неформалних актера у изражавању права на коришћење градског простора и учешће у активном конструисању његовог значења. Ови актери делују средствима привременог поновног присвајања и анимирања јавних (репрезентативних или маргиналних) и „неопредељених“ простора (Franck & Stevens, 2007).

У јавним просторима они делују кроз урбане тактике „гериле урбанизма“, „поп-ап урбанизма“, „поправке градова“... које обједињује концепт „тактичког урбанизма“ (Lydon et al., 2012). Урбане тактике које су усмерене на окупљање и алтернативно коришћење јавних простора, углавном имају изражену рекреативну димензију. Њима се улице и помоћни простори привремено претварају у игралишта, спортске терене, позорнице, пикник зоне, креативне радионице на отвореном, плаже и оазе зеленила...

Поред јавних, фокус неформалних актера је и на просторима који нису доминантно изложени интересу капитала и предузетничких урбаних политика. Реч је о просторима који су остали ван „простора и времена“ у односу на своје окружење, углавном као последица процеса деиндустријализације и „скупљајућег“ града. То су напуштени, запуштени међупростори, које заинтересовани појединци и групе привремено претварају у привремене, транзитне, „зоне слободе“ (Franck & Stevens,

2007). Нејасан и неодређен статус ових урбаних „ничиих простора“ им омогућава појаву непланиране, спонтане „урбаности“ (Groth& Corijn, 2005) .

Ови простори се постепено конструишу као „*резултат колективних процеса присвајања акцијом и репрезентацијом*“ (Raffestin 1980:138, навод у Klauser, 2008). Кроз индивидуалне и колективне, синхроне и дијахроне акције и репрезентације простор се константно територијализује, де-територијализује и ре-територијализује. Простор постаје територија као део односа реципроцитета са друштвом и у том смислу се територија поима као процесна и релациона, друштвено произведена реалност. У том смислу се материјална и симболичка димензија ове „територије“ разумеју као интерактивне и међусобно блиско повезане (Klauser, 2008) .

Коришћење ових простора је различито, али чак и када нису доминантни, рекреативни садржаји су увек присутни.⁹³ Они се крећу од игре, креативног стварања, баштованства, неформалне едукације до окупљања, дружења и прослава (Urban Catalysts, 2003). Интервенција може бити вођена различитим мотивима: алтернативни стилови живота, уметнички експерименти, неформалне економије, као и намерна трансформација јавног простора у циљу повећања његове социјалне и културне инклузивности.

Ови изрази „живљеног“ града и активног урбаног простора⁹⁴ стварају могућност за комплексније поимање савременог урбанитета, али и конституишу парадокс за званично планирање градова и урбане политике. Институционализовани стејкхолдери некада уважавају њихово присуство због инхерентног потенцијала да унапреде атрактивност и ревитализацију појединих делова града. Са друге стране ова места и њихови актери истовремено представљају визуелни и просторни отпор и привремену алтернативу институционализованом домену и доминантним принципима урбаног развоја (Groth& Corijn, 2005) .

б) Интегрисање рекреације у простор града кроз нове друштвене покрете

Развој нових друштвених покрета се везује за оцену да је визија друштва рада⁹⁵ изгубила своју мотивациону снагу и уверљивост (Сенет, 1996; Ваупа, 2009) и довела до заопштравања глобалних и локалних еколошких проблема. У таквим условима, развијају се нови друштвени покрети⁹⁶ као утопије⁹⁷ алтернативних животних могућности. Они израстају из незадовољеног система потреба у постојећем друштву, и нуде другачији, алтернативни систем вредности у односу на онај који је у друштву доминантан (Павловић, 2009).

Појава нових друштвених покрета означава померање са социјалних конфликата ка целини друштвеног живота.⁹⁸ Њихова највећа вредност је фокус на квалитет људског живота у свим његовим димензијама. У том смислу се пракса нових покрета опире идеолошким и политичким претензијама. Ови покрети изражавају нови карактер друштвених конфликата у савременом друштву, чије је главно обележје у томе што се померају из области материјалне производње и дистрибуције ка пољу свакодневног друштвеног живота. На тај начин „*различите димензије и питања квалитета живота савременог човека избијају у први план*“ (Павловић, 2009: 25)

Усмерени су на суштинску промену свакодневног живота која се врши стратегијом малих, али далекосежних промена. У том смислу они не нуде драстичне и нагле промене већ концепт *капиларне револуције*, као мирну и ненасилну промену свакодневног живота. Они представљају врсту отварања нових перспектива, „*обнову угрожених идентитета, откривање заједничких, глобалних европских и широк планетарних хоризоната.*“ (Павловић, 2009: 27)

Ови покрети нуде плуралистичку стратегију решавања друштвених питања и јачају демократске капацитете друштва. „*Њихова снага и вредност је у томе што кондензују расуте социјалне и утопијске енергије и успевају да јасније уоче далекосежне ризике модерног развоја друштва*“ (Павловић, 2009:28) У условима савременог друштва које карактерише неограниченост људских прохтева, нови друштвени покрети имају важну социјално-психолошку функцију зато што одговарају на исконску потребу за личним и социјалним идентитетом, који је иначе и по другим основама уздрман.

Урбани социјални покрети⁹⁹ се односе на „на питања живота у граду: превоз, становање, колективну опрему сваке врсте, околину и одбрану животног оквира. У општем смислу се односе на урбано планирање или урбане политике и на оно што чини „урбани начин живота“ (Вујовић, 1992:85). Ови покрети одражавају сукобљене интересе владајућих, доминантних сила државе и капитала са једне, и корисника града који на њега полажу право, са друге стране. Концентришу се око три основна интереса: 1- потрошње, животног оквира, 2- утицаја на општинске власти, 3- еколошких питања.¹⁰⁰

Ова утопија „света живота“ се изражава средствима протеста усмереног превасходно према политичкој култури и систему вредности постојећег друштва. Култура протеста је најважнији елемент и изражава се на различите начине - од обележавања до присвајања простора (Павловић, 2009). Форме протеста не ретко

поседују лудичку димензију којом се тежи да се скрене пажња на оно што је за учеснике важно. Различите форме рекреативних активности играју овде важну улогу (шетња, перформанс, осликавање простора,...). Додатно, и сами простори рекреације се појављују као основ за протест (паркови и зелене површине). У том смислу се и појава интегрисаних рекреативних садржаја у простору везује за јавне просторе високог степена видљивости или друге вредне просторе који се перципирају као важни чинилац квалитета живота становништва.

.....

Промена улоге, значаја и карактеристика тражње за рекреацијом условљава промену карактера производње прилика за рекреацију која тежи да на ове нове захтеве одговори. У таквим условима нове економије, нових урбане политике, али грађанске иницијативе које изражавају право на град омогућавају да се последњих деценија рекреација интегрише у простор града и као средство урбаног развоја омогућавајући тако да се развије феномен интегрисане рекреације.

У наредном делу ћемо, кроз разматрање различитих концепата развоја кроз рекреацију, покушати да сагледамо карактеристике овог феномена и испитамо његов интегративни потенцијал у структури савременог града.

3.2. Карактеристике интегрисане рекреације у савременом граду

3.2.1. Приступ анализи карактеристика интегрисане рекреације у савременом граду

Карактеристике интегрисане рекреације и сагледавање њеног капацитета за успостављање веза у урбаној структури, биће у даљем тексту разматрани кроз анализу актуелних концепата развоја градова који су засновани на коришћењу рекреације као средства развоја. Овакав приступ је одабран како би се поред карактеристика форми интегрисане рекреације омогућило и сагледавање основа на којима се рекреација од стране различитих актера производње простора перципира као вредност за развој.

Табела 2 - Концепти развоја савремених градова и улога урбане рекреације

	Концепти	Аутори	Позиција рекреације у концепту	Основ рекреације (мотиви)	Улога рекреације	Димензије развоја
1	Град фантазије	J. Hannigan	Основна директна	Промена окружења и забава	Обележавање простора, економска добит	економска
2	Град забаве	T.N. Clark	Основна директна	Забава	Обележавање простора, економска добит	економска
3	Град игре	Stevens, Lefavre	Основна директна	Игра	Друштвена виталност града, присвајање простора	друштвена, културна, политичка
4	Град туризма	Judd, Fainstain, Williams	Основна директна	Промена окружења	Обележавање простора, економска добит	економска
5	Град доживљаја	Lorentzen, Marling	Основна директна	Пријатни и запамтљиви доживљаји	Обележавање простора, економска добит, друштвена виталност	економска, друштвена
6	Здрав град	WTO	Изведена директна	Физичка активност	Виталност становника града, друштвена виталност	еколошка, друштвена
7	Зелени град	Hough, Williams	Изведена директна	Релаксација, Контакт са природом	Биолошка виталност града	еколошка
8	Креативни град	Laundry, Florida	Изведена директна	Креативни развој	Обележавање простора, економска добит, друштвена виталност	економска, друштвена
9	Корпоративни урбанизам	Hoeger	индиректна		Обележавање простора, привлачење у простор	економска
10	Распарчавајући урбанизам	Graham, Marvin	индиректна		Дезинтеграција - реинтеграција	економска
11	Инфраструктурни урбанизам	Allen	индиректна		Повезивање кроз инфраструктуру	еколошко-економска
12	Пејзажни урбанизам	Waldhaim, Corner	индиректна		Повезивање кроз пејзаж, Биолошка виталност града	еколошка
13	Неформални и свакодневни урбанизам	Corijn, Groth	индиректна		Присвајање простора	социо-културна
14	Привремени урбанизам	Urban Catalysts	индиректна		Присвајање простора	социо-културна
15	Тактички урбанизам	Lydon	индиректна		Присвајање простора, Друштвена виталност града	социо-културна
16	Интегрални урбанизам	Elin	индиректна		Повезивање са природом и људима	социо-културна - еколошка

На основу прелиминарне анализе различитих концепата који описују, критикују или афирмишу поједине приступе развоју савремених градова (табела 2) издвојени су за детаљну анализу они концепти који директно афирмишу одређене димензије којима се у теорији описује рекреација људи: забава, игра, физичка активност/здравље, релаксација/контакт са природом, креативност, фантазија

(Поглавље 2). Важно је напоменути да наведени концепти нису међусобно искључиви, већ у први план стављају одређену димензију рекреације као вредност у развоју градова.

Циљ анализе концепата развоја кроз рекреацију јесте: 1) идентификација простора у којима је могуће остварити позитивну промену интегрисањем рекреације – приоритети развоја кроз рекреацију, 2) утврђивање релација између актера – локација/проблема развоја – и форми рекреације које интегрису у простор 3) сагледавање могућности повезивања урбане структуре (аспекти, нивои и карактер) које анализирани концепти омогућавају. Анализа карактеристика се врши одвојено у односу на поједине концепте и сумарно у односу на концепт интегрисане рекреације као целовит феномен.

Како би се дефинисали функционално-физички и просторни обрасци пејзажа "интегрисане рекреације" посебно се за сваки концепт описују и систематизују форме и на хипотетичком моделу мапира територијализација интеграције рекреације у простор савременог града. На тај начин се формира хипотетички „пејзаж“ интегрисане рекреације релевантан за одређени концепт развоја кроз рекреацију који одражава његову специфичну логику (ПРИЛОГ 1 а-ж).

За сваки од представљених концепата дати су карактеристични примери савремене праксе интегрисане рекреације који га илуструју. Наведени примери су или представљали основу за генерисање концепта, или представљају његову директну примену која је идентификована у литератури. На овај начин је било могуће примере сагледавати не само као добру праксу, већ и идентификовати евентуалне проблеме у њиховом деловању на структуру савременог града. Допуњени су и новим примерима као индикаторима диверзификације форми и односа у развоју кроз рекреацију.

Сваки од наведених концепата је приказан кроз основну идеју у релацији са проблемом/циљем развоја и актерима (јавни, приватни сектор, грађанство) у процесу производње урбаног простора. Идентификоване су локације и врсте простора на које се концепт односи, као и типови просторних интервенција (формирање области, мреже, изградња, уређење амбијента, организација догађаја) кроз које се у простор интегрису прилике за рекреацију. Сагледана је очекивана улога рекреације у развоју као и карактер рекреације који концепт подржава (фокална, флуидна, порозна пракса/озбиљна, необавезна, пројектно орјентисана). У односу на могућности повезивања урбане структуре, анализирани су аспекти (еколошки,

економски, друштвени), нивои (дужине веза: од локалних до глобалних) и карактер (хибридизација, повезивање, порозност, аутентичност, рањивост) повезивања структуре града.

Концептима који су у овом раду приказани и обухваћени анализом се не исцрпљује актуелно промишљање улоге рекреације у развоју савременог града. Оно је свакако шире, а бројни нови концепти и идеје свакодневно се појављују и појављиваће се убудуће. Ипак сматрамо да је и наведени избор довољан како би се указало на промену карактера просторности и развој могућности за активирање повезујућег потенцијала рекреације њеном интеграцијом у простор савременог града.

Важно је напоменути да се концепти развоја градова заснованих на коришћењу рекреације као средства развоја међусобно не ретко и преклапају. На пример, град забаве се у просторном смислу у одређеној мери преклапа и прожима са градом фантазије. Ове концепте смо у контексту анализе која полази од различитих домена рекреације развојили, будући да је у граду забаве акценат на интегрисању забавних рекреативних садржаја и активности. У граду фантазије је акценат на фантазији, тематизацији, спектакуларности окружења и самом просторном амбијенту који омогућава „измештање“ из стварности (као један од мотива рекреације).

Истовремено, град забаве се у одређеној мери преклапа и са туристичким градом, али је у савремено доба концепт урбаног туризма превазишао уски фокус на културне атракције и забаву, због чега га такође анализирамо као засебан „град“ у граду који доприноси интегрисању рекреације у урбани простор.

Оквир анализе могућности повезивања урбане структуре интегрисањем рекреације дефинисан је на основу теоретских разматрања рекреације као интегративног урбаног садржаја у претходном поглављу са једне, и Лефеврове теорије производње урбаног простора са друге стране. Чине га следеће тематске целине и питања:

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/циљ развоја:* идентификују се кључни проблеми који иницирају потребу за интервенцијом у простору
2. *Улога рекреације у развоју простора:* објашњава се сврха интегрисања рекреације у релацији са проблемима и циљевима развоја. Идентификује се очекивана улога коју рекреативни садржај треба да оствари у простору (магнет – привлачи, амалгам – задржава и везује, знак – обележава простор), као и начин на који се користи у развоју (генератор, катализатор, стабилизатор развоја)
3. *Актери развоја:* идентификују се актери производње простора (јавни, приватни сектор, цивилно друштво), њихови међусобни односи и основни вредносни оквир у коме оперишу (нове урбане економије - НУЕ, нове урбане политике - НУП, право на град - ПП)

4. *Тип интервенције*: стратешке интервенције различитих нивоа или урбане тактике привременог присвајања простора

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора*: у односу на идентификоване врсте простора рекреације препознају се 1) издвојене просторне целине (зона, квартал, класрет), 2) уређене мреже за реализацију рекреативних активности, 3) изграђени објекти рекреације, 4) привремено уређени микроамбијенти, 5) привремено трансформисани простори настали организацијом рекреативних догађаја
2. *Карактер урбаних простора*: односи се на ниво јавности и отворености простора за коришћење. Разликују се: јавни, квази-јавни, приватни простори
3. *Локација у граду*: идентификују се локације које су карактеристичне за одређени концепт

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике*: односи се на конфигурације рекреативних и других градских садржаја које се могу сагледавати као различити нивои и форме мешања активности, функција и живота.
2. *Друштвено – економске карактеристике*: односи се на ниво инклузивности и услове коришћења простора рекреације који служе као филтери за одређене категорије корисника
3. *Ниво посвећености рекреацији*: врста рекреативних форми и начин на који су интегрисани у простор одређују и ниво посвећености рекреацији (озбиљна, необавезна, пројектно оријентисана). Ниво посвећености је у вези са карактером и интензитетом друштвене интеракције и везе са простором који се кроз одређену праксу остварује.

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

У односу на врсте и карактер простора као и карактеристике рекреације разматрају се различите форме интегративности рекреативних пракси: фокална, флуидна и порозна.

д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања*: повезивање се сагледава у односу на везе које се кроз ситуацију рекреације у простору успостављају са економским, друштвеним и еколошким системима.
2. *Ниво повезивања*: локално, повезивање на нивоу дела града, града, региона, национално, глобално
3. *Карактер повезивања*: у складу са теоријом интегралног урбанизма карактер повезивања се разматра кроз препознавање квалитета хибридности, повезаности, порозности, аутентичности и рањивости ситуација интегрисане рекреације које се реализују кроз поједине концепте/моделе

3.2.2. Анализа концепата развоја кроз рекреацију

3.2.2.1 Град ЗАБАВЕ

а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1а)

Град забаве представља концепт који обједињује неколико сродних идеја: забаву (Clark et al., 2002), ужитак и лепоту (Carlino & Saiz, 2008), потрошњу (Glaeser et al., 2000) као покретаче регенерације савремених градова. Концепт је иницијално везан за иницијативе регенерације градова у САД, али се касније проширио широм света.

Концепт града забаве успоставља везу између забаве и потрошње са једне и политике и урбаног развоја са друге стране. Док се у ранијим периодима забава није третирао као прави бизнис, многи економисти (Glaeser et al., 2000; Clark et al., 2002;

Carlino & Saiz 2008; Florida, 2002) сматрају да је управо она, као урбана пријатност, то што данас покреће и води урбани раст¹⁰¹. У основи овог концепта развоја је идеја да у глобалном, информатичком и потрошачком друштву, урбане погодности (рекреација и култура) представљају фактор привлачења туриста и људског капитала, односно високо образованих и креативних индивидуа чија иновативност води економски развој.¹⁰²

Урбане пријатности постају део јавних политика у градовима САД и Западне Европе а градови почињу да функционишу као „машине за забаву“ (Clark et al., 2002)¹⁰³ које производе урбане погодности.¹⁰⁴ Градске власти, бизнисмени и лидери непрофитних организација користе културу, забаву и друге погодности како би унапредили своје градове за постојеће и будуће становнике, туристе и посетиоце. То подстиче изградњу нових атракција попут стадиона, музеја, пракова, конгресних центара, уметничких галерија, симболичких зграда пројектованих од стране архитектонских „звезда“.¹⁰⁵ (Clark, 2004)

Овакав развој се образлаже тиме да од урбаних пријатности у одређеној области имају корист и фирме и грађани. Оне унапређују локални карактер и доприносе јавном добру а не само смањењу трошкова приватног бизниса. И сам развој људског капитала представља вид унапређења и јавно добро локације. Чак и мање развијене земље имају користи од чистијих, уреднијих и атрактивнијих простора одмора или историјског наслеђа, иако су акције доминантно усмерене на пораст туризма (Clark, 2004). У унапређеном урбаном окружењу многи локални становници почињу да се понашају „као туристи“ (Clark et al., 2002).

Са циљем да искористе растућа тржишта индустрије забаве, културе и туризма градске управе, заједно са приватним комерцијалним девелоперима субвенционису и граде нове форме инфраструктуре доколице. Иако се развој кроз садржаје забаве најчешће у литератури везује за мега пројекте, у стварности је он много сложенији. Могу се издвојити три основна типа простора: мегапројекти забаве (УЕД), дистрикти забаве и зоне забаве (Campo & Ryan, 2008).

1. Урбани мегапројекти забаве (УЕД – Urban Entertainment Destination) представљају комплексне процесе развоја великих урбаних структура које настају путем јавно приватних партнерстава усмерених на економску регенерацију градова. Развој мегапројеката усмерених на рекреативне садржаје обухвата центре забаве, културне центре, лајфстајл и урбане шопинг центре, фестивалске тржнице и локационо базиране пројекте забаве. Иако УЕД могу мало варирати у форми и димензијама, њихово коришћење укључују: ресторане, барове и ноћне клубове, мултиплекс биоскопе, видео аркаде и зоне за виртуелне игре, теметске паркове и атракције, а понекад и хотеле и конференцијске центре. Мегапројекти УЕД могу такође да укључе традиционалне културне атракције као што су позоришта и музеји. Поред основних активности, у

овим комплексима се организују различити догађаји у распону од концерата популарне музике до уличних свирача. Дизајн УЕД карактеришу велике димензије и унутрашњи фокус како би максимизирали тржишне ефекте. Иако понекад чувају и поново користе постојеће зграде, одрживост концепта је условљена великим површинама и концентрациом садржаја због чега се обично реализују као нова изградња у простору. Често су грађени унутар или у непосредној близини градских центара и бивших индустријских локација, железничких или бродоградилшних постројења. Планирање и управљање овим комплексима уобичајено реализује приватни сектор.

Слика 3 – Дистрикт забаве
- Fourth Street Live, Louisville,
извор: Campo & Ryan (2008)

2. **Формално дизајнирани „Дистрикти забаве“** имају неке квалите мегапројеката УЕД али се фокусирају на извођачке уметности и традиционалне културне садржаје, често у наслеђеном урбаном окружењу. Планирање, администрацију и развој ових дистрикта обично воде специјализоване јавне и квази јавне организације. Већина дистрикта забаве се развија тако да укључује постојеће зграде унутар традиционалне мреже улица и јавних простора. Иако изгледају више интегрисани у градско ткиво него УЕД прескрипције дизајна и развоја и овде постоје како би водиле карактеристике дизајна, мешања садржаја и фазе развоја ових области (слика 3)
3. **„Зоне забаве“** су алтернатива доминантној парадигми мега пројеката у савременој пракси развоја забаве и могу се повезати са концептима „слободне зоне“ и „опуштеног простора“ као области релаксираних од правила. Развијају се у постојећим објектима, мањих су димензија, флексибилније су и као такве вишеструко одрживе. Органски еволуирају као део свакодневног урбанизма и не могу бити планиране. Подржавају их три стратегије урбаног развоја: 24 сатни град, креативни град и „Cool“ град. Услови за њихов развој су очување старих дистрикта, као физичких структура и као аутентичних форми живота (слика 4) (Campo & Ryan, 2008).

Слика 4 – Зона забаве
- TheWater Street,
Milwaukee, Wisconsin, извор:
Campo & Ryan (2008)

Развој мегапројеката УЕД карактеришу велики издаци и мешање јавног и приватног капитала, дуги процеси јавног увида и изградње, потреба за великим парцелама земљишта и стандардизовани формати развоја. Иако су мегапројекти обележје програма економског развоја и популарни међу многим политичарима, критикује се њихов урбани дизајн и функционална интровертност, будући да често не успевају да успоставе квалитетне просторне и функционалне везе са околним урбаним ткивом. Пошто су обликовани према критеријумима тржишта за најпрофитабилније кориснике и публику, критика мегапројеката УЕД и формалних дистрикта забаве односи се и на маргинализацију креативних и алтернативних форми локалног економског развоја, нестајање социјалне хетерогености јавних простора и недостак аутентичности. Перформативни и економски квалитети УЕД и дистрикти забаве донекле личе на оне из забавних зона. Ипак животност амбијената се остварује на прочишћен начин, попут симулирања традиционалних улица у шопинг молловима.

За разлику од спонтаних зона забаве које се појављују са мало планирања и формалне администрације, УЕД траже значајан, централизован развој, који се често остварује у дугом временском периоду. Улога јавног сектора је кључна за развој мегапројеката УЕД и формалних дистрикта забаве, који без јавних субвенција и компикованих финансијских механизма не би могли да постоје. Истовремено услов за развој ових структура забаве је и фискална и управљачка инфраструктура приватно-јавног партнерства.

Насупрот њима, зоне забаве су флесибилније, неформалније и поседују већи динамички капацитет за промену који не може постојати у ригидним оквирима планирања и комплексним стратегијама финансирања којима се управља у дистриктима забаве и мега пројектима. Опстанак и развој ових зона тражи преиспитивање, реконцептуализацију и редукцију размера новог развоја. Са друге стране, њихови квалитети као урбаних места указују на важност егзистенције „слободних зона“ или „слободних момената“ као услова да се кроз форме хетеротопија активирају дистрикти и суседства (Сапро & Руан, 2008). Поред наведених концепата у којима се садржаји забаве концентришу у простору, и читави градови се развијају као „градови доколице“ (Richards & Tomor, 2012) .

б) Примери

1- Лука у Балтимору

Парадигматски пример новог урбаног развоја кроз забаву представља развој луке у Балтимору. Иако концепт новог урбаног раста Балтимора није иницијално био заснован на привлачењу посетилаца и туриста већ на комплекснију регенерацију области испоставило се да су управо садржаји забаве и рекреације одиграли кључну улогу у развоју. Величина области која је била предмет регенерације условила је фазну реализацију пројекта који је у целини обухватио пословну, стамбену и зону забаве. Зона забаве је замисљена као „регионално игралиште“ око кога су концентрисани објекти и садржаји културе и забаве. До 1982 је изграђено преко 25 различитих атракција (музеји, акваријум, забавни центри). Кључни фактор развоја луке Балтимора био је јавни приступ приобаљу. Услед тога је 35 ха земљишта намењено јавном коришћењу и укључило шеталиште и парк дуж обале на коме су лоцирана игралишта, места за пикник, паркови и гледалишта за перформансе. Како би привукли посетиоце и формирали позитивну слику подручја јавне власти су организовале бројне бесплатне активности попут концерата, парада, ватромета, трка и пијаца. Све је то допринело промени слике и развијености града и он је временом постао важна национална туристичка дестинација (Craig-Smith & Fagence, 1995) .

Слика 5 – Лука у Балтимору, извор: Urban Land Institute (2004)

2- Централна зона Чикаго

Главна индустрија у Чикагу 2000 била је забава. Реч је о граду који се у пост-индустријској трансформацији оријентисао на потрошњу и пријатности. Иновације у урбаној политици допринеле су успеху трансформације Чикага, али и забава као економска основа. У случају Чикага градска управа је одговарала на тражњу развијајући политике којима се унапређивао специфичан карактер и стил урбаног живота и пријатности суседства. Поред тога, значајно су унапређене школе и паркови како

би се унпредио квалитет живота локалног становништва. (Clark, 2004). На тај начин је потпуно промењена и слика града од индустријског ка граду који на најбољи начин користи своје природне и конструисане погодности за привлачење становника, посетилаца и бизниса. (Clark et.al, 2002)

3 - *Остали примери:*

Градови: Сан Франциско, Хјустон, Сан Дијего, Лос Анђелес, Бурлингтон, Пало Алто, Сијетл (Clark, 2004, Clark et al., 2002), Оклахома (Carlino & Saiz, 2008), Zoetermeer: „The City of Leisure“ (Richards & Tomor, 2012), Plymouth – субрегионални центар забаве (Plymouth city council, 2007), УЕД: SonyMetreon (San Francisco), Bayou Place (Houston), Universal CityWalk (Los Angeles) Дистрикт забаве: Louisville’s Fourth Street Live Зоне забаве: Seattle Pioneer Square, North Water Street, Milwaukee Rittenhouse Square Филаделфија, Chicago Rush Street, Baltimore Fells Point , Los Angeles Hollywood and Sunset Boulevards (Campo & Ryan, 2008).

Слика 6 – Чикаго централна зона,
извор: City of Chicago (2005)

в) Карактеристике/анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/ циљ развоја:* опадања економске активности, друштвености и квалитета физичке структуре градског центра и постиндустријско реструктурирање. Циљ развоја је економски раст градова
2. *Улога рекреације у развоју простора:* сврха интегрисања рекреативних садржаја у простор града је привлачење и задржавање посетилаца и промовисање града. ИР функционише као магнет, амалгам и знак и користи се као генератор, индуктор или „екстендер развоја“
3. *Актери развоја:* Приватни капитал подржан јавним субвенцијама и регулативом; Јавни и квазијавни аранжмани; Приватно-јавно партнерство; (НУП, НУЕ)
4. *Тип интервенције:* стратешка, кроз развој дефинисаних локација мега пројеката УЕД, дистрикта забаве; неформални развој зона забаве је алтернатива овом приступу.

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи:* мега пројекти УЕД, дистрикти забаве; зоне забаве;
2. *Карактер урбаних простора:* приватни, квази јавни и јавни простори (зона забаве)
3. *Локација у граду:* градски центри и централна приобаља као простори регенерације; неформално настале зоне забаве на појединим унутрашњим и периферним локацијама – прате потребе локалног становништва

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике:* Забава се реализује кроз концентрацију различитих рекреативних форми које се на најразличитији начин интегришу са другим комерцијалним садржајима као основна или додата вредност.
2. *Друштвено – економске карактеристике:* У урбаним дестинацијама забаве доминирају мобилни и платежно моћни корисници – становници и туристи . Зоне забаве привлаче све категорије корисника.
3. *Ниво посвећености рекреацији:* необавезна: релаксација, пасивна и активна забава, сензорна стимулација

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

Будући да је реч о приватним и квази јавним просторима чије је уређивање вођено тржишном логиком, постоји широк спектар рекреативних садржаја који се користе за привлачење и задржавање муштерија на самој локацији. У том смислу је интегративност рекреативних пракси фокална и везана за контролисане амбијенте. Изузетак су зоне забаве које услед дисперзије појединачних магнетних простора доколице и анимирања јавних простора индукују порозне и флуидне рекреативне праксе.

А) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања*: економски аспект повезивања је доминантан
 2. *Ниво повезивања*: будући да је интегрисање рекреације у простор града вођено економским растом и промовисањем градова као пожељних дестинација - тежи се што вишем нивоу повезивања (глобални, регионални)
 3. *Карактер повезивања*: кључне форме повезивања простора рекреације су хибридне. Аутентичност и порозност изостају услед елитистичког и комерцијалног карактера ситуација рекреације, осим у случајевима зона забаве.
-

3.2.2.2 Град ФАНТАЗИЈЕ

а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1б)

Град фантазије означава приступ грађењу савременог града заснованом на туризму, спорту, култури и забави, који обликују нове урбане економије. У „граду фантазије“ рекреација и забава су роба, али не само као услуге које се нуде од стране приватног сектора, већ као доживљаји које омогућава тематизовано окружење.

Улога фантазије – тематизације, се заснива на томе што се, у интересу бизниса, мотив знака користи као покретач за „продају“ појединих локација. Специфично место се промовише кроз конструкцију тематских окружања како би привукло посетиоце. Места одмора су типичан пример, једино што се ова техника сада много шире примењује. Тема удаљених места одмора преноси се на урбана и изграђена места. Сlike маште и замишљени ужици играју важну улогу у развоју људских жеља. Посетиоци тематизованих окружења конзумирају робу и атракције али и само окружење у коме се налазе. Они прилагођавају своје понашање стимулансима које добијају од сигнала уграђених у грађене форме. То се односи како на тематске паркове, тако и на тематизоване унутрашње просторе, квази-јавне просторе молова и урбане екстеријере нове тематизоване изградње града (Gottdiener, 2001).¹⁰⁶ (слика 7)

Развој града фантазије омогућава веза девелопера некретнина, компаније индустрије забаве и животног стила (Дизни, Сони, Сега...) и урбаних политика.¹⁰⁷ Иако је концепт генерисан на основу актуелне праксе грађења градова УСА (где је званично промовисан од стране струковних организација, економиста, планира и политичара) овај приступ урбаном развоју налази примену у градовима широм света. Уобичајено се везује за регенерацију централних и приобалних градских зона кроз мега пројекте УЕД (урбаних дестинација забаве) и дистрикте намењене забави и туризму, као и тематске паркове, молове и центре животног стила на периферијама градова.

Град фантазије, према Џону Ханнигану (Hannigan, 1998:2), одређују шест основних карактеристика:

1. *Град фантазије је тематски*, што значи да се сви садржаји повезују и усклађују са прописаном темом, обично изведеном из спорта, историје или популарне забаве. Некада се тема везује за хит-филмове, карактере из цртаних филмова или музичке звезде. У другим случајевима се амбијент креира око одређеног географског локалитета, историјског периода или типа културне активности. Унутар мега пројеката примењује се „мулти тематизација“, при чему се локација дели на серије зона са сопственим тематским фокусима. Док се целина често тематизује као „стари град“ или „плажа“ сваки ресторан, позориште или продавница се интерно тематизује према стандардној формули брэнда.
2. *Град фантазије је модуларан*, он меша и повезује стандардне компоненте у различите конфигурације. Уобичајено један пројекат УЕД садржи тематске ресторани, меганлекс биоскоп, ИМАКС театар, мегапродавнице књига и плоча, играонице интерактивне забаве, виртуелних игара и симулација вожње. Велики, јавно спонзорисани пројекти могу укључити и акваријуме, спортске стадионе и арене, позоришта и научне музеје.
3. *Град фантазије ради дану и ноћу*. На тај начин рефлектује своју тржишну оријентацију на креативну класу, туристе, „бејби бумере и генерацију икс“ чије се трагање за рекреацијом, друштвеношћу и забавом остварује у складу са флексибилним радним временом и савременим урбаним стилевима живота. Подстицањем ноћних активности, град фантазије представља контраст традиционалним приградским шопинг молловима који су се затварали после 21 час.
4. *Град фантазије је агресивно брендиран*. Он се не рекламира само на основу способности да пружи забаву и висок квалитет потрошачима, већ и у циљу продаје лиценциране робе. Брендирани идентитети понекад произилазе из локално базираног пројекта забаве. Међутим, све чешће представљају наметање страних брэндова постојећим рекреативним просторима у очекивању стварања профитабилне синергије.
5. *Град фантазије је самодовољан и изолован* од непосредног окружења физички, економски и културно. Он трансформише постојеће локације у „просторе промовисања“ истовремено се формирајући као „град илузије“ који игнорише реалност бескућника, незапослених, друштвене неправде и криминала.
6. *Град фантазије је постмодеран* и представља колажирану агломерацију тематских атракција која је повезана више на глобалном нивоу него међу собом. Конструира се око технологија симулације, виртуелне реалности, узбуђења и спектакла. Основна инспирација му је Дизнијев модел који се примењује на урбани простор¹⁰⁸. Повезивањем логике филма и тематских паркова са градским простором стварају се специфични амбијенти илузије и хиперреалности.

Слика 7 – Тематизовано окружење – eatertainment (обедовање+забава) Planet-Hollywood, извор: <http://www.whitehutchinson.com/leisure/>

Настанак града фантазије се везује за конвергенцију три корпоративна тренда деведесетих година двадесетог века (Hannigan, 1998): рационализацију технике производње (мек-доналдизација), умножавање тематских окружења и развој синергија као кључне логике у индустријама забаве и развоја. То је омогућило појаву даље конвергенције четири потрошачка система активности: куповине, забаве,

обедовања, едукације и културе, и тако произвело три нова хибрида: а) Eatertainment (обедовање+ забава), б) Shopertainment (куповина+ забава), в) Edutainment (едукација+ забава). Овај тренд је наставаљен и у наредној деценији су развијане нове хибридне комбинације повезивања забаве са музејима, бизнисом, наслеђем, инфраструктуром. Развијају се различити типови „пакета“ простора забаве: а) породични (Family Entertainment Center

Слика 8 – Лего град у Берлину,
Фото: А. Кујучев

(FEC), б) дечији (Children's Entertainment Center (CEC), в) пословни (Family/Oriented Business with Amusements (FOB), г) заснован на локацији (Location/based Entertainment (LBE), д) намењен забави одраслих (Adult Entertainment Center (ACE), ђ) урбани центри забаве (Urban Entertainment Center (UEC) (White Hutchinson Leisure & Learning Group, Inc.). Најчешће коришћене теме присутне у тематизованим окружењима молова и простора забаве (у УСА) су: а) зрпски рај, б) дивљи запад, в) класичне цивилизације, г) носталгија и ретро мода, д) пустињске фантазије, ђ) урбани мотиви, е) фортификациона архитектура и надзор, ф) модернизам и прогрес, г) представљање непредстављивог (Gottdiener, 2001) (слика 8) .

Генерално се препознају три улоге рекреативних активности у молловима и урбаним центрима забаве а) генератор (позоришта биоскопи, играчке зоне, спортови, забава заснована на локационим карактеристикама, перформанси), б) индуктор (рекреативни шопинг) и в) екстендер (брендирани, тематски, забавни ресторани, квази јавни простори релаксације и сусрета) (Beyard, 1998).

У граду фантазије се тематизована забава поима и као додата вредност у шопинг молловима. Ту кроз различите форме хибридизације простора и садржаја функционише као сидро/удица за малопродају. Омогућавајући социјализацију и креирајући тематизовани амбијент она служи продужењу боравка у простору (Beyard, 1998: 89). У савременим комплексима трговине и забаве појављује се две основне форме њиховог односа: а) забава као „сидро“, удица за малопродају (секундарна), б) забава као самостална (малопродајни садржаји су пратећи) (GLA economics, 2006).

Интереси приватног и јавног сектора се посебно преклапају у домену повезивања едукације и забаве. Полази се од тога да се забавна едукација (Edutainment) састоји из две подједнако важне компоненте. То су формат (забава-Entertainment) и

порука/садржај (едукација- education). Могуће га је остварити на два начина: 1) кроз неформалне институције едукације (попут музеја, ботаничких башти, зоо вртова) којима се додаје забава, 2) као забавне димензије које се додају едукацији. Типови забавне едукације су: 1) интерактивни и партиципативни (а) отворени и импресивни (игра), б)структурирани(партиципативне игре); 2) не-интерактивни и посматрачки (а) седење и посматрање (филм,игра, научни шоу), б) истраживачки (1- контролисани: акваријум, музеји, 2- слободни: зоо врт); 3) хибридне комбинације (White, 2007).

Град фантазије је привлачан постмодерним потрошачима будући да ствара атрактивне и интригантне амбијенте, комуницира преко заводљивих технологија и задовољава жеље потрошача за узбуђењем у не-ризичном окружењу. Истовремено му се замера контролисан и организован доживљај града који никад не остварује аутентичност трговачке улице.¹⁰⁹ Критикује се због неаутентичности, изолованости и неспособности да, тежећи безбедности, омогући мешање различитих класа људи .

Полазећи од тога да се урбани стил живота пре свега односи на избор и могућности поставља се питање да ли окружење града фантазије може да оствари варијетет и избор, или нуди униформност у којој се гуши локална иницијатива и идентитет (Hannigan, 1998; Bentley, 1999). Истовремено, ове пројекте је потребно процењивати и из перспективе јавних политика, посебно онда када се реализују у контексту ревитализације центра која је вођена јавним субвенцијама¹¹⁰. У том смислу је важно проценити колико су физички, симболички и економски доступни различитим корисницима¹¹¹, какав је њихов допринос унапређењу квалитета живота свих становника, као и у којој мери је њихов утицај позитиван у односу на околну локалну заједницу. То је важно како се савремени градови не би формирали кроз „фортификаване“ тематске атракције за туристе и повлашћене, као „рајска острва у мору очаја“ (Hall, 2001). Такође је то важно и због опстанка јавне културе и оних рекреативних активности које су другачије од оних које се могу брендирати, лиценцирати, франшизирати и понудити на глобалном нивоу, оних које припадају широкој јавној сфери и кроз присвајање различитих урбаних простора изражавају право на град.

б) Примери

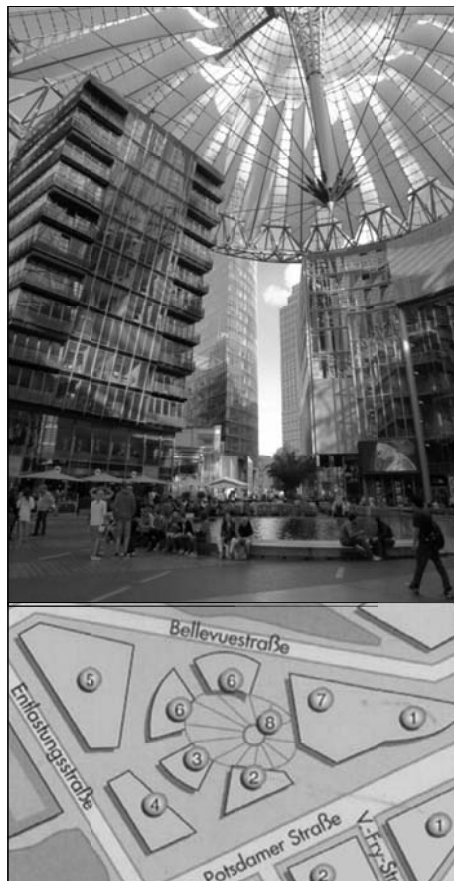
1 - Sony center – Берлин (УЕД)

Сони центар у Берлину представља мешавину урбаног забавног центра (УЕД) и симболичке архитектуре. Пројектован је од стране Хелмута Јана и изграђен у оквиру пројекта развоја Потсдамер/Лајпцигер плаца који је иницирала влада Берлина 1991. године. Представља пример корпоративног урбанизма (у том смислу се преклапају концепти града фантазије и доживљаја) који на различите начине повезује приватни и јавни интерес развоја кроз интегрисање садржаја и амбијената рекреације у простор града.

На први поглед је ово класична стаклена пословна зграда која заузима читав градски блок. Међутим, реч је заправо о структури коју чини неколико објеката који уоквирују наткривени отворени простор који својом јавношћу и посећеношћу неочекивано подсећа на класичне јавне тргове. У овом спектакуларном наткривеном простору се налазе бројни кафен, фонтана и уређена зелена површина. Захваљујући пажљивом дизајну и понуди садржаја овај квази- јавни простор, иако суштински контролисан, успева да створи живописну илузију градскости: мноштва, густине и диверзитета људи и култура, и да функционише као јавно место. Истовремено, простор се користи и за индиректно рекламирање различитих садржаја и организацију догађаја и промоција (Међународни Берлински филмски фестивал...) У оквиру овог јавно доступног простора присуство брэнда Сони није очигледно већ се успоставља на местима укрштања путања са објектима. У садржајима објеката представљени су готово искључиво Сони производи унутар мултиплекс биоскопа, професионалног центра и продавнице Sony Style Store (Hoeger, 2003). На овај начин је фирма Сони, кроз интегрисање садржаја слободног времена не само у објекте већ и кроз формирање „јавног“ простора успела да формира нову важну урбану дестинацију.

2 - Times Square – Њујорк

Обнова Тајмс сквера у Њујорку пример је који се у литератури често наводи као пример тематизације и „дизнификације“ урбаног окружења. Реч је о репрезентативном примеру повезивања јавног и приватног сектора у подстицању комерцијалне активности градског центра кроз формирање тематизованог окружења. Под вођством градоначелника Ђулијанија, Тајмс сквер је постао фокална тачка амбициозне шеме регенерације Менхетна. Потез између Бродвеја и Лучке управе на 9. авенији је био место криминала и ноћног живота везаног за друштвено неприхватљиве форме (порно биоскопи, стриптиз барови,...). У намери да га преобрате у простор атрактиван за посетиоце и становнике, јавне власти су у току 1990.- тих година спровеле низ трансформација кроз сарадњу са Дизни корпорацијом. Креирано је приватно – јавно партнерство „Урбана зона развоја кроз забаву“ (Urban Entertainment Development zone). Дизни је на овом месту отворио позориште и велику тематску продавницу. Читав комплекс је дизајнирао Јон Јерд архитекта тематизованих окружења у тематским парковима. У подручју су такође лоцирани и разнги тематски ресторани (Harley Davidson Cafe, Hard-Rock Cafe, All-Star Cafe, Planet Hollywood Cafe). Креирана је

Слика 9 – Сони центар, Берлин,
фото: А. Кујучев, план: Hoeger, 2003

Слика 10 – Тајмс сквер, Њујорк,
извор: www.NYTimes.com

нова слика Тајмс сквера, град је значајно профитирао од привлачења туриста и посетилаца али се цела трансформација у литератури критикује кроз питање – „да ли је то заиста Њујорк?“ (Gottdiener, 2001).

3 - *Остали примери* (према: Beyard, 1998; Beyard et al., 2001; Hannigan, 1998)

Градске четврти, центри забаве и молови: Port Vell, Барселона, Westend City Center-Budapest, Centro Oberhausen, Kineropolis, Брисел, Лас Вегас, Bazou Place, Houston, Texas, The Block at Orange, Orange, California, Dener Pavilions, Denver Colorado, Desert Passage, las Vegas, Nevada, Easton Town Center, Colubus, Ohio, Glorietta Mall at the Azala Center, Makati, Manila, Philipines, Metreon, San Francisco, California, Old Pasadena, Pasadena, California, Pacific Place, Seattle, Washington> Shopertainment / Nike town, Disney megastore...> Eatertainment/Planet Hollywood, Hard rock café, Rainforest Cafe...>Eduitainment/EarthCentre,Leeds

в) Карактеристике/анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/ циљ развоја*: опадања економске активности, друштвености и квалитета физичке структуре градског центра и постиндустријско реструктурирање. Циљ развоја је економски раст градова
2. *Улога рекреације у развоју простора*: Сврха интегрисања рекреативних садржаја у простор града је привлачење и задржавање посетилаца и промовисање града (магнет, амалгам, знак) ИП се користи као генератор, индуктор или „екстендер“ развоја.
3. *Актери развоја*: Приватни капитал подржан јавним субвенцијама и регулативом, јавни и квазијавни аранжмани, Приватно-јавно партнерство, (НУП, НУЕ)
4. *Тип интервенције*: Стратешка, кроз развој дефинисаних локација као пројекта урбаних дестинација забаве (УЕД), тематских паркова, центара забаве, животног стила, молова

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи*: мега пројекти УЕД, дистрикти забаве, појединачни тематизовани објекти.
2. *Карактер урбаних простора*: приватни и квази јавни простори
3. *Локација у граду*: градски центри и централна приобаља, локације на периферији за велике забавно-трговачке комплексе и тематске паркове

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике*: хибридизација и тематизација су основне операције у развоју града фантазије. Забава се на најразличитије начине меша са другим комерцијалним али и пословним и производним садржајима као основна или додата вредност (сидро/амалгам).
2. *Друштвено – економске карактеристике*: корисници су мобилни и платежно моћни, шира јавност добија нову амбијенталну вредност – фантазију егзотичног/футуристичког/традиционалног амбијента које асоцира на путовање – измештање из стварности
3. *Ниво посвећености рекреацији*: необавезна: релаксација, пасивна и активна забава, сензорна стимулација

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

Будући да је реч о приватним и квази јавним просторима чије је уређивање вођено тржишном логиком, постоји широк спектар рекреативних садржаја који се користи за привлачење и задржавање муштерија на самој локацији. У том смислу је интегративност рекреативних пракси фокална и везана за контролисане амбијенте. Изузетак су промотивне кампање када садржаји рекреације (игра, забава, представе) привремено анимирају јавне просторе у централним градским зонама.

д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања*: економски аспект повезивања је доминантан
2. *Ниво повезивања*: будући да је интегрисање рекреације у простор града вођено економским растом и промовисањем градова као пожељних дестинација - тежи се што вишем нивоу повезивања (глобални, регионални)

3. *Карактер повезивања*: кључне форме повезивања простора рекреације су хибридне. Аутентичност и порозност изостају услед елитистичког и комерцијалног карактера ситуација рекреације
-

3.2.2.3 Град ТУРИЗМА

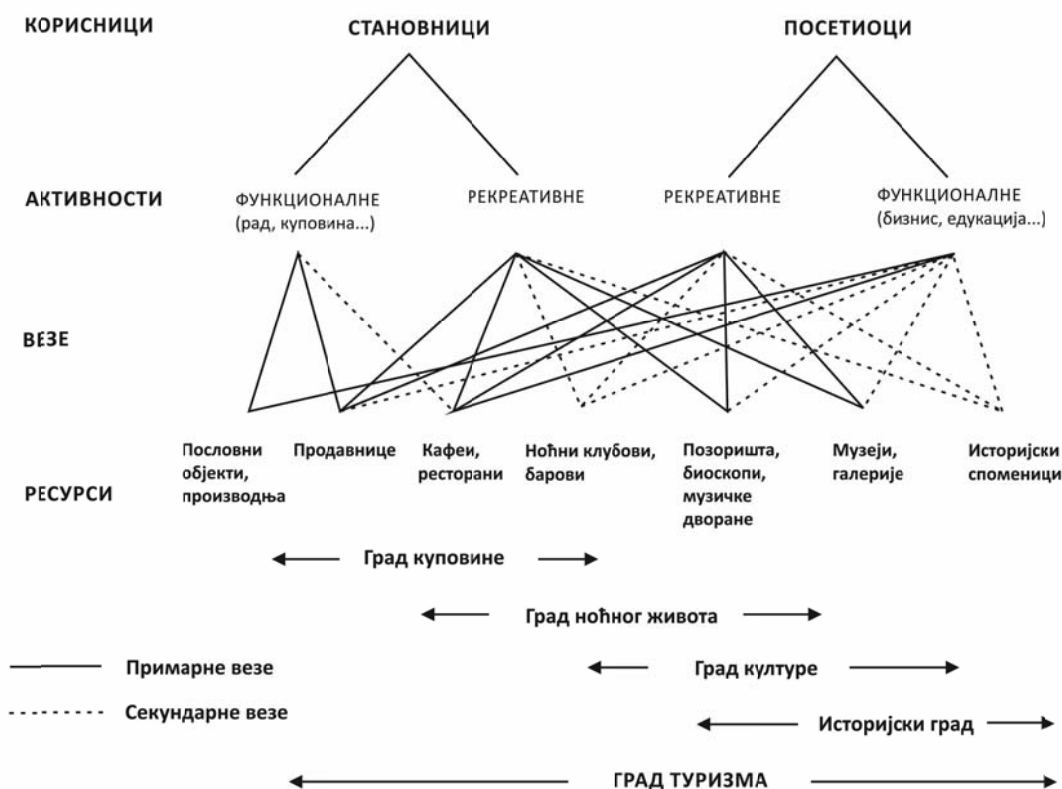
а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1в)

Град туризма се развија у условима пораста мобилности и експанзије урбаног туризма, као израз тежње савремених градова да привлачењем туриста допунесу развоју локалне економије. Губитак послова у индустрији условио је потребу за истраживањем нових основа развоја градова. Туризам је за нове урбане политике постао пожељна оријентација будући да је тражња за туризмом константна, да су баријере за почетак развоја мале, као и да постоји потенцијал за велике приходе од инвестиција. То важи не само за већ формиране туристичке дестинације већ и за градове који никад нису били туристички магнети.

У жељи да се „продају“ туристима (као било који други производ за конзумацију), градови формирају о себи слику која се може рекламирати и представљају се као узбудљива, стално активна, јединствена и предивна места која треба посетити. Истовремено и сами градови теже да се развијају у складу са новоосмишљеном сликом (Judd & Fainstein, 1999). Градске управе спонзоришу туристичке кампање, организују културне и спортске догађаје, удружују се са девелоперима у јавно приватна партнерства како би градили туристичку инфраструктуру. Поред тога и саме локалне управе финансирају изградњу конгресних и културних центара, спортских арена, и сл. Од ових нових урбаних садржаја се очекује да привуку туристе и постану нови урбани симболи помоћу којих се градови као туристичке дестинације рекламирају .

Интегрисање рекреативних садржаја у простор града туризма засновано је на препознавању значаја које оне имају за привлачење туриста и посетилаца у граду. Будући да су укуси и жеље туриста променљиви, да би привукли туристе „*градови морају свесно да обликују физички пејзаж који би туристи желели да населе*“ (Judd & Fainstein 1999:10). Разноврсни објекти и садржаји културе, спорта, забаве, атрактивни догађаји, живописни и пријатни урбани амбијенти градских паркова, променада и тргова, томе несумњиво доприносе. Они се не интегришу само у структуру града, већ се истовремено дешава и трансформација туристичких транспортних чворишта која постају мали градови и све више укључују и садржаје културе, забаве и релаксације.

Туристички град обухвата различите регионе активности. То су: а) историјски град, б) град културе, в) град ноћног живота, г) град рекреативног шопинга, д) туристички град. Ови региони су повезани са ресурсима за рекреацију и доколицу као што су: споменици; музеји/атракције/галерије; позоришта/биоскопи; ноћни клубови/барови/салони; кафен/ресторани/услуге; продавнице. Њих истовремено користе: локално становништво и посетиоци, туристи на одмору, бизнис-туристи, локално запослено становништво (Burtenshaw et al , 1991:165, шема)

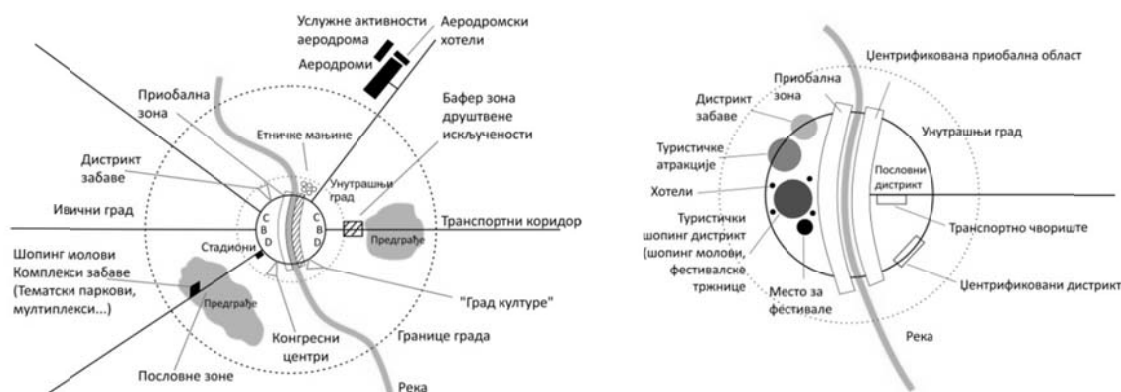

Слика 11 - Туристички град према Burtenshaw. извор: Burtenshaw, D.,Bateman, M. Ashworth, G. (1991)

Туристичка атрактивност појединих урбаних простора заснива се на комбинацији понуде рекреативних садржаја, карактеристика рекреативног амбијента и социокултурних карактеристика подручја.¹¹² Области туристичког развоја обично су централна градска подручја, историјске четврти, трансформисане пост-индустријске зоне. Централне градске зоне у којима се преклапају интереси становника и туриста у односу на просторе рекреације у том смислу обухватају: а) објекте културе: концертне дворане, биоскопи, позоришта, музеји и галерије, изложбени простори, б) објекте спорта, в) објекте забаве: фестивали, ноћни клубови, казина, дворане за бинго и г) организоване догађаје. (Jensen Verbeke, 1986)

Концентрација садржаја намењених туристима у одређеним подручјима града резултује феноменом „Туристичког мехура“. Унутар њих су историјски и архитектонски значајне структуре интегрисане са новим туристичким атракцијама, трговином, спортским стадионима и хотелима. Ови просперитетни туристички мехури најчешће карактеришу знаци економског и физичког опадања) и не доприносе њихом развоју. Овакав катактер развоја фрагментира урбани пејзаж и редукује град на мапу туристичких атракција (Judd & Fainstein, 1999).

Међутим, савремени туристи све више теже и да се утопе у дневни, обични, аутентични живот локалне културе места које није њихово. Због тога и туристичка индустрија тежи да одговори на жеље „карневалских забава“ и тежње са необичним али „реалним“ доживљајима свакодневнице са друге стране (Hall & Page, 2006). Ова појава наглашава разлику између туризма у градовима и урбаног туризма. Оно што их разликује је *урбанитет* који по себи постаје примарно интересовање туриста (Ashworth, 2009). Урбани туризам карактерише две врсте варијетета: варијетет садржаја који се нуде и варијетет типова туристичких доживљаја. На тај начин се простори које користе савремени туриста и становници још више преклапају. Мултифункционални град тако почиње да служи мулти-мотивисаном кориснику.

Слика 12 - Модел постмодерног града туризма и рекреације, извор: Hall M.C., Page S.J. (2006)

Пејд и Хол (Hall & Page, 2006) дају нацрт „Модела постмодерног града туризма и рекреације“ (слика 12, ПРИЛОГ 13). У оквиру њега идентификују серије процеса који функционишу у савременим градовима: центрификацију, међусобно повезане зоне туризма и рекреације,... При томе уочавају да централним градским зонама конкуренцију праве рубне обалсти забаве у којима су лоцирани тематски паркови и забавни комплекси. Модел је грађен ослањањем на Гароов „ивични град“ и

Ханиганов “град фантазије“. Овакав карактер развоја доприноси друштвеној искључености и поларизацији, будући да традиционална стамбена суседства замењују и маргинализују центрификацијом и појавом активности оријентисаних на потрошњу.

Џад и Фајнстајн (Judd & Fainstein, 1999) сугеришу да резултат трансформација градова за потребе туристичке промоције може бити „затупљива истост“ и указују на следећи парадокс: док је туризам прилика да се види нешто другачије, градови који се уређују и граде да привуку туристе све више међусобно личе. Мултинационалне фирме које обезбеђују хотели, ресторани и трговину прате корпоративни модел који резултује истоветним просторима и објектима, а предузетници и градске управе се држе рецепата који су на другим местима дали добре резултате. То за последицу има да туристичке објекти, укључујући и бојемске четврти, широм света показују велику сличност.

б) Примери

1 - Туристички дистрикти централне и приобалне области – Бирмингем, Велика Британија

Регенерација центра Бирмингема представља репрезентативан пример који обухвата типичне компоненте урбане регенерације постиндустријског града. То су пре свега физичко и еколошко унапређење области, креирање нових зона пословања и становање, унапређење саобраћајне инфраструктуре и развој нових објеката и атракција културе, спорта и забаве којима се тежи да се привуку посетиоци, креира нова позитивна слика града и развије осећај поноса код локалног становништва. Бриндли плаза у Бирмингему, лоцирана дуж обновљених индустријских канала, илуструје овакву ситуацију а од атракција обухвата: концертну дворану, позоришта, ресторане, барове, трговину и становање (Williams, 2010). Овај пример је важан и зато што наглашава улогу коју су уметност и културне активности имале као катализатори урбаних промена. (Roberts, 2006)

2 - Туристификација рубних градских четврти – Лондон

Нове урбане политике и праксе регенерације све више се проширују на подстицај развоја туризма у обичним, рубним деловима градова како би са једне стране проширили туристичку понуду, а са друге допринели економском и социјалном развоју ових области. Креирањем нових прилика за рекреацију (спортски, културни догађаји...) као део туристичке промоције, истовремено се интензивира коришћење ових градских четврти и унапређује квалитет живота локалном становништву. Од краја 80'тих година двадесетог века у Енглеској се, од стране Енглеског Туристичког Борда, развија Акциони програм развоја туризма (TDAPs-Tourism development action programmes) Стратешким циљ овог програма је проширивање туристичке активности на ширу географску област, чиме би се истовремено смањило загушење примарних туристичких зона и омогућила корист локалним заједницама. Ове интервенције се разликују од америчких модела маркетинга градова и привлачења туриста базираних на великим пројектима изградње и обнове зграда и комплекса (какве су примењивали Бирмингем, Манчестер), или великих догађаја (примењених у Глазгову, Монреалу...). У ситуацији коју карактеришу недостатак туристичких атракција и мали буџет за маркетинг, при регенерацији локалних области се приступа суптилнијим урбаним интервенцијама. Оне су разноврсне и крећу се од организације тура обиљежења локалног

Слика 13 – Бирмингем, извор: Williams S. (2010)

урбаног наслеђа, развоја ноћног живота, и разних врста фестивала. Полази се од тога да је сам аутентични живот кључна атракција ових подручја (Evans& Aiesha, 2006).

Пример градске четврти Clerkenwell у Лондону илуструје овакав приступ. Овај део града не поседује примарне туристичке атракције, али поседује специфичну атмосферу која привлачи посетиоце. Туристичке организације, кроз организацију различитих туристичких обилазака, презентују различита лица Clerkenwell-а. Ове туре се крећу од обилазака историјски значајних локалитета, до Дикенсовим романима инспирисаним турама попут „Убице, манастири и куле за мучење“ („Murders, Monasteries and Martyrs Tours“ Clerkenwell and Islington Guides Association). Поред тога се, најчешће од стране трећег сектора, организују различити тематски годишњи фестивали, попут „Clerkenwell Festival“, „Literary Festival“, „Exmouth Market Festival“, „Italian Festival“, изложбе – „Clerkenwell dressed“ и сличне активности којима се слави и креира осећај места. Реч је о традиционалним локалним фестивалима који су временом успели да привуку шире пажњу и осветле локалну занатску, дизајнерску и уметничку сцену која је постепено генерисала кластер креативности. Управо у организацији удружења локалних дизајнера (Clerkenwell Green Crafts Association) област привлачи и посебну пажњу организацијом догађаја од ширег градског значаја у Лондону – „Скривена уметност: отворени студији“

Шири градски значај и велику пажњу, не само туриста већ и самих становника града, привукла је организација Лондонског бијенала архитектуре у јуну 2004. Године. Реч је о догађају који је трајао 10 дана и привукао преко 25 000 посетилаца само на дан отварања. У истраживањима мишљења посетилаца овог догађаја утврђено је да је оно што им се у самој области највише допало била управо понуда рекреативних и забавних садржаја (Aiesha & Evans, 2006; Evans& Foord, 2007).¹¹³

3 - Унапређење сиромашног суседства Бронзевила (Bronzeville) у Чикагу као афро-америчког наслеђа.

У условима диверзификације туристичке тражње и мултикултурализма, етничка суседства се такође развијају као туристичке дестинације. Услов за то је пријатности и безбедности боравка у овим деловима града. То са једне стране чини бољим квалитет живота локалном становништву, а са друге омогућава развој четврти као туристичке дестинације и покреће локалну економију (Clark, 2004).

4 - Хипстерска туристификација Лондона – становници као туристи у сопственом граду

Поједине суб-културне групе функционишу као агенси урбаних промена. Традиционално се ова појава везује за бодемију и боемске квартове који су у градовима широм света етаблирани као атрактивне туристичке дестинације. У савремено доба се међутим јављају нови покретачи промена. Пример су хипстери, које попут боема некад, карактерише везаност за музичку сцену и тежња авангарди, као и покушај бекства из сопствених оквира. Они себе сматрају контра-културом и алтернативом, теже непоновљивости, немарности и развоју уникатног стила. Парадокс међутим постоји будући да су тежећи да делују лежерно, у ствари потпуно опседнути имиџом. Користећи истоветне елементе означавања, сви „аутентични“ хипстери личе једни на друге. Оно што их разликује од традиционалне боемије је да у савременим условима економије симбола они функционишу као само још једна од тржишних ниша.

Међутим, вођени тежњом за издвајањем и неконвенционалношћу, хипстери се понашају као туристи у сопственом граду. Они „откривају“ маргинална места и запуштене делове града и претварају их у места у којима се окупљају и проводе слободно време. На тај начин означавају места као „cool“ локације, које потом желе да посете и остали „обични“ становници градова у тежњи да прате актуелне „трендове“ простора забаве и доколице. То за кратко покреће и локалну економију.

Пример овакве туристификације је периферна четврт Лондона Shoreditch, која је за кратко време постала хипстерска омиљена дестинација и место доколице. Реч је о неприметном, запуштеном урбаном суседству. Хипстерски пионери га откривају и помоћу Twitter-а шире о њему фаму. За годину дана суседство се трансформише у нову градску хит локацију. То наравно прати и пораст цена некретнина, комерцијализација простора и промена локалне структуре становника. На крају је локација и званично препозната у новинама – циклус се завршава. На жалост локални економски развој је само краткотрајан – чим локација постане популарна хипстери настављају своју игру „означавања“ и крећу у нови лов на нове још не откривене дестинације. Активност области, будући да је покренута само спољним побуђивањем се готово преко ноћи гаси, а анимирају се нова места. Док је у претходним периодима урбаног развоја овај тренд био везан за дужи период у коме су могле да се

Слика 14 – Туристификација предграђа Лондона - Shoreditch,
<http://www.telegraph.co.uk>

успоставе комплексније структуре развоја, хипстерски урбанизам прати карактер флуидне модерности у којој ситуација локалног развоја не успева да се стабилизује и донесе супстинску квалитативну промену одређеном суседству (Proud, 2015) .

5 - *Остали примери:*

Барселона, Ливерпул, Глазгов, лука у Ђенови, етничке четврти Лисабон, Њујорк... (Williams, 2010; Judd&Fainstein 1999, Rath,2007) Манчестер, (ILAM, 2000; Davies, 2010, Williams, 2010).

в) Карактеристике/анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/циљ развоја:* Основ развоја Града туризма је развој локалне економије кроз привлачење туриста и посетилаца.
2. *Улога рекреације у развоју простора:* Интегрисање садржаја рекреације у простор града усмерено је на пружање посебних искустава (магнет, амалам, знак)
3. *Актери развоја:* локална управа доминантна, грађани и приватни сектор- иницијативе и поједначни пројекти (НУП, НУЕ)
4. *Тип урбане интервенције:* стратешка, изградња објеката и уређивање јавних простора за рекреацију као део туристичке инфраструктуре, организација догађаја

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи:* туристичке четврти, мега пројекти забаве, пројекти перјанице (позоришта, културни центри, спортске дворане и арене), уређење јавних простора
2. *Карактер урбаних простора:* приватни и јавни простори
3. *Локација у граду:* централне градске зоне и приобаља, у савремено доба и етничке и маргиналне четврти градова

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике:* туристичко- рекреативне путање повезују туристичке атракције. Мешање функција доприноси интензитету туристичког доживљаја услед чега се рекреативни садржаји интегришу са угоститељством и трговином.
2. *Друштвено – економске карактеристике:* коришћење од стране актера зависи од нивоа отворености просторне ситуације рекреације, могу бити и туристи и становници
3. *Ниво посвећености рекреацији:* необавезна рекреација: игра, релаксација, пасивна и активна забава, сензорна стимулација

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

Туристичке путање омогућавају флуидну рекреативна праксу којом се повезују простори града. Фокална пракса се остварује на локацијама кључних атракција и догађаја. Порозност се остварује кроз ситуације мешања локалног становништва и посетилаца у организованим локалним прославама и догађајима.

д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања:* економски аспект повезивања је доминантан, друштвени све пожељнији у контексту реорјентације туристичке мотивације ка искуству локалне свакодневнице.
2. *Ниво повезивања:* будући да је интегрисање рекреације у простор града вођено промовисањем градова као туристичких дестинација - тежи се вишем нивоу повезивања (глобални, регионални). Успешни примери поред виших нивоа остварују интензивно повезивање на локалном нивоу и тиме обезбеђују виши ниво одрживости.
3. *Карактер повезивања:* повезивање кроз рекреативних ситуација се остварује у свим формама: хибридном, повезујућим, порозним, аутентичним.

3.2.2.4 Град ДОЖИВЉАЈА

а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1г)

Град доживљаја се конституише вођен економијом доживљаја и чињеницом да у њој простор има посебну улогу. Простори су са једне стране део идентитета повезаног са локацијом и услугама, а са друге могу бити произведени као вредност и атракција по себи. Производе се и рекламирају као места друштвености, рекреације, шопинга у намери да се помоћу њих увећа капитал. (Marling et al., 2007).

У савременим градовима се формира „доживљајни пејзаж“ („experiencescape“) који обухвата „места у којима се доживљаји постављају на сцену и конзумирају“ (Lorentzen, 2009:3). Овде није реч само о местима забаве и сусретања различитих група са сличним или конфликтним интересима. Људи конзумирају места тако што уживају у атмосфери, друштвености и идентитету који се ствара самим присуством у простору. Ова места су стратешки планирана и дизајнирана да задовоље потребу за атмосфером и друштвеношћу. Њихов подкуп чине „места носталгије“ која посежу за прошлошћу, али и атрактивне зграде и јавни простори које креирају нове идентитете градова и тако доприносе економском просперитету (Williams, 2010)

Основ за интегрисање рекреативних садржаја у простор града доживљаја је чињеница да су у економији доживљаја рекреативни доживљаји становника и туриста „валута“ (Pine & Gilmore, 2011). У том смислу се, поред производње рекреативних доживљаја као основне, доживљаји производе и као додата вредност основних бизниса (Lorentzen, 2008). Производи економије (рекреативних) доживљаја који везују корисника за место се могу поделити у следеће категорије (Lorentzen, 2009) :

- Догађаји попут музичких и позоришних фестивала, спортских утакмица, предавања која држе познате личности су везујућа за простор на двоструки начин. Финални производ догађаја одвија се увек у одређеном простору, а како би у пуној мери уживала муштерија мора да буде присутна у објекту у коме се догађај одвија. Догађаји повезују туристе и локално становништво. Они стимулишу људе да се крећу до места и да у њему остану на три начина: они стварају осећај поноса, пружају основ за различите форме локане забаве и чине место познатим, увећавајући му атрактивност (Angel&Hansen, 2006:11)
- Пружање услуга је такође везано за место. Активности попут шопинга или учешћа у спорту, уметничким активностима нуде се на одређеним локацијама, које су често повезане са историјом или специфичним природним или створеним карактеристикама места. Тематски ресторани, велнес центри, галерије и изложбе, позоришне и биоскопске представе – одвијају се на одређеним локалитетима у објектима прилагођеним одређеним очекиваним активностима. (Lorentzen, 2009)
- Места су више од контејнера или „сцена“ за производњу и конзумацију доживљаја услуга или добара. Грађено окружење се може сагледавати као производ економије доживљаја, али истовремено може конституисати и друге производе. Просторна димензија увећава доживљајну вредност производа кроз креирање идентитета и привлачење корисника. Производња места укључује физичко планирање, конструкцију и одржавање објеката и простора. Истовремено, ова

врста продукције укључује креирање пажње и брендирање места. Због тога је комуникација којом се конструише значење простора важан део укупне продукције доживљаја. На тај начин се омогућава да одређена места (тргови, паркови, плаже, молови, музеји, квартови па и читави градови) постану познати и перципирана као позитивна и атрактивни по својим специфичним атрибутима. (Lorentzen, 2009).

Иако је место изузетно значајно за квалитетне доживљаје то не значи да је производња доживљаја ограничена на одређена, посебна места. Производња предмета доживљаја може бити планирана на једном, развијана на другом и постављена на сцену за конзумирање на трећем месту (нпр. велике међународне изложбе). Оно што је важно је да финална продукција и конзумација доживљаја буду ко-лоцирани (као и кад је реч о услугама) (Lorentzen, 2008).

У савременим градовима се могу препознавати и различите „доживљајне целине“ које Еванс (Evans, 2001) препознаје као „град културе“, „историјски град“, „град ноћног живота“, „град шопинга“, „град туризма“. Ових пет модела „градова“ део су „града доживљаја“, будући да сваки од њих репрезентује одређене аспекте конзумације доживљаја повезаних са местом. Сви наведени модели „градова“ треба да буду довољно велики, разноврсни и централно лоцирани како би испунили своје функције. Кластеризација продукције и конзумације се поима као кључна (Richards, 2012).

Међутим ове „доживљајне целине“ конституишу само део производње и конзумације доживљаја и потпуна опремљеност различитим погодностима није услов за квалитетне доживљаје. Оно што је важна карактеристика „града доживљаја“ је да има атрактивну атмосферу која долази од активности догађаја и услуга везаних са местом, пријатна места и разноврсне друштвене просторе који чине да се посетиоци и становници „осећају инспирисаним, укљученим и повезаним са местом.“ (Lorentzen, 2009:7). Ништа од овог не значи да град мора да буде велики - атмосферу „града доживљаја“ могу поседовати и мали градови (Lorentzen, 2008).

Слика 15 – Шема доживљаја, Pine D., Gilmore D. (2011)

Према Пајну и Гилмору (2011:45) доживљаји су догађаји који се памте и као такви су изузетни. Они морају остати ван дневних рутина, како би били препознати и запамћени. Овако схваћени доживљаји могу бити различити. Аутори издвајају четири основна типа: ескапистичке, забавне, едукативне и естетске. У односу на учешће посетиоца (госта) јављају се две осовине које дефинишу доживљај. Прва осовина одређује *ниво учешћа* посетиоца и на једном крају спектра има *активно* учешће, које подразумева да муштерија лично утиче на догађај или перформанс (игра кошарке, скијање). Али и само посматрање (спортске) игре није у потпуности пасивно – самим присуством посматрачи креирају амбијент догађаја и тако доприносе доживљају других. Другу осовину доживљаја описује *врста повезаности, односно однос са окружењем*, која повезује особу а догађајем или перформансом. На једном крају овог спектра налази се апсорпција – окупирање пажње особе тако што му се са дистанце приближава доживљај. На другом крају је удубљивање (immersion) што означава да особа постаје део самог доживљаја. Посматрање програма (представе, утакмице) је вид апсорбовања доживљаја, рађење неког научног експеримента, играње видео игре или посета тематском парку су примери удубљивања. Комбиновање ових димензија дефинише четири домена доживљаја:

забаву, едукацију, ескапизам и естетски домен. Забава се остварује пасивном апсорпцијом (слушање музике, гледање филма, посматрање утакмице...), учење активном апсорпцијом (учење језика, вештина), естетски доживљај пасивним урањањем (нпр. тематизовани амбијенти као што је „рајски врт“, „ плажа“...) а ескапистички активним урањањем у ситуацију (симулације летова, борби, глума...). (Pine and Gilmore 2011: 46).

Ови домени се могу комбиновати услед чега настају:

- Edutainment= Education+Entertainment (држање пажње)
- Edusthetic = Education+ Esthetic (јачање уважавања)
- Eduscapist= Education + Escapist (промена контекста)
- Escasthetic = Escapist+ Esthetic (промена стања)
- Entersthetic= Entertainment + Esthetic (јачање присуства)
- Escatainment= Escapist + Entertainment (креирање катарзе)

Ови домени се могу везивати са различитим делатностима: трговином, угоститељством, банкарством, културним институцијама музеја, објеката наслеђа...Најбогатији доживљаји комбинује све наведене домене. Тема је оно што повезује различите просторе и даје им један кохерентан оквир како би постали запамтљивим. (Pine and Gilmore 2011: 64)

б) Примери

1 - Volkswagen: Сталена фабрика – центар културе у Дрездену и „рекреативне ауто-писте“ у изложбено-продајним просторима

Фирма Волксваген (Volkswagen) је изградила транспарентну фабрику у самом центру Дрездена. Ту се у оквиру комплекса у приобаљу града производи њихов модел Phaeton. Сам процес производње уобличен је као централна „представа“ за посетиоце. Фабрика функционише истовремено и као изложбени, едукативни и културни простор у коме се организују: туре обиласка и упознавања са производњом, едукативне радионице, вечере, прославе, презентације, концерти и позоришне представе у затвореном и отвореном простору.

Ова фабрика представља симбол савремене економије доживљаја и њеног капацитета да кроз специфичне рекреативне доживљаје повезује економске и друштвене циљеве развоја. Она је пример најинтензивније интеграције производње и културног живота града којим се истовремено доприноси брендирању фирме, унапређењу квалитета живота и формирању нове туристичке атракције. Фирма Волксваген је овај концепт претходно применила у граду Волфсбургу.

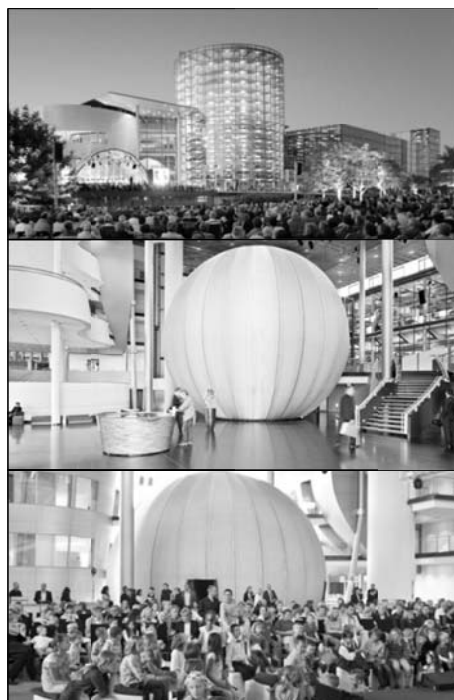
На микро-нивоу, у ланцу својих изложбених и продајних простора, фирма је применила сличан концепт повезивања економских и друштвених циљева. У изложбеним радњама, на прометним улицама, инсталиране су игралишта – аутописте на којима се такмиче аутомобили које пролазници покрећу вожњом бицикла. Брендирање фирме остварено је кроз рекреацију грађана на забаван начин, истовремено промовишући здраве стилеве живота.

2 - Париска плажа

Револуционарни слоган Париза 1968. „Испод плочника, плажа“ је тридесетак година касније Град Париз претворио у стварност на иницијативу градоначелника Bertran Delano-а. Пун дуж реке Сене се од 2003 године сваког августа у трајању од месец дана претвара у привремену плажу на три локације у граду. Насипају се огромне количине песка, уређују привремени базени, позорнице, амбијент украшава тако да подсећа на ривјеру. 2013 је отворен Ле Берж кеј са плутајућим вртovima, ресторанима и игралиштима.

„Састојци потребни за једну плажу су: 5500 тона песка, 250 плавих сунцобрана, 350 легиштула, 800 столица, 250 лежачки, 40 висећих мрежа за лежање, 200 столова, четири штанда са сладоледом осам кафеина, 800 метара дрвене оградe, 250 људи за постављање плаже и 450 људи за њено одржавање.“ (Њујтап, 2014:111)

Организују се бројни догађаји за различите категорије корисника и стилеве живота. Поред рекреативних садржаја (игре, забаве, едукације, релаксације...) који по себи функционишу као магнети, великој посећености доприноси и централна локација и добра повезаност са другим туристичким атракцијама. На тај начин, овај простор на обали Сене функционише као вишеструка веза унутар

Слика 16 – Volkswagen – „Сталена фабрика“,

<https://www.glaesernemanufaktur.de/en/idea>

града (повезује дуж обале, повезује град са реком и две обале реке, повезује туристичке атракције у граду) али се успоставио и као још једна глобално значајна атракција.¹¹⁴ Као симбол новооткривеног уживања у граду, модел париске плаже почео је да се широко примењује широм градова Европе (Берлин, Лондон...Београд). Ово, од стране становника и туриста високо вредновано место задовољства, истовремено указује на то како се просторна субверзија (присвајања града) може остварити и од стране званичних институција. (Tonkiss, 2005).

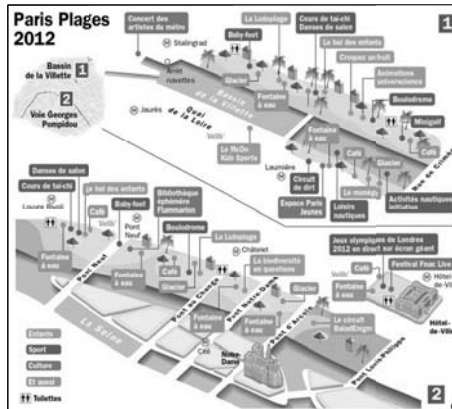
3 - Nike town – Берлин

Nike town представља парадигматски пример корпоративног урбанизма који се заснива на економији доживљаја. Он развија ланац специфичних мултифункционалних продајних простора – Најк- градова. Ови простори функционишу на два нивоа. Они преносе у локалне просторе глобалне поруке и вредности али се конституишу и као специфичне туристичке атракције. Међутим, у жељи да се приближи специфичним суб-културама као потрошачким нишама, фирма Најк примењује и субверзивне тактике присвајања и анимирања напуштених градских простора. Полазећи од премисе да је спорт чин ослобађања (кампање „Just Do It“) кроз брендирање засновано на доживљајима тежи се повезивању са потрошачима у процесу обликовања њиховог идентитета. У основи тог процеса је формула: бренд + доживљај = идентитет. Резултат је анимирање јавних и напуштених градских простора и произвођаја „Најк-урбанизма“ (Von Borries, 2004)

У Берлину је ова маркетиншка стратегија примењивана кроз неколико пројеката. Први од њих је везан за анимирање и трансформацију бројних запуштених ограђених игралишта „Bolzplatze“ широм града (1999). Основни циљ био је активирање напуштених игралишта. Други пројекат (2000) „Борба дистрикта“ је био фокусиран на активирање читавих урбаних дистрикта и развој локалног идентитета - кроз организацију такмичења на претходно трансформисаним игралиштима. Наредне године (2001) кампања је била фокусирана на анимирање некористићене станице подземне железнице коју је Најк претворио у привремени мултифункционални рекреативни простор како би се у њему организовала такмичења тимова из различитих дистрикта у различитим спортовима. За скејтере је тунел постао стаза, за играче кошарке је станица постала арена – на тај начин креирани су незаборавни доживљаји. Коначно, најинтригантнија трансформација требала је да буде остварена је у сарадњи са групом истраживача Urban Catalysts са Берлинског техничког универзитета – на локацији Палате Републике (Palast der Republik): бивша царска, потом социјалистичка палата, требало је да буде претворена је у Најк палату (симбол победе капитализма). Међутим Најк се повукао из пројекта, остављајући и саму идеју као довољно интригантну за развој градова (Von Borries, 2004)

4 - Остали примери:

Нордијске земље – заједнички оквир развоја кроз економије доживљаја (Bille, 2010), Данска – национална оријентација на економију доживљаја (Government of Denmark, 2003)...

Слика 17 – Париска плажа, извор: <http://www.sortircool.com>

в) Карактеристике/анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/ циљ развоја:* економски развој локације, града или дела града
2. *Улога рекреације у развоју простора:* Интегрисање садржаја рекреације доприноси анимирању, увећању привлачности простора и омогућава производњу запамљивих доживљаја које становнике и посетиоце градова везују за место или бренд. Рекреативне активности и амбијенти функционишу као магнет, амалгам и знак у простору.

3. *Актери развоја*: приватни и јавни сектор су доминантни, трећи сектор и неформални актери важни јер поседују потенцијал за анимирање простора, (НУП, НУЕ)
 4. *Тип урбане интервенције*: стратегије и тактике, трајне и привремене интервенције
- б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације
1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи*: све врсте урбаних простора поседују потенцијал да се кроз интегрисање рекреативних садржаја у њима произведу запамтљиви доживљаји.
 2. *Карактер урбаних простора*: анимирање кроз производњу рекреативних доживљаја могуће је и у јавним, квази јавним и приватним просторима
 3. *Локација у граду*: све зоне у граду
- в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ
1. *Просторно-временске карактеристике*: акценат је иновацији и запамтљивости што се постиже неочекиваним мешањима рекреативних и не-рекреативних садржаја, као и интегрисањем рекреативних у не-рекреативне просторе. Могућа је и мешавина живота, пре свега када се интервенције односе на јавне и маргиналне просторе.
 2. *Друштвено – економске карактеристике*: када је реч о јавним просторима актери могу бити сви становници и посетиоци градова; у приватним и квази-јавним просторима остварује се различити ниво ексклузивитета (филтрирање ценом, контролом улаза, кодирањем)
 3. *Ниво посвећености рекреацији*: необавезна рекреација
- г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ
- доминантна је фокална рекреативна пракса која се остварује кроз сусрет и окупљање у специфично дизајнираном догађају/амбијенту. Формална и неформална флуидна пракса је могућа и везана је за организоване догађаје или специфичне амбијенталне целине. Порозност зависи од степена јавности интервенције.
- д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ
1. *Аспекти повезивања*: економски аспект генерише интегрисање рекреативних садржаја у простор и примаран је. Друштвеност и еколошке димензије су важне и све више препознате у циљу усклађивања приватног и јавног интереса унутар економије доживљаја.
 2. *Ниво повезивања*: будући да је део економије доживљаја, интегрисани рекреативни садржаји треба да обезбеде више нивое повезивања града или брэнда. (регионални, национални, глобални). У случају појединачних локација или градских четврти – ниво повезивања се може сагледавати и на нивоу града.
 3. *Карактер повезивања*: кључне форме које интеграција рекреације омогућава су хибридниост (међу садржајима и просторима) и аутентичност (решења израстају из места или их производи специфична констелација актуелних тема).

3.2.2.5 Град ИГРЕ

а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1Д)

Постоје две путање развоја идеје о „Граду игре“. Прва је фокусирана на поимање игре као могућности слободног деловања, услед чега се „могућност за игру“ (playful) сагледава и преиспитује као квалитет јавних простора (Stevens, 2007). Разрада концепта овом путањом надопуњује квалитете читљивости градског простора квалитетима рекреативног коришћења „кроз игру“.

Друга путања разматрања везе града и игре је везана за конструктивну улогу коју игра може да има у друштвеној интеракцији и интеграцији (Lefavre & Doll, 2007).

Полазећи од тога да је игра средство да се свет сагледа другим очима, наглашава се њена повезујућа улога у мултикултурним друштвима и дуалним градовима.

Поред наведених концепција повезивања игре и града које ћемо на овом месту представити постоји још један приступ. Он се односи на дизајнирање центара градова као „игралишта за туристе и посетиоце“ (Judd & Fainstain, 1999) унутар савремених политика регенерације градова. Ова концепција је објашњена у оквиру концепта туристичког града.

а) Игра као преиспитивање „јавности“ јавних простора

Концепт града игре, заснива се на идеји да јавни простор није само инструменталан већ да је једна од његових фундаменталних функција да пружи амбијент за неформалне, неинструменталне друштвене интеракције кроз игру као вид рекреације људи. Концепт игре осветљава специфичан карактер урбаног доживљаја, односно начина на који људи перципирају и осећају урбано окружење, крећу се кроз њега и делују у њему. Рач је о „не-функционалном“ разумевању коришћења и дизајна јавних простора и преиспитивању њихове демократичности.

Под игром се обухвата широк спектар активности које су спонтане, ирационалне или ризичне, и које често нису антиципиране од стране дизајнера, планера и менаџера града. Полазећи од Калоисове теорије игре могуће је уочити четири основне форме играња у јавном простору: такмичење, шанса, симулација и вртоглавица. Просторни елементи који обликују „људичко“ понашање су : путање, укрштања, границе, прелази, као велики елементи просторне структуре града, и подупирачи (props) као мали, непосредни фактори обликовања. (Stevens, 2007)

Игра је обликована друштвеним условима: густином и диверзитетом људи, мешањем са њиховим активностима, неизвесношћу њиховог понашања и различитим очекивањима. Активности игре дефинишу посебне начине перципирања и интеракције са другим људима, објектима и просторима. Све то доприноси нестабилности и „нестајању“ ограничења. Овај осећај који игра пружа омогућава приступа реализацији активности. Неке рекреативне активности (паркур, слободно трчање...) се заснивају на ослобађајућем осећају задовољства и стварању осећаја „тока“ у сусрету са градом. Друге нуде критику свакодневног живота кроз инверзију или осветљавање интензитета отуђених аспеката тог живота (флеш- моб, скејт борд, графити...).

Град игре пружа могућности да људи задовоље различите потребе и истраже нове могућности живота кроз различите сусрете са другим. Дизајн јавних простора тражи да се усклађују различите потребе бројних индивидуа. Фаворизовање потреба једне може угрозити задовољење потреба и жеља друге групе и тако подрити „јавност“ јавног простора.

Са друге стране, концепт игре наводи на преиспитивање питања погодности јавних простора. Погодност претпоставља идеју функције, у смислу пожељности одређених активности или доживљаја, и како физичко окружење може допринети њиховом остварењу. Међутим, игра нас учи да ни људске жеље нити акције нису фиксне нити унапред предвидиве. Оне зависе од ситуације и производ су околности. *„Корисност и различита поигравања у коришћењу јавних простора се дефинишу акцијом, као што се и сама акција јавља из жеља. Урбани јавни простори генеришу могућности, они стимулишу акције и реакције. Они омогућавају откривање нових потенцијала и нових потреба. На овај начин, у овим просторима градски живот открива обећање слободе.“* (Stevens, 2007:216). У том смислу погодност јавног простора значи више од пуког омогућавања унапред дефинисаних, практичних функција. Може се односити и на потенцијал који дизајн пружа људима да на нов начин користе и доживе простор .

б) Игра као средство друштвеног и просторног повезивања

Концепт игре као интегративног средства урбаног дизајна Лајан Лефевр (Lian Lefèvre), се заснива на томе да игра представља друштвени и просторни амалгам, а простори игре праве јавне просторе. Простори игре су потребни и деци и одраслима, различитим социјалним и културним групама. Она представљају места окупљања која користе разне генерације и класе. Игра има посебну снагу да повезује људе у простору, који учествују или посматрају игру. Овај друштвени карактер даје идентитет јавном простору. На тај начин игралишта имају специфичну снагу у повезивању људи и места и унапређују квалитет окружења и живот у заједници. (Lefèvre&Doll, 2007)

У оквиру овог концепта наглашава се разлика између игралишта и пејзажа игре. Игралиште (playground) је простор одређен/намењен за игру, и као такав ограничен у простору. Са друге стране, пејзаж игре (playscape) одражава менталну слободу у односу на правила и границе, и помаже да сагледамо „лудичку“ димензију простора. Уколико читав простор града/дела града сагледавамо као „игралиште“ , развијање

полицентричне мреже игре може повезујуће деловати на ткиво града тако што доводи у везу становнике разних генерација и отвара суседства ка окружењу.

У оквиру ове концепције Лајан Лефевр развија модел „ПИП“ као основу за стратегије урбаног дизајна урбаних суседства. Овај модел означава *полицентричну, међупросторну и партиципативну мрежу* инфраструктуре простора за игру (PIP-Polycentric, Interstitial, Participatory)¹¹⁵. Партиципација се односи на интерактивни однос становника и локалних власти унутар којих се модел развија. Међупростор се односи на просторе који омогућавају коришћење простора који нису активни а природно су уграђени у простор насеља и његов су интегрални део. То им омогућава висок квалитет коришћења и друштвену контролу. Заједно формирају полицентричну мрежу малих простора за игру. Велика густина малих простора за игру значи да деца корак по корак освајају јавне просторе и да на тај начин игра постаје интегрални део суседства .

б) Примери

1 - „City of Play“

Град игре се поред спонтане активности може и организовати. Пример је организација „City of Play“ (аутор Adam Nelson) која, са циљем да људе учини срећнијим а градове забавнијим, креира, производи, и промовише игру као начин да људи доживе свој град и да се међусобно упознају. Ова организација организује и реализује различите игре у току године, измишља нове игре и спортове чији циљ није такмичење већ интеракција међу људима. Правила се мењају по потреби и врло често до краја догађаја и- заборава. Не постоји лига, све активности су слободне.

Основна идеја је да се на нов начин доживи град, унапреди квалитет живота и увећа грађански ангажман кроз игру. Пројекти су дизајнирани на начин да обичне људе подрже да на позитиван начин промене град, тако што им се помаже да замисле нове односе са својим урбаним окружењем и међусобом.

Пример организације једне од оваквих активности је *City Spree 5K* трка која за разлику од класичних трка није имала посебну трасу. Уместо тога су успостављена чекинг-места у слабопосећеним четвирима а учесници су подстицани да трче до њих слободно бирајући руте. Циљ није био да се први стигне на циљ или да се неко победи , већ да се људи подстакну да трче и активно истражују непознате и непопуларне улице и места. На тај начин су суседства приказивана онаквим каква заиста јесу а игра коришћена као начин да се приближе онима који их не познају. Идеја је потом развијана као Фестивал Града игре. info@cityofplay.org.

2 - Мрежа игре у суседствима Ротердама – разрада „ПИП“ модела

Према моделу „ПИП“ Лајан Лефевр, Хенк Дол (Henk Doll) развија дизајнерску стратегију за мреже у градовима Холандије . Ова стратегија је дефинисана структуром, идентитетом и процесом и тестирана на два просторно и друштвено различита суседства у Ротердаму. Дефинисање структуре представља дизајн новог лејера у урбаном ткиву кога карактеришу:

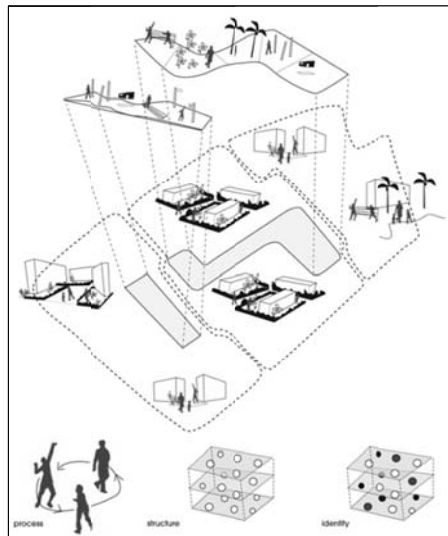
Слика 18 – Фестивал „City of Play“, извор: info@cityofplay.org.

- Међупростори – активирање простора између објеката (преостали, неискоришћени) који су основни градивни елементи развоја мреже шре
- Полицентричност – одвојена игралишта која заједно формирају лејер у урбаном ткиву
- Мултидимензионалност – мрежа дозвољава да је различите старосне групе користе на начин на који им одговара

Идентитет подразумева јачање локалних елемената у дизајну простора за игру. Дефинише се као друштвени (полазна тачка креирања места сусрета су ствари које повезују и раздвајају људе, интегенерацијски и специфични за узраст) просторни (реакција на унапред задате ситуације и ограничења простора), културни (локална култура игре деце и одраслих представља извор инспирације). Процес се заснива на партиципацији као мотору развоја. Она се реализује кроз студију (мапирање дечијег света игре кроз анимацију деце да цртају и фотографишу окружење), дизајн (рад са будућим корисницима, подаци и пројекти као инпут за дизајн), управљање (колективно управљање повезује људе).

3. *Остали примери (Lefavre, L.,Doll,H. (2007):*

Присвајање неискоришћеног простора дуж Берлинског зида од стране локалног становништва за: игру деце, пикник, роштиљ; Урбана пољопривреда –присвање напуштених области и претварање у повртне или цветне бабште; Слободно трчање – цео град се користи као игралиште у коме се користи зидови, преграде, канте за отпатке као препреке. Циљ је креирање осећаја потпуне слободе Лос Анђелес; Урбани голф : Лондон 2005; Имитирање Елвиса Прислија у парковима Токија; Пецање на обалама градова; Игра са водом ; Урбане плаже (Ротердам, Берлин, Париз...) и „речни“ базени (Берлин, Будимпешта), Клизалишта, Пикници и забаве у јавном простору. Гозба на улици у време цветања трешњи у Јапану (Hanami Matsuri) ; Улични фудбал (Буенос Аирес); Град као сликарско платно: фарбање некоришћених објеката и јавних простора јаким бојама, графити...

Слика 19 - Модел „ПИП“ - стратегија развоја простора за игру у граду - 'The world is my Playground' , извор: Lefavre, L.,Doll,H. (2007)

б) Карактеристике/анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/циљ развоја:* Из перспективе релације игре и јавних простора проблематизује се питање чему служе јавни простори? Урбаним дизајном се често испуњавају инструментални циљеви попут комфора, практичности и реда. Међутим, активности које се појављују у овим просторима, често генеришу спонтаност, ризик и промену. Тиме се осветљава да јавни простори могу да понуде богатство доживљаја и могућности за акцију. Присвојени игром обликују критику или осветљавају проблеме свакодневног живота у граду. Коришћење градског простора кроз игру на тај начин пружа контрастежу инструменталном прагматизму који доминира свакодневним урбаним животом и дизајном градских простора. Истовремено, иако игра поседује потенцијал за повезивање са друштвом и простором, планирана игралишта нуде премало простора за игру. Циљ је користити потенцијал *homo ludens* да се перспектива помери са игралишта као простора за игру на град као пејзаж игре како би се боље повезали људи међусобом и са градом и унапредно идентитет јавног простора
2. *Улога рекреације у развоју простора:* игра у простору функционише као друштвени и просторни амалгам и изражава право на град. Истовремено означава простор као део јавне сфере и заједништва (знак).
3. *Актери развоја:* У производњи јавног простора игром актери су корисници простора који игром интерпретирају официјелни урбани дизајн. У креирању полицентричних мрежа игре актери су локално становништво и локална управа (ПГ, НУП)
4. *Тип урбане интервенције:* Присвајање јавног простора игром; Стратегије и тактике дизајна простора суседства; трајне и привремене интервенције

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи:* отворени простори, тргови, пјачете као и неактивни урбани међупростори.

2. *Карактер урбаних простора*: Тестирање демократичности простора игром остварује се у различитим јавним и маргиналним просторима. Модел ПИП активира локалне јавне и међупросторе суседства. Може се примењивати и у другим ситуацијама уз услов постојање локалног становништва као основе и носилаца промене.

3. *Локација у граду*: локални и градски центри, стамбене зоне

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике*: Користићењем међупростора за игру обезбеђује се мултифункционалност, а формирањем мреже повезаност простора. Отвореност за различите категорије корисника доприноси мешању живота.

2. *Друштвено – економске карактеристике*: корисници у јавним просторима су сви становници и посетиоци, у суседствима претежно локално становништво.

3. *Ниво посвећености рекреацији*: игра је по својој суштини необавезна рекреација, али се може проширити и на пројектно-орјентисане форме.

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

Будући да се реализује кроз различите форме и позиције учесника, може функционисати као фокална, флуидна и порозна пракса. Путање, укрштања и прелази обликују игра кретањем и утичу на флуидност као форму повезивања, границе и ослонци обликују и омогућавају заустављање и сусрет у простору

д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања*: друштвени аспект је основни.

2. *Ниво повезивања*: ниво повезивања је локални, будући да се кроз овај облик просторности рекреације пре свега повезују непосредни учесници и обележавају локални простори. Популарност појединих простора као простора игре може међутим превазићи локалне границе.

3. *Карактер повезивања*: лудичке форме рекреације омогућавају хибридно, повезивање и порозност и рањивост. Аутентичност се подразумева будући да произилази из основних мотива за присвајањем и прилагођавањем простора.

3.2.2.7. ЗДРАВ ГРАД/АКТИВАН ГРАД

а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1ђ)

Идеја о Здравом граду потиче од Светске здравствене организације (World Health Organization). Холистичким концептом здравље се не сагледава само као одсуство болести већ као очување и обезбеђење стања доброг телесног, психичког и друштвеног благостања. У том смислу основу концепта Здравог града чини здравље грађана које се остварује развојем институција и културе здравља, промовисањем здравих стилова живота и здравог окружења (Edwards & Tsouros, 2008).

Здрав град је онај који је свестан свог здравља и ради на његовом унапређењу. Потребна је посвећеност здрављу и процесима и структурама којима се оно остварује. Активан град је онај који ради на очувању здравља тако што континуитано креира и унапређује могућности грађене средине и проширује ресурсе заједнице како би омогућио свим грађанима да буду физички активни у свакодневном животу.

Полази се од тога да градови који инвестирају у политике и програме активног живота и повећања физичке активности могу да: а) уштеде новац на услугама од

здравља и транспорта, б) имају продуктивније грађане и раднике, в) буду животијнији и атрактивнији за становнике, запослене и посетиоце, г) имају мање аерозагађење и бољи приступ зеленим површинама, д) унапреде и ревитализују суседства, друштвену кохезију и идентитет заједница, ђ)прошире друштвене мреже (Edwards & Tsouros, 2008)

Концепт здравог/активног града повезује области јавног здравља и урбаног планирања/дизајна у разматрању односа човека и окружења, са циљем подстицаја физичке активности људи као средства очувања здравља. То се остварује интегралним планирањем и уређивањем простора за активни транспорт (пешачка и бицикличка комуникација) и рекреативно кретање у урбаном простору, као и њиховим повезивањем са свакодневним дестинацијама као мотивима и магнетима кретања људи (Edwards & Tsouros, 2006) .

Основ за интегрисање рекреативних садржаја у простор града у оквиру овог концепта је препознавање значаја које рекреативне активности имају у очувању и унапређењу здравља становника. Рекреативни садржаји се у том смислу препознају као дестинација али и као рекреативни пут до других рекреативних и не-рекреативних дестинација. На тај начин се подстиче формирање континуалних и у ткиво града интегрисаних рекреативних мрежа кроз урбано планирање и активни дизајн.

Активним дизајном се промовишу нова окружења која пружају прилику заједницама да буду на природан начин активне као део дневног живота. Однос између урбаног развоја и активних модалитета кретања (ходање, трчање, бициклизам...) је детаљно истраживан у претходној деценији а истраживања су указала на значај 5 фактора: густине, диверзитета и дизајна, доступности дестинација и дистанце до транспорта, као пресудних за подстицај становника на активан живот у граду (Active Design Guidelines, 2010). Тиме се указује на значај мешовитог коришћење земљишта у градовима и суседствима, квалитета пешачког и бицикличког окружења, као и приступачности дестинација и транзитних чворишта. Због тога се као циљеви активног дизајна дефинишу: а) унапређење приступачности – обезбеђење лаког, безбедног и удобног приступа бројним могућностима за учешће у спорту и физичким активностима, омогућавање активног кретања свим члановима заједнице, б) унапређење угодности окружења – обезбеђење квалитета окружења кроз дизајн и просторну организацију нових спортских и

рекреативних објеката, њихово повезивање са другим садржајима и јавним просторима, в) развој свести – повећање информисаности и читљивости спортских и рекреативних објеката и могућности за физичку активност кроз дизајн и просторну организацију (Sport England, 2007) .

Активни дизајн се односи на обликовање три врсте просторних окружења (Sport England, 2007)

- Свакодневне дестинације активности: Реч је о местима у којима људи проводе већи део времена и која су кључна за задовољавање њихових свакодневних потреба: продавнице, школе, становање, посао. Посебан значај имају везе између ових места које се могу сагледавати као „Активне путање „ које пружају безбедне, удобне и директне приступе који се могу користити за ходање, трчање, вожњу бицикла између различитих места
- Неформалне активности рекреације: Реч је о могућностима за спорт и рекреацију које се могу спонтано користити попут: дечијих игралишта, вишенаменских простора за игру, скејт паркова, паркова и башти и других неоформалних зелених површина и јавних простора.
- Формалне спортске, забавне и друге рекреативне активности: Реч је о објектима у којима су физичка активност и спорт основни циљеви посете. Они укључују :базене, терене за атлетику, тимске и водене спортове...

Матрица активног дизајна се може формирати укрштањем циљева и врста просторних окружења. Принципи дизајна се уређују на начин да рефлектују макро принципе (који се односе на шири просторни обухват области, града) и микро принципе (који се тичу детаљнијег нивоа дизајна, просторне организације и менаџмента).

б) Примери

1 - HIGH LINE – New York

Хајлајн представља бившу трасу железнице у Њујорку која премошћава делове града без укрштања са друмским саобраћајем. Пост-индустријско реструктурирање града учинило је ову трасу железнице непотребном и предложено је њено демолирање. Доживљавајући саму структуру као део свог идентитета и традиције са једне и изражавајући потребу за садржајима рекреације са друге стране, локално становништво се побунило и иницирало, уз подршку јавних власти, очување дела трасе који је претворен у савремену парковску структуру¹¹⁶. Јуна 2009.године отворен је први сегмент променаде на бившем железничком вијадукту.¹¹⁷ Ова комплексна структура је организована кроз различите амбијенталне пелине и комбинује траке кретања, зелене цепове и амбијенте релаксације. Иновативним дизајном подстиче коришћење степеница, кретање, пењање и релаксацију и истовремено пружа и атрактивне визууре на град. Пројекат је остварио висок ниво посећености и диверзитет коришћења од стране локалног становништва и постао нова светски позната туристичка атракција града. (City of New York, 2010)

Интегришући рекреативне садржаје као средство очувања индустријског наслеђа, ова мултифункционална структура је широм света постала позната по више основа: као пример успешне грађанске иницијативе, као добра пракса рециклаже пост-индустријске структуре и као средство

Слика 20 – Highline у Њујорку, извор: City of New York (2010)

доприноса активном животу у граду кроз увећање прилика за рекреацију у густо изграђеном градском ткиву.

2 - Volkswagen – теорија забаве „FUN THEORY“

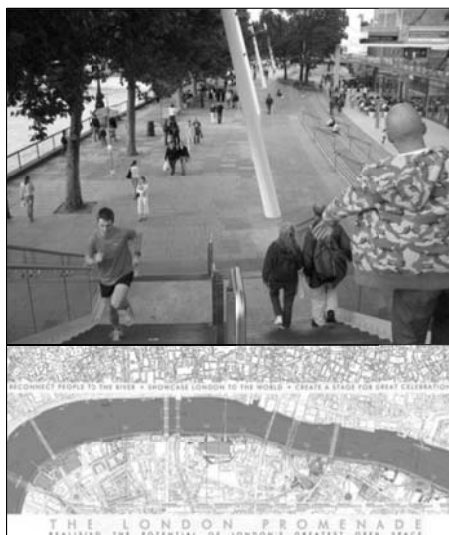
Подстицај активног живота најбоље се остварује кроз забаву. То је идеја која је у основи промотивне кампање коју спроводи фирма Volkswagen. Она организује такмичења за инвентивна решења подстицаја еколошки одговорних и здравих стилова живота кроз забаву, која се потом реализују у градским просторима. Пример инсталације интерактивног клавира – степеница „Piano Stairs“ у прометном пешачком пролазу, илуструје главне квалитете овог приступа. Основна идеја била је да ли се људи могу мотивисати да више користе степенице тако што ће им то бити забавно?. Трансформисање степеница у клавијатуру омогућило је да 66% људи више користи степенице него ескалаторе. Овај пример истовремено представља могућ приступ ангажману приватног сектора у остварењу јавно значајних резултата (јавног здравља) кроз интегрисање садржаја рекреације у урбани простор. (<http://www.thefuntheory.com>)

Слика 21 – „Piano Stairs“
Volkswagen – теорија забаве,
извор: <http://www.thefuntheory.com>

3 - Мултифункционалне градске мреже – централно приобаље Лондона

Здрав град се реализује активним дизајном мрежа интегрисаних саобраћајних, рекреативних и зелених путања на нивоу дела или целине града. Пример илуструје идеју о интегративном деловању рекреације у структури града је пројекат Интегративне студије Лондонске променаде. У овом пројекту се на основу карактеристика повезаности са ширим и ужим окружењем, у простор интегрисању прилике за рекреативно коришћење простора чиме се подстичу здрави облици кретања, увећава друштвеност и туристичка атрактивност приобаља Лондона. Креирањем Лондонске променаде се повезују појединачна, инкрементална унапређења могућности шетње у приобаљу града. Циљ је да се рефокусира пажња на реку Темзу у самом срцу Лондона, ревитализује река, а Јужна обала (South Bank) дефинише као нови културни кварт. Истовремено циљ је и креирање спектакуларне и безбедне путање за велике градске прославе. (Space Syntax, 2006)

Слика 22 – Лондонска променада,
извор: Space Syntax (2006)

4 - Остали примери (SPORT ENGLAND, 2007):

Chiswick Park, London Parkside Pools, Cambridge, HOMEZONE IN THE UK, *sport*Keighley, The Holy Family Catholic School, Keighley, Sports Club Orient (SCORE), Leyton+ Шефилд- развој кроз спорт (Henry, 2001; Davies, 2010).

в) Карактеристике/анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/циљ развоја:* Полазну тачку за развој концепта здравог/активног града представља проблем физичке неактивности који за последицу има повећање нивоа хроничних оболења и гојазности. И поред јасних користи од активног живота за појединце и заједнице, развијене земље, али све више и земље у развоју се суочавају са великим проблемима неактивности која је критични фактор повећања нивоа хроничних оболења и гојазности.¹¹⁸ Циљ је да се превентивно делује на очување здравља кроз подстицај физичке активности грађана у домену рекреације и саобраћаја. То се поред осталог, остварује тако што се град планира и дизајнира на начин да подстакне физичко кретање у пријатном окружењу

2. *Улога рекреације у развоју простора:* друштвена, еколошка. Могућност за рекреацију се интегрише у јавне просторе као подстицај за физичку активност. Остварује индиректну подршку здрављу екосистема минимизирањем негативних ефеката од моторног саобраћаја (магнет, амалгам)
3. *Актери развоја:* локална управа доминантна, грађани и приватни сектор- иницијативе и појединачни пројекти (НУП)
4. *Тип урбане интервенције:* стратешка, трајно уређивање јавних простора за подстицај активног рекреативног коришћења

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи:* а) рекреативним путањама се повезују свакодневне дестинације активности (продавнице, школе, становање, посао), б) простори за неформалне активности рекреације: игралишта, паркови, баште, в) простори за формалне спортске, забавне и друге рекреативне активности: спортски терени, базени...
2. *Карактер урбаних простора:* јавни простори
3. *Локација у граду:* централне и периферне области становања и пословања

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике:* рекреација повезује дестинације и просторе на путањама, остварује се кроз мултифункционалност путања, наглашава се мешовито коришћење земаљишта и објеката.
2. *Друштвено – економске карактеристике:* будући да је реч о јавним просторима актери су сви становници и посетиоци града
3. *Ниво посвећености рекреацији:* посвећена и необавезна

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

Све форме физичке активности и кретања представљају флуидну рекреативну праксу којом се међусобно повезују простори града. Као фокална пракса се остварује на локацијама формалне и неформалне рекреације.

д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања:* еколошки аспект је примаран. Друштвеност је важна за одрживост. Економско повезивање се остварује индиректно увећањем квалитета окружења
2. *Ниво повезивања:* На нивоу суседства реализује се кроз рекреативно активирање локалних јавних простора за формалну и неформалну рекреацију. На ширем градском нивоу, развојем интегрисаних рекреативних путања, омогућава повезивање различитих делова структуре града.
3. *Карактер повезивања:* фокус на рекреацију кретањем наглашава повезивање дестинација као основну форму.

3.2.2.7. ЗЕЛЕНИ град

а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1е)

Концепт зеленог града заснива се на етици по којој човек задовољавање сопствених потреба треба да усклађује са могућностима опстанка и функционисања укупног живог света, разумевајући да људи зависе од целовитих и здравих екосистема у истој мери у којој зависе и од других људи. Препознајући градове као кључне изворе али индикаторе еколошких проблема, решења је потребно тражити тако што се градови не сагледавају као супротстављени, већ као интегрални део природе и њених процеса. Интеграција урбанизма и екологије се може остварити усвајањем еколошке перспективе која холистички сагледава урбани предео и људе који у њему живе. Ова интеграција се остварује успостављањем и разматрањем веза између

елемената урбане структуре, као и између локалних и ширих био-регионалних елемената. На тај начин се откривају условљености које на други начин не би биле уочене. Истовремено, успостављају се односи између различитих система живота и функционисања града и истражују њихови међусобни утицаји како би се унапредили (Hough, 1995).

Зелени градови теже еколошки одрживом развоју. Издвајају се два основна поља активности: са једне стране тежи се очувању, увећању и унапређењу воде, ваздуха земљишта, вегетације, климатских и екосистема; са друге стране развијају се стратегије и акције у циљу минимизирања негативних утицаја на окружења у домену саобраћаја, енергије, отпада, и грађења (Живковић, 2000). Међутим, концепт зеленог града се може посматрати у контексту ширег концепта одрживог развоја, услед чега се циљеви и принципи еколошке одрживости повезују и усклађују са доменима економије, културе и друштва. Схваћени на овај начин, принципи развоја градова по принципима природних система се могу дефинисати фокусирањем на: процес, економију средстава, диверзитет, повезаност, еколошку едукацију, коришћење прилика и став да се учине видљивим процеси који одржавају живот (Hough, 1995).

Слика 23 - Модел еколошког града према Калторпу (Calthorpe),
извор: Calthorpe P, (1993)

У Европском контексту се зелени градови повезују са концептом компактног града, као карактеристике градова Европе (Beatley, 2012). Фрајбуршка повеља о одрживом урбанизму која уграђује у себе идеју о компактном граду дефинише 12 принципа у три домена: а) простор (диверзитет, безбедност, толеранција; град суседстава; град кратких дистанци; јавни транспорт и густина); б) садржај (едукација, наука, култура; индустрија и запошљавање; природа и окружење; квалитет дизајна), в) процес (дугорочна визија; комуникација и партиципација; поузданост, обавезе и правда; кооперација и партнерство) (*The Freiburg Charter for Sustainable Urbanism* (The Academy of Urbanism, 2010). Наглашава се да је могуће остварити истовремено остварење компактности и доброг приступа зеленим просторима. То потврђују примери појединих Европских градова својом специфичном структуром која је

обликована односом према системом зелених и отворених простора (систем зелених појасева у Британским градовима, зелени клинови који продиру до центра града у Хелсинкију и Копенхагену, велике јавне површине под шумом у Берлину, Бечу, Грацу..).

Основ за интегрисање рекреативних садржаја у простор града у оквиру овог концепта заснива се на препознавању улоге коју контакт са природом има у процесима психо-физичке регенерације људи у граду (Веснић – Неђерал, 1990). Постиндустријско реструктурирање градског простора нуди нове прилике за креирање простора за рекреацију (Williams, 1995). Еколошка регенерација бивших индустријских локалитета и њихово коришћење за уметност, културу, спорт, забаву и едукацију омогућава промену функције као и редефинисање значења самих простора. Истовремено, додавањем рекреативних садржаја оживљавају напуштене железничке пруге, а озелењавањем се формирају нови линеарни паркови и зелени клинови. Такође, локално становништво све чешће привремено присваја напуштене и неискоришћене урбане међупросторе и користи их за формирање башти и игралишта. Ови ревитализовани маргинални простори постају нова места заједништва и алтернативних форми урбаности. Њихова интегративна улога је посебно значајна јер заједнички фокус омогућава виши ниво повезивања људи, будући да и сама активност бављења баштом тражи виши ниво посвећености. (Hough, 1995)

Поред наведеног, интегрисање рекреативних садржаја у зелене просторе доприноси и мултипликацији њихове вредности. Увећањем употребне вредности и препознати као рекреативни – зелени простори постају привлачнији за локално становништво и вредновани као значајни за квалитет живота и окружења. Концепт социотопа, који се користи у савременом урбаном развоју у Шведској омогућава интегрално сагледавање еколошких и рекреативних вредности зелених простора у граду и тако доприноси ефикаснијем и ефективнијем коришћењу земљишта (Government of Sweden, 2008)

б) Примери

1 - Регенерација браунфилда: Deford Creek, London, Uk

Високо индустријализована притока реке Темзе представља пример послератне изградње индустрије која је потпуно променила природни пејзаж. Опadaње локалне индустрије условило је потребу трагања за новим формама коришћења. Додатни проблем је чинила и загађена, контаминирана средина. Стратегија новог развоја дефинисана је 1993 од стране локалних власти са циљем привлачења нових инвестиција, креирања радних места и промовисања развоја и изградње.

Како би се избегло формирање еколошки стерилног окружења, група грађана је покренула Пројекат „Creekside Environmental Project“ као алтернативу дотадашњим обрасцима развоја приобаља Лондона. Основни изазов овог пројекта била регенерација окружења којом би се а) креирала већа привлачност простора, б) заштитно постојећи и унапредно хабитат, в) развила креативна решења за заштиту од поплава уз истовремено рекреирање хабитата, г) уклонило смеће, д) развио дугорочни план управљања.

Због тога је у овом случају најпре извршена анализа постојећег живог света у напуштеном индустријском амбијенту. Идентификован је веома богат живи свет у води и приобаљу који се прилагодио постојећим условима. Полазна тачка у новом развоју била је да се он задржи и унапреди. Да би се то остварило, континуитет је био до пресудног значаја. Њега је могла да оствари само добра организација и висок ниво посвећености актера. Едукативна димензија била се од суштинског значаја, услед чега је основан Creekside Educational Trust 1999. Његов задатак био је да обезбети организациону структуру за континуални рад заједнице и одржавање њених веза са локалним властима. Године 2003. изграђен је Визиторски центар који је укључио изложбе и информације о пројекту, али функционише и као културни центар и место окупљања различитих локалних културних и етничких група. (Hough, 1995)

За разлику од уобичајеног реактивног деловања и супротстављања пројектима регенерације браунфилд локација, овај пројекат представља пример проактивног деловања локалне заједнице. Интеграцијом рекреативних и еколошких димензија у пројекат регенерације приобаља обезбеђена је његова одрживост и унапређен квалитет живота локалног становништва. Истовремено, сам рад на иницирању, реализацији и функционисању пројекта представља домен фокалне праксе и посвећене рекреације локалног становништва којим се јачају друштвене везе и креира везаност за место.

2 - Учинити видљивим процесе који одржавају живот - лука и бродоградилнице Кејптауну

Пример интегрисања рекреативних садржаја у луку и бродоградилнице у Кејптауну у Јужној Африци илуструје принцип увећања видљивости процеса који одржавају живот. Приобаље је регенерисано на начин којим се повезују изградња и одржавање бродова са једне, и рекреативно коришћење окружења са друге стране. На тај начин се интегришу и чине видљивим индустријске и трговачке активности које представљају базу живота у граду кроз рекреативне садржаји који унапређују квалитет живота. Радне активности луке тако постају својеврсна представа, важна за очување идентитета места, а истовремено атрактивна туристима и посетиоцима града. Рекреација у овом примеру делује као средство привлачења и означавања простора и интегрише урбану структуру кроз фокалну и порозну праксу. (Hough, 1995)

3 - Градске баште и фарме на напуштеном земљишту и урбаним међупросторима

Захваљујући локалним иницијативама напуштено земљиште се на различитим локацијама у градовима све више претвара у мале фарме и баште. Овај феномен се развија од 70 година двадесетог века да би почетком 21 века доживео снажнији замах. Реч је о пројектима који се развијају тако да задовоље специфичне потребе локалних заједница. Оне се могу односити на појединце и групе али и на ваннаставне активности школа као и људи са посебним потребама.

Као репрезентативан навешћемо пример градске фарме у Кентишу, Велика Британија, која има око 0,8 хектара. Зграде на локацији су раније коришћене у индустрији али су реновиране и данас се

Слика 24- Регенерација браунфилда: Derford Creek, London, UK, извор: Hough M. (1995)

Слика 25- Лука и бродоградилнице Кејптауну, извор: Hough M. (1995)

користе као учионице, кухиње и пратећи простори. Учење о биодиверзитету и природи је поред самог гајења биља од самог почетка била важна тема. Простор пружа различите прилике за рекреацију и окупљање становника. Организују се различити програми и прославе на којима се презентују различите етничке групе које на фарми гаје биљке у складу са својим пореклом и традицијом. Простор је уредила и одржава локална заједница. Користи се и за породична славља, уметничке радионице, едукацију. Услов за опстанак је добра организација и посвећеност становника, уз подршку локалних власти.

Ово је важан концепт којим се обнављањем контакта са земљиштем и природом, обнављају и јачају везе међу људима. Урбане бапте представљају светли пример како се „град држи на окупу“ етиком бриге и узајамног поштовања. (Hough, 1995)

4 - *Остали примери (Hough, 1995):*

Регенерације приобаља (Don riverfront, Toronto), Линеарни железнички коридори, Постиндустријска регенерација – Дуизбург, Рурска област; Зелена туристичка мапа Торонта,...+ Шведска национална стратегија и концепт Symbiocity (City Of Stockholm Executive Office(2010), Government of Sweden (2008))

в) Карактеристике/анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/ циљ развоја:* деградација услова живота- условљава очување и унапређења система који подржавају живот.
2. *Улога рекреације у развоју простора:* Интегрисање садржаја рекреације у просторе природе или еколошке регенерације доприноси еколошком повезивању у урбаној структури. Интегрисани рекреативни садржаји привлаче кориснике у простор, активирају га и обележавају као еколошки вредан и друштвено значајан. Рекреација дакле функционише као магнет, амалгам и знак.
3. *Актери развоја:* јавни сектор , групе грађана доминантно, секундарно + еко-брендирање приватних фирми – уређење игралишта и паркова. (НУП, ПП)
4. *Тип урбане интервенције:* стратегије и тактике, трајне и привремене интервенције

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи:* некористићене и напуштене локације, линеарни саобраћајни и зелени коридори, зоне пост-индустријске регенерације
2. *Карактер урбаних простора:* јавни, приватни, напуштени и неискоришћени простори
3. *Локација у граду:* ободне зоне, градска приобаља, унутрашње и централне зоне градова

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике:* акценат је на мултифункционалности простора (еколошка и друштвена функција), могуће је мешање активности и живота.
2. *Друштвено – економске карактеристике:* локално становништво, посетиоци градова, алтернативни (еко) стилови живота
3. *Ниво посвећености рекреацији:* посвећена и пројектно орјентисана рекреација

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

Кроз заједничку бригу о просторима природе остварује се фокална и порозна порозна рекреативна пракса, флуидну праксу омогућава формирање мултифункционалних зелених/рекреативних путања/коридора

д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања:* еколошки аспект генерише интегрисање рекреације и примаран је. Друштвеност је важна за одрживост. Економско повезивање се остварује индиректно увећањем квалитета окружења
2. *Ниво повезивања:* основни ниво повезивања је интегрисање у непосредно окружење. Везе са вишим нивоима су могуће уколико је интервенција стратешког значаја и третирана интегрално на нивоу града (нпр. саобраћајне и зелене мреже) .
3. *Карактер повезивања:* кључне форме које интеграција рекреације омогућава су повезаност (међу просторима) , порозност (природе и културе) и аутентичност (решења израстају из места)

3.2.2.8. КРЕАТИВНИ град

а) Опис концепта (ПРИЛОГ 1ж)

Креативност и град се у 21. веку повезују на различите начине, унутар економије знака, културе, креативности и доживљаја. Могу се издвојити три основне линије: град креативне класе, град културе и креативности, креативан/иновативан град. У свим наведеним приступима садржаји и простори рекреације се сагледавају као важни за развој, услед чега се на различите начине подстичу, омогућавају и интегришу урбани простор.

а) Град креативне класе

Град креативне класе (Florida, 2002, 2005) развија се на претпоставци да креативни људи воде регионални економски развој и да они преферирају места која су иновативна, разноврсна и толерантна. У том смислу се економски просперитет градова везује за привлачење високо мобилне креативне класе која у градове бива привучена квалитетом живота који они омогућавају.¹¹⁹

Град усмерен на привлачење креативне класе се оријентише на унапређење тзв. „меких фактора“ развоја, који се односе на услове живота и окружења, висок ниво толеранције, отворености и диверзитета. (Florida 2002, 2005). Таленат, технологија и толеранција (3Т) се у овој концепцији сматрају неопходним условима за развој модерних и динамичких градова, а инвестирање у креативност, културу и таленте кључним.

Креативна класа жуди за креативном стимулацијом а не за бегом од стварности.¹²⁰ Њен идеал је да „живи живот“ а њен стил живота се своди на „*страствену потрагу за доживљајима*“. Реч је о креативном животу који је испуњен интензивним, квалитетним и мултидимензионалним доживљајима, којима се наглашава и потврђује њихов идентитет као „креативних људи“.

Ова класа даје предност видовима рекреације у којима се активно учествује, а не пасивним формама посматрања спорта. Указује се да воле уличну културу, ноћни живот, мешавину кафића, уличних музичара, малих галерија, ситуација у којима је тешко направити разлику између учесника и посматрача.¹²¹ Остале погодности градова које подржавају животни стил креативне класе и утичу на развој рекреативних садржаја су: природне погодности и еколошки квалитет градова¹²², паркови, шетне, бицикличке и стазе за трчање, могућности за рекреацију на води, уметност и култура... Због начина и времена рада креативни радници теже да су све

погодности у непосредној близини посла и да су им доступне и просторно и временски, било на паузама за ручак или у касним ноћним часовима.

б) Град културе и креативности

Други основ повезивања града и креативности односи се на значај локалне културе и креативности у промовисању градова као пожељних туристичких дестинација и места погодних за бизнис. Ову релацију подржавају различите форме кластеризације културних и креативних индустрија, као и индустрије доколице, које се сагледавају као катализатори урбане регенерације (Mommás, 2004, Evans, 2004, Gospodini, 2009). Ханс Момас (Mommás, 2004) указује на нову фазу у развоју кроз културу и рекреацију која представља заокрет од политика усмерених на спектакуларну конзумацију, ка политикама креирања места, квартова и миљеа за културну продукцију и креативност.

Феномен културом и рекреацијом вођене регенерације градова производи нове урбане форме и пејзаже који конституишу „ специјалне четврти“ или епицентре у пост-индустријским централним зонама. Ове кластерске структуре варирају од претежно потрошачких до претежно производно орјентисаних, од доминантно уметничких до претежно ка забави орјентисаних, од планираних до спонтаних. Господини (Gospodini, 2009) класификује културне и рекреативне епицентре у :

- Епицентри високе културе: Обично су лоцирани у централним градским областима и чине их кластери активности високе културе попут музеја, галерија, позоришта, опера, концертних доворана, исл. Пратеће активности укључују продавнице књига, кафеа, и ресторана. Ови епицентри се углавном производе средствима урбане обнове и регенерације. Објекти културног наслеђа се редизајнирају и поново користе али се граде и нове зграде иновативне морфологије и архитектонског дизајна. Типични примери су: кварт музеја у Бечу, кварт музеја у Ротердаму, Кварт музеја у Хагу
- Епицентри популарне рекреације: Лоцирани су у конзервираним деловима унутрашњих зона града и састоје се од кластера рекреативних активности попут кафеа, клубова, барова и ресторана (етничких и интернационалних). Пратеће активности су обично: продавнице антике, продавнице алтернативне моде, музичке продавнице, мали авангардни театри и књижаре. Ови епицентри се често производе кроз урбану обнову као коришћење бивших индустријских или резиденцијалних области-Примери су Temple Bar у Даблину, Westergas fabriek у Амстердаму, Writte de Withstraat у Ротердаму, Psiri у Атини и Ladadika у Солуну.
- Приобални епицентри културе и рекреације: Углавном су лоцирани у центрима града али су понекад и на урбаној периферији. Састоје се из кластера културних и рекреативних активности попут музеја, дворана, галерија, позоришта, паркова и порменада. Пратеће активности су становање, пословање, кафеа и ресторани. Ови епицентри репрезентују нови развој иновативне урбане морфологије и архитектонског дизајна који се комбинују са обновљеним објектима културног наслеђа. Примери су: South Bank London, Форум културе у Барселони, Абандонбара у Билбау, Лука у Мелбурну...

Наведени културни и рекреативни епицентри се развијају спонтано или планирано. Без обзира на то како су настале, ове структуре представљају важан потенцијал и за мање и неразвијеније средине. Међутим, без подршке локалних

управа, постоји опасност да се ове структуре развијају као монофункционалне, са ниским нивоом креативности и одрживости. Градови развијених земаља због тога подржавају и контролишу формирање, развој и менаџмент ових кластера средствима просторног планирања, архитектосног и урбаног дизајна и локалним политикама којима се тежи очувању различитих функција, нивоа креативности, идентитета града.

в) Креативан – иновативан град

Концепт „креативног - иновативног града“ усмерен је на могућности за иновацију које сваки град поседује. Полазиште у развоју градова према овом концепту заснива се на томе да *„промене у начину мишљења могу да генеришу вољу, посвећеност и енергију која нам допушта да на нови начин сагледавамо урбане могућности.“* (Laundry, 2008:xiv) Ово је нов метод стратешког урбаног планирања којим се омогућава *„отварање банки идеја о могућностима из којих се могу појавити иновације“* (2008: xxiii). Због тога је важно разумети како људи на креативан начин мисле, планирају и делају како би своје градове учинили животнијим и виталним. Добре праксе иновативног мишљења се не сагледавају као рецепти већ као потврда о могућностима другачијег мишљења. Оне се поимају као различити приступи и методе да се мисли, планира или делује креативно.

Креативност за Лондрија означава *„примењену имагинацију коришћења квалитета попут интелигенције, инвентивности и учења током рада“* (2008: xxiii). У њеној основи су креативни људи и организације које карактерише то да када су заједно у одређеној области они успостављају креативни миље који омогућава да градови постану иновативна чворишта. У контексту идеје о креативном миљеу кластери се сагледавају као значајна креативна места. Реч је о „заланчавању“ талента, вештина и инфраструктуре подршке као основе за креативне економије.

Град који подстиче људе на имагинацију и креативност превазилази инжењерску парадигму ослоњену на „чврсту“ инфраструктуру пословних, стамбених па чак и икониичких зграда. Уместо тога потребна је и „чврста“ и „мека“ инфраструктура. Мека инфраструктура означава услове који омогућавају да се људи срећу, размењују идеје и умрежавају. Фокусира се и подстиче физички развој и стварање места у којима се јача комуникација међу људима. Промовише „трећа места“ (попут кафеа или других места окупљања) која нису ни дом ни посао и у којима људи могу да буду заједно. То може бити комбинација тихих и стимулативних места унутар амбијента са зеленилом и високим естетским квалитетом. Такође, реч је о технолошки опремљеним местима

виртуелног повезивања, које омогућавају да људи раде и комуницирају у току кретања градом. Истовремено, пожељан је и развој могућности неформалне едукације и простора учења.

Урбани културни ресурси су од посебног значаја за креативне градове будући да рефлектују специфичност сваког места и оно што је у њему посебно. Они укључују историјско, индустријско и уметничко наслеђе, као и традиције учења. Подједнако је важна и аматерска културна сцена. Као ресурси се сагледавају језик, локална кухиња, рекреативне активности, начин облачења, субкултуре, као и интелектуалне традиције које чак и кад су запостављене изражавају посебне карактеристике места (Laundry, 2008).

б) Примери

1 - Креативност града: Копенхаген – „живот као ресурс“: развој кроз културу и рекреацију као урбана стратегија

У трагању за модалитетима укључивања у глобалну утакмицу, градови нордијских замља нису пошли од праћења основа на којима снагу граде они који су већ снажни, већ од испитивања онога што ослањајући се на сопствене вредности могу да понуде. Развој градова подржан је националним стратегијама које се ослањају на зелену и доживљајну перспективу развоја, полазећи од тога да унапређујући квалитет живота својим становницима постају атрактивни за туристе и инвестиције.¹²³

Град Копенхаген заснива своју стратегију на слогану „живот као ресурс“ и у први план ставља културу и рекреацију. Све се то одвија унутар националне стратегије оријентације на економију доживљаја, ослањања на локалну креативност и снажне афирмације друштвене кохезије, интеграције и мултикултуралности уз интензивну и дивезификовану подршку широком спектру грађанских иницијатива (The City of Copenhagen, 2011, Capital Region of Denmark, 2008).

Каква производња прилика за рекреацију је део визије и реалности овог града? Производе је сви актери и узајамно се подржавају. Производи се и афирмише у свим димензијама: као забава, игра, физичка активност, стварање и усавршавање, релаксација у контакту са природом и пријатност заједништва. Остварује се на аутентичан начин, адекватна месту. Граде се нови објекти културе, спорта и забаве, али се пре свега кроз поре постојећих структура провлаче ефемерне форме поп-ап структура, амбијената и обележја, привремено уређују и користе напуштени објекти и парцеле и организују или спотнано иницирају догађаји који славе живот. На тај начин се, кроз ширење могућности за интеракцију у бројним и разноврсним ситуацијама рекреације, становници повезују међусобом, као и са градом. Чинећи то, повезују се и са светом. Копенхаген није глобални град, нити је до пре десетак година био значајни европски центар. Захваљујући аутентичној стратегији, последњих година град је позициониран на самом врху светских листа градова као најпожељнији за живот и и као град у коме живе најсрећнији људи (MERCER, 2012).

Слика 26 – Плажа у луци у Копенхагену, извор: The City of Copenhagen (2011)

2 - Креативност града: Филадельфија – интеграција урбане структуре кроз рекреацију и културу

Пример Филадельфије као града који је 1970 имао веома ниске нивое по свим индикаторима развоја али је значајно напредовао захваљујући разноврсности и доступности прилика за рекреацију, попут золошког врта, културе, позоришта и ресторана, као и захваљујући квалитетној и привлачној архитектури и урбаним амбијентима. (Clark, 2004)

У првој фази је регенерација града била усмерена на реактивирање докова у приобаљу. Отворен је велики број тематских барова, забавни и рекреативни комплекс за одрасле, као и музеј, клизалиште и нови хотел. То је приобаље учинило атрактивном и посећеном дестинацијом. Кључни проблем је међутим било то што се до ове зоне забаве и културе није могло доћи јавним превозом, због чега је у простору преовладала средња класа која се ту довозила викендом. Тиме је отворено питање праведности и доступности оваквих пројеката регенерације града. (Hannigan, 1998)

Поучен оваквим искуством, поред унапређења јавног приступа приобалној културно-рекреативној четврти, град је почео да развија програме интеграције суседстава кроз културу и уметност. Ови пројекти регенерације суседства су се показали изузетно успешним. Истраживањем начина на који уметност и култура утичу на суседства у Филадельфији утврђено је да су се позитивни ефекти мање односи на привлачење туриста, посао или приход, иако је култура је имала позитиван утицај на цене некретнина. Култура се показала као стимулишућа за ревитализацију, не кроз директни економски утицај већ кроз грађење друштвених веза између људи. Жива културна сцена допринела је ревитализацији суседства на два начина. Она је увећала способност становника да чине позитивне промене у свом суседству и увећала везе између суседстава различитих етничких и економских састава.¹²⁴ (Stern& Seifert, 1998)

3 - Креативност суседства: Кичнер (Kitchener, Ontario, Canada) фестивал суседства

Локална власт у градовима се све више повлачи и препушта иницијативе локалним заједницама, што се обично назива „демократијом у акцији“. Реч је о приступу партиципативном планирању на основу грађанских иницијатива. Он се заснива на реформи провизије услуга којом се тежи реорганизацији улога и баланса моћи између градских власти и грађана.

Програм „Фестивала суседства“ (Festival of Neighbourhoods - FON) у граду Киченеру представља пример јавно финансираног успешног пројекта урбане регенерације заснованог на грађанским иницијативама. Овим програмом се сваке године спонзоришу суседства да организују локалне догађаје, уреде и опреме ресурсе за рекреацију. У оквиру програма је реализовано уређење нових скејт паркова, рекреативних путања, заједничких бапти, игралишта у неискоришћеним просторима, и омогућено унапређење постојећих простора за рекреацију. Програм ФОН је пружио формални контекст за рекреацију грађана у коме су чланови заједнице волонтирали и имали активну улогу у унапређењу својих суседстава. У том смислу провизија прилика за рекреацију је била метод којим су локалне власти активно ангажовале заједницу у домену (Johnson et.al. 2009).

Ови рекреативни догађаји и акције, поред трајних и видљивих резултата унапређења и анимирања простора остварују и значајан резултат у међусобном повезивању становника који их осмишљавају и реализују, доприносе идентитету и промовисању места, као и повезивању локалног становништва са градском управом. На тај начин се, кроз реализацију ових пилот пројеката (као урбаних тактика), граде односи поверења, и препознају питања и локације које су локално важне како би се око њих као фокуса мобилисали често дивергентне интересне групе. Истраживања резултата ових пројеката су указала на неколико фактора који су доприносили успешности: флексибилност и отвореност градске управе за сарадњу, значај представника грађана у комуникацији са управом и адекватној артикулацији и повезивању локалних жеља и интереса, као и грађење релација између често фрагментизованих локалних друштвених мрежа. Развој и унапређење релација између свих актера (све врсте социјалног капитала: везујући, повезујући и премощујући) били су пресудни за успешност реализованих пројеката.

Слика 27 – Фестивал суседства у граду Киченеру, извор: www.kitchener.ca/fon

4 - *Креативност цивилног друштва: „Замена улога – деца тренирају полицајце“ Етиопија, Адис Абеба.*

У циљу приближавања уличне деце и полицајаца организују се креативне аматерске радионице у којима напуштена улична деца коришћењем плеса као метафоре истражују и изазивају однос према ауторитету и насиљу. Кроз гламу и замену улога креира се окружење поверења које доводи до боље комуникације ове две обично супротстављене групе. Деца се приближавају полицајци а истовремено се омогућава да полицајци боље разумеју потребе, страхове и ставове деце (Laundry, 2008) .

5 - *Креативност локалног становништва: Хелсинки – Фестивал светла Valon Voimat*

Ово је пример интегрисаног развоја који повезује економске, културне, политичке и социјалне факторе. Поред укључења корпорација и професионалних дизајнера светла, одговара се и на иницијативе грађана за укључењем у пројекат и реализују различите форме инклузивности и партиципације – који се инфилтрирају у свакодневни живот. Анимира се становништво на креативно осветљавање дворипта и зграда, реализују се едукативне радионице... Хелсинки се позиционира као град светла (Laundry, 2008) .

6 - *Културни кластери:* примери добре праксе различитих типова културно-рекреативних кластер су наведени у основном тексту (Gospodini, 2009).

7- *Остали примери:*

Холандија – национална оријентација на креативне индустрије, Ministry for Economics Affairs and Ministry for Enterprise, Culture and Science, 2005), Ротердам (Richards & Wilson, 2004), Берлин (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung (2004)

в) Карактеристике/ анализа

а) ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију

1. *Проблем/ циљ развоја:* дугорочни развој се у новим глобалним релацијама и условима више не може ослањати на традиционална преимућства – потребан је заокрет од размишљања о повећању обима продукције и квантитета до бављења питањима како креирати иновације и како унапредити урбани квалитет.
2. *Улога рекреације у развоју простора:* интегрисане прилике за рекреацију представљају преимућство по себи као део меке инфраструктуре: као активност, икона, атмосфера и пружају погодност за креативну класу, становнике и туристе. Истовремено представљају могуће поље иновација и креативности кроз деловање формалних и неформалних актера, професионалаца и аматера.
3. *Актери развоја:* У утакмици на глобалној сцени не важе стара правила парадигме ефикасности центриране око улазно/излазних цена и менаџмента профита, већ се експериментисање и креативност сагледавају као основно преимућство да би се осигурао профит у будућности. Томе доприноси креативна класа, кластеризација креативности у циљу формирања синергија, али и креативност на свим нивоима и од стране свих актера развоја: локалне управе, предузетника, наука и образовање, трећег сектора и неформалних актера (НУП, НУЕ, ПП) .
4. *Тип урбане интервенције:* спектар интервенција је широк и креће се од (креативних) Стратегија и политика урбаног развоја којима се привлачи креативна класа, туристи и становништво, преко формалних и неформалних кластера културе, рекреације, креативности; професионалних и аутентичних аматерских програма и догађаја, до појединачних импулса/пројеката-интервенција које покрећу промену .

б) КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације

1. *Врсте урбаних простора на које се концепт односи:* све врсте урбаних простора поседују потенцијал да се кроз интегрисање рекреативних садржаја у њима на креативан начин произведе позитивна промена
2. *Карактер урбаних простора:* јавни и приватни простори, напуштени и неискоришћени простори који се ревитализују.
3. *Локација у граду:* не постоје специфичне локације, свака локација поседује потенцијал за иновацију. Креативна класа преферира аутентичне амбијенте за реализацију рекреације, као и делове 24ч града. Кластери културе и рекреације се често лоцирају у пост-индустријским просторима. Присутна је и дисперзија индивидуалних иницијатива неформалних актера који

на инвентиван начин анимирају градске међупросторе и напуштене зоне садржајима рекреације.

в) КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

1. *Просторно-временске карактеристике:* концепт креативности по себи подразумева експериментисање са различитим просторно-временским конфигурацијама рекреативних и других садржаја и простора из чега се могу створити нове вредности и синергије. У том смислу се рекреативни садржаји реализују кроз мешање активности, мултифункционалност простора као и мешање живота.
2. *Друштвено – економске карактеристике:* корисници су све категорије становника и туриста, зависно од специфичне урбане интервенције. Начелно је концепт креативности по себи отворен услед чега подразумева висок степен остварења „права на град“ хетерогених корисника. Чак и креативна класа тежи мешању, неформалним и не-елитистичким просторима рекреације.
3. *Ниво посвећености рекреацији:* сви нивои - озбиљна, необавезна, пројектно орјентисана

г) ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ

Могуће су све форме интегративности рекреативних пракси – фокалне, флуидне и порозне.

д) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Аспекти повезивања:* сви аспекти повезивања су подједнако могући и важни јер једна другу подупиру . Садржаји рекреације у том смислу се интегришу као мултидимензионални и тежи се доприносу економске, друштвене и еколошке вредности простора.
2. *Ниво повезивања:* зависи од нивоа интервенције. Могући су сви нивои повезивања.
3. *Карактер повезивања:* креативност подржава и ослања се на све форме повезивања: хибридна, повезаност, порозност , аутентичност и рањивост.

.....

Упоредни преглед концепата развоја кроз рекреацију у односу на производњу и карактеристике простора интегрисане рекреације, као и могућности повезивања урбане структуре које пружају приказан је у табелама 3 и 4. У даљем тексту ћемо анализирати сличности и разлике ових концепата у односу на основна питања која су била предмет анализе.

Табела 3 – Производња и карактеристике простора интегрисане рекреације

Концепти интегрисане рекреације у развоју града	ПРОИЗВОДЊА ПРОСТОРА кроз рекреацију				КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА рекреације		
	Проблем и циљ развоја	Улога рекреације у развоју	Актери развоја (НУП, НУЕ, ПГ)	Тип интервенције	Врста простора	Карактер простора	Локација у граду
ГРАД ЗАБАВЕ	Опадање економске активности, друштвености и квалитета физичке структуре градског центра и постиндустријско реструктурирање. Циљ развоја је економски раст градова	Сврха интегрисања рекреативних садржаја је привлачење и задржавање посетилаца и промовисање града. (магнет, амалгам, знак) ИР се користи као генератор, индуктор или „екстендер“ развоја.	Приватни капитал подржан јавним субвенцијама и регулативом, Јавни и квазијавни аранжмани, Приватно-јавно партнерство (НУП, НУЕ)	Стратешка, кроз развој дефинисаних локација мега пројеката УЕД, дистрикта забаве; неформални развој зона забаве је алтернатива овом приступу.	Мега пројекти УЕД, дистрикти забаве; зоне забаве;	Приватни, квази јавни (Мега и УЕД) и јавни простори (зоне забаве)	Градски центри и централна приобаља као простори регенерације; неформално настале зоне забаве на појединим унутрашњим и периферним локацијама – прате потребе локалног становништва
ГРАД ФАНТАЗИЈЕ	Опадање економске активности, друштвености и квалитета физичке структуре градског центра и постиндустријско реструктурирање. Циљ развоја је економски раст градова	Сврха интегрисања рекреативних садржаја је привлачење и задржавање посетилаца и промовисање града. (магнет, амалгам, знак) ИР се користи као генератор, индуктор или „екстендер“ развоја.	Приватни капитал подржан јавним субвенцијама и регулативом, Јавни и квазијавни аранжмани, Приватно-јавно партнерство(НУП, НУЕ)	Стратешка, кроз развој дефинисаних локација као пројеката Урбаних дестинација забаве (УЕД), тематских паркова, центара забаве, животног стила, молова	Мега пројекти УЕД, појединачни тематизовани објекти, микроамбијенти	Приватни и квази јавни простори	Градски центри и централна приобаља, локације на периферији за велике забавно-трговачке комплексе и тематске паркове
ГРАД ТУРИЗМА	Основ развоја Града туризма је развој локалне економије кроз привлачење туриста и посетилаца.	Интегрисање садржаја рекреације усмерено је на привлачење посетилаца и пружање посебних искустава (магнет, амалгам, знак)	Локална управа доминантна, грађани и приватни сектор-иницијативе и појединачни пројекти (НУП, НУЕ)	стратешка, изградња објеката и уређивање јавних простора за рекреацију као део туристичке инфраструктуре, организација догађаја	Туристичке четврти, мега пројекти забаве, пројекти перјанице (позоришта, културни центри, спортске дворане и арене), уређење јавних простора за привремене догађаје	Приватни и јавни простори	Централне градске зоне и приобаља, у савремено доба и етичке и маргинале четврти градова
ГРАД ДОЖИВЉАЈА	Економски развој локације, града или дела града	Интегрисање садржаја рекреације омогућава производњу запамтљивих доживљаја које становници и посетиоце градова везују за место или бренд. Рек. садржаји функционишу као магнет, амалгам и знак	Приватни и јавни сектор су доминантни, трећи сектор и неформални актери важни јер поседују потенцијал за анимирање простора(НУП, НУЕ)	Стратегије и квази-тактике, трајне и привремене интервенције	Све врсте урбаних простора поседују потенцијал да се кроз интегрисање рекреативних садржаја у њима произведу запамтљиви доживљаји: зоне, мреже, објекти, микроамбијенти, догађаји	Анимирање кроз производњу рекреативних доживљаја могуће је и у јавним, квази јавним и приватним просторима	Све зоне у граду
ГРАД ИГРЕ	Јавни простори присвојени игром осветљавају проблеме свакодневног живота у граду, могу да понуде богатство доживљаја и могућности за акцију и друштвено повезивање. Циљ је користити потенцијал homo ludens да се перспектива помери са издвојених игралишта на град као пејзаж игре, како би се боље повезали људи међусобом и са градом и унапредило идентитет јавног простора.	Игра у простору функционисање као друштвени и просторни амалгам и изражава право на град. Истовремено означава простор као део јавне сфере и заједништва (амалгам, знак).	У производњи јавног простора игром актери су корисници простора који игром интерпретирају официјелни урбани дизајн. У кренућају полицентричних мрежа игре актери су локално становништво и локална управа. (ПГ, НУП)	Присвајање јавног простора за играње; Дизајнерске стратегије и тактике које креирају пејзаж игре.; трајне и привремене интервенције	Отворени простори, тргови, плацете као и неактивни урбани међупростори.: мреже, микроамбијенти, догађаји	Тестирање демократичности простора игром остварује се у различитим јавним и маргиналним просторима. Модел ПИП активира локалне јавне и међупросторе суседства. Може се примењивати и у другим ситуацијама уз услов постојања локалног становништва као основе и носилаца промене.	Локални и градски центри, стамбене зоне
ЗДРАВ /АКТИВНИ ГРАД	Проблем физичке неактивности за последицу има повећање нивоа хроничних оболења и гојазности. Циљ је да се превентивно делује на очување здравља кроз подстицај физичке активности грађана у домену рекреације и саобраћаја. Град се планира и дизајнира тако да подстакне физичко кретање у пријатном окружењу	Могућност за рекреацију се интегрисање у јавне просторе као подстицај за физичку активност. Остварује индиректну подршку здрављу екосистема минимизирањем негативних ефеката од моторног саобраћаја (магнет, амалгам)	Локална управа доминантна, грађани и приватни сектор-иницијативе и појединачни пројекти (НУП)	Стратешка, трајно уређивање јавних простора за подстицај активног рекреативног коришћења	а) Рекреативним путањама и мрежама се повезују свакодневне дестинације активности, б) привремени и простори за неформалне активности рекреације: игралишта, паркови, баште, в) објекти и простори за формалне спортске, забавне и друге рекреативне активности: спортски терени, базени...	јавни простори	Централне и периферне области становања и пословања
ЗЕЛЕНИ ГРАД	Деградација услова живота – условљава очување и унапређење система који подржавају живот.	Интегрисање садржаја рекреације доприноси еколошком повезивању у урбаној структури.Интегрисани рекреативни садржаји привлаче кориснике у простор, активирају га и обележавају као еколошки вредан и друштвено значајан. (магнет, амалгам и знак)	Јавни сектор, групе грађана доминантно, секундарно + еко-брендирани приватних фирми – уређење игралишта и паркова. (НУП, ПГ)	Стратегије и тактике, трајне и привремене интервенције	Некоришћене и напуштене локације привремено уређене, линеарни саобраћајни и зелени коридори, зоне пост-индустријске регенерације	Јавни, приватни, напуштени и неискоришћени простори	Ободне зоне, градска приобаља, унутрашње и централне зоне градова
КРЕТИВНИ ГРАД	Нови глобални контекст и карактер проблема, тражи нови приступ дугорочном развоју. Успешност се са квантитативног раста на квалитативна питања како креирати иновације и унапредити урбани квалитет.	Интегрисање прилике за рекреацију, као активност, икона, атмосфера пружају погодност за креативну класу, становнике и туристе. Истовремено представљају могуће поље иновација и креативности кроз деловање формалних и неформалних актера, професионалаца и аматера.	Експериментисање и креативност се сагледавају као основно преимућство да би се осигурао профит у будућности. Томе доприноси креативна класа и кластеризација креативности али и креативности од стране свих актера развоја: локалне управе, предузетника, наука и образовање, трећег сектора и неформалних актера (НУП, НУЕ, ПГ)	Спектар интервенција је широк и креће се од стратегија урбаног развоја за привлачење туриста и креативца, преко формалних и неформалних кластера рекреације, креативности; професионалних и аутентичних аматерских програма и догађаја, до појединачних интервенција које покрећу промену	Све врсте урбаних простора поседују потенцијал да се кроз интегрисање рекреативних садржаја у њима на креативан начин произведе позитивна промена: зоне, објекти, мреже, привремени микроамбијенти, догађаји	Јавни и приватни простори, напуштени и неискоришћени простори који се ревитализују.	Не постоје специфичне локације, свака локација поседује потенцијал за иновацију. Креативна класа преферира аутентичне амбијенте за рекреацију, као и делове 24ч града. Кластери културе и рекреације се лоцирају у пост-индустријским просторима. Присутна је и дисперзија индивидуалних иницијатива неформалних актера који на инвентиван начин анимирају градске међупросторе и напуштене зоне садржајима рекреације.

Табела 4 – Карактеристике рекреације, интегративност рекреативних пракси и повезивање урбане структуре

Концепти интегрисане рекреације у развоју града	КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕКРЕАЦИЈЕ			ИНТЕГРАТИВНОСТ РЕКРЕАТИВНИХ ПРАКСИ	ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ интегрисањем рекреације		
	Просторно-временске карактеристике	Друштвено-економске карактеристике	Ниво посвећености рекреацији		Аспекти	Нивои	Карактер
ГРАД ЗАБАВЕ	Забава се реализује кроз концентрацију различитих рекреативних форми које се на најразличитији начин интегришу са другим комерцијалним садржајима као основна или додата вредност.	У урбаним дестинацијама забаве доминирају мобилни и платечно моћни корисници – становници и туристи. Зоне забаве привлаче све категорије корисника.	Необавезна рекреација: релаксација, пасивна и активна забава, сензорна стимулација	Интегративност рекреативних пракси је фокална и везана за контролисане амбијенте приватних и квази јавних простора. Изузетак су зоне забаве које индидују порозне и флуидне рекреативне праксе.	Економски аспект повезивања је доминантан	Интегрисање рекреације у простор града вођено економским растом и промовисањем градова као пожељних дестинација - тежи се што вишем нивоу повезивања (глобални, регионални)	Кључне форме повезивања простора рекреације су хибридне. Аутентичност и порозност изостају услед елитистичког и комерцијалног карактера ситуација рекреације, осим у случајевима зона забаве.
ГРАД ФАНТАЗИЈЕ	Хибридикација и тематизација су основне операције у развоју. Забава се у различитим конфигурацијама интегрише са другим комерцијалним, пословним и производним садржајима као основна или додата вредност.	Мобилни и платечно моћни корисници, шира јавност добија нову амбијенталну вредност – фантазију егзотичног/футуристичког/традиционалног амбијента које асоцира на путовање – измештање из стварности	Необавезна: релаксација, пасивна и активна забава, сензорна стимулација	Интегративност рекреативних пракси је фокална и везана за контролисане амбијенте приватних и квази јавних простора.	Економски аспект повезивања је доминантан	Интегрисање рекреације у простор града вођено економским растом и промовисањем градова као пожељних дестинација - тежи се што вишем нивоу повезивања (глобални, регионални)	Кључне форме повезивања простора рекреације су хибридне. Аутентичност и порозност изостају услед елитистичког и комерцијалног карактера ситуација рекреације
ГРАД ТУРИЗМА	Туристичко-рекреативне путање повезују туристичке атракције. Мешање функција доприноси интензитету туристичког доживљаја услед чега се рекреативни садржаји интегришу са угоститељством и трговином.	Зависе од нивоа отворености просторне ситуације рекреације. Актери су туристи и становници	Необавезна рекреација: игра, релаксација, пасивна и активна забава, сензорна стимулација	Туристичке путање омогућавају флуидну повезују рекреативна праксу. Фокална пракса се остварује на локацијама кључних атракција и догађаја. Порозност се остварује кроз ситуације мешања локалног становништва и посетилаца у локалним прославима.	Економски аспект повезивања је доминантан, друштвени све пожељнији у контексту реорјентације туристичке мотивације ка искуству локалне свакодневнице.	Интегрисање рекреације у простор града вођено промовисањем градова као туристичких дестинација - тежи се што вишем нивоу повезивања (глобални, регионални). За одрживост је важно повезивање и на локалном нивоу.	Повезивање кроз рекреативних ситуација се остварује у свим формама: хибридном, повезујућим, порозним, аутентичним.
ГРАД ДОЖИВЉАЈА	Иновација и запамтљивост се постижу неочекиваним мешанима рекреативних и не-рекреативних садржаја, и простора. Могућа је и мешавина живота у јавним и маргиналним просторима	У јавним просторима актери могу бити сви становници и посетиоци градова; у приватним и квази-јавним просторима остварује се различити ниво ексклузивитета	Необавезна и пројектно оријентисана рекреација	Доминантна је фокална рекреативна пракса у специфично дизајнираном догађају/амбијенту. Формална и неформална флуидна пракса је могућа у организованим догађајима. Порозност зависи од степена јавности интервенције.	Економски аспект генерише интегрисање рекреативних садржаја у простор и примаран је. Друштвеност и еколошке димензије су важне и све више препознате у циљу услугавања приватног и јавног интереса унутар повезивања.	Интегрисани рекреативни садржаји као део економије доживљаја треба да обезбеде више ниво повезивања града или бренда (регионални, национални, глобални). За одрживост је важан и локални ниво повезивања.	Кључне форме су хибридне (међу садржајима и просторима) и аутентичност (решања израстају из места или их производи специфична констелација актуелних тема).
ГРАД ИГРЕ	Коришћењем међупростора за игру обезбеђује се мултифункционалност, а формирањем мреже повезаност простора. Отвореност за различите категорије корисника доприноси мешању живота.	У јавним просторима сви становници и посетиоци, у суседства претежно локално становништво	Игра је по својој суштини необавезна рекреација, али се може проширити и на пројектно-оријентисане форме.	Може функционисати као фокална, флуидна и порозна пракса. Путање, укрштања и прелази обликују игру кретањем и утичу на флуидност као форму повезивања; границе и ослонци омогућавају заустављање и сусрет у простору	Друштвени аспект је основни.	Ниво повезивања је локални. Повезују се непосредни учесници и обележавају локални простори. Популарност појединих простора може међутим локалне границе.	Лудичке форме рекреације омогућавају кретање, повезивање, порозност и рањивост. Аутентичност се подразумева будући да произилази из основних мотива за присвајањем и прилагођавањем простора.
ЗДРАВ /АКТИВНИ ГРАД	Рекреација повезује дестинације и просторе на путањима, остварује се кроз мултифункционалност путања, наглашава се мешовито коришћење земљишта и објеката.	Будући да је реч о јавним просторима актери су сви становници и посетиоци града	Посвећена и необавезна рекреација	Све форме физичке активности и кретања, реализује се као флуидна рекреативна пракса којом се међусобно повезују простори града. Као фокална пракса се остварује на локацијама формалне и неформалне рекреације.	Еколошки аспект генерише интегрисање рекреације и примаран је. Друштвеност је важна за одрживост. Економско повезивање се остварује индиректно увећањем квалитета окружења	На нивоу суседства реализује се активирање локалних јавних простора за формалну и неформалну рекреацију. На градском нивоу, кроз интегрисане рекреативне путање, омогућава повезивање различитих делова структуре града	Фокус на рекреацију кретањем наглашава повезивање дестинација као основну форму.
ЗЕЛЕНИ ГРАД	Акцент је на мултифункционалности простора (еколошка и друштвена функција). Могуће је мешање активности и живота.	Локално становништво, посетиоци градова, алтернативни (еко) стилови живота	Посвећена и пројектно оријентисана рекреација	Кроз заједничку бригу о просторима природе остварује се фокална и порозна порозна рекреативна пракса, флуидну праксу омогућава формирање мултифункционалних зелених/рекреативних путања/коридора	Еколошки аспект генерише интегрисање рекреације. Друштвеност је важна за одрживост. Економско повезивање се остварује индиректно увећањем квалитета окружења.	Основни ниво повезивања је интегрисање у непосредно окружење. Везе са вишим нивоима су могуће у интервенцијама од стратшког значаја (нпр. саобраћајне и зелене мреже).	Кључне форме које интеграција рекреације омогућава су повезаност (међу просторима), порозност (природе и културе) и аутентичност (решања израстају из места).
КРЕАТИВНИ ГРАД	Концепт креативности подразумева експериментисање са различитим просторно-временским конфигурацијама рекреативних и других садржаја и простора из чега се могу створити нове вредности и синергије. Рекреација се реализује кроз мешање активности, мултифункционалност простора као и мешање живота.	Све категорије становника и туриста, зависно од специфичне урбане интервенције. Концепт креативности је по себи отворен и подразумева висок степен остварења „права на град“ хетерогених корисника. Чак и креативна класа тежи мешању, неформалним и не-елитистичким просторима рекреације.	Сви нивои - озбиљна, необавезна, пројектно оријентисана	Могуће су све форме интегративности рекреативних пракси – фокалне, флуидне и порозне.	Сви аспекти повезивања су подејнако могући и важни јер једни друге подупиру. Садржаји рекреације се интегришу као мултидимензионални и тежи се увећању економско, друштвено и еколошке вредности простора.	Зависе од нивоа интервенције. Могући су сви нивои повезивања.	Креативност подржава и ослања се на све форме повезивања: хибридно, повезаност, порозност, аутентичност и рањивост.

3.2.3. Упоредна анализа концепата развоја кроз рекреацију

Упоредном анализом се осветљавају поједине релације између концепата развоја кроз рекреацију, актера, локација/развијних ситуација, форми рекреације које интегришу у простор и могућности повезивања урбане структуре (табеле 3 и 4, ПРИЛОГ 1а-ж, слика 27)

3.2.3.1. Производња простора кроз рекреацију

1 - Проблем/циљ развоја

Концепти развоја кроз рекреацију се међусобно разликују у односу на домене рекреације човека: игру, забаву, фантазију, промену места (туризам), физичку активност, контакт са природом, креативност, посебне доживљаје. Могуће је уочити да се различити циљеви развоја градова везују за одређене домене, што се потом на специфичан начин интерпретира кроз просторне интервенције.

Усмереност на економски раст градова фаворизује забаву, фантазију и туризам. Уобичајено се остварује средствима приватног капитала (подржаног јавним сектором) услед чега и резултује провизијом прилика за рекреацију у приватном и квази-јавном простору, на профитабилним локацијама. Са друге стране, усмереност на еколошке циљеве развоја фаворизује контакт са природом и физичку активност услед чега се углавном односи на отворене просторе. Циљеви друштвеног развоја у први план стављају физичку активност, креативност и игру и усмеравају се на јавне или недовољно коришћене просторе суседства. Постоје и одређени концепти, попут града доживљаја и креативног града који се користе како би одговорили на широк спектар циљева развоја.

2- Улога рекреације у развоју простора

Улога рекреације у развоју простора је да привуче и задржи кориснике у простору и да простору обезбеди позитиван идентитет дајући му рекреативну димензију. Тај потенцијал рекреативних садржаја се користи у свим концептима услед чега се она појављује као магнет, амалгам и знак. Вишеструка инструменталност рекреације је посебно изражена у комерцијално оријентисаним концептима града забаве, фантазије, доживљаја и туризма. Разлике међу концептима у односу на проблем и циљ развоја, условљавају избор форме рекреације којима се њена улога у промени простора остварује. У односу на фазе развоја појединих типова подручја и урбаних простора рекреативни садржаји могу бити генератори, катализатори и стабилизатори развоја.

3- Актери развоја

Деловање јавног, приватног сектора, формалних и неформалних грађанских иницијатива је тешко једнозначно повезати нити са концептима развоја кроз рекреацију, нити са врстом простора, нити са локацијама. На против, упоредна анализа показује супротне тенденције. Чак и када је у одређеном концепту нека група актера примарна, нпр. у контексту града игре – грађани, јавни сектор се појављује као важан чинилац омогућавања и одржавања квалитета. У концептима здравог и зеленог града је јавни сектор носилац, али су и сви други актери важни за остварење диверзитета форми којима се омогућава одрживост развоја. У појединим концептима (попут града забаве, фантазије и туризма) јавно-приватна партнерства су доминантна форма реализације.

Три појаве је посебно важно нагласити као тенденције у развоју кроз рекреацију. Прва се односи на то да развој маргиналних простора, који је раније био готово искључиво везан за неформалне актере и грађанске иницијативе, у контексту економије доживљаја све више постаје предмет интересовања и приватног и јавног сектора. Друга се односи на повезивање неформалних актера и креативних индустрија у контексту развоја креативног града. Трећа се односи на појаву да јавни и приватни сектор не производе само стратешке, доминантне просторе већ све чешће користе субверзивне тактике како би остварили своје циљеве (Париска плажа, Најк-град).

4 - Тип урбане интервенције

Већина интервенција у анализираним концептима развоја кроз рекреацију је стратешког карактера. Нови простори рекреације се реализују кроз стратешке пројекте и остварују се у формалним оквирима економије и политике/планирања. Стратешко деловање се реализује од нивоа региона, града, преко појединих области и мрежа, до мањих локација

Међутим, поред њих постоји и други ниво производње простора рекреације као средства позитивне урбане промене који се одвија на тактичком нивоу. Он подразумева развој тактика интегрисања рекреације кроз мале инкременталне, често привремене промене простора, које начешће реализују неформални актери у јавним и маргиналним просторима. Оно што је интересантно је да урбане тактике, у контексту нових урбаних политика и економија, све више примењују и јавни и приватни сектор као средство промовисања, брендирања и означавања простора.

3.2.3.2 Карактеристике простора интегрисане рекреације

1- Врсте урбаних простора

Могу се уочити велике разлике између врста урбаних простора који се реализују кроз различите концепте развоја кроз рекреацију. Везани за партнерство јавног и приватног сектора град забаве, фантазије и туризма, а донекле и креативни град – развијају се „чврсте форме“ доминантних простора. То се остварује кроз планиране или спонтано настале зоне, четврти и кластере у које се интегришу различити рекреативни садржаји. Поред тога наведени концепти се реализују кроз изграђене објекте „перјанице“ и мега стуркutre намењене рекреацији (мултифункционалне комплексе или мултифункционални објекти).

Са друге стране, град игре, зелени и здрав града се пре свега односе на отворене просторе. У том смислу су и саме просторне интервенције „меке“ и односе се на (привремено или стално) уређивање амбијената, организацију догађаја којима се карактер простора привремено трансформише а значење инвертује, или пак уређивање мрежа креатања кроз урбани простор. У контексту креативног града и града доживљаја, реализују се у најширем спектру просторних интервенција.

Важно је нагласити да „меке интервенције“ (привремени амбијенти и организовани догађаји) постоје и у оним концептима у којима нису посебно наглашени, једино се у њима реализују као елементи „чврстих интервенција“ и унутрашњих простора. То их чини посебно важним и проширује опсег простора који се на овај начин могу привремено активирати или трансформисати.

2 - Карактер урбаних простора

Могуће је уочити да се одређени концепти примарно реализују у приватним и квази јавним просторима. То им са једне стране обезбеђује висок степен контроле и квалитета, али их истовремено чини доступним ужем кругу корисника. Интеграција рекреативних садржаја кроз концепте града забаве и фантазије, и донекле туризма и доживљаја, остварује се управо на овај начин.

Са друге стране, интегрисање прилика за рекреацију кроз здрав, зелени и град игре односи се пре свега на јавне и неактивне, напуштене и маргиналне просторе – високог степена отворености за најшири круг корисника. Концепти града доживљаја, креативног и све више града туризма (будући да тежи да укључи димензију свакодневног урбаног искуства) показују тенденцију да се реализују на свим нивоима јавности простора.

3 - Локација у граду

Рекреација се као средство развоја кроз различите концепте интегрише у следеће просторе: градске и локалне центре, мреже јавних простора, просторе природног и културног наслеђа, напуштене, неактивне, међу просторе и браунфилд локације, саобраћајна чворишта, зоне прелаза. Док се концепти који су доминантно усмерени ка економском расту градова пре свега реализују у централним градским зонама и приобалњима, усмереност на друштвене и еколошке циљеве развоја фаворизује локалне центре и маргиналне просторе у стамбеним и периферним зонама градова.

Сви концепти се преклапају у централним и приобалним зонама, док највећи степен независности од локације показују форме рекреације које се интегришу у оквиру концепта креативног града и града доживљаја, управо због тога што су иновација и неочекиваност у самој основи ових концепата (упоредни приказ свих концепата – табела 3 и 4, ПРИЛОГ 1а-ж, слика 27) .

Тиме се потврђује претпоставка да је спектар форми и локација на којима се прилике за рекреацију интегришу као средство позитивне промене простора – шири од концепта рекреације и туризма у постмодерном граду Хола и Пејца (слика 12, ПРИЛОГ 1з) који је генерисан на основу комерцијално орјентисаних концепата града забаве, фантазије и туризма. Сагледани симултано сви концепти развоја кроз рекреацију могу да обухвате врло широку територију града и тако помогну да се и кроз поједине локације, мреже, али и кроз читаве зоне интегрисањем рекреације „град држи на окупу“.

3.2.3.4. Карактеристике рекреације

1- Просторно-временске карактеристике (конфигурације рекреативних и других садржаја)

Концепти мешања рекреативних и других садржаја (мешовито коришћење, мултифункционалност, мешање живота) зависе од карактеристика примењеног концепта развоја кроз рекреацију. Они се остварују како кроз мешање на локацији, тако и кроз мултифункционалне путање. Сви примењени концепти омогућавају бар два нивоа повезивања рекреативних и других садржаја. Комерцијална орјентација подстиче диверзификацију форми мешања активности и простора, али редукују могућност мешања живота.

2- Друштвено– економске карактеристике

Ко ће користити рекреативне садржаје зависи од степена отворености просторне ситуације, а она је у великој мери одређена релацијом концепт- актери- карактер простора. Провизија интегрисане рекреације од стране приватних инвеститора ствара филтере (економске, физичке и симболичке) који сужавају опсег потенцијалних корисника (град фантазије, забаве, туризма). Са друге стране, као изразито „демократичне“ оперишу форме интегрисане рекреације које се реализују концептом града игре, здравог и зеленог града који су оријентисани на јавне и маргиналне градске просторе. Због своје инклузивности ови концепти су посебно значајни за подршку развоју нових и комплексних форми „урбаног“.

3 - Ниво посвећености рекреацији

Карактер рекреације који концепт подржава односи се на ниво посвећености рекреативним активностима (озбиљна, необавезна, пројектно оријентисана рекреација) који за последицу има и различит карактер друштвене интеракције и ниво повезивања. Концепти усмерени на економски раст (град фантазије, забаве, туризма) се пре свега односе на провизију необавезних форми рекреације. Међутим, постоје и концепти који омогућавају виши ниво посвећености и самим тим већи ниво „ друштвености“, у континуалној или пројектно дефинисаној форми . То се пре свега односи на концепте зеленог, креативног и града здравља. Иако су концепти игре и доживљаја по својој природи „необавезни“, могу се остваривати и кроз пројектно-оријентисане форме.

3.2.3.5. Интегративност рекреативних пракси

Постоје битне разлике између концепата у односу на начин на који се формирају рекреативне ситуације и интегративност рекреативних пракси које на тај начин омогућавају. Са једне стране комерцијално оријентисани концепти града забаве и фантазије доминантно су изразито фокалног карактера и усмерени на везивање за приватни и квази-јавни простор. На супрот њима, концепт здравог града доминантно подстиче флуидне рекреативне праксе и на тај начин повезивање различитих делова града кретањем. Концепт зеленог и града игре наглашава порозну праксу кроз коју се различити друштвени актери мешају окупљени око заједничког интереса. Зависно од форме реализације и актера провизије, већина концепата има потенцијал да обезбеди све три форме интегративности рекреативних пракси: фокалну, флуидну и порозну – најчешће у привременој форми.

3.2.3.6. Повезивање урбане структуре интегрисањем рекреације

1 - Аспекти повезивања

Различити концепти интегрисања рекреације у простор града омогућавају различите аспекте повезивања. Градови забаве, фантазије, туризма и доживљаја омогућавају рекреативно коришћење које доприноси економској интеграцији простора. Концепт зеленог и активног града наглашавају еколошку интеграцију, а град игре друштвену. Већина концепата омогућава и одређену форму секундарног повезивања, најчешће друштвеног. Највиши степен полидимензионалности у односу на аспекте повезивања пружа концепт креативног града. Због свега реченог, пожељно је у циљу вишег степена одрживости развоја простора, комбиновати различите концепте и на тај начин омогућити истовремено економску, еколошку и друштвену повезаност простора интегрисане рекреације.

2 - Ниво повезивања

Концепти развоја кроз рекреацију се веома разликују у односу на ниво повезивања који омогућавају. Док су концепти који су вођени економским растом и промовисањем градова као атрактивних за туристе и високообразоване и креативне становнике усмерени на више нивое повезивања (глобално, регионално...), град игре, здравља и зелени град су везани за повезивање са непосредним окружењем.

Фокус на само више или само ниже нивое повезивања може узроковати проблеме. У првом случају проблем се јавља услед изостанка веза са непосредним окружењем. Подручја забаве, „туристички мехурови“ и елитни простори забаве, културе и спорта у тим случајевима се доживљавају као простори сегрегације и доприносе формирању урбаних фрагмената. Са друге стране, фокус на само локално повезивање може умањити виталност и одрживост ових простора, уколико зависе само од ентузијазма локалних актера. Важно је препознати стратешки значај локалних простора на нивоу града и обезбедити им адекватну институционалну подршку.

3 - Карактер повезивања

Док аспекти и нивои повезивања говоре о релацијском капацитету, карактер повезивања се односи на начин на који интегрисање рекреативних садржаја у простор града доприноси повезивању урбане структуре. Реч је о остваривању квалитета простора којима се доприноси виталности града а који су теоријом интегралног урбанизма Нан Елин (Elin, 2006) препознати као хибридна,

повезаност, порозност, рањивост и аутентичност.

Интеграција садржаја рекреације у урбани простор кроз концепте креативног града, града игре и туристичког града, може остваривати све квалитете интегралног урбанизма, будући да се заснивају на реалности (аутентичност), фаворизује друштвену порозност, омогућава згушњавање и мешање садржаја (хибридност), подржава кретање (повезивање) и уважава процесност развоја (рањивост). Комерцијални концепти (град забаве и фантазије) са друге стране максимизирају квалитет хибридности а минимизирају аутентичност и порозност. Активни град, наглашавајући физичко кретање, у први план ставља повезаност као форму којом се омогућава повезивање урбаних фрагмената у градском простору. Специфична форма порозности – кроз успостављање нових релација природе и културе као и друштвене порозности у реализацији тог циља, карактерише интегрисање рекреативних садржаја у урбани простор кроз концепт зеленог града.

3. 3. Интегрисана рекреација као фактор повезивања урбане структуре: могућности и ограничења развоја кроз рекреацију

Начине на који се развој кроз рекреацију може реализовати у простору града као и могућности и ограничења које пружа у повезивању урбане структуре сумираћемо и дискутовати у овом делу рада кроз: а) сагледавање просторних форми и нивоа развоја кроз рекреацију, б) разматрање пејзажа интегрисане рекреације и дефинисање приоритетних области за развој кроз рекреацију, као и в) сагледавање актера провизије као фактора обликовања могућности повезивања урбане структуре интегрисањем рекреативних садржаја у урбани простор.

3.3.1. Просторне форме и нивои развоја кроз рекреацију

На основу претходне анализе карактеристика појединачних концепата развоја града кроз рекреацију као и њиховог узајамног поређења, може се закључити да се интегрисањем прилика за рекреацију може доприносити развоју града кроз повезивање његове структуре на свим просторним нивоима (табела 5). Развој кроз рекреацију је могућ на нивоу појединачних локација, различитих мрежа, градских области, дистрикта и кластера. Такође су идентификовани и примери локалног развоја на нивоу града, али и препознавања да је развој рекреације важан за позиционирање градова у оквиру ширих стратегија развоја. Развој на различитим нивоима се остварује различитим просторним формама које се крећу од привременог организовања и уређивања простора, преко изградње објеката и

уређивања мрежа, планског издвајања посебних градских области па све до уграђивања идеје о рекреацији као средству развоја у локалне и шире стратегије и развојне стратешке пројекте.

Ово је важан закључак јер препознавање широког спектра урбаних интервенција указује на могућност диферентованог приступа развоју, не само на различитим локацијама у граду, већ и у односу на различите специфичне развојне потенцијале појединих градова. Будући да се развојни контекст градова Србије битно другачији од развијених земаља, овим се указује на могућност да се развој кроз рекреацију на адекватан начин може реализовати и у нашој земљи.

Табела 5 - Ниво и форме развоја интегрисањем рекреације у урбани простор у развијеним земљама

Ниво развоја интегрисањем рекреације у урбани простор (ИР)	Карактеристички примери
Развој града као део ширих стратегија (регионални, национални, наднационални ниво) <ul style="list-style-type: none"> Наднационалне стратегије Националне стратегије Регионалне стратегије 	<ul style="list-style-type: none"> Нордијске земље – заједнички оквир развоја кроз економије доживљаја Данска – национална оријентација – економија доживљаја Шведска – национална еколошка оријентација – Symbio city Холандија – национална оријентација – креативне индустрије Гурска област – постиндустријска регенерација региона
Локални ниво развој града: <ol style="list-style-type: none"> Општа стратегија Развојни стратешки пројекти Велики догађаји: Престонице културе, Универзијада, Олимпијске игре,... 	<ul style="list-style-type: none"> Копенхаген – култура и рекреација носиоци развоја, квалитет града као компаративна предност Роттердам – регенерација кроз рекреацију и културу и велике догађаје Берлин – социјални развој кроз рекреацију (подржано националним програмима) Барселона – развој кроз туризам и велике догађаје Шефилд- развој кроз спорт и велике догађаје Манчестер – развој кроз културу и велике догађаје Plymouth – субрегионални центар трговине и забаве – развој кластера културе и рекреације у центру и приобаљу Zoetermeer: „The City of Leisure“: 5 великих рекреативних атракција : унутрашње скијалиште, голф, центар спортова на отвореном, активности на води, мултифункционални центар забаве и активности на леду
Развој градске области, дистрикти, кластери <ol style="list-style-type: none"> Туристички дистрикти Дистрикти забаве (CED) и зоне забаве Дистрикти доколице (CRD) Четврти културе/креативности -планиране – спонтано формиране Дистрикти унапређења пословања (БИД) Градска стамбена суседства 	<ul style="list-style-type: none"> Дистрикти забаве, доколице, туристички дистрикти: Louisville’s Fourth Street Live; Зоне забаве: Seattle Pioneer Square, North Water Street, Milwaukee Rittenhouse Square Филаделфија, Chicago Rush Street, Baltimore Fells Point, Los Angeles Hollywood and Sunset Boulevards Четврти културе/креативности: Кварт музеја у Бечу, Роттердаму, Харгу; епицентри популарне рекреације: Temple Bar у Даблину, Westergas fabriek у Амстердаму, Writte de Withstraat у Роттердаму, Psiri у Атини i Ladadika у Солуну; Приобални центри: South Bank London, Форум културе у Барселони, Абандоибара у Билбау
Развој мреже <ol style="list-style-type: none"> Саобраћајне мреже: чворишта и токови Зелене/плаве мреже Мреже јавних друштвених простора 	<ul style="list-style-type: none"> Саобраћајне мреже: а) мултифункционални чворови: Берлин -железница, Париз- аеродром; Ђенова, Роттердам –лука Зелене/плаве мреже : Париска плажа + социотопи Стокхолм... Мреже јавних друштвених простора: Лондонска приобална променада, Пешачке зоне Копенхаген...
Развој појединачне локације (велике и мале) <ol style="list-style-type: none"> Урбана дестинација забаве (УЕД) Трговина и услуге: шопинг молови и појединачне локације Производња Пост -Индустријски браунфилди Напуштени простори 	<ul style="list-style-type: none"> Урбана дестинација забаве (УЕД): УЕД : SonyMetreon San Francisco, Bayou Place Houston, Universal CityWalk Los Angeles, Sony centar – Берлин Шопинг молови: Westend City Center-Budapest, Centro Oberhausen, Kinopolis, Брисел, Denver Pavillions, Denver Colorado, Desert Passage, Las Vegas Појединачни објекти: Planet Hollywood, Hard rock café, Rainforest Cafe Пост-инд. браунфилди: Don riverfront, Toronto, Дуизбург... Производња: Фолксваген индустријски комплекси у Дрездену и Волфсбургу Напуштени простори: Depford Creek, London, Uk

Симултана анализа форми интегрисане рекреације које остварују различити концепти развоја показује висок степен комплексности. Она је омогућена разноврсношћу простора са једне (а) четврти, зоне, кластери; б) мега пројекти и комплекси, в) појединачни објекти, г) мреже, д) уређени амбијенти, њ) организовани

догађаји) као и диверзитетом односа које рекреативни садржаји успостављају са другим садржајима (а) доминантна једна рекреативна функција, б) мешавина рекреативних, в) мешавина рекреативних и нерекреативних функција). Овај налаз условљава другачији приступ дефинисању простора рекреације којим би се омогућило обухватање сложености форми и односа (табела 8 у Поглављу 4)

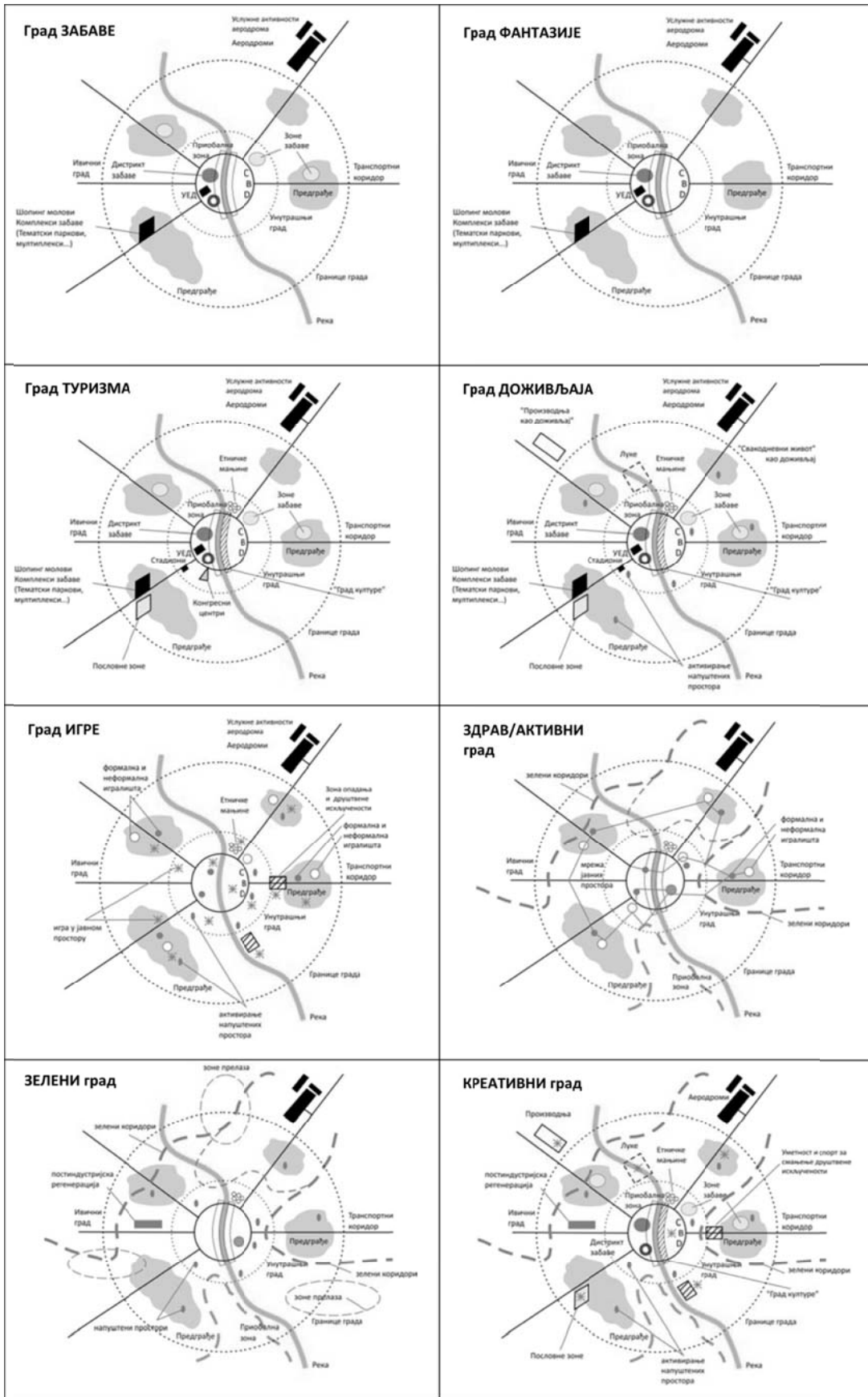
Истовремено идентификација различитих нивоа урбаних интервенција развоја кроз рекреацију, указује на могућност постојања подједнако широког спектра области деловања у усмеравању развоја града. Важну улогу у том смислу могу имати и урбано планирање, управљање и урбани дизајн, али и грађанске иницијативе присвајања простора усмерене на унапређење квалитета живота.

3.3.2. Пејзаж интегрисане рекреације и приоритетне области/локације за развој кроз рекреацију

Иницијално мапирање локација и идентификација форми интегрисане рекреације у различитим концептима развоја града показује да интегрисана рекреација поседује сопствену логику везивања за простор која прати развојне потребе града. У том смислу она:

- „Осваја и активира“ простор (делује као магнет) – кроз стратегије регенерације (центра, приобаља, браунфилда...) или тактике привременог присвајања простора
- „Додаје вредност“ простору (функционалну, амбијенталну и делује као амалгам) – различитим основним функцијама (пословање, трговина, едукација, заштита наслеђа, инфраструктура...)
- „Преиспитује“ простор (означавањем) кроз тактике привременог присвајања

Чинећи то она креира сопствени пејзаж (слика 28 и ПРИЛОГ 1 а-ж) и увећава диверзитет форми/ситуација рекреације у урбаном простору. Пејзаж интегрисане рекреације као средства урбаног развоја се састоји и од чврстих (изграђених) и меких (амбијент и организација активности) форми егзистенције рекреације у урбаном простору. На тај начин се потврђује иницијална претпоставка да интегрисана рекреација поседује сопствену просторност која представља допуну самосталној рекреацији. Различити концепти развоја града остварују различиту територијализацију и форме интегрисане рекреације и тако пружају могућности за различите интегративне рекреативне праксе. Услед тога укључење рекреације у различите процесе производње простора кроз различите концепте развоја увећава просторне могућности за рекреацију тако што диверзификује форме и локације рекреације и повећава њену учесталост у простору града. Увећавајући просторне шансе за интегративну рекреативну праксу, доприноси повезивању урбане структуре.

Слика 28 – Мапирање територијализације концепата развоја градова кроз рекреацију

Истовремено, пејзаж интегрисане рекреације је несводив на централне градске зоне које су из перспективе економског раста сагледаване као кључно место коришћења рекреације као средства развоја (кроз концепте града забаве и фантазије). Уважавање других (социјалних, еколошких, културних) димензија развоја, као и различитих процеса друштвене производње простора, доводи до тога да се као простори интегрисане рекреације препознају и неки други градски простори (напуштени, неискоришћени, локални јавни простори...). То условљава потребу за допуном Модела туризма и рекреације у постмодерном граду Хола и Пејца (слика 12 и ПРИЛОГ 1з) који је био заснован на концептима интегрисане рекреације усмереним на економски раст.

Узимајући све то у обзир, на основу истраживања се могу издвојити четири групе простора од посебног значаја за развој кроз рекреацију на основу преклапања интереса, могућности да се кроз рекреацију очувају вредности или анимирају неактивни простори.

а) Градски и локални центри

Прву групу приоритета за развој кроз рекреацију чине простори у којима је могућ развој свих анализираних концепата интегрисане рекреације. Централне зоне града (укључујући и нове центре у приобаљу) се могу издвојити као локације у којима се преплићу и укрштају различите основе интегрисања прилика за рекреацију у градски простор. У овим областима се рекреација развија кроз све концепте, као и од стране свих формалних и неформалних актера производње простора. Због тога је од кључне важности усклађивање интереса у простору и остварење диверзитета могућности које се пружају што ширем кругу рекреативних корисника, како би и ефекти повезивања кроз рекреацију били што већи. Од посебног значаја је реализација рекреативне димензије јавних простора као и порозности између приватних и јавних простора. У овим просторима је важно кроз реализацију различитих концептата интегрисања рекреације комбиновати флуидне, фокалне и порозне праксе и тако обезбедити коришћење од стране штирег спектра корисника. То се омогућава подстицајем и усклађивањем активности сва три актера / процеса производње простора (НУП, НУЕ, ПП). Простор тако постаје вишеструко повезан – по различитим аспектима, нивоима и карактеру. На тај начин се обезбеђује функционална и економска виталност, простор се означава као место заједништва, као „центар“ у коме се и поред потенцијалних конфликта остварује права на град.

б) Маргинални простори

Другу групу приоритетних простора чине они простори којима управо интегрисање рекреативних садржаја покреће развој. Реч је о разним врстама неактивних, напуштених и међупростора. Ове просторе, кроз концепте града игре и зеленог града, активирају углавном неформални актери. То су маргинални простори који се не налазе у фокусу актера који производе доминантне дискурсе и физичке просторе – тржишта и државе. Они су везани за актере који су истовремено и произвођачи (присвајачи) и корисници ових простора. Ови актери их формирају као нове фокалне просторе сусрета и окупљања. Као форма развоја „одоздо на горе“ ови простори се кроз реализацију различитих рекреативних ситуација развијају као аутентични и порозни, али показују и висок степен рањивости. Због тога њихов дугорочни развој подразумева и стварање одређених форми подршке актерима развоја, као и трагање за адекватним облицима повезивања са формалним системом планирања. Поред наведених концепата града игре и зеленог града, важно је препознати да и други концепти могу омогућити ову врсту развоја. То се пре свега односи на креативни град и град доживљаја. У условима нових економија знака и доживљаја комерцијални сектор све више користи алтернативне урбане тактике у остваривању својих циљева и на тај начин омогућава истовремено остварење економских и друштвених користи. Ове тенденције је важно препознати и подржати у усмеравању урбаног развоја.

в) Урбане мреже

Трећу групу простора од приоритетног значаја за развој кроз рекреацију чине урбане мреже – зелене и саобраћајне. Интегрисање прилика за рекреацију у ове мреже, кроз концепте зеленог и здраво/активног рада, омогућава реализацију флуидних рекреативних пракси којима се кроз различите форме рекреације кретањем, врши повезивање различитих фрагмената урбане структуре. Будући да је овде пре свега реч о јавним просторима – кључни актер у реализацији је јавни сектор. Међутим, од посебног значаја за одрживост и полидимензионалну повезаност јесте и ангажман локалног становништва који ове мреже може да препозна, одржава и унапређује као важан фактор изражавања „права на град“.

г) „Зоне прелаза“

Четврту групу простора чине „зоне прелаза“ у којима интегрисање рекреативних садржаја обезбеђује порозност граница између компоненти урбане структуре. Могуће

је издвојити две основне ситуације у којима интегрисани рекреативни садржаји остварују ову улогу. Прва се односи на друштвену порозност и активирање простора између јавног и приватног простора, односно различитих урбаних суседстава. Град игре, креативни град и град (урбаног) туризма сваки на свој начин подржавају превазилажење друштвених граница и могу се комбиновати као принципи окупљања у рекреацији. Друга врста простора „прелаза“ односи се на интегрисање рекреативних садржаја као средства афирмације природних и створених вредности у простору. Концепти зеленог, креативног, града урбаног туризма, као и града фантазије и забаве могу повезујући различите димензије рекреације (забаву, едукацију, опуштање...) кроз активности или тематизоване амбијенте приближити ове вредности широком кругу становника и посетилаца града.

3.3.3. Актери провизије као фактори обликовања могућности повезивања урбане структуре интегрисањем рекреације

Могућности повезивања урбане структуре интеграцијом рекреативних садржаја у урбани простор се у одређеној мери разликују у односу на актере провизије. Приватни и јавни сектор обезбеђује стабилнију провизију садржаја рекреације будући да има економски и политички интерес и капацитет за континуално привлачење корисника у простор. Чак и када реализују привремене „меке форме“ интегрисања рекреације у простор, ови актери обезбеђује виши ниво присуства и разноврсније форме рекреације. У условима економије знака и доживљаја, као и у контексту нових урбаних политика, тежи се иновацији и разноврсности које представљају основ атрактивности.

Међутим, истраживањем је показано да су за повезивање урбане структуре важни не само формални већ и неформални актери производње простора кроз рекреацију. Нестабилност и краткотрајност провизије рекреације коју пружају неформални актери представља и најосетљивију тачку овог модалитета интегрисања прилика за рекреацију у урбани простор. Међутим, њихово краткотрајно и инкрементално присуство у простору града не треба занемарити будући да управо ове форме осветљавају нове могућности интерпретације потенцијала простора и могу представљати полигон за тестирање алтернатива дугорочних визија развоја појединих урбаних подручја.

Битно је такође уочити да није могуће успоставити прецизне обрасце понашања актера у производњи интегрисане рекреације (ИР). Док су одређене форме

укључивања ситуација рекреације у простор града везиване за тактике субверзије и производњу од стране цивилног друштва, данас се „субверзивне“ тактике користе и од стране јавног и приватног сектора. Истовремено, док су у ранијим периодима развоја кроз рекреацију различите развојене ситуације (попут регенерације центра града) биле везане за специфичне актере и подржавале одређене форме развоја кроз рекреацију дајући примат одређеној вредности (економској), данас постоји тенденција јачања друштвених и еколошких димензија вредности простора. Услед тога се и односи међу актерима усложњавају у производњи простора и сагледавању рекреације као средства развоја.

На крају је важно нагласити да се виши степен повезивања урбане структуре може остварити комбиновањем различитих концепата ИП што подразумева подстицај различитих актера да интегришу прилике за рекреацију у урбани простор на усклађен начин. На тај начин је могуће превазићи ограничења сваког појединачног концепта, интереса и начина деловања актера, што је од посебног значаја у градским и локалним центрима као кључним местима изражавања, често конфликтних „права на град“.

.....

Афирмисана пракса у развијеним земљама отвара ново поље за преиспитивање могућности усмеравања развоја градова Србије. Иако је материјална и економска ресурсна основа градова Србије битно различита у односу на развијене земље, претпоставка је да усвајањем нових културних образаца и повећањем квалитета живота, чији је рекреација саставни део, могуће допринети развоју градова Србије. У наредном поглављу се пажња усмерава на услове и карактеристике развоја градова Србије и преиспитује се постојећи концепт рекреације у урбаном планирању, управљању и дизајну, како би се утврдиле могућности и дефинисали предуслови за активирање рекреације као средства развоја наших градова.

4. 0. КОНЦЕПТ ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ У УСЛОВИМА РАЗВОЈА ГРАДОВА СРБИЈЕ

На основу теоретског дефинисања рекреације као интегративног урбаног садржаја и резултата истраживања феномена интегрисане рекреације, у овом поглављу се утврђују специфични услови и карактеристике развоја градова Србије, критички разматра постојећи приступ развоја рекреације у граду и успостављају нове вредносне и садржајне основе интеграције рекреације у урбани развој. Полазећи од новог концепта интегрисане рекреације, а у складу са специфичностима услова развоја градова Србије, у другом делу поглавља се дефинише структурни модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације. Трећи део поглавља разматра могућности операционализације концепта интегрисане рекреације за урбани дизајн, планирање и управљање. На крају се формулишу претпоставке за примену концепта интегрисане рекреације у развоју градова Србије.

4. 1. Редeфинисање концепта рекреације у урбаном развоју Србије

4.1.1. Услови и карактеристике развоја градова Србије

4.1.1.1 Услови развоја градова Србије

Услови у којима се развијају градови Србије су обликовани на више нивоа. На глобалном, цивилизацијском нивоу их одређују општи трендови економског, културног и политичког развоја (нпр. економске, политичке, климатске промене, технолошки развој, пораст мобилности људи, робе и информација,..). Овде је реч је о силама и процесима који обликују понашање актера у развоју градова релативно независно од националног и локалног контекста, и омогућавају „хоризонтално“ умрежавање у различитим доменима. Иако се ови процеси развијају као општи, они се увек специфично манифестују и реализују у конкретној средини, на начин који је у одређеној мери обликован социо-економским, политичким и културним контекстом¹²⁵. Због тога је важно бити опрезан при процени у којој мери могућности развоја градова Србије кореспондирају одредницама контекста развоја градова развијених земаља.

На следећем нивоу, услове под којима се развијају градови у Србији обликује и чињеница да је Србија европска земаља и да се налази у процесу придруживања Европској унији. Градови Србије поседују карактеристике Европског града, што

упућује да се и могућности њиховог развоја сагледавају узимајући у обзир ове специфичности (компактни градови, историјски центри, културно наслеђе...). Са друге стране се, као припрема за деловање унутар Европског оквира развоја, политике градова на националном и локалном нивоу све више обликују узимајући у обзир Европске конвенције и легислативу. Важан корак ка томе учињен је интегрисањем проблематике градова као носиоца развоја у актуелни Просторни план Републике Србије. Расте свест о томе да је неопходно „*да се питања развоја градова ставе на виши ниво и разматрају у контексту укупног просторног развоја земље. Јер, развој градова је и стратешко питање развоја једне земље, а проблеми са којима се они суочавају истовремено су и развојни проблеми земље*“ (Бајић-Брковић, 2010: 14).

Могућности развоја градова Србије одређују и услови ширих пост-социјалистичких трансформација друштва које се дефинишу као „*скуп процедура које обухватају три основна процеса: демократизацију (политички преображај), приватизацију (економски преображај) и модернизацију (структурни преображај)*“ (Вујовић, 2008:312). Реч је о економској, друштвеној и политичкој транзицији из социјалистичких у капиталистичке друштвене односе, као и из ауторитарних у демократске системе. Пост-социјалистички градови се суочавају са специфичним скупом проблема и појава, услед специфичног институционалног и просторног наслеђа. Социјалистичке урбане политике је карактерисала доминација колективне потрошње у условима ауторитарних режима и тоталитарне моћи политичке елите. У таквим условима није дошло до развоја свести о „*праву на град*“ као сегменту грађанских права¹²⁶. Предуслов да се то оствари је деконструкција ауторитарних принципа и увођење рационалног управљања. Препрека томе су „*слаба држава*“ као и неолиберално глобално окружење (Петровић, 2009) .

Градови Србије се развијају у условима закаснеле, одложене транзиције¹²⁷. Њу карактерише деконструкција наслеђа институција социјализма и реструктурирање урбане економије ка постиндустријском типу и постфордистичким принципима (Петровић, 2009). У последњој деценији двадесетог века друштво у Србији је било у великој кризи чији се ефекти осећају и данас. Дошло је до урушавања система хуманих и културних вредности, услед чега социолози указују на појаву „*разарања друштва*“ (Вујовић, 2008; Спасић, 2010)¹²⁸ и развоја „*дивљег друштва*“ (Пешић, 2012). Све то заједно производи услове неповерења у институције тржишта и демократије, што за последицу има закоченост и/или „*дивљи*“ развој градова Србије.

Пост-социјалистичка трансформација Србије се сагледава у знаку кризе, стагнације и спорих промена. Привредни развој карактерише висока стопа незапослености (износи 30,4% у 2012.г према Извештају о регионалном развоју Србије 2012), успоравање привредног раста, ниска продуктивност привреде, низак ниво иновационе активности, висок спољно - трговински дефицит, лоша образовна структура становништва. Сви ови проблеми проистичу из недовољно конкурентне привреде, нетрансформисане постојеће привредне структуре, спорости транзиционог процеса у приватизацији, реструктурирању, реорганизацији и приватизацији јавних предузећа. (ППРС 2010; Vujošević, 2010). Последица тога је да је развијеност Србије 35% од просека ЕУ (БДП/становнику по куповној моћи). Најразвијенији је Београдски регион чија је развијеност 60% просека ЕУ, а регион Јужне и Источне Србије представља најнеразвијенији региону ЕУ (22%). (Извештај о регионалном развоју Србије 2013).

Посебан развојни проблем Србије представљају неповољни демографски трендови. У Србији је број становника у сталном опадању. У последњој деценији је овај број смањен за 5%, а демографска девастација је захватила више од 50% општина. Депопулација и миграције су различите на територији државе - тренд миграционих токова се одвија од села ка градовима и од мањих ка већим градским центрима. Мигрира посебно младо, радно способно и образовано становништво које чини највећи проценат незапослених (13%). Посебан проблем представља то што је Србија међу водећим земљама на свету по броју висококвалификованих кадрова који су напустили своју земљу. Све то значајно умањује хумане основе за развој градова и села у Србији. (Извештају о регионалном развоју Србије 2012)

Разматрајући друштвене услове развоја, социолози указују да се у Србији успоставља „политички капитализам“. Он настаје тако што је, после слома социјалистичког система, у институционалном вакууму нова-стара државна елита искористила прилику да преузме управу над корпусом некадашње самоуправне друштвене својине и над могућностима за вантржишно стицање добити (Антонић, 2000:354, навод у Вујовић, 2008). Сходно томе, иако се очекивало да ће пост-петооктобарске промене усмерити Србију ка изградњи грађанске државе са владавином права, то још увек није остварено (Петовар, 2004)¹²⁹ .

Управљање просторним развојем у градовима Србије одвија се у условима које карактеришу са једне стране декларативно опредељење државе за европске

интеграције, развијен локални и регионални идентитет у управљачким и привредним структурама, као и ретки примери добре праксе локалне самоуправе. Са друге стране карактерише га непоштовање и неспровођење закона, стратегија и планова; велике разлике у развијености појединих делова Србије, недовољан организацијски и управљачки капацитет институција, као и одсуство уређених и комплетних информација о простору, присуство монопола у јавном и приватном сектору...(Никезић, 2010).

Планирање у Србији се одвија унутар формалног система планова дефинисаног Законом о планирању и грађењу који је и усмерен на физичко планирање, одређивање намене површћина, облика изградње и контролу развоја (Лазаревић Бајец, 2004). Њихов садржај, методологија и процедуре су у раскорак са диверзитетом развијености Србије, као и са процесима децентрализације и уважавања специфичних интереса као покретача развоја. Поред тога, планови су неприлагођени новим могућностима локалних самоуправа (Никезић, 2010). Неформално, стратешко планирање је тек у развоју и подстакнуто је деловањем међународних институција (нпр. GIZ, UN HABITAT).

Усмеравање развоја ван формалног просторног планирања је могуће индиректно нпр. кроз Закон о локалној самоуправи, којим се на локалном нивоу дефинишу мере, стратегије и планирање буџета. Међутим, иако је у претходном периоду тежња била ка јачању локалних самоуправа, савремене политичке тенденције се поново усмеравају ка јачању централне власти. Тиме се још више доводи у питање могућност обликовања развоја градова у складу са специфичностима локалних карактеристика и потреба градова.

На крају желимо да нагласимо да оно што повезује и уоквирује све претходно наведене одреднице у којима се градови Србије развијају – јесте неизвесност. Она се односи на услове које са једне стране одређује унутрашња друштвена транзиција (плурализам актера и прелаз на тржишну економију) као и на све већа зависност развоја градова од спољних глобалних утицаја (Лазаревић- Бајец & Ралевић, 1996). Иако се може рећи да је *„по природи ствари социо - економска основа развоја сразмерно променљива категорија чији се ток ретко кад може предвидети“* (Никезић, 1996: 30), те да је проблематика развоја градова у условима неизвесности универзално присутна – у Србији је она од пресудног значаја. Разматрајући овај проблем З. Никезић упућује на важност ослањања на конкретне активности повезивања актуелних и стварно

испољених интереса и исказаних потреба. Сугерише на важност да се у условима неизвесности развој концентрише на активности које се „ослањају на непосредно побољшање услова живота, квалитете средине, а које су неприкосновено прихватљиве, релативно краткорочне и без последица по стратегијске одлуке које ће се можда доносити у неком наредном периоду.“ (Никезић, 1996: 30). У основи оваквог приступа развоју („корак по корак“) је настојање да се доврше и доведу до највишег нивоа већ започети и проверено прихватљиви процеси. На тај начин је могуће да се не само искористи постојећа иницијатива и богатство градова, већ и да се успостави солидна основа (финансијска и психолошка) за будући развој.

Због тога је, у условима кризе, неизвесности, ретких ресурса и комплексног транзиционог окружења, потребно конципирати модалитете развоја који се прилагођавају наведеним ограничењима. Истовремено, потребно их је обликовати тако да могу прихватити брзе промене околности и нове развојне шансе. Прилагођавање методологије планирања, управљања и дизајна онима које су у употреби у земљама ЕУ (или другим западним земљама) само је један од аспеката проблема. У условима закочености и неизвесности урбаног развоја сматрамо да је од кључног значаја препознавати сопствене вредности и снаге, као и значај постојећих иницијатива, и на њима градити довољно отворене концепте усмеравања развоја.

4.1.1.2 Карактеристике развоја градова Србије

Развој територије Србије карактерише растућа концентрација становништва и привреде у градовима. Више од половине становништва (4,3 милиона) живи у градовима а територија градова чини 24% територије државе¹³⁰. У градовима ради 71% запослених у Србији и послује 77% предузећа. Градови располажу са 81% капитала и остварују 81% укупног прихода, 77% добити али и 87% губитка српске привреде. Према уделу градског становништва Србија (56%) је слабије урбанизован простор у односу на Европу, али је по степену урбанизованости на нивоу држава Југоисточне Европе. (ППРС 2010; Извештај о регионалном развоју Србије 2012)

Градове Србије карактеришу велике разлике према просторној и демографској величини, физичким карактеристикама, разноврсности функција и величини поља утицаја (Гошић & Крунић, 2005)¹³¹. У структури мреже градова се издваја Београд као главни и највећи град у Србији и једини у рангу метрополитенског подручја (МЕГА 3). Он има највећи број становника (око 1,5 милион), заузима највећу површину и поседује најсложенију урбану структуру. Према Просторном плану Републике Србије

следећу групу чине градови Нови Сад и Ниш као градови међународног значаја (популације преко 250 000ст). Осталих 16 градова су од државног значаја (популација између 100 000- 250 000ст) а 5 градова чине регионални центри (између 50 000 и 100 000 становника).

У Србији се градови међусобно разликују и у односу на (регионалне) културне специфичности и ниво развијености урбане културе (Војводина и централна Србија). Регионална различитост урбаних насеља настаје услед различитих природних, историјских и културних утицаја у формирању насеља. Ови утицаји се одражавају на функционално-физичку структуру, али и на специфичан однос према урбаном простору и начину живота. Према начину настанка и карактеристикама структуре Којић (Којић, 1940) диференцира наша урбана насеља на турске градове и нове градове са изразитом урбанистичком композицијом¹³². Без обзира на порекло и тип све градове Србије данас карактеришу слични проблеми у урбаној структури: субурбанизација, угроженост природних и културних вредности, стихијска и бесправна градња, радне зоне у трансформацији и угроженост јавних простора. (Живковић & Васиљевић, 2009; Бајић Брковић, 2009)

Градови Србије се развијају у условима изразите регионалне неравнотеже и поларизације. Регионалну развијеност карактерише подела на развијени север (Београдски и регион Војводине) и недовољно развијени југ (Региони Шумадије и Западне Србије; Јужне и Источне Србије, као и Регион Косова и Метохије)¹³³. Београдски и регион Војводине остварују 67% БДП Србије, а Београд има 3 пута већи БДП од најнеразвијенијег региона Јужне и Источне Србије. Регионалне разлике се огледају и у нивоима развијености градова – стопа незапослености је 3,7 пута већа у Новом Пазару него у Београду, разлика у просечној заради је 1,6:1 у Београду у односу на Лозницу (Уредба о развијености региона, 2014) .

Разлике у развијености се делимично јављају и у односу на величине насеља. Иако у просторно - функционалној организацији мреже урбаних централних насеља доминирају средња и мала градска насеља, њих карактерише значајно мањи ниво развијености у односу на велике градове.¹³⁴

Развојни проблеми са којима се градови Србије данас суочавају су бројни, а Бајић Брковић (Бајић Брковић, 2010) их дели у две групе. У првој групи су проблеми стања урбаног капитала, недовољно контролисани и усмеравани процеси урбанизације и просторна неравнотежа, субурбанизација, синдром „слободног

стрелца“ као резултат слабе просторне и функционалне интегрисаности градова и одсуства њихове функционалне комплементарности, неразвијена конкурентност, недовољна афирмација и коришћење сопствених компаративних предности, непознавање и невољност прихватања доктрине одрживости. Са друге стране, постоје заједнички проблеми већине градова као што су: угроженост природних и културних вредности, угроженост еколошког природног и урбаног окружења и заштићених зона, нехигијенска градска подручја, неусклађеност саобраћајне мреже, намене земљишта и изграђености, одсуство стандарда, јасне улоге планирања и поштовања планских решења, као и одсуство мера заштите од непогода.

Погодности и потенцијали за развој градова Србије су такође бројни и чине их: разноврсност ресурса и наслеђа, мултифункционалност урбане матрице, просторни капацитети за изградњу и обнову, локалне иницијативе и локална свест... (Бајић Брковић, 2009). Србија има релативно повољну мрежу, сложен и динамичан систем урбаних насеља, што представља добру основу за будући просторни развој (Тошић & Крунић, 2005). Најдинамичнији и најзначајнији урбани центри су Београд, Нови Сад, Крагујевац и Ниш, који се могу сагледавати као носиоци просторно интегрисаног и одрживог економског социјалног и еколошког развоја како својих метрополитетских подручја тако и Србије у целини. Такође се оцењује да постоји релативно повољни просторни распоред градова средње величине који могу преузети улогу центара региона или група насеља (ППРС 2010).

Активирањем потенцијала би се омогућило да градови не буду носиоци само сопственог развоја већ и да покрену развој на ширем нивоу. Да би градови преузели улогу покретача развоја претпоставка је да постоји урбани капитал у квантитативном и квалитативном смислу, као и одговарајући развојни капацитет градова. Урбани капитал се повезује са просторном дистрибуцијом, величином, снагом и структуром мреже насеља док се развојни капацитет односи на снагу локалних ресурса и потенцијале који се могу активирати (Бајић Брковић, 2010:20). Сматра се да већина градова поседује неопходан капацитет који представља развојну снагу и могућност за развој. Величина тог капацитета је различита и већа је у већим градовима и центрима. Истовремено су и проблеми у великим градовима бројнији, већи и сложенији, па су за њихово решавање потребна и већа улагања и ресурси.

Проблем је међутим то што се у градовима често не препознају компаративне предности којима располажу, као ни могућности активирања алтернативних ресурса

и развојних праваца. Савремене компаративне предности градова данас чине не само материјалне основе, већ и култура и квалитет живота којима се привлаче становници, посетиоци и инвестиције. Због тога је важно трагање за развојним ресурсима градова Србије потребно проширити и на ова нова поља. (Бајић- Брковић, 2010). Иако се општи ниво развијености и култура градова развијених земаља и Србије не могу директно поредити, сматрамо да питање квалитета живота заслужује пажњу у сагледавању могућности будућег развоја градова Србије.

4.1.1.3 Квалитет живота у градовима Србије

Као подршка усмеравању развоја, у Европској унији се квалитет живота континуално мери кроз индикаторе који се односе на: материјалне услове живота, продуктивност, здравље, едукацију, рекреацију и друштвене интеракције, економску и физичку безбедност, управљање и права, природно и животно окружење и укупни доживљај живота. Домен рекреације се сагледава као важан будући да има значајан утицај на субјективно благостање, осећај среће и задовољство животом. Препознаје се и његов допринос у остварењу друштвених интеракција које конституишу „социјални капитал“ индивидуа и друштва у целини (Eurostat, 2013).

Поред истраживања квалитета живота у градовима и насељима чланица у оквиру Европске уније се спроводе и истраживања квалитета живота у земљама проширења. Србија је била обухваћена једним оваквим истраживањем 2013. године (Eurofound, 2013). Поред уобичајених економских параметара (БДП), мерено је и субјективно благостање људи кроз три мере: задовољство животом, срећу и оптимизам на скали од 1-10. Резултати истраживања су показали да у просеку људи у Србији задовољство животом оцењују са 6,3 што је далеко испод европског просека (7,1). Срећа грађана Србије је оцењена (7,1) приближно европском просеку (7,4) што се објашњава компензацијом кроз породични живот којим су грађани чак задовољнији од просека у ЕУ. Изражен је проблем менталног благостања који је најнижи у Европи, висок степен незадовољства животним стандардом, као и највећи проценат становништва који доживљава сукоб на релацији посао-приватни живот. Србија се такође налази у трећини земаља које имају највећи проблем сиромаштва, као и релативно мали ниво поверења у све државне институције. Степен политичког и грађанског учешћа, као и учешћа у волонтерском раду, је такође веома низак. У домену јавних служби и доступности услуга истакнуто је постојања велике диспропорције у квалитету живота у градовима и на селу. Док је доступност зелених и спортско-рекреативних простора

нешто уравнотеженија, највећи дисбаланс је идентификован у односу на доступност културних садржаја: биоскопа, позоришта и културних центара (Eurofound, 2013) .

Квалитет живота у градовима Србије сагледан је и у оквиру истраживања које је спровела компанија Philips у десет земаља централне и источне Европе. Резултати истраживања су указали на три највећа подручја забринутости грађана, а то су: економска несигурност, ниво загађења и безбедност. Велики градови су сагледани као погоднији за посао, а вредновани су и као погоднији за живот. Да би град био атрактиван за живот он треба да пружа осећај сигурности и да има добро организоване јавне и комуналне службе. Наглашено је да на атрактивност одређеног града утичу трошкови живота, јавни превоз, путеви и паркинг, заштита животне средине и приступ здравственим услугама. Уз то су грађанима Србије важни школе и образовне установе, паркови и простори за рекреацију, као и установе за бригу о деци (Гавовић & Тимотијевић, 2011) .

Наведена истраживања нам пружају увид у општи доживљај квалитета живота становника Србије који се може оценити као релативно низак у односу на развијене земље Европске уније. Због тога у усмеравању развоја градова Србије питање квалитета живота није важно само као развојни ресурс, већ га ургентно треба решавати пре свега због самих грађана Србије. Резултати истраживања указују на значај који становници придају садржајима културе и рекреације у контексту вредновања квалитета живота. Ови садржаји нису приоритет, али се сагледавају као важни за атрактивност града за живот. Истовремено се уочава просторни дисбаланс понуде културних садржаја, који у усмеравању развоја градова Србије треба умањити. Због тога ћемо у наредном делу пажњу усмерити на овај сегмент квалитета живота.

4.1.1.4 Пракса рекреације као показатељ квалитета живота у Србији

Разумевање карактеристика праксе рекреације грађана Србије је важно за употпуњавање контекстуалног оквира разматрања могућности развоја градова кроз рекреацију, будући да нам пружају увид у могуће потенцијале и ограничења за овакав приступ развоју. Сliku о карактеристикама праксе рекреације грађана Србије покушаћемо да формирамо кроз разматрање резултата неколико великих општих истраживања културних пракси, образаца и свакодневног живота у Србији као истраживања рекреативне праксе младих у слободно време у Србији. Навешћемо укратко резултате ових истраживања који су релевантни за наш рад и односе се на избор рекреативних активности, учешће у рекреацији и коришћење урбаног

простора за рекреацију.

а) Преглед истраживања

Истраживање културних пракси грађана Србије од стране Завода за проучавање културног развика (Цветичанин & Миланков, 2011) вршено је 2005.г и 2010.г са циљем да пружи основ за формирање културних политика на националном, регионалном и локалном нивоу. Оба истраживања (2005. и 2010.) су указала да се као омиљене активности у слободном времену издвајају оне које су бесплатне и које се одвијају у приватној сфери (гледање телевизије, дружење, боравак у природи, бављење спортом, одлазак на прославе, одмор и активности у кругу породице). Идентификовано је да у Србији постоји више паралелних културних светова. Утврђено је да грађани Србије ретко посећују програме културних институција¹⁵⁵ као и да се неким обликом културне продукције /уметности бави професионално или аматерски једна четвртина грађана. Активну публику у посети културним институцијама или догађајима чини око трећина становништва. Уочено је да у културној понуди изразито недостају програми за децу и програми прилагођени старијим особама, посебно ван главног града. Посебан проблем представља ниска платежна моћ грађана Србије. То ограничавајуће делује на културну продукцију, услед чега се она и даље развија у релацијама зависности од државе и културне политике.

У оквиру истраживања је извршено и поређење културне праксе у различитим регионима Србије (Војводина, Београд, Шумадија и централна Србија, Јужна и источна Србија) које је сагледавано у релацији са карактеристикама специфичне културне понуде сваког региона. Утврђено је да постоји јасна несразмера у обиму културне понуде између региона Београда и осталих региона у Србији. Она се не огледа толико у присуству институција културе, колико по фактичком присуству/одсуству културних догађаја.

До сличних закључака се дошло и у оквиру истраживања културних образаца и културне потрошње у свакодневном животу у Србији после 2000.г (Спасић, 2010) које је као једну од кључних области обухватило обрасце коришћења слободног времена. Резултати истраживања су указали на доминацију активности слободног времена које се одвијају код куће. Омиљене активности грађана у слободно време су гледање телевизије (25,3%), дружење са пријатељима (16,0%) и шетња (10,5%). Као основни разлог за недовољно упражњавање омиљене доколице наведен је недостатак времена

(46,2%) па тек затим материјални (11,5%). Посебно интересно било је испитивање степена активности преферираних начина провођења слободног времена које је указало да грађани Србије нису претерано склони активном провођењу слободног времена (одлазак у биоскоп, позориште, бављење спортом, излазак у дискотеку, додатно образовање, одлазак на излет...). Позиционирање је јасно повезано са четири карактеристике: старошћу, материјалним положајем, образовањем и најслабије са класом.¹³⁶

Важна квантитативна студија која се бавила младима као актерима друштвених интеграција у Србији (Гомановић et.al, 2012) усмерила је пажњу на начин живота младих и њихов актуелни потенцијал за деловање. Део овог истраживања односио се и на истраживање слободног времена младих са посебним фокусом на испитивању диверзификације животних стилова у овој сфери (Станојевић, 2012). Истраживањем су утврђена четири типична начина на који млади у Србији проводе слободно време.¹³⁷ Први је академски и карактеристичан специфична културна потрошња: посећивање музеја, галерија, концерата, активности читања, сликања, свирања али и коришћење интернета и бављење спортом. Други се састоји од забавних друштвених активности попут дружења у приватним и јавним просторима, као и упражњавања спорта. Трећи и четврти образац понашања стављају акценат на забавне активности које се одвијају у кући (савремени и традиционални медији комуникације). Општи налаз истраживања је да су млади у Србији већином незадовољни оним што им се нуди у сфери културе и да готово четвртина њих у свом месту нема приступ садржајима које прижељкују. Потврђено је да је могућност партиципације у културном животу у Србији неравномерно распоређена у односу на место становања, те да са величином места расте и задовољство културном понудом (Станојевић, 2012: 162).¹³⁸ Културни активизам је услед недовољно развијених институционалних и других формалних механизма организације културних дешавања на ниском нивоу и свега 6,8% младих самостално организује нека културна дешавања. Виши ниво образовања и живот у великом граду су се и у овом домену показали као пресудни.

На крају ћемо указати и на налазе једне регионалне анализе активности током слободног времена омладине у Војводини (Петровић & Зотовић, 2012) које сматрамо важним за наш рад. Ова анализа је показала да млади Војводине проводе време на начине који се могу окарактерисати као пасивни¹³⁹, да је укљученост у културни живот веома мала¹⁴⁰ али да у односу на праксе шире популације млади показују

нешто већу склоност ка рекреацији ван дома. Најзначајнија препрека квалитетном провођењу слободног времена за ученике средњих школа је недостатак креативних, културних и спортских садржаја, недостатак новца, као и свима доступних бесплатних садржаја рекреације, услед чега се сугерише на неопходност њиховог будућег обезбеђивања.

б) Закључци и смернице за развој градова

Резултати ових истраживања омогућавају да се рекреација са једне стране сагледа као чинилац квалитета живота а са друге упућују на одређене могућности и ограничења за њено активирање као средства урбаног развоја. Извојићемо у том смислу четири важне одреднице праксе рекреације грађана Србије релевантне за усмеравање развоја градова Србије.

Прво, утврђено је да се као омиљене активности у слободном времену издвајају оне које су бесплатне и које се одвијају у приватној сфери. Ниво активности у доколици и учешћа у урбаној рекреацији се показао као повезан са старашћу, материјалним положајем и образовањем. Ови резултати се потврђују и кроз општи низак ниво укључености у културни живот (који је нешто виши у популацији младих). Могу се довести у релацију са проблемом ниске платежне моћи грађана Србије и са пасивним односом према коришћењу слободног времена, што и у будућем развоју може представљати ограничење.

Друго, утврђене су значајне несразмере у обиму културне понуде у регионима Србије које се највише огледају у домену понуде културних догађаја. Велики градови пружају веће могућности за различите форме рекреације а то утиче на задовољство грађана и перцепцију квалитета живота у овој области. Услед тога је увећању броја и диверзификацији културних и спортских догађаја у малим и средњим градовима – потребно у будућем развоју посветити посебну пажњу. То је важно зато што постоје иницијативе младих за унапређење квалитета живота у овој области. Развојем креативних, културних, спортских садржаја који су свима доступни и по могућности – бесплатни, може се повећати учешће у урбаној рекреацији различитих друштвених категорија. Постојећи јавни простори и објекти (попут школа) се у те сврхе могу интензивније користити.

Треће, идентификован је општи дефицит програма за децу и програма прилагођеним старијим особама, посебно ван главног града. Утврђен је недостатак дечијих позоришта и других садржаја културе и неформалне едукације. Посебну

пажњу је због тога важно посветити овим друштвеним категоријама.

Четврто, идентификован је естетски и културни плурализам, као и четири обрасца начина на који млади проводе слободно време (академски, дружење/спорт, забава/кућа, медији). То упућује на важност диверзификације приступа провизији садржаја рекреације којим се подржавају различити стилови рекреације које у градовима и насељима треба омогућити.

4.1.2. Развој рекреације у градовима Србије – постојећи концепт

Развој рекреације у градовима Србије после Другог светског рата се генерално може сагледавати кроз три периода. Први период је социјалистички и траје од завршетка Другог светског рата до распада СФРЈ 90' тих година. Развој простора и програма рекреације у овом периоду се може сагледавати као део активности модернизације друштва. Карактеристике га изградња планиране мреже основних спортских и културних објеката и великих спортско рекреативних комплекса (Петровић et al., 1996). Заснован на централизованом управу и хијерархијском систему планирања, омогућио је стандардизовану и релативно уједначену дистрибуцију примарне мреже основне понуде простора за културу и спорт у свим урбаним насељима. Секундарна мрежа прилика за рекреацију је развијана унутар других јавних објеката (Веснић-Неђерал et al., 1993). Подршку култури и физичкој култури држава је давала и кроз развој бројних програма попут „Спорта за све“, секција у школама, снажном подршком аматеризму у различитим областима. Све то је допринело да се домен рекреације препозна и развије као важан чинилац квалитета живота у Србији.¹⁴¹

Период 90'тих година карактеристичан је пад моћи државе да финансира јавне објекте и програме рекреације. Услед тога ови простори пропадају или се издају под закуп приватницима који их користе у комерцијалне сврхе, често и за не-рекреативне активности. У мањим градовима и местима многи јавни објекти се затварају услед немогућности финансирања. Све то драматично умањује квалитет рекреације становника у градовима Србије и последично квалитет живота. Опадање деловања јавног сектора прати јачање понуде садржаја спорта и рекреације у приватном сектору. Ови садржаји се у великом броју случајева реализују као привремена решења, неретко кроз окупацију и узурпацију јавног простора. Последица тога је да се, иако доприносе квалитету живота, простори рекреације сагледавају и као узрок деградације опште слике о урбаном простору.

Економска и друштвена транзиција од 2000.г на нови начин мења карактер развоја простора и прилика за рекреацију у Србији. У условима тржишне привреде, изградњу нових објеката тржних центара прати развој нових комерцијалних садржаја забаве. Провизија приватних простора за спортску рекреацију се такође усложњава, истовремено одражавајући општу транзициону поларизацију друштва. Поред бројних нових садржаја намењених масовном коришћењу (теретане, играонице, спортски центри, терени, клубови...) приметна је све већа појава елитних спортских објеката намењених малом кругу корисника високе платежне моћи (спа центри, фитнес клубови, базени, голф терени, тениски комплекси...).

Међутим, концепт развоја рекреације у урбаном планирању, управљању и дизајну не прати ове промене. Његове вредносне и садржајне основе не одсликавају савремену диверзификацију форми и актера производње прилика за рекреацију у савременом друштву које се све више могу уочити и у развоју градова Србије. У овом делу рада ћемо се упознати са основним одредницама овог концепта и покушати да сагледамо његове квалитете и ограничења за будући развој градова Србије.

4.1.2.1 Вредносне основе развоја рекреације у градовима Србије

Постојећи концепт развоја рекреације у градовима Србије карактерише сагледавање рекреације као основне људске потребе коју је потребно задовољити провизијом адекватних простора у јавном сектору. Из ове перспективе рекреација се сагледава као један од основних циљева друштвеног развоја. Остварује се кроз домен социјалних политика које се дефинишу на националном а реализују на локалном нивоу. Ова концепција је била изражена кроз систем планирања којим је све до Закона о планирању и изградњи из 2009.г. била препозната као једна од урбаних функција које су предмет урбаног планирања. Истовремено су на локалном нивоу развијани програми финансирања садржаја рекреације, истина не као кохерентне области, већ кроз домене спорта и културе.

Овакав приступ је присутан и у земљама развијеног капитализма у домену јавних политика рекреације. У овим земљама је планирање рекреације првобитно било заснивано на концепту тражње (60-тих година 20. века) и фокусирано на рекреацију ван града. (Veal, 2002). Од седамдесетих година се као основ планирања усваја концепт потребе, што доводи до ангажовања државе у овом домену, развоја политика рекреације и јавне провизије простора за рекреацију ширем грађанству. Образложење за развој политика рекреације заснивало се на томе да учешће у

активностима рекреације, иако по себи пријатно, такође производи и шире друштвене користи. Оне се, на пример, односе на физичко и ментално здравље људи, смањење хулиганства, унапређење живота сиромашних и маргиналних група, смањење друштвеног искључења, пораст економске активности, породичне солидарности,... итд. (Veal, 2009).

Филозофску основу образложења зашто држава треба да се бави рекреацијом и туризмом чини то да рекреација представља универзално људско и грађанско право које држава треба да заштити и потребу чије задовољење треба да обезбеди (Veal, 2002). Универзална декларација о људским правима (1948) препознаје да свако има право на рекреацију и одмор (чл.24) као и на учешће у културном животу (чл.28). То препознају и Међународна конвенција о економским, друштвеним и културним правима (1966), Декларација о особама са посебним потребама (1975), Конвенција о правима детета (1989), као и многе савремене декларације које се односе на права етничких мањина, локалних култура и сл. (Veal, 2002).

Пренаглашавање значаја државе у провизији прилика за рекреацију је предмет бројних критика. Критичари наглашавају да у условима развијених капиталистичких земаља велики део провизије обезбеђује приватни сектор. У том смислу држава није једина која омогућава остварење права на рекреацију грађана и задовољавање њихових потреба за рекреацијом (Coalter, 1998). Услед тога се сугерише да се при разматрању и вредновању рекреације сагледа укупна провизија прилика за рекреацију, која укључује деловање јавног, приватног и трећег сектора (Veal, 2009).

У Србији је улога државе у домену рекреације доминантна из историјских разлога. У социјалистичкој прошлости Србије физичка култура је високо вреднована, сагледавана као део процеса модернизације и снажења друштва, инструментализована и подржавана од стране државе. Сличну позицију су имали и култура и уметност. Једнакост се као вредност односила не само на друштвену већ и на просторну сферу. Услед тога је кроз централизовано управљање ресурсима успешно остварена релативно уравнотежена просторна дистрибуција јавних објеката и простора спорта и културе у градовима и насељима Србије.

4.1.2.2. Садржајне основе развоја рекреације у градовима Србије

Концептуализација односа активности и простора у планирању, управљању и дизајну у градовима Србије је заснована на модерном планирању и есенцијалистичком поимању простора. У овој концепцији се простор рекреације

сагледава из перспективе власништва као „регион“- парцела којим се управља од стране јавног или приватног сектора. Овакав приступ резултује типолошким одређењем простора за рекреацију који спаја рекреативну функцију, простор и значење у јединствене типове парка, спортског центра, шеталишта... Реч је о самосталним просторима за рекреацију којима се може управљати са високим нивоом контроле резултата и где је вредност која се од рекреације очекује прецизно локализована (видети пример ГУП Београда 2021 у Поглављу 5).

Деловање приватног и јавног сектора су у овој концепцији јасно разграничени. Јавна интервенција је усмерена на менаџмент јавних простора, трајно изграђених и опремљених за рекреацију. Јавни простори за рекреацију се у урбанистичким плановима прецизно лоцирају, стриктно програмирају и стандардизују. Са друге стране, провизија садржаја рекреације у приватном сектору је готово потпуно препуштена случају и ни на који начин се чак ни евидентира. Она се изједначава са свим другим формама комерцијалних садржаја. Раздвајање се евентуално врши на основама величине пројеката. Потенцијални велики комплекси, као што су центри забаве и комбиновани трговачко-забавни центри, се у новије време везују за дефинисане зоне пословања као посебна форма (пример ГУП Београд 2021, Поглавље 5). Иако постоји велики број простора који се комерцијално користе за рекреацију грађана, они се не препознају као значајни за јавни интерес. Провизија прилика за рекреацију у домену трећег сектора, такође остаје потпуно невидљива у концептуализацији односа активност- простор у планирању и управљању простором у Србији.

Проблем са оваквим приступом је што је њиме онемогућено сагледавање и разматрање могућности повезивања и евентуалних синергија деловања различитих сектора развоја. Истовремено, не могу се развијати ни механизми подстицаја одређених пожељних форми рекреације, будући да се не артикулише јасан став о њиховој вредности и могућој улози у урбаном развоју.

Други проблем чини изједначавање отворених простора рекреације са зеленим просторима у планирању, управљању и дизајну у Србији. Овакав приступ је везан за традицију планирања отворених простора у Србији којом се у први план стављају еколошке димензије ових простора. Отворени простори друштвеног карактера се занемарују и третирају у минималном диверзитету (трг и шеталиште) док се зелени простори изразито диверзификују. Иако је оваквим приступом у периоду

интензивне изградње нових насеља обезбеђена релативно добра квантитативна заступљеност и доступност зелених простора, занемарене су друштвене и естетске димензије јавних отворених простора у граду (Ђокић, 2004).

Трећи аспект проблема чини то што се у разматрање и вредновање простора рекреације у овом концепту, не укључују различити облици вишенаменског коришћења простора који се одвијају унутар одређене парцеле. Вишенаменско коришћење простора, посебно кад је реч о комерцијалним садржајима, често укључују и рекреативне садржаје.

Покушаји да се наведени проблеми превазиђу остављени су индивидуалним иницијативама обрађивача планова. У генералним плановима Лознице, Пожаревца, Сурдулице (аутор Ј.Ж.), Ужица (примењена методологија Ј.Ж.), планова генералне регулације насеља на Тари (Живковић, 2005а), и неким другим примерима, чињени су покушаји интегралног сагледавања јавних и приватних, зелених и друштвених, сталних и привремених простора рекреације, као имплементације комплексније структуре ових простора. Истовремено, у овим плановима је примењен интегрални приступ којим је развој рекреације сагледаван као чинилац и покретач укупног урбаног развоја. У том смислу су интегрално сагледавани и анализирани туризам, спорт, култура, отворени простори (зелени и друштвени), комерцијални садржаји и природно и културно наслеђе – како би се формирала сложена инфраструктура рекреативних садржаја, као активирајућих и повезујућих елемената у урбаној структури (Живковић, 2005б, 2006б, 2007).

Међутим, ограничења за реализацију овог приступа одређивао је законски оквир планирања у Србији којим су круто прописивани садржаји планова, као и начин приказивања активности у простору. Док је на нивоу стратегије (формално је постојала у Закону из 2003) било могуће вишеслојно сагледавање и приказивање нових односа у урбаном простору, финалне верзије планова су, у складу са актуелним прописима, захтевале прецизирање позиција и често једнодимензионално дефинисање примарних намена. То је доводило до редукције комплексности садржаја и односа у простору у урбанистичким плановима.

4.1.2.3 Актери и карактеристике провизије простора за рекреацију у градовима Србије

Задовољавање рекреативних потреба становника кроз провизију простора и програма рекреације у Србији остварује се деловањем јавног, приватног и трећег

(добровољног) сектора. Њихово деловање се остварује и регулише на основу Закона о спорту, Закона о култури и Закона о туризму. Планирање простора за рекреацију се на различитим нивоима просторног развоја остварује на основу Закона о планирању и изградњи а одређене могућности за усмеравања развоја пружа и Закон о локалној самоуправи. Овим законима се регулишу услови изградње и одржавања објеката и простора, и пружања услуга у домену рекреације грађана.

Развој јавних простора за рекреацију се у локалном контексту остварује кроз повезивање националних стратегија, политика и планова, и локалних захтева урбаног развоја. Реализује се тако што се плански издвајају простори за рекреацију који су јавни и финансирају из буџета. То се односи на објекте спорта и рекреације, културе, и зелениле површине. На овај начин се развија примарна мрежа рекреативних простора на егалитарним принципима дистрибуције у простору и општим квантитативним нормативима хијерархијске понуде рекреативних простора. Секундарну мрежу простора за рекреацију у домену јавног сектора чине простори који су интегрисани у друге јавне објекте и комплексе. Поред наведених се развијају и простори вишег значаја и стандарда. То се пре свега односи на велике спортске центре и комплексе, градска излетишта као и објекте културе. Оваква концепција јавне провизије је у претходном периоду дала позитивне резултате у смислу доступности и остварења релативно уравнотежене доступности простора рекреације као и развоја спортских и културних центара вишег нивоа. Проблеми се међутим јављају у домену одржавања простора и диверзификоване понуде програма рекреације у ситуацијама економске кризе.

У домену приватног сектора, мрежа простора и услуга у домену рекреације се интензивније развија тек од деведесетих година двадесетог века. Она настаје пратећи тражњу за новим рекреативним садржајима и компензујући неактивност јавног сектора да одржава објекте и пружа услуге рекреације. За разлику од земаља развијеног капитализма, где је понуда у приватном сектору диверзификована и прати рентну криву, у транзиционој Србији се она у почетку развија ослањајући се на већ развијену мрежу јавних рекреативних простора. Реч је пре свега о малим просторима теретана, фитнес клубова и других форми физичке рекреације који се обично лоцирају у велике, неактивне, спортске центре. Алтернативно се ови садржаји лоцирају у приватне куће или подрумске просторије колективног становања. Другу основну форму приватне понуде простора рекреације чине балон хале, најчешће

лоциране у школским двориштима или на јавним површинама. Трећи вид приватне понуде односи се на организацију рекреативних садржаја у постојећим просторима јавног власништва: школама, индустријским комплексима, итд. У савремено доба понуда садржаја у приватном сектору се све више диверзификује и иновира у смислу репертоара и простора. Развијају се како самостални тако и интегрисани простори рекреације који чине део већих комерцијалних комплекса. Приватна понуда садржаја рекреације на тај начин постаје све значајнија.

Иако постоји у различитим формама, у Србији је провизија рекреације кроз деловање трећег (добровољног) сектора релативно мала у односу на развијене капиталистичке демократије. Клубови и аматерска удружења су у социјалистичком периоду развијани под патронатом државе, а та традиција је углавном настављена и у пост-петооктобарској Србији. Због тога су у Србији недовољно развијене платформе и механизми за финансирање пројеката и програма у овом сектору. Иако су последњих неколико година учињени помаци од стране локалних власти ка развоју механизма подршке и помоћи деловању трећег сектора (нпр. финансирање пројеката спорта и културе у Београду) он још увек није довољно ојачан како би обезбедио независну и стабилну провизију садржаја и програма рекреације.

4.1.2.4 Квалитети и ограничења постојећег концепта развоја рекреације у градовима Србије

Основна вредност постојећег концепта рекреације у планирању, дизајну и управљању урбаним простором је у томе што је омогућио релативно квалитетну мрежу основних садржаја рекреације у домену спорта, културе и зелених простора у готово свим градовима Србије. Иако овим концептом није остварен велики диверзитет простора, успешно је обезбеђена релативно уједначена и добра доступност основним рекреативним просторима већини грађана. Међутим, проблеми постоје по питању њиховог квалитета и идентитета, као и могућности одржавања у условима ограничених финансијских могућности јавног сектора. Такође, у овом систему провизије су просторно - функционални типови простора (важни за ефикасност реализације и уравнотежење доступности) изједначавани са типовима обликовања. То је за последицу имало редукцију форми и изостанак специфичног идентитета урбаних простора рекреације.

У постојећем концепту рекреације у планирању, дизајну и управљању урбаним простором, коришћење простора за рекреацију се везује за ограничени број

простора планираних за трајно коришћење у јавном сектору. Деловање приватног и трећег сектора у провизији рекреативних садржаја у граду остаје ван фокуса јавног интереса, осим у домену рестрикције. Иако постоји велики број простора који се комерцијално користе за рекреацију грађана, они се не препознају као значајни за јавни интерес и нису предмет планирања и управљања. Привремено и повремено коришћење градског простора који није намењен рекреацији се не разматра, као ни коришћење од стране туриста и посетилаца.

Такође, постојећим концептом рекреације нису обухваћени ни рекреативни садржаји чији циљ није примарно задовољење рекреативних потреба грађана, већ се рекреативни садржаји и форме користе у реализацији других друштвених циљева. Услед одсуства хоризонталне координације сектора из видокруга остају искључени бројни рекреативни садржаји који се реализују као средство реализације јавних политика у домену здравља, образовања, младих, науке и заштите животне средине.

У таквим условима је могућност концептуализације рекреативних садржаја као фактора повезивања у структури градова и покретача развоја града, ограничена само на објекте и просторе који су јавни, трајни и намењени за рекреацију становника града.

Будући да у савремено доба могућност за рекреацију постаје све значајни фактор привлачности градова, чинилац урбане економије и политике, као и да се све више користи као средство изражавања права на град, важно је омогућити да се и у Србији њен потенцијал адекватно активира као средство развоја градова. Предуслов за то је препознавање вредности и укључење феномена интегрисане рекреације у усмеравање урбаног развоја у Србији. Претпоставка је да би се реконцептуализацијом рекреације у планирању, дизајну и управљању урбаним простором у Србији створили услови за активирање њеног интегративног потенцијала у развоју града.

4.1.3. Концепт интегрисане рекреације у усмеравању развоја градова Србије

Концепт интегрисане рекреације означава начин мишљења о могућностима за рекреацију човека као саставном (интегралном) делу процеса развоја града. У овом концепту се рекреација људи у граду истовремено поима и као друштвени циљ и као средство позитивне промене у простору града. Истовремено, овај концепт означава и форму настанка и егзистенције могућности за рекреацију у простору града која се остварује кроз стратешке пројекте и урбане тактике од стране различитих актера. Из ове перспективе се провизија прилика за рекреацију људи може користити као

средство којим се истовремено успостављају, одржавају и јачају везе у урбаној структури и унапређује квалитет живота у граду.

4.1.3.1. Редифинисање вредносне основе развоја: рекреација као циљ и средство развоја

Традиционално препознавање могућности за рекреацију као једне од основних вредности за живот људи, и њено дефинисање као универзалног људског и грађанског права, представља основ и за будуће поимање провизије простора и садржаја рекреације као циља и резултата друштвеног развоја. То је додатно подупрто актуелном парадигмом развоја Уједињених нација „развој као слобода“ (Сен, 2002). Он је заснован на концепту способности (capabilities) појединца које се поимају као алтернативне комбинације деловања које се могу остварити, а које друштво треба да омогући. У том оквиру се способност за „игру, смех и уживање у рекреативним активностима“ препознаје као једна од десет базичних способности достојанственог живота (Nussbaum, 2011: 33). Будући да је реч о једној од основних урбаних потреба и чиниоцу квалитета живота свих грађана, сагледавање рекреације као циља урбаног развоја је неопходно да постоји као део вредносне основе развоја друштва и у будућности.

Међутим, наше истраживање је показало да се, у условима пораста значаја и тражње за садржајима рекреације, као и увећања форми њене производње, о њој може мислити и као средству урбаног развоја. Она се може интегрисати у различитим формама да би привукла и задржала људе у простору увећавајући му тако економску, друштвену или еколошку вредност. Истовремено се може користити и као средство привременог, повеменог или сталног позитивног означавања простора као рекреативног, чиме доприноси унапређењу његовог идентитета и атрактивности. Интегрисање садржаја рекреације може обезбедити различите нивое, аспекте и карактер повезивања урбане структуре (табеле 3 и 4). Коначно, показано је да рекреација може допринети покретању, катализацији и стабилизацији развоја појединих урбаних зона и локација.

Флексибилност и интерактивност рекреације као урбаног садржаја омогућава да се она у савременим условима развија у правцу све веће диверзификације форми. То је чини прилагодљивом за различите проблемске ситуације. Као кључне развојне ситуације за развој кроз рекреацију се издвајају: а) градски и локални центри, б) маргинални простори, в) урбане мреже, г) „зоне прелаза“.

У условима неизвесности, ограничених ресурса и закочености развоја градова Србије изузетно је важно размишљати о различитим опцијама које могу на позитиван начин, па макар и привремено, променити ситуацију у простору и животу града. У том смислу је важно подржати концепте развоја којима се могу остваривати вишеструке користи. У ситуацији у којој квалитет живота све више постаје ресурс урбаног развоја, показали смо да домен рекреације представља поље у коме је то могуће остварити. Због тога је пожељно проширити основе на којима се рекреација повезује са дисциплинама усмеравања урбаног развоја - планирањем, управљањем и дизајном – како би се њен интегративни и ко-бенефитни развојни потенцијал могао адекватно активирати на различитим нивоима (табела 6)

Табела 6 - Ниво развоја интегрисањем рекреације у урбани простор

Ниво развоја интегрисањем рекреације у урбани простор
Развој града као део ширих стратегија (регионални, национални, наднационални ниво) <ul style="list-style-type: none"> • Наднационалне стратегије • Националне стратегије • Регионалне стратегије
Локални ниво развој града: <ol style="list-style-type: none"> 1. Општа стратегија 2. Развојни стратешки пројекти 3. Велики догађаји: Престонице културе, Универзијада, Олимпијске игре,...
Развој градске области, дистрикти, кластери <ol style="list-style-type: none"> 1. Туристички дистрикти 2. Дистрикти забаве 3. Дистрикти доколице 4. Четврти културе/креативности – планиране – спонтано формиране 5. Дистрикти унапређења пословања (БИД) 6. Градска стамбена суседства
Развој мреже <ol style="list-style-type: none"> 1. Саобраћајне мреже: <u>чворишта</u> (ваздушног, железничког, друмског, воденог саобраћаја) и <u>токови</u> 2. Зелене/плаве мреже 3. Мреже јавних друштвених простора
Развој појединачне локације (велике и мале) <ol style="list-style-type: none"> 1. Трговина и услуге: шопинг молони и појединачне локације 2. Производња 3. Пост-Индустријски браунфилди - 4. Напуштени простори

4.1.3.2. Редифинисање садржајне основе развоја: самостална и интегрисана рекреација

Истраживање карактеристика интегрисане рекреације су указала на велики диверзитет форми егзистенције прилика за рекреацију у савременом граду које постоје у релативно трајној или привременој форми. Док се самостални простори и грађене форме простора рекреације се могу типолошки одређивати, то није могуће учинити када је реч о „меким“ формама интегрисане рекреације које чине амбијенти и организоване активности. Оне не постоје као издвојен простор, нити као такве остварује вредност у производњи простора града. Такође су исувише сложене да би се могле типски одредити.

Да би различите форме егзистенција прилика за рекреацију биле препознате и мобилизоване као средство развоја града, неопходно је да буду дефинисане на релацијски начин којим се у однос стављају њихова форма, садржај и карактер. У том смислу основна јединица дефинисања није ни активност нити простор већ је то *прилика за рекреацију* (активност - у простору) која се од стране корисника интерпретира као *ситуација рекреације* (СИ). Прилика/ситуација за рекреацију се формира комбиновањем просторних интервенција и садржаја рекреације који се групишу око појединих тема/домена (табела 7).

Табела 7 - Прилике/ситуације рекреације

Прилике/ситуације рекреације	
Просторне интервенције	Теме/ домени рекреације
Издавање области	Игра
Уређивање мреже	Забава
Грађење објекта	Одмор, релаксација
Уређење микро амбијента	Развој и усавршавање
Организација догађаја	Друштвени ангажман и интеракција

Оваква концептуализација омогућава комбиновање и мешање рекреативних садржаја међусобом, као и различите могућности њиховог везивања за простор града. Поред наведених одредница прилике/ситуације за рекреацију су додатно одређене и просторно-временским конфигурацијама мешања активности, простора и живота у урбаном простору. На тај начин оне представљају вишеструко сложен и отворени скуп могућности и не могу се унапред одредити. Везане су за конкретну развојну ситуацију, врсту простора, начин управљања....Ову чињеницу не треба разумети као препреку, већ је треба уважити и потенцирати као поље експериментисања, будући да је могућност иновирања урбаних доживљаја важан основ интегрисања рекреације у структуру града у контексту економије доживљаја.

Ипак, неке основне релације је корисно упоставити како би се јасније сагледале могућности које актуелна комплексна продукција простора рекреације пружа. Са тим циљем је успостављена релацијска матрица савремених форми интегрисане рекреације којом се успоставља веза између простора и садржаја рекреације у савременом граду. Формирана је надоградњом иницијалне типологија савремених форми рекреације у урбаном простору А. Romein-а (2005) резултатима нашег истраживања. Као таква, она представља наставак рада на уређивању комплексности савремених форми развоја рекреације у граду којим се чине покушаји

да се просторне форме доведу у релацију са диверзитетом форми повезивања рекреације и других урбаних садржаја (табела 8) .

Табела 8 - Релацијска матрица савремених форми интегрисане рекреације (аутор Ј.Живковић - надоградња матрице А. Romein, 2005)

Форме интегрисане рекреације	Једна рекреативна функција је доминантна	Мешавина рекреативних функција, Не-рекреативне су присутне али су помоћне	Мешавина рекреативних и нерекреативних функција
Четврти, зоне, кластери	Музејски квартал	Културне четврти Квартови забаве Туристичке четврти	Мешовита регенерација градских приобаља
Мега пројекти и комплекси (једна парцела)	Зоолошки врт, спортски комплекси	Комплекси слободног времена, забавни и тематски паркови	Молови и трговачки центри, Комплекси природног и културног наслеђа, Пост-индустријски комплекси, Аеродромски градови, Железничке станице, Луке/производни погони
Појединачни објекат	Тематски кафе/ресторан, биоскоп, позориште, музичка дворана	Музеји, културни центри, мултимедијални објекти, центри забаве	Објекти производње, пословања и услуга, стадиони/арене
Мрежа	Променаде, шеталишта	Рекреативна зелена инфраструктура	Саобраћајне/рекреативне мреже
Уређени амбијенти	Урбане баште, привремене плаже, игралишта, сцене и опремање за спортске активности	Привремена присвајања улице за вишенаменско рекреативно коришћење	Сајмови, тржнице, вашари, пијаце...
Организовани догађаји	Локални музички, културни, спортски фестивали и такмичења	музички, културни, спортски фестивали градског значаја	Међународни догађаји: олимпијске игре, спортски шампионати, Престонице културе

4.1.3.3. Редифинисање актера провизије: формални и неформални

Провизију садржаја и простора рекреације традиционално пружа јавни, приватни и трећи (добровољни) сектор. У модерном граду су њихове области деловања биле јасно разграничене и као такве су биле обухваћене системима планирања и управљања. У савременом, постмодерном граду односи између актера се битно усложњавају. Они све више формално и неформално артикулишу међусобне односе и развијају различите облике сарадње у провизији садржаја рекреације. Јавним објектима више не управља само јавни сектор већ све чешће и приватни и трећи сектор кроз различите формалне аранжмане. Поред тога, све више се препознаје јавни значај провизије садржаја рекреације које на комерцијалним и некомерцијалним основама остварију други актери развоја.

Истовремено, као што је и ово истраживање показало, провизија важних интегративних форми рекреације одвија се од стране бројних грађанских

иницијатива. Кроз њих се на различите начине активирају напуштени и некоришћени урбани простор за различите форме привременог коришћења, које готово увек имају и рекреативну димензију. На тај начин се формирају сложене форме урбанитета и заједништва које постоје као алтернатива доминантним формама произведеним од стране економија и тржишта. Због тога је и ове привремене урбане промене, као и њихове актере неопходно препознати и повезати са формалним оквирима развоја у циљу интегративног развоја града и унапређења квалитета живота.

У Србији је из историјских друштвено-економских разлога у формалном систему планирања традиционално истакнута улога јавног сектора. Тек је период транзиције довео до јачања приватног сектора у овој области, а активности трећег сектора још увек у друштву и систему планирања и управљања развојем још увек нису довољно признате. Претпоставка за веће активирање и ангажовање трећег сектора у овом домену јесте развој платформи сарадње, механизма финансирања и система подршке различитим формалним и неформалним иницијативама цивилног друштва.

4. 2. Модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације

Модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације генерише се на основу теоријског дефинисања рекреације као интегративног урбаног садржаја и резултата истраживања карактера производње рекреације у савременом граду. Обликује се уважавајући специфичне услове развоја градова Србије. Циљ модела је да пружи аналитички оквир за разматрање могућности повезивања урбане структуре кроз провизију простора и садржаја рекреације. Истовремено, модел треба да омогући и вредновање специфичних ситуација интегрисане рекреације у односу на различите оријентације и алтернативе урбаног развоја.

Основни методолошки проблем у дефинисању модела се односио на начин успостављања релација између актера провизије – локација/развојних ситуација – форми рекреације, и могућности повезивања урбане структуре. Било је важно да се то учини на начин којим се не редукује комплексност форми простора и садржаја рекреације у савременом граду, како би било омогућено разматрање иновативних решења и оних која су адекватна за одређени просторни и друштвени контекст.

Истовремено је требало уважити карактеристике и специфичности развоја

градова Србије, као и позицију коју рекреација има у урбаном развоју. Ту се пре свега мисли на велике диспропорције између градова Србије изражене њиховим разликама у величини, насељености, култури, нивоу развијености и ресурсима за развој. Такође је било важно узети у обзир опште друштвене услове закаснеле транзиције које карактерише висок степен сиромаштва, недовољно развијено тржиште и институције цивилног друштва који могу деловати ограничавајуће за одређене форме развоја. Посебну групу фактора чине специфичности на које указује досадашња пракса рекреације, а коју карактеришу ниска платежна моћ и релативно пасиван однос према коришћењу слободног времена, али и потреба и изражена иницијатива младих да унапреде квалитет живота кроз креативно деловање у овом домену.

Уобичајен начин уређеног мапирања пејзажа „предмета истраживања“ јесте примена типологија. Типологије пружају „оквир за разумевање“ и представљају корисно средство за било кога ко се бави одређеном темом или области. То је међутим у нашем случају било отежано будући да су резултати истраживања указали на следеће:

- Увећање сложености форми и локација на којима се прилике за рекреацију интегришу у простор града. То је последица усложњавања веза рекреативних и других садржаја у времену и простору, као и интегрисања рекреативних амбијената и/или активности у не-рекреативне просторне контексте .
- Није могуће успоставити прецизне обрасце понашања актера у производњи прилика за рекреацију. Док су одређене форме укључивања ситуација рекреације у простор града везиване за тактике субверзије и производњу од стране цивилног друштва, данас се „субверзивне“ тактике користе и од стране јавног и приватног сектора.
- Различите просторно - проблемске ситуације су у претходним фазама развоја биле везане за специфичне актере или њихова партнерства и подржавале су одређене форме развоја кроз рекреацију дајући примат најчешће економским циљевима просторног развоја. Међутим, постоји тенденција јачања друштвених и еколошких димензија вредности простора. Услед тога се и односи међу актерима усложњавају.
- Вредност за урбани развој и повезивање урбане структуре имају не само сталне већ и привремене/повремене форме интегрисања рекреације у урбани простор.
- Важни су не само формални, већ и неформални актери производње простора

У контексту претходно изложеног, поставља се питање како извршити уређивање ситуација интегрисане рекреације (ИР) којима би се, *„ефективно организовало знање јасним дефинисањем параметара и олакшало теоретисање прецизно раздвајајући главне подцелине изразитих својстава“* (Tiryakain, 1968, навод у Allmendinger, 2002).

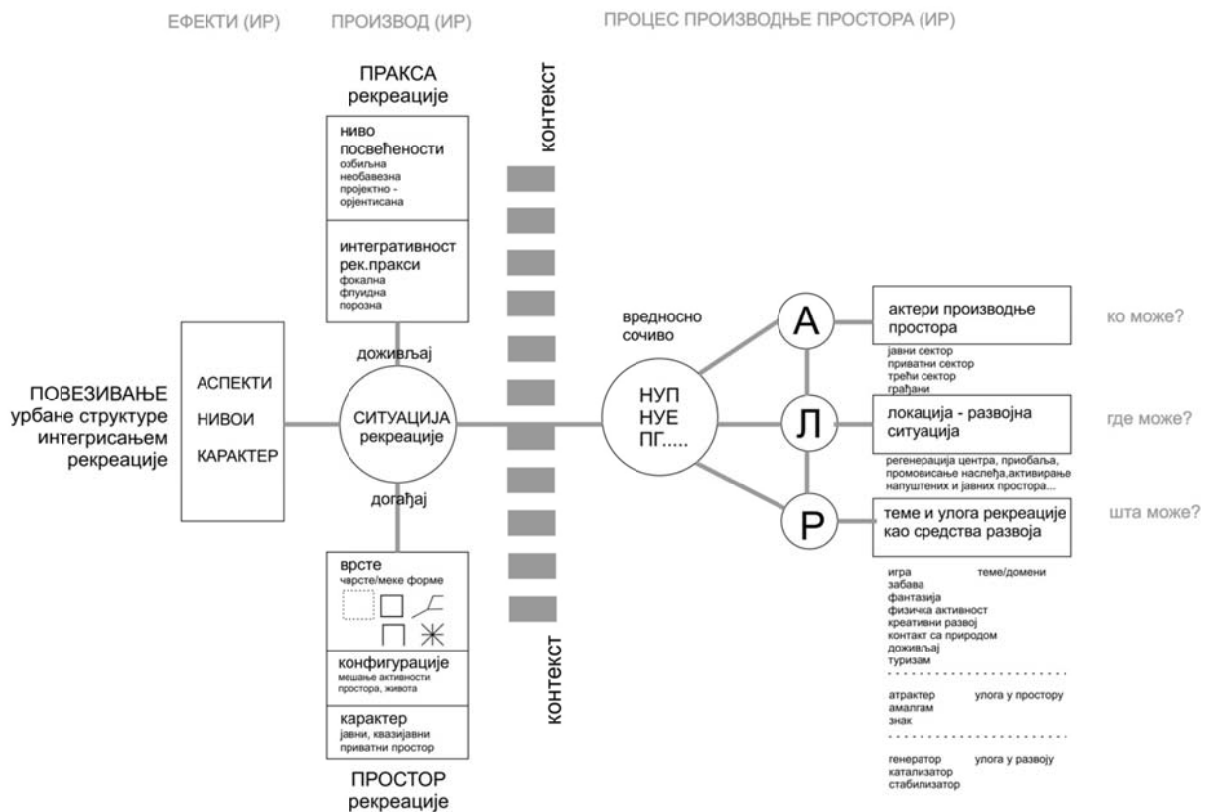
Због тога смо у конструисању оквира разумевања и систематизације *ситуација рекреације* (СИ) пошли од решења које је понудио Филип Алмендингер (Allmendinger,

2002), суочавајући се са сличном ситуацијом у домену мапирања поља савремених теорија планирања. Према речима Алмендингера њих такође карактерише велики диверзитет, креирање кроз „одабирање и мешање“, немогућност прецизног линеарног и прогресивног одређења, зависност од просторног контекста. У таквим условима он сургеише пост-позитивистичку путању формирања типолошког оквира за разумевање теорија планирања. Пост позитивизам у најширем смислу карактерише сумња у „затварање“ или дефинсање категорија. Проблем се не односи на принципијелно одбијање могућности категоризације, већ на потребу да се ствари дефинишу на начин који омогућава да се сагледавају из бројних перспектива. Једна од могућих интерпретација оваквог става јесте *наглашавање утицаја* на предмете типологије пре него на њихово процедурално- супстантивно раздвајање.

Алмендингер дефинише шему која између основног предмета (теорије планирања) и специфичних утицаја (друштвено научна филозофија, друштвена теорија и егзогене теорије) поставља „уоквирујућу теорију“. „Уоквирујућа теорија“ дефинише општи поглед и слична је епистемологијама или дискурсима. Истовремено се успоставља и „ филтер“ контекста у односу на време и простор. Овај типолошки оквир одређује подцелине, али не неопходно и специфична својства предмета. Истовремено, он пружа оквир за истраживање на индивидуалним основама, уважавајући различитости. Оваква шема омогућава да се прати генеологија и пружа прилику за међусобно поређење различитих предмета истраживања.

Овако дефинисан оквир могуће је по аналогији превести на проблемску ситуацију са којом смо се суочили у покушају систематизације феномена интегрисане рекреације (ИР) за потребе њеног коришћења као средства урбаног развоја у планирању, управљању и дизајну.

У нашем моделу „уоквирујућу теорију“ представљају „вредносна сочива“ покретача развоја (нове урбане политике, нове економије, „право на град“) кроз које различити актери производње простора препознају поједине домене рекреације као вредност у односу на развојну ситуацију конкретне локације. У специфичном контексту се на овај начин производе ситуације интегрисане рекреације (СИ) које су просторно одређене, омогућавају одређену праксу рекреације и успостављање веза у урбаној структури. Реч је о структурном моделу којим се доводе у везу процес производње простора, друштвени простор и ефекти интегрисања рекреације у простор града. То истовремено одређује и основне проблемске целине модела.

Слика 29 – Модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације

А) ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ ПРОСТОРА ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

Вредносна сочива у нашем раду чине друштвени процеси који обликује понашање актера: нове економије знака и доживљаја, предузетничке политике регенерације градова, изражавање права на град. Овај скуп вредносних сочива се може допуњавати и мењати, али је за одређену ситуацију важно да буде дефинисан како би се могла разумети логика и интереси „понашања“ актера у производњи простора интегрисањем рекреације.

Прву подцелину чине актери - јавни, приватни сектор, цивилно друштво и грађани. Њихова позиција и моћ за деловање у друштвеном контексту може бити различита. Истовремено, они могу имати различите мотивације у односу на конкретне развојне ситуације. Понашање актера у производњи урбаног простора и препознавању улоге коју у томе може имати провизија прилика за рекреацију одређено је „вредносним сочивом“ које користе. У односу на сопствене интересе у одређеној развојној ситуацији у простору града, они перципирају теме и улоге рекреације као средства развоја. За ову проблемску подцелину везује питање – *ко* може да интегриса рекреацију као средство развоја?

Другу подцелину представљају простори града - локације дефинисане својим специфичним вредностима и развојним проблемима. Локације/развојне ситуације које су кроз истраживање препознате као могуће и важне за интегрисање рекреације као средства позитивне промене су:

- *Мреже јавних простора* (мрежа јавних простора је по себи интегративна за град - рекреативни садржаји јој обезбеђују мултифункционалност и повећавају мотивацију за коришћење)
- *Простори природног и културног наслеђа* (рекреативни садржаји се интегришу као компатибилни доминантној вредности, као додатна употребна и едукативна форма)
- *Напуштени, неактивни, међу простори и браунфилд локације* (рекреативне форме могу да привлаче и обезбеђују привремени живот у фази транзиције ка трајнијим формама коришћења, као и да креирају позитивни идентитет)
- *Градски и локални центри* (рекреативни садржаји делују као фокална и порозна пракса)
- *Саобраћајна чворишта*
- *Зоне прелаза* (приобаља, ободи градова, прелази јавно-приватно; зоне контакта различитих урбаних фрагмената...)

Због тога се за ову проблемску подцелину везује питање – *где* рекреација може да се интегрише као средство позитивне промене?

Трећу подцелину чине теме/домени и улоге рекреације као средства развоја.

Рекреација није хомоген концепт и истраживањем је утврђено да различите димензије које се препознају као вредност за урбани развој воде различитим формама просторних интервенција, пракси рекреације и начинима повезивања урбане структуре. У овом раду су као теме/домени анализирани оне (игра, забава, фантазија, креативност, туризам, доживљај, физичко кретање, контакт са природом) које се у савременом граду развијају кроз концепте градова игре, забаве, фантазије, туризма и доживљаја, здравог, зеленог и креативног града. У релацији са овим темама/доменима актери у односу на сопствене интересе и општи оквир деловања (вредносно сочиво) одређују улогу рекреације у простору (атрактер, амалгам, знак) и развоју (генератор, катализатор, стабилизатор)

За ову проблемску подцелину се везује питање – *шта* рекреација може да омогући као средство позитивне промене у простору града?

Контекст: Просторно – временски филтер омогућава да се опште постављена проблематика односа актера – вредности – локација – тема/домена рекреације и производња специфичних ситуација рекреације и њених релацијских ефеката у урбаној структури - сагледа у специфичном контексту.

Б) ДРУШТВЕНИ ПРОСТОР ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ

Резултат процеса производње друштвеног простора у коме се рекреација користи као средство развоја у специфичном просторно-временском контексту јесте „Ситуација интегрисане рекреације“. Она се дефинише преко своје просторне и друштвене димензије којом се омогућава рекретивна пракса простора. Просторну димензију одређују врсте простора (област/кластер, мрежа, објекат, амбијент, догађај), конфигурације рекреативних и других садржаја (мешање активности, простора, живота), као и њен карактер („јавност“ власништва и коришћења). Тако дефинисане ситуације рекреације одређују карактер социо-просторног повезивања кроз одређену праксу рекреације коју омогућавају (фокална, флуидна, порозна). За ове различите праксе се везују њихови специфични подскупови активности (спортске, уметничке, забавне, игре, различите форме кретања...). Истовремено, у релацији са ситуацијама рекреације су и нивои посвећености/ангажовања у рекреацији (озбиљна, необавезна и пројектно оријентисана рекреација) као и облици друштвености које омогућавају (повезивање кроз животни стил, ситуације које омогућавају стварање везујућег, повезујућег или премошћујућег друштвеног капитала, заједнице рекреације формалне или привремене, друштвене праксе рекреације које омогућавају заједништво у потрошњи и грађанству).

В) ПОВЕЗИВАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ РАЗВОЈЕМ РЕКРЕАЦИЈЕ

Овако дефинисана „ситуација ИР – у контексту“, може се релацијски „читати“ и дискутовати у односу на аспекте, нивое и карактер веза које омогућава. Аспекти повезивања подразумевају повезивање и јачање економских, друштвених, еколошких веза простора града. Нивои повезивања се сагледавају као повезивање у простору, повезивање са непосредном околином, као и повезивање на нивоу града, региона, па све до глобалног. Остварење полидимензионалности повезивања (и по питању аспеката и по питању нивоа) кључни је фактор одрживости развоја и виталности простора и представља вредност којој треба тежити. Карактер повезивања обликују квалитети интегралног урбанизма – хибридна, повезаност, порозност, аутентичност и рањивост које дата ситуација интегрисане рекреације одређује.

Начин структурирања проблема омогућава да се у односу на сврху коришћења модел користи и као део и као целина. У урбаној анализи га је могуће користити као целину како би се обезбедила подршка одлучивању у процесу урбаног развоја. У домену урбаног дизајна могућ је фокус на релације које се успостављају у односу

простор - корисник. У том смислу се у специфичном контексту разрађују релације по „вертикалној“ оси. У контексту стратешког планирања простора (у колаборативном или рационалном оквиру) разрађују се релације по „хоризонталној“ оси, које успостављају везу актера-локација-тема рекреације и очекиваних ефеката повезивања које одређене ситуације рекреације могу да омогуће.

4. 3. Операционализација и импликације за урбани дизајн, планирање и управљање

Концепт интегрисане рекреације и модел интегрисања урбане структуре (као једна форма његове операционализације) се на различите начине могу везивати за урбани дизајн, планирање и управљање градом. Будући да је у овом раду акценат стављен на просторни аспект интегрисане рекреације, тежиште ће бити на формулацији могућег правца операционализације у домену урбаног дизајна. На овом нивоу се концепт развија кроз успостављање релација физичког простора и друштвене праксе рекреације коју простор одређених квалитета омогућава. Истовремено, полазећи од тога да вредносну основу интегрисане рекреације чине не само њена корист за појединца, носиоца праксе, већ и за друштво – важно је размотрити како нова сазнања о карактеристикама и значају интегрисане рекреације могу да усмере приступе планирању и управљању градом.

4.3.1. Урбани дизајн

Урбани дизајн је „*мултидисциплинарна активност којом се обликује и управља урбаним окружењем*“ (Madanipour, 1996). Урбани дизајн се односи на „*стварање веза између људи и места, кретања и урбане форме, природе и грађеног ткива. Урбани дизајн повезује многе линије стварања места, газдовања окружењем, друштвеном једнакошћу и економском виталношћу, како би креирао места са израженом лепотом и идентитетом. Урбани дизајн произилази из политика планирања, транспорта, архитектуре, развоја економије и пејзажа, али их истовремено и превазилази. Он их окупља у креирање визије урбане области и развија ресурсе и вештине којима се ова визија остварује*“ (Urban Design, <http://www.urbandesign.org/>, према дефиницији English Partnerships). Иако постоје бројне друге дефиниције и начини поимања урбаног дизајна ¹⁴², наведена дефиниција је адекватна за наш рад јер омогућава повезивања урбаног дизајна и усмеравања урбаног развоја кроз развој рекреације.

Урбани дизајн се реализује на различитим нивоима развоја простора, кроз дефинисање својстава елемената као и односа целине и делова у простору. Сагледан

из развојне перспективе, може се остваривати кроз стратегије и политике/планове просторног развоја града, као и кроз активности јавног, приватног и цивилног сектора. Физички израз урбаног дизајна представљају форме зграда, структуре и отворени/јавни простори. Они утичу на обрасце коришћења, активности и кретања у простору и његово значење, и обликују доживљај људи који у том простору живе, раде или га посећују.

Концепт интегрисане рекреације је могуће операционализовати у домену урбаног дизајна тако што се у процесу развоја одређеног простора (локације, мреже, подручја) успоставља веза између домена деловања у урбаном дизајну (просторне стратегије и тактике) и рекреативних садржаја који се тим путем интегришу у простор на сталним или привременим основама. На тај начин се дефинишу специфичне ситуације интегрисане рекреације.

Пракса рекреације омогућава позитивну промену простора делујући на њега као магнет (привлачи у простор), амалгам (везује за простор и у простору) и знак (обележава простор као рекреативан). Истовремено, очекивана улога рекреације у развоју успоставља специфичне захтеве према карактеристикама простора и тако обликује начин на који се рекреативне активности и значења са њим повезују. Интегративни потенцијал рекреације кроз урбани дизајн се на тај начин активира кроз различите просторне стратегије и тактике урбаног дизајна.

а) Стратешки ниво урбаног дизајна

Просторне стратегије урбаног дизајна се увек развијају за специфичну проблемско-просторну ситуацију у одређеној целини (области, комплексу). У односу на врсте просторних интервенција, као стратешке се могу сагледавати „чврсте форме“ интегрисања рекреације кроз - издавање области, уређивање мреже (зелене или саобраћајне), грађење објеката. У овом случају је реч о препознавању рекреативних садржаја као фиксне вредности коју треба обезбедити простору и чије одвијање треба омогућити адекватним издавањем, димензионисањем, уређивањем и опремањем простора.

Међутим, стратешки ниво просторне интервенције не мора да се односи само на чврсте форме интегрисања рекреације. Он се у одређеној области може реализовати и као сврсисходна и координисана организација урбаних тактика, усмерена на остварење одређеног циља (привлачења, задржавања, повезивања или обележавања простора интегрисањем садржаја рекреације). У односу на конкретну проблемску

ситуацију, просторно се лоцирају, организују и уређују ситуације ИП специфичног карактера. Ове стратегије се реализују кроз тактике управљања простором, и тактике управљања догађајима рекреације у простору. Тактике управљања простором се односе на формирање просторно-временских конфигурација (мешање простора, активности и живота), док се тактике управљања догађањем рекреације односе на повезивање, погушњавање и интензификацију рекреативних догађаја у урбаном простору. Додатно, стратегије развоја се могу односити на приватне и јавне просторе, при чему је кључни фактор квалитет њихове међусобне везе.

Док су се претходна два аспекта разматрања просторних стратегија односила на форму и односе у простору, наше истраживање упућује и на важност садржаја. У том смислу се јавља потреба за увођењем додатних стратешких слојева којим се отварају питања „тематизације“ и „опуштености“. Тематизација у условима економије знака и доживљаја постаје посебно значајна, претварајући наратив о простору у економски ресурс. Истовремено она доприноси и креирању позитивног идентитета што је посебно важно за поједине развојне ситуације. У складу са специфичним дуалним карактером рекреације као домена живота, тематизација простора може бити „аутентична“ (грађена из „оног што јесте“, Елин) или „измаштана“ (фантазија, Ханиган и Готдинер). Питање „опуштености“ односи се на потребу да се приступ урбаном дизајну ослободи сталне и интензивне контроле простора и детерминисаности његовог коришћења и значења. У том смислу је важно поред простора у којима се остварује висок ниво реда омогућити постојање простора у којима постоји „осећај слободе“ (Franck&Stevens, 2007), као својеврсних „слободних зона“ (Groth & Corijn, 2005; Urban Catalysts, 2003).

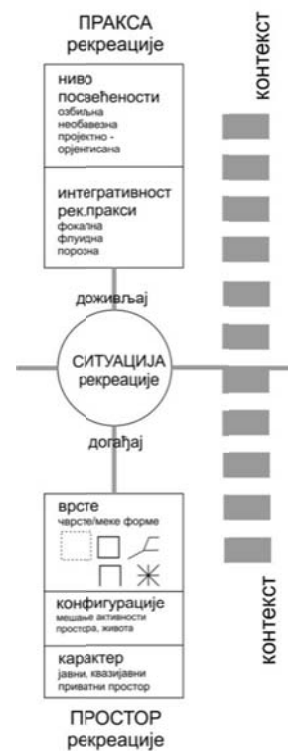
Реализацијом појединих врста просторних стратегија интегрисања рекреације, и њиховим адекватним комбиновањем, омогућава се активирање простора, повезивање у простору, повезивање суседних простора и иницирање тока у одређеној области.

б) Тактички ниво урбаног дизајна

Урбане тактике развоја кроз рекреацију се односе на „меке форме“ интегрисања рекреације кроз две основне врсте интервенција у простору: уређивање микро амбијената и организацију догађаја. Оне могу да обухватају широк спектар активности попут: биоскопских пројекција, уређивања урбаних плажа, башта и оаза, привременог постављања клизалишта, опремања простора за различите спортске активности, постављања поп-ап објеката различитих намена, организације уличних

светковина, фестивала, карневала и других догађаја. Тактички ниво урбаног дизајна у том смислу подразумева адекватно димензионисање, уређивање и опремање простора за одређену интегративну рекреативну праксу.

Ова концепција примењује инкрементални приступ развоју града и омогућава реализацију и учење кроз акцију и експеримент. Инкрементални приступ развоју кроз урбане тактике значи да дугорочне промене почињу тако што се прво уради нешто мало (Lydon et al., 2012). Мале промене не траже велике инвестиције, доносе брзу промену, видљиве су, омогућавају тестирање нових концепата и рефлексију о њима. Омогућавају укључивање локалних актера као и њихово повезивање са актерима на вишим нивоима. На овај начин се тестирају потенцијали простора и доприноси развоју простора кроз итеративни, рефлексивни процес „малих корака“ ка (потенцијално) „великим,, променама (Hamdi, 2004). Тако грађани могу да сагледају и перципирају оно што се на нивоу

Слика 30 - Сегмент модела за примену у урбаном дизајну

свакодневнице може сагледати као унапређење квалитета живота. Урбане тактике интегрисане рекреације могу реализовати све категорије актера (јавни, приватни и трећи сектор). Могу почети као грађански активизам и трансформисати се у непрофитне организације које финансира град. Будући да рекреативни догађаји/ситуације могу функционисати као генератори, катализатори и стабилизатори развоја, просторне тактике се могу на различите начине међусобно повезивати у различитим фазама развоја подручја .

Концепт интегрисане рекреације се може примењивати на различите приступе урбаном дизајну, схваћеном истовремено и као процес и прозвод (Madanipour, 1996). Модел повезивања урбане структуре развојем рекреације успоставља релације између интегративног деловања рекреације и карактеристика простора, али не прејудицира нити решња, нити пут доласка до решења (слика 30). Његова сврха је да се у одређеном развојном контексту сагледају и дискутују односи форме, конфигурације и карактера простора у односу на очекиване везе које се кроз специфичну рекреативну праксу могу остварити.

У том смислу се може примењивати како у „ауторском“-уметничком/рационалном (заснованом на знању и вештинама експерта), „партиципативном“ (Djukanović&Živković, 2014), „стратешком“ (Лазаревић&Маруна, 2008) или „интегралном“ (Мрђеновић, 2013) процесу урбаног дизајна. То је важно због тога што се пракса урбаног дизајна у Србији налази у ситуацији одсуства преовлађујућег теоријског оквира. Док је у претходним деценијама доминирала „ауторска“ концепција урбаног дизајна, у последњој деценији се чине важни кораци ка друштвено инклузивнијим приступима. У иницирању оваквих приступа посебан допринос дају професори, сарадници и студенти архитектонских факултета у Србији стварајући на тај начин услове за будућу промену професионалне дизајнерске праксе (Milovanović Rodić, Živković & Lalović, 2013).

4.3.2. Урбано планирање и управљање

Урбано планирање представља активност којом јавна власт усклађује, регулише и контролише различите процесе у развоју града, и „*сложени процес припреме, формулације и реализације одлука које се тичу будућности*“ (Миловановић-Родић, 2013:13). Појам, сврха, предмет и садржај планирања се могу одредити на различите начине. У савременој теорији и пракси планирања су данас присутна два основна модела – рационални и колаборативни. Рационални модел планирања претпоставља могућност дугорочног управљања развојем и заснива се на идеји да се просторни развој може контролисати применом научних метода, техника и адекватних технологија. Из ове перспективе планирање се сагледава као активност којом се, у контексту управљања „одозго на доле“, дефинишу циљеви развоја, а планови сматрају инструментом њиховог остваривања.

Другачију перспективу нуди комуникативно-колаборативни модел планирања по коме је планирање интерактивни и интерпретативни процес, који се гради „одоздо на горе“, у коме се планирање одвија у заједницама различитих дискурса, где је фокус на процесу отвореном за јавну расправу и где се захтевају различите форме и типови планских решења – продуката (Миловановић- Родић, 2013). Уместо алтернативног сагледавања наведених модела, све више је присутно мишљење да колаборативни модел не замењује рационални, већ да му представља допуну кроз препознавање носилаца моћи који у одређеним друштвеним и економским условима утичу на развој (Lazarević Вајес, 2009).

Модели управљања представљају контекст у коме се доносе одлуке од значаја за просторни развој и у коме се планирање одвија. У условима диверзификације урбаних реалности традиционална парадигма „влада“ (према којој је управљање ексклузивно у рукама државе) не може да одговори новим потребама и интересима различитих актера. Због тога се тежи новим моделима „урбане управе“ који на најбољи начин могу да репрезентују космополитенску природу савремених градова (Auclair & Jaskohango, 2009). У новој парадигми, поред државног апарата, управа обухвата и приватни сектор и цивилно друштво. Док је улога државе да креира погодно политичко и правно окружење, приватни сектор креира благостање кроз генерисање запослености и прихода. Цивилно друштво обухвата различите интересне групе и олакшава политичке и друштвене интеракције и дијалог унутар урбаног окружења.¹⁴³

Импликације резултата нашег истраживања на урбано планирање и управљање у Србији, сагледаваћемо у односу на вредносне и садржајне основе, као и редефинисане актере провизије у оквиру Концепта интегрисане рекреације.

Сагледавање рекреације не само као циља већ и као средства развоја града отвара питање на којим локацијама је развој кроз рекреацију пожељан и могућ, и у чијем интересу? Идентификација подручја у којима рекреација може бити основа, покретач и подстицај развоја, баца ново светло на поједине градске локације и проблематизује приступ њиховом развоју. Отвара се питање различитих интереса актера у односу на ова подручја и могућности да их одређене форме интегрисаних садржаја рекреације остваре. Услед тога је у урбаном планирању и управљању у Србији потребно развити механизме који омогућавају да се ови различити интереси на директан начин искажу и реализују. Ова чињеница фаворизује колаборацију у процесу планирања која у Србији нема развијену традицију и која кроз постојећи модел и институционални контекст планирања није довољно омогућена.

Поред тога, препознавање интегративне димензије рекреације као урбаног садржаја и њеног трансформативног капацитета у односу на урбани простор - представља потенцијал да се задовољавањем рекреативних потреба и унапређењем квалитета живота људи истовремено допринесе економском, социо-културном и еколошком развоју. Тај потенцијал се не може активирати појединачним секторским деловањем већ тражи интегрални и проблемско-орјентисани приступ развоју. Такође се тиме наглашава и неопходност даљег развоја стратешког локалног планирања које

је у Србији тек у зачетку.

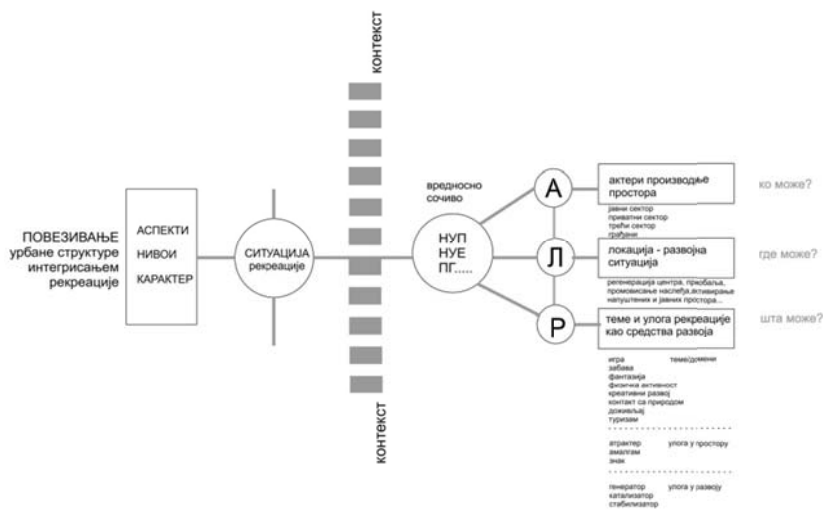
Препознавање значаја привремених и повремених форми интегрисане рекреације за развој простора града упућује на могућност да се у дугорочном развоју оне користе као средство експериментисања са урбаним будућностима. Привремени карактер меких форми ИП омогућава осмишљавање, реализацију и проверу ефеката малих интервенција које могу кориговати и даље усмеравати „чвршће“ интервенције у простору. Поред тога, самим укључењем у простор оне мењају његово значење и подстичу његово коришћење. Чак и ако простор промени функцију, он бива препознат као „активан“ од стране корисника и позиционира се на „менталној мапи“ града. Због тога је у урбаном планирању и управљању важно развити механизме повезивања урбаних тактика и дугорочног, односно стратешког развоја.

Увећање сложености форми и локација на којима се ситуације рекреације интегришу у простор града, као и чињеница да не само сталне већ и привремене/повремене форме интегрисања рекреације могу да остваре јавно значајне резултате у развоју простора, усмерава на потребу да се редифинише концепт простора у урбаном планирању и управљању. Док се самостална рекреација може препознавати и у есенцијалистичкој концептуализацији која просторну јединицу дефинише као сегмент простора одређене намене, интегрисана рекреација у овој концепцији може да егзистира само као део фиксно дефинисаног мешовитог коришћења. Привремене и повремене форме трансформације простора, које могу имати важно интегративно дејство на урбану структуру, у овој концептуализацији нису видљиве. У том смислу, препознавање сложености форми и активирање интегративног потенцијала рекреације у урбаном развоју подразумева укључивање могућности да се прилике за рекреацију сагледају и кроз сплет релација које могу да омогуће. Због тога је постојећи (есенцијалистички) концепт простора у урбаном планирању протребно проширити „слојем“ поимања простора као релацијског¹⁴⁴.

Посебна група питања се односи на савремене актере провизије прилика за рекреацију, њихову улогу, понашање и међусобне односе. Показано је да су у овом домену важни не само сва три сектора развоја већ и неформални актери. У том смислу је битно омогућити препознавање приватних или грађанских иницијатива ИП, њихово вредновање у односу на визије развоја града и развој адекватних правних/организационих/економских инструмената подстицаја. Пред урбано планирање и управљање у Србији се поставља задатак развоја механизма и

платформи за успостављање сарадње и подршку иницијативама као и за укључење неформалних актера у процес планирања и управљања развојем града.

Модел повезивања урбане структуре развојем рекреације је могуће примењивати у обе форме планирања, као подршку у одлучивању о пожељним опцијама развоја (слика 31). У стратешком планирању се могућност за рекреацију људи може тумачити као форма интереса актера у односу на предметну

Слика 31 – Сегмент модела за примену у планирању

локацију и дискутовати у односу на могуће и пожељне исходе интервенција. Ситуације рекреације се разматрају као алтернативе у плановима акција и сценаријима развоја простора. Дефинисане релацијски, у односу на основ и начин на који остварују вредност, ове ситуације омогућавају да различити актери сагледају и процене сопствене интересе у оквиру разматраних алтернатива развоја, као и да учоче потенцијалне препреке и ограничења појединих опција. У том смислу се овакав приступ дефинисању провизије прилика за рекреацију може сагледавати и као допринос демократичности кроз увећање транспарентности процеса одлучивања (ко добија, шта, где?).

Тиме се, међутим, не умањује важност регулационог планирања којим се рекреација као вредност за живот у граду такође може подстицати кроз различите секторе и домене развоја. У условима неразвијености колаборативног модела, овакав приступ је могуће применити у вредновању различитих опција у оквиру рационалног модела планирања. При примени у регулационом планирању је важно концепт интегрисане рекреације препознати у његовој комплексној садржајној димензији, и кроз регулацију афирмисати полидимензионалност и динамичност простора.

Концептуализација рекреације којом се она везује за вредности и релације које омогућава у простору, доприноси бољој међусекторској сарадњи јер се промена у

простору може „ишчитавати“ по различитим основама. На тај начин се боље повезују и различити нивои управљања, будући да се ситуације рекреације сагледавају у односу на различите нивое веза које успостављају.

Важно је на крају нагласити да у домену планирања рекреације и јавних политика, Концепт интегрисане рекреације не негира потребу за јавном провизијом рекреативних садржаја и простора, већ представља његову допуну. Њиме се препознаје да и други актери провизије могу да остваре јавно значајне резултате. У тој перспективи простори и програми рекреације могу бити и самостални и интегрисани, стални/повремени/привремени. Могу се сагледавати и као средство задовољавања рекреативних потреба и жеља људи, и истовремено, кроз допринос увећању квалитету живота, бити средство урбаног развоја.

4.4. Претпоставке за примену концепта интегрисане рекреације у усмеравању развоја градова Србије

Претпоставке за примену концепта интегрисане рекреације у усмеравању развоја градова Србије засниваћемо на приступу дефинисаним у Просторном плану Републике Србије који ћемо допунити налазима наше анализе услова и карактеристика развоја градова Србије.

а) Основе дефинисања приступа примени концепта интегрисане рекреације

У Просторном плану Републике Србије се препознаје да ће најдинамичнији и најснажнији урбани центри - Београд, Нови Сад, Крагујевац и Ниш - бити носиоци просторног интегрисаног и одрживог економског, социјалног и еколошког развоја сопствених метрополитена, као и државе у целини. Истовремено се наведени градови сагледавају и као главни центри урбаног туризма. Ови градови формирају функционалну развојну осовину север - југ која омогућава равномерни развој територије државе. Док се Београд планира као град у рангу MEGA 3, Нови Сад, Ниш и Приштина се развијају као градови од међународног значаја.

Шанса за развој осталих градова Србије базирана је на њиховом урбаном капиталу и потенцијалном развоју у оквиру мреже градова. Просторни План РС дефинише неколико основа по којима градови могу функционисати као покретачи развоја: 1) градови „чворишта“ који су кључни за регионални развој (Суботица, Панчево, Крагујевац, Ужице, Нови Пазар, Зајечар), 2) градови који имају посебан значај у мрежи насеља (Кикинда, Ваљево, Краљево, Бор, Косовска Митровица,

Пирот, Врање), 3) градови лоцирани уз значајне транспортне коридоре, 4) градови у пограничним зонама (Сомбор, Вршац, Сремска Митровица, Лозница, Шабац, Кладово, Неготин, Пећ).

Поред активирања основа за развој појединачних градова, Просторни план указује на значај умрежавања градова и осталих урбаних насеља и формирање урбаних кластера. Поред већ формираних кластера Војводине, Централне Србије и Београда, предвиђа се и развој кластера Источне, Западне, Јужне Србије и Косова и Метохије. Ови кластери су са аспекта туризма и рекреације важни и зато што представљају области у којима је могуће формирати обједињену понуду разноврсних садржаја и повезати природне и културне погодности развоја кроз рекреацију.

Просторни план на тај начин пружа добру основу за диверзификоване трајекторије развоја градова Србије будући да сваком граду обезбеђује да на аутентичним основама успоставља шансе за развој. У којој мери ће рекреација бити препозната као потенцијално средство развоја зависиће од развојне оријентације градова као и његове величине. Свакако да туристички центри имају више основа да ову област развијају као интегрални део туристичке понуде, у складу са Стратегијом туризма Србије. Исто се односи и на велике урбане центре који су по традицији места диверзификоване понуде садржаја рекреације и највећи магнети за туристе. Међутим, у новим условима развоја чак и мали градови неразвијених делова Србије могу уређивањем простора за рекреацију и организовањем аутентичних догађаја унапредити своју привлачност за привремену туристичку посету. Чинећи то, несумњиво ће и квалитет живота локалном становништву учинити бољим.

Поред основа које пружа Простори план РС, у овом раду смо идентификовали неколико одредница услова развоја важних за коришћење рекреације као средства унапређења квалитета живота и увећање атрактивности градова Србије. Ту на првом месту мислимо на опште друштвене услове сиромаштва, незапослености, као и недовољно развијено тржиште и институције цивилног друштва. Узимајући то у обзир заједно са условима глобалне економске и еколошке кризе – неизвесност постаје кључна одредница разматрања развоја градова Србије. Она се односи како на спољашње услове који одређују позиционирање наших градова у односу на друге градове у региону и Европи, тако и на унутрашње услове одређене националним и локалним политичким, економским и друштвеним капацитетима. Развој у условима неизвесности се обликује полазећи од тога да је *„целовито сагледан проблем довољна*

стратешка основа за низ појединачних активности које су фрагментарне, међусобно аутономне, и које не захтевају целовитост решења већ га саме, поступно, граде“ (Никезећ, 1996: 36). Ове активности се ослањају на неприкосновене друштвене вредности побољшања квалитета живота и граде на основу повезивања актуелних могућности и стварно испољених интереса.

б) Ограничења за примену концепта интегрисане рекреације и кораци ка превазилажењу

Развој у Србији се традиционално ослања на превазиђене развојне обрасце по којима „држава брине“ (Бајић- Брковић, 2010). Услед тога је неопходно развијати савремени приступ усмеравању урбаног развоја који подразумева координацију, сарадњу и веће ослањање на приватни и цивилни сектор, као и државу која „омогућава и подстиче“. *„Ради се о управљању иницијативама, а не само забранама или прописивањима, о активном усмеравању развоја, а у настојању да се са што мање утрошених средстава (ауторитета државе, администрација) , и уз минималну претњу или употребу силе, подстакне развој“*(Никезић, 2010: 259).

Међутим, бројни аутори указују на то да у Србији нису довољно развијени институционални аранжмани који би омогућили активније учешће различитих група актера у процесу планирања и усмеравања урбаног развоја (Лазаревић-Бајец, 2004, 2009; Максић, 2012.). Такође, актуелна истраживања указују на низак ниво укључења приватног сектора (CESID, 2011), као и на слабу улогу цивилног друштва у процесу доношења одлука у Србији (Максић, 2012.). Оваква ситуација може да представља ограничење за примену концепта интегрисане рекреације у Србији.

Међутим, могу се идентификовати иницијативе и пројекти којима се тежи превазилажењу овог проблема. Оне се могу окарактерисати као „спољашње“ и „унутрашње“. „Спољашњи“ импулси и иницијативе развоја се односе на подршку страних институција кроз пројекте и програме у две области. Једна група се односи на развој институција, механизма, као и формалних и неформалних аранжмана добре управе. Овде је интересантан пример имплементације концепта Зоне унапређеног пословања (Business Improvement District (BID) - USAID) којим се кроз јавно-приватно партнерство подстиче удруживање привредника како би се унапређењем окружења (уређење амбијената, организовање спортских, забавних и културних манифестација) унапредило пословање у том делу града.¹⁴⁵ На другом нивоу, важан је пример израде Стратегија интегралног урбаног развоја централних

градских зона Ужица, Крагујевца и Краљева које су инициране од стране GIZ (Немачке институције за интернационалну сарадњу и развој) у којима су прилике за рекреацију сагледаване интегрално у односу на укупни економски, друштвени и еколошки развој наведених градова (GIZ/AMBERO ICON, 2012, 2013, 2014). Друга група активности се односи на деловање институција културе (нпр. Goethe Institut) које у локалним условима демонстрирају добру праксу у домену иновативних форми урбаног развоја, као и у домену јачања трећег сектора и укључења неформалних актера у процес развоја (пример: Urban Incubator у Поглављу 5)¹⁴⁶

„Унутрашње“ иницијативе се односе на различите облике деловања неформалних и формалних облика грађанских иницијатива у области културе и спорта које се, посебно у домену младих и заштите животне средине, све више препознају као важне и повезују са јавним политикама, стратегијама и формалним институцијама. Док ћемо на примеру Београда у наредном поглављу детаљније приказати неке од ових иницијатива, на овом месту ћемо указати на пример Националне стратегије за младе и формирање Канцеларија и програма за младе као искорака у правцу повезивања различитих актера имплементације. У овим стратегијама, програмима и пројектима, рекреација се препознаје као важан фактор квалитета живота и развоја младих, и као таква омогућава кроз широк спектар инструмената управљања који повезују јавни, приватни и трећи сектор.

в) Орејентири у дефинисању приступа примени концепта интегрисане рекреације

На основу свега реченог, могу се формулисати три основна орејентира у дефинисању приступа примени концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије:

- Акцент на бројним малим променама, важним за ниво свакодневног живота,
- Праћење и подршка испољеним интересима и иницијативама у циљу јачања капацитета цивилног друштва и развоја партнерских односа сва три сектора, као и
- Диферентован приступ развоју кроз рекреацију који произилази из разлика градова Србије, њиховог значаја, улоге у развоју и развојног потенцијала.

Акцент на бројним малим променама кроз интегрисање саджаја рекреације у урбани простор (тактике развоја кроз рекреацију) произилази из уважавања општих услова економске и институционалне неразвијености и неизвесности развоја. У таквим условима, тежиште на великим пројектима развоја кроз рекреацију се чини нереалним за велику већину градова зато што захтева испуњење бројних услова како

би дао позитивне ефекте. То се пре свега односи на концепте града фантазије, забаве и туризма који траже висок ниво посете како би били економски исплативи. Са друге стране, унапређење кроз бројне мале промене је важно будући да су анализе праксе рекреације у Србији указале на то да је учешће у урбаној рекреацији у Србији у највећој мери ограничено понудом програма, па тек онда недостатком просторних ресурса. Концепти града игре и доживљаја, активног и креативног града нуде у том смислу бројне могућности. На овај начин је могуће „корак по корак“ кроз мале, разноврсне, привремене и повремене интервенције, које не захтевају велика улагања и ангажују локалне хумане и просторне ресурсе, вршити побољшања квалитета живота на нивоу свакодневнице. Унапређењем квалитета свакодневног живота се на тај начин формирају основе за будући развој у другим доменима.

Праћење и подршка испољеним интересима и иницијативама у домену провизије прилика за рекреацију, представља други битан оријентир у примени концепта интегрисане рекреације у развоју градова Србије. У условима недовољно развијених основа за развој великих стратешких пројеката, као и неизвесности њихове имплементације, кључно је препознати вредност и важност већ испољених и проверено прихватљивих интервенција у простору. Концепти зеленог и креативног града, као и града игре и доживљаја су у овом смислу кључни. Све ово је посебно важно у земљи у којој је цивилни сектор у повоју а приватни сектор чини прве кораке ка развоју социјално одговорног пословања. Прелаз са концепта развоја по коме „држава брине“ на развој градова у коме „држава омогућава и подржава“, подразумева јачање капацитета цивилног и приватног сектора да у различитим доменима омогуће квалитет развоја и модалитете уређивања партнерских односа између сва три сектора. На овај начин се развој кроз рекреацију сагледава не само као фактор унапређења квалитета живота грађана, већ и као поље унапређења демократских институција друштва.

На крају, неопходно је развијати диферентовани приступ развоју кроз рекреацију који произилази из утврђених разлика између градова и њихових развојних потенцијала. У том смислу се начелно могу издвојити три основне развојне ситуације.

Прву групу градова чине велики градски центри међународног карактера („капије“) који су истовремено и важни туристички центри. Величина и диверзитет популације, као и оријентација на привлачење туриста и посетилаца, упућују на то да

је садржаје рекреације као чиниоце развоја у овим градовима пожељно омогућити на најширим основама. Концентрација становништва и оријентација на привлачење туриста чини оправданим евентуалне веће пројекте развоја кроз интегрисање рекреативних садржаја спорта, забаве и културе. Међутим, узимајући у обзир социоекономске карактеристике популације, подједнако је важно (ако не и значајније) обезбедити активирање постојећих просторних потенцијала кроз мале, бројне, разноврсне рекреативне садржаје за које нису потребна велика улагања и који доносе непосредно унапређење квалитета живота што ширем кругу становника. Посебна пажња у том смислу треба бити усмерена на периферије градова као области које су са једне стране недовољно развијене а са друге пружају могућност за унапређење веза културе и природе кроз садржаје рекреације. Због свега тога је у овим градовима пожељан развој што ширег репертоара концепата интегрисане рекреације.

Другу групу градова чине регионални центри који су оријентисани на ре – индустријализацију и привлачење инвестиција, и који могу функционисати као покретачи развоја својих функционалних подручја по различитим основама. Полазиште у развоју ових градова је да њиховој конкурентности за инвестиције доприносе не само економске погодности већ и чиниоци квалитета живота. У том смислу, богатство културних, спортских и забавних садржаја, као и адекватна презентација културног наслеђа и природних вредности, представљају важан фактор задржавања локалног становништва кроз унапређење услова живота. Истовремено они доприносе формирању позитивне слике града и функционишу као средство повременог привлачења посетилаца из окружења. У томе организација културних и спортских догађаја и манифестација (град игре и доживљаја) има посебан значај.

Трећу групу градова чине мали и средњи градови и урбана насеља који нису лоцирани на главним осовинама развоја. Важност рекреације у развоју ових градова је у њеном сагледавању као значајног чиниоца квалитета живота којим се омогућава задржавање и потенцијално увећање броја становника као хуманог ресурса развоја града. Посебна погодност коју ови градови могу да понуде је квалитетна веза природног и грађеног окружења која се кроз разноврсне мреже рекреативних простора може остварити (активни и зелени град). Узимајући у обзир проблеме досадашњег развоја, неопходно је пружити адекватне садржаје деци и старима и подстицати локалне иницијативе младих у домену спорта, културе и свих облика креативног изражавања у слободно време.

г) Образложење избора Београда за студију случаја

У овом раду иницијално преиспитивање могућности развоја градова Србије кроз развој рекреације везујемо за град Београд. Разлози за овакав избор су бројни. Прво, Београд је главни и највећи град у Србији и једини у рангу метрополитенског подручја (МЕГА 3). У том смислу он на нивоу државе чини посебно административно подручје – регион Београда. Друго, реч је о граду који поред тога што има највећи број становника и што заузима највећу површину, поседује најсложенију урбану структуру. Треће, Београд представља највећи урбани туристички центар у земљи који према Стратегији развоја туризма Републике Србије једини поседује потребни конкурентски стандард за озбиљну међународну утакмицу (СРГРС_2, 2005)

У том смислу Београд је са једне стране нетипичан град и предњачи у развоју у односу на остале градове Србије. Због тога је реално очекивати да се управо у њему најпре могу идентификовати феномени који су карактеристични за савремени развој градова развијеног света. Са друге стране, сложеност структуре подручја Београда, као и начин на који је изложен утицајима одређеним националним друштвено-економско-политичким контекстом, доводи до тога да се у њему могу идентификовати сви феномени и трендови карактеристични за развој градова Србије. Последица наведеног је да се Београду најинтензивније испољавају проблеми и препознају могућности урбаног развоја, због чега ће у наредном поглављу представљати иницијални полигон за разматрање могућности развоја кроз рекреацију у градовима Србије.

5. МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ КОНЦЕПТА ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ: пример Београда

У овом поглављу се на примеру Београда преиспитују могућности примене концепта интегрисане рекреације. Први део поглавља је посвећен сагледавању вредносних основа развоја рекреације кроз разматрање њене позиције у стратешким документима развоја Београда како би се утврдило на који начин се рекреација као урбани садржај поима и везује за усмеравање урбаног развоја Београда. У другом делу се разматра садржајни основ концепта интегрисане рекреације и ниво развијености феномена интегрисане рекреације у Београду. Идентификују се примери и анализирају у односу на актере, локације, форме интегрисане рекреације као и ниво урбаног развоја коме доприносе. Трећи део поглавља је конципиран као студија случаја развоја централног приобаља реке Саве у Београду. Усмерена је на преиспитивање интегративног потенцијала рекреације кроз примену модела интегрисања урбане структуре развојем рекреације као аналитичког оквира. Реч је о простору који је у претходној деценији кроз различите фазе и фрагменте развоја постепено активирао и у коме су омогућени први кораци ка ре-интеграцији града и реке. Проверава се претпоставка да је у овој трансформацији интегрисање различитих рекреативних садржаја у простор града играло важну улогу. На крају се, на основу резултата спроведених анализа, дискутује о могућностима и ограничењима примене концепта интегрисане рекреације у Београду.

5.1. Увод

Београд је главни, највећи, најразвијенији и структурно најсложенији град у Србији¹⁴⁷. Формирајући осовину са Новим Садом, он представља језгро двоипомилионске агломерације¹⁴⁸ развијене као чвориште панонско – посавске, балканске моравско-вардарске, јужнопосавске и шумадијско-ибарске осовине развоја. У функционалној организацији простора југоисточне Европе, значај Београда је одређен његовом улогом као чворишта два европска мултимодална коридора X и VII (Тошић & Крунић, 2005). Ова позиција издваја метрополитен Београда као једног од најважнијих покретача развоја Србије.

Модерну историју Београда обележавају значајне промене у друштвеној структури и политичком статусу. Он је најпре био престоница мале националне државе, а потом главни град краљевине СХС. После другог светског рата постаје

главни пословни, економски, административни центар мултинационалне федерације, што остаје све до распада СФРЈ и почетка периода транзиције. У другој деценији новог миленијума поново постаје центар националне државе (Hirt, 2009).

Промене у политичком статусу се одражавају на урбану структуру и живот у главном граду. Град који је 80'тих година двадесетог века карактерисала космополитска култура и релативно висок степен уређености и урбаности, доживео је 90'тих година деградацију по многим основама. У условима политичке и економске кризе, дошло је до просторно-физичких промена које су угрозиле његов урбанитет, квалитет и културна обележја (Петовар, 2010). Формирање пост-комунистичке владе у Србији 2000. године је омогућило да држава начини основне кораке у правцу демократизације и економских реформи. У том периоду се Београд развија тако што се у њему на најизразитији начин испољавају и добре и лоше стране политичке и економске транзиције (Hirt, 2009).

Београд је град који у Србији има најразвијенију туристичку традицију и сходно томе туристичку инфраструктуру. На врхунцу развоја Београд је као административни и туристички центар бивше СФРЈ остваривао значајне приходе од туризма. Та ситуација се у доба ратне кризе мења и туристички промет 90'тих година готово да замире. Последњих година Београд поново постаје све привлачнија туристичка дестинација. „Lonely Planet” га је 2010.г прогласио за једну од 10 најзначајнијих „повратничких градова“, истичући културни, уметнички и ноћни живот као посебне атракције града. Београд је покушао да нагласи спортску димензију урбаног идентитета организацијом бројних међународних такмичења, од којих је организација Универзијаде 2009. године свакако једна од најзначајнијих¹⁴⁹. Поред тога, како би ојачао своју европску позицију, афирмисао локалну културу и унапредио културни живот града, град је приступио и кандидатури за Културну престоницу Европе 2020.

Кроз наведене активности Београд се поново позиционира као међународни туристички центар, али и као град који препознаје значај проактивног приступа урбаном развоју и развија предузетничке форме управљања (Вујовић, 2012; Ступар & Ђукић, 2009). То потврђује и чињеница да је у 2006/7 Београд изабран за Јужни Европски град будућности у такмичењу организованом од стране часописа „Financial Times”.

Наведене иницијативе и остварени резултати указују на препознавање културе, спорта и забаве као значајних чинилаца позиционирању града у европској и регионалној утакмици за привлачење туриста и инвестиција. Да ли је могућност да се ова пракса подржи и развије уграђена у стратешке развојне документе – покушаћемо да испитамо у наредном делу рада.

5.2. Рекреација у стратешким документима развоја Београда

У периоду после 2000. године, донет је низ докумената који су од значаја за усмеравање развоја града Београда. Реч је о Регионалном просторном плану административног подручја Београда и Генералном плану Београда 2021 чије се доношење одвијало паралелно доношењем новог Закона о планирању и изградњи (2003). Неколико година касније, повезујући наведене планове са Стратегијом развоја туризма Србије (2005), дефинисана је и Стратегија развоја туризма Београда (2008). Последњи документ од стратешког значаја за развој града јесте Стратегија развоја града Београда која је усвојена 2011 године.¹⁵⁰

У овом делу рада ћемо направити краћи приказ ових докумената и кроз квалитативну анализу њиховог садржаја покушати да сагледамо конципирану позицију, значај и улогу рекреације у развоју града. У том смислу покушаћемо да дамо одговор на питања:

- Како се рекреација концептуализује у овим документима?
- Који домени рекреације су препознати као важни и на који начин се везују са урбаним простором?
- На који начин се рекреација поима као вредност у развоју града Београда, односно да ли се препознаје само као циљ или и као могуће средство развоја града?

Циљ је да се кроз ову анализу утврди да ли и у којој мери стратешки документи развоја Београда пружају основу за развој града кроз рекреацију, односно за примену концепта интегрисане рекреације?

а) Регионални просторни план административног подручја Београда (2004)

Регионални просторни план административног подручја Београда (Сл.л.града Београда, бр.10/04)¹⁵¹ се односи на 16 градских општина¹⁵². Овај план је рађен истовремено са Генералним планом Београда 2021 како би се омогућила хармонизација концепата и смерница развоја на различитим нивоима. Град Београд је препознат као битан, моћан и утицајан део Републике Србије у ширем регионалном окружењу, услед чега се његов развој сагледава трансгранично,

транснационално и трансрегионално. Основни циљ развоја Града Београда дефинисан је у корелацији са његовим метрополитеном и односи се на: „*организовано активирање регионалних просторних потенцијала Града Београда, засновано на принципима одрживог развоја, чиме ће бити повећана његова привлачност и обезбеђени услови за достизање стандарда европске метрополе*“

У складу са основним циљем дефинисани су стратешки задаци који се, између осталог односе на редефинисање и позиционирање Београда у европском окружењу, остварење веће кохезије простора, чување и побољшање природних и културних вредности и специфичности, јачање идентитета Града као и на профилисање београдског метрополитена са нагласком на развоју услужних делатности. У реализацији наведених задатака се директно препознаје значај културе, рекреације и туризма за развој града и посебан нагласак ставља на природни потенцијал и одредницу идентитета Београда – реке Саву и Дунав. Поред планирања адекватних простора за рекреацију, очувања природног и културног наслеђа, препознаје се значај разноврсних културних садржаја, културних и спортских манифестација за урбани развој¹⁵³.

Могућности за рекреацију се сагледавају и планирају кроз неколико тема које се на различите начине дефинишу и хармонизују у плану: социјални развој; културно и градитељско наслеђе; заштита природе и туризам, спорт и просторни потенцијали.

- *Рекреација и социјални развој*

У домену социјалног развоја дефинисан је општи циљ „*побољшање квалитета живљења грађана, и нарочито побољшање квалитета услуга и доступности јавних служби*“. Примењен је диверзификован приступ развоју у складу с којим су препознате три групе установа у овој области у односу на ниво стандарда/квалитета: а) обавезне, б) стандардне и в) посебног квалитета. Садржаји културе и физичке културе обухваћени су стандардним службама. Оваква позиција је одредила и начин третирања проблематике рекреације у плану. Акцент је стављен на обавезне службе: здравство и образовање, док је за стандардне и услуге посебног квалитета дефинисан само основни приступ развоју.

- *Рекреација и културно и градитељско наслеђе*

Примена савремене парадигме културног наслеђа, којом се оно сагледава као потенцијал за урбани развој, одредила је основни циљ у овој области „*интегративна заштита културног наслеђа и управљање њиме, као генератором туристичког и ширег економског*

*развоја, односно одрживог развоја читавог подручја*⁴. У складу с тим се поред урбанистичких и архитектонских вредности градитељског наслеђа узимају у обзир и нове категорије попут: културних итинерера, симболичких места, културног пејзажа и места сећања. Културни итинерери представљају тематизоване рекреативно-туристичке путање са основном едукативном функцијом. Реализују се кроз локалне везе културног наслеђа, националне и међународне културне стазе.

- *Рекреација и заштита природе и природних добара*

За разлику од проактивног приступа заштити и развоју културног наслеђа, заштита природе и природних добара је у овом плану усмерена на очување вредности а не на коришћење и значење простора. Услед тога и не долази до повезивања ове теме са питањима развоја рекреације и туризма.

- *Туризам, спорт и просторни потенцијали*

Планом се туризам и спорт третирају као посебна тема при дефинисању еколошко-економских капацитета простора. Туризам се препознаје као привредна грана од посебног значаја за развој Београда и као активност која *„може да успешно промовише и афирмише природни, културни и привредни идентитет града“* (стр.75). Спорт се сагледава као активност са врхунским потенцијалима којом се подржава туризам и даје обележје Београду. У складу с тим основни циљ развоја је *„систематска валоризација свих природних и културних потенцијала АП Београда, и његовог диверзитета, као и спортске инфраструктуре, складно повезаних у потезе и целине које могу да привуку пажњу туриста из наше земље и Европе, како транзитних, тако и циљних“* (стр. 75). У погледу дистрибуције у простору предвиђено је да се развијају преко плански идентификованих потеза, зона и локација са специфичним обележјима. Детаљно дефинисани секторски задаци обухватили су и питања формирања интегралних амбијенталних целина, активирања природних потенцијала, развоја нових спортских центара и комплекса, формирање мреже разноврсних објеката рекреације равномерно дистрибуираних у простору, презентацију културног наслеђа, уређење обала језера и река...

- *Закључак*

Из свега наведеног се може уочити да је у Регионалном плану могућност за рекреацију људи дефинисана двојако. Она се истовремено сагледава и као циљ и као средство урбаног развоја. То је у складу са развојном оријентацијом Плана ка позиционирању Београда као европске метрополе и туристичког центра, и истовремене усмерености на обезбеђивање квалитета живота локалном

становништву. Рекреација се препознаје као фактор квалитета живота и развија кроз домен социјалног развоја (циљ и резултат развоја). Као таква се везује за простор кроз дефинисање стандардних услуга у домену културе и физичке културе, при чему се тежи развномерној просторној дистрибуцији основних садржаја рекреације намењених локалном становништву. Поред тога се указује на важност повезујућих јавних рекреативних простора (тематских стаза) за развој културног туризма. Додатно, уређивање комплекса и центара намењених спорту и боравку у природи сагледава се као чинилац унапређења туристичке понуде града. Планом је препознат и значај културних и спортских манифестација за развој града чија се организација предвиђа на целој територији града. Услед свега реченог се може закључити да Регионални просторни план АП Београда пружа добру основу за различите форме активирања интегративног потенцијала рекреације у урбаном развоју.

б) Генерални план Београда 2021 (2003) и Измене и допуне Генералног плана Београда 2021 (2009)

Генерални план Београда 2021 (Сл.л.Града Београда, 27/03), представља први генерални план дефинисан у новим транзиционим социо-економским и политичким условима развоја градова Србије. У његовој основи је тежња да се подигне ранг града у констелацији европских градова, да се Београд врати у центар Подунавља, као и да се омогући комплексно умрежавање Београда са градовима у ближем и даљем окружењу. Општи урбанистички циљеви развоја наглашавају важност одрживог развоја, како би град био у складу са природом, урбанистички регулисан, уређен, привредно виталан, инклузиван, повезан и приступачан и град културе.¹⁵⁴

У својој основној поставци Генерални план наставља модернистичку традицију функционалног зонирања града кроз дефинисање и картографско приказивање појединих тема - сектора.¹⁵⁵ Рекреација не представља кохерентну тему већ се сагледава фрагментарно (као посебне теме: Зеленило и Спорт), и интегрисано у оквиру тема Јавне службе (култура) и Комерцијалне зоне и градски центри (центри забаве и садржаји туризма). У даљем тексту ћемо покушати да у оквиру наведених тематских целина сагледамо карактеристике и улогу рекреативних садржаја и приступ дефинисању простора рекреације.

- *Рекреација у тематској целини Спорт и спортски објекти и комплекси*

У оквиру тематске целине Спорт и спортски објекти и комплекси дефинисани су циљеви развоја спорта као и локације за спортске објекте и комплексе. Спорт је у

плану дефинисан као: спортско образовање, такмичарски спорт, рекреативни спорт и школска спортска такмичења. У складу стим се издвајају категорије такмичарских, рекреативних¹⁵⁶ и школских спортских објеката. Овом темом су поред спортских објеката, комплекса и терена обухваћена и дечија игралишта (која се свакако не могу дефинисати као спорт) а која се планирају на просторима специјално опредељеним за ту намену. Као основни циљеви се дефинишу: а) обезбеђење мреже разнородно опремљених и уређених спортских објеката и простора за масовније укључивање становника у спортско-рекреативне активности, б) њихова равномернија дистрибуција у простору, в) јачање компаративних предности Београда унапређивањем квалитета природних потенцијала, г) очување, проширење и ревитализација, подизање нивоа квалитета и техничке опремљености постојећих спортских објеката, центара, терена, игралишта и садржаја у објектима. Изменама и допунама Генералног плана 2009. године је додат и задатак „*подршке развоју туризма као перспективне привредне гране комбинацијом садржаја у великим комерцијалним и спортско-рекреативним комплексима.*“ (стр. 954). Концепт планирања простора је диверзификован и зависи од примарне намене. Док се „спортске површине за спонтану рекреацију“ не нормирају и концептуално везују за просторе у којима је квалитет природе доминантна вредност, спортске површине за „активне облике рекреације“¹⁵⁷ се могу налазити у оквиру спортско рекреативних центара али и других намена (комерцијалних, радних и турстичких зона, објеката и комплекса). Поред јавних, планом је омогућена изградња спортских терена у приватном власништву као и пренамена напуштених или неактивних индустријских хала за спортске активности.¹⁵⁸

- *Рекреација у тематској целини Зеленило*

Проблематика рекреације је делимично обухваћена и тематском целином Зеленило који у Генералном плану Београда представља посебан систем дефинисан са становишта покривача – зеленила а не урбаних активности.¹⁵⁹ Овакав приступ је омогућио да се успостави и прецизно дефинише комплексни систем зеленила на читавој територији града а њиме су обухваћени и простори који би требало да остваре значајну улогу у задовољавању рекреативних потреба становника. Зелени простори рекреације су типски одређени и могу се препознати кроз категорије парка и сквера. Могућност рекреативног коришћења дата је и за одређене категорије шума. Већи спортски комплекси су такође укључени у графичке прилоге о Зеленилу будући

да се претпоставља високо учешће зеленила у овим просторима чије су карактеристике дефинисане у оквиру сектора Спорта.

- *Рекреација у тематској целини Јавне службе*

Концепција јавних служби прати структуру дефинисану Регионалним просторним планом АП Београда (основни, стандардни и елитни ниво) и на тај начин дефинише и онај део садржаја рекреације који се односе на понуду у оквиру институција културе.¹⁶⁰ Развој у домену институција културе којима управља град усмерен обезбеђење равномерне дистрибуције, боље доступности културних добара, активности и стваралаштва на свим нивоима, одрживост садржаја културе у централним зонама и флексибилност у коришћењу постојећих капацитета објеката и простора спорта, забаве и туризма.¹⁶¹ Приоритет за развој је дат и коришћењу старих привредних, комуналних и војних објеката за трансформацију у садржаје културе. Препознат је значај подстицања улагања путем фондација, добровољног и добротворног рада, подржавања непрофитног сектора, иницијатива грађана и повезивања јавног и трећег сектора.

- *Рекреација у тематској целини Комерцијалне зоне и градски центри*

Претпоставка развоја комерцијалних зона и градских центара је да ће са „повећањем економске моћи града комерцијалне делатности имати покретачку улогу у промени привредне структуре и приближавању степену развоја у Европи“ услед чега је важно обезбедити просторну организацију која то омогућава. Изменама и допунама из 2009. се посебно наглашава значај туризма да допринесе развоју у овој области¹⁶². Услед тога се као основни циљеви развоја комерцијалне зоне и градских центара дефинишу: а) афирмација комерцијалног сектора у три урбана језгра: Београда, Земунa и Новог Београда, б) привлачење инвестиција кроз ревитализацију приобаља¹⁶³ и ранијих индустријских комплекса у ширем центру града, промоција урбане рециклаже и в) промоција и туристичка афирмација зона очувања природе у средишту простора града и приобаљу. Предвиђа се формирање великих туристичких мотива и подручја, развој нових пословно- комерцијалних зона у Савском амфитеатру и на десној обали Дунава и препознаје важност њиховог повезивања са центром на гребену. Садржаји рекреације се предвиђају као могући у оквиру посебних пословних комплекса (забавни паркови, планетаријуми, велики акваријуми, ролеркостер, куглане...) и привредних пакрова¹⁶⁴. Предвиђена је и трансформација великих комплекса који су изгубили своју функцију у централној зони града у

комерцијалне зоне које обухватају садржаје угоститељства, туризма и забаве. У циљу јачања туристичке понуде предвиђају се разноврсне активности и уређење простора културе, спорта, излетничке рекреације као и културних и рекреативних стаза.¹⁶⁵ Такође се препознаје значај великих догађаја и манифестација за развој града.

- *Закључак*

Проблематика рекреације у Генералном плану није кохерентно разматрана већ се разматра кроз секторе: Спорт, Зеленило, Јавне службе, Комерцијалне зоне и градски центри. Овакав приступ отежава сагледавање целовите мреже садржаја и простора рекреације који су Планом предвиђени. Такође постоје и бројне непрецизности у дефинисању и обухвату рекреативних садржаја а дешава се да се исти рекреативни садржаји третирају у оквиру различитих сектора без међусобног усклађивања.

Збирно сагледавање прилика за рекреацију кроз различите секторе развоја указује на њихов релативно велики диверзитет и могућности за даље усложњавање које Генерални план пружа као основу за развој града. Највећи дијапазон различитих форми рекреативних садржаја и простора дефинише се кроз њено сагледавање у оквиру теме Комерцијалне зоне и градски центри и једино се у оквиру ове теме делимично препознаје и потенцијал рекреативних садржаја да допринесу урбаном развоју.

Посебан проблем чини што је проблематика рекреације концептуализована тако да рефлектује традиционални систем управљања простором стављајући акценат на провизију културе, спорта и зеленила у јавном сектору. Провизија у приватном сектору изједначена је са свим другим комерцијалним делатностима. Веза међу њима се, међутим, не успоставља услед чега се не могу обједињено сагледавати као вредност и потенцијал за развој града.

На крају се може закључити да примењена концепција Генералног плана отежава интегрално сагледавање могућности развоја рекреације и туризма које се данас очекује у усмеравању урбаног развоја. Садржаји које би могли користити и становници и посетиоци градова су парцијално третирани у оквиру различитих тема/сектора без довођења у везу (осим делимично у области зеленила и спорта). Док овакав карактер плана одговара регулисању односа у простору, могућности комплексног сагледавања и стратешког активирања интегративног потенцијала рекреације у развоју града - остају ограничене.

в) Стратегија развоја града Београда (2011)

Стратегија развоја града Београда је формирана кроз два основна правца. Са једне стране њен задатак је био да се суочи са проблемима уређења и развоја града Београда, као и са јасно испољеним диспропорцијама у развијености између градских и приградских општина. На другој страни, задатак Стратегије је био да омогући оптимално коришћење ресурса и активира потенцијале за одрживи развој које садржи територијална целина Београда.¹⁶⁶ Као и у случају Регионалног и Генералног плана препознат је значај јачања конкурентности Београда у односу на друге градове у региону. Кроз визију развоја града тежи се и остварењу вишег нивоа приступачности, полицентричности и развоју урбаног идентитета.¹⁶⁷ Остварењу ове визије се поред осталог доприноси уколико се „*посебно усаврши систем културе и њених институција, спорта и забаве*“. Због тога се као компаративне предности града поред осталог сагледавају „*стратешка географска позиција, повољна клима за инвестирање и пословање,... и бројни културни, забавни, спортски и рекреативни капацитети*“. (PALGO, 2008:23).

Развој садржаја рекреације у Београду се у Стратегији везује за три теме: идентитет и атрактивност града, економски развој и социјални развој града.

- *Рекреација, идентитет и атрактивност града*

За увећање конкурентности града од посебног значаја су унапређење идентитета и физичке структуре градских и сеоских насеља, зелених површина и речних обала Саве и Дунава. Профилисање и истицање идентитета града се омогућава кроз афирмацију културног наслеђа, унапређење зелених простора и уређење централних приобаља, урбану обнову, рационално коришћење урбаних структура и обезбеђење мешовите намене простора. То се остварује успостављањем и истицањем постојећих градских атракција, промоцијом Београда као креативног града и активирањем катализатора развоја. Као значајни за убрзање развоја се поред великих пројеката Града препознају и коришћење културног наслеђа за туризам и развој креативног сектора и креативне економије. То подразумева подршку индивидуалним и креативним продукцијама, јачање трећег сектора и подршку неформалним актерима, као и омогућавање креативним индустријама да обнове и оживе маркантне браунфилд локације у граду (Сававала, доњи Дорћол). Атрактивност града се унапређује успостављањем нових и унапређењем постојећих јавних, културних, спортских и забавних манифестација у свим градским општинама, развојем спорта и

организацијом спортских манифестација рекреативног, аматерског и професионалног карактера, модерном поставком културних итенирера.

- *Рекреација и економски развој*

Значај туризма за развој Београда препознат је као чинилац економског развоја. Због тога је и један од циљева развоја да „град Београд постане туристичка дестинација којој ће посетиоци желети да се врате, са пријатном атмосфером и бројним могућностима за одмор, рекреацију и забаву на целом подручју, окренута сарадњи са свим видовима локалног, домаћег и међународног бизниса, како би се максимално искористили сви потенцијали, планови, идеје и иницијативе“ (PALGO, 2008:37). Реализација наведеног циља подразумева развој нових спортских центара и објеката, унапређење квалитета природних потенцијала за најразноврсније облике рекреативних активности, стварање интегралних амбијенталних целина са квалитетним културним и забавним садржајима, стварање мрежа информативних и угоститељских садржаја...

- *Рекреација и социјални развој*

У домену социјалног развоја града нагласак је на унапређењу менталног и физичког здравља становника као и на јачању социјалног капитала. Овај циљ се поред осталог остварује кроз јачање превентивних активности, развој јавних простора за различите видове културних и спортских активности, повећање програма и активности који дају идентитет граду, као и рационалном коришћењу простора. Као важани се истичу развој културе у квартовима и локалним заједницама и унапређење простора за културне активности свих генерација. Подржава се ширење масовног, здравствено-рекреативног спорта кроз обезбеђење простора за рекреацију у окружењу стамбених четврти и повећање доступности већих градских рекреативних зона развојем рекреативних стаза. У оквиру ове теме је одвојено и неповезано функционисање јавног и приватног сектора препознато као проблем који треба превазићи уз истовремено јачање и подршку организацијама цивилног дуршва у организовању социјалних, културних, образовних и рекреативних услуга.

- *Закључак*

У Стратегији развоја града Београда рекреација се концептуализује вишедимензионално, кроз домене културе, спорта, забаве, релаксације и везе са природом. Сагледава се са једне стране као чинилац идентитета и атрактивности града и интегрални део туристичког и економског развоја. У том смислу се садржаји рекреације поимају и везују за простор као средство активирања и повезивања

природних и културних потенцијала и формирања позитивне слике града. Са друге стране се рекреација сагледава као чинилац социјалног развоја којим се доприноси унапређењу квалитета живота. Услед тога се за простор везује на начин којим се доприноси уравнотежењу прилика за рекреацију грађана на читавој територији града. Наглашава се значај културе и спорта на нивоу кварта као и значај организација цивилног друштва и иницијатива грађана у провизији прилика за културу, образовање и рекреацију.

Стратегија развоја Београда у много већој мери од Регионалног а посебно од Генералног плана Београда препознаје потенцијал различитих домена рекреације да допринесу урбаном развоју по различитим аспектима и на различитим нивоима. Овакво виђење се између осталог рефлектује и кроз избор и дефинисање стратешких приоритета (развој рекреативних мрежа, јавних простора, културних, спортских и забавних манифестација, уређење приобаља,...)¹⁶⁸.

г) Стратегија развоја туризма Београда (2008)

Стратегија развоја туризма у Београду је дефинисана у складу са позицијом Београда у Стратегији развоја туризма Србије и истовремено уважава специфичности и развојну орјентацију града на начин како је то дефинисано Регионалним и Генералним планом Београда.

У Стратегији развоја туризма Србије град Београд се сагледава као једна од кључних туристичких дестинација која се може развијати кроз туризам догађаја, пословни и туризам „градских одмора“.¹⁶⁹ Он се уз Беч и Будимпешту препознаје као „дунавска метропола“ са јаким обележјима космополитизма, хедонизма и гастрономије. Регион Београда се дефинише као један од четири кластера туризма чији идентитет се одређује као „заводљив и узбудљив, креативан и иновативан“. На основу свега тога, Београд се сагледава као улазна дестинација („hub“) у отварању Србије према међународном туристичком тржишту. Узимајући различите факторе понуде и тражње у обзир, Стратегија развоја туризма Србије сугерише да се, у почетној фази, развој туризма у Београду мора окренути млађој и публици средњих година, односно клијентима који се интересују за догађаје и забаву. Примери програма градских одмора који се из препоручују су: „Културни догађаји“, „Шопинг и гастрономија“, „Доживљај реке“, „Бесане ноћи“, „Спорт“ и „Историја“. У домену туризма догађаја Београд се сагледава као важан у све три категорије: Култура и уметност, Спорт и Забава. Као значајни инвестициони пројекти у Београду се

дефинишу пројекти туристичке инфраструктуре и садржаја слободног времена. Наглашава се важност развоја различитих система искустава кроз градску структуру (култура, забава, шопинг) (Министарство трговине, услуга и туризма Србије, 2005)

Узимајући све то у обзир, Стратегија развоја туризма Београда (Институт економских наука, 2008.) дефинише визију Београда као туристичке дестинације:

„Београд ће до 2018. Године бити глобално позната туристичка дестинација, која ће својим јединственим положајем на ушћу Саве у Дунав, пословним динамизмом и иновативношћу али и богатом културном продукцијом и наглашеном жељом становника за дружењем и уживању животу, привлачити пословне и друге госте у град и околину. Савремен и вибрантан, а опет утемељен у богатој историји, Београд ће својим гостима испоручивати урбане доживљаје високог квалитета, инвеститорима и постојећем бизнису изванредне пословне шансе, а становницима добар квалитет живота. У констелацији убрзаног туристичког, културног и пословног развоја, као и брзе, али изнад свега добро вођене урбане регенерације, Београд ће се сигурно учврстити као препознати и признати космополитски лидер међу градовима југоисточне Европе“.

У циљу остварења ове визије сугерише се развој туристичких мрежа уз унапређење идентитета, читљивости и атрактивности урбаног простора и појединих очуваних руралних простора. Између осталог се као приоритети развоја дефинишу планско уређивање, активирање неискоришћених локација у залеђу приобаља, ширење и уређење постојећих и формирање нових отворених јавних простора, презентација природног и културног наслеђа. Кључни за остварење визије су и развој спортске и инфраструктуре културног туризма. Поред тога *„постојећи и нови јавни и алтернативни објекти културе и културна догађања као и различите врсте догађаја, манифестација и забаве на отвореним просторима и воденим површинама града требало би да имају приоритет у развоју укупне а нарочито туристичке конкурентности Београда“* (2008:143).

- **Закључак**

Ослањајући се на концепт дефинисан на националном нивоу, Стратегија развоја туризма Београда усклађује и разрађује визију развоја Београда као кључне „улазне“ туристичке дестинације у Србији са просторним специфичностима града. Рекреација се у овом документу концептуализује вишедимензионално кроз забаву, игру, културне и спортске димензије, привремену и трајну понуду садржаја, догађаја и манифестација. За простор се везује на различите начине кроз пунктове, области културе, спорта и забаве као и мреже културних и рекреативних путања. Сагледава се као један од важних чинилаца развоја туризма у Београду, чијим се диверзификованим развојем омогућава активирање друштвених, културних и просторних потенцијала града и доприноси његовом укупном развоју.

5.3. Развијеност феномена интегрисане рекреације у Београду

Развијеност феномена интегрисане рекреације у Београду сагледаћемо у односу на ниво и форме интервенција у простору града и покушати да идентификујемо локације и актере који овај феномен омогућавају. Будући да би детаљније истраживање превазилазило обим овог рада, на овом месту ћемо покушати да иницијално систематизујемо примере које се могу сматрати потврдом промене у перцепцији важности рекреације за урбани развој. Овде је реч о иницијалним истраживањима која не претендују на свеобухватност већ на мапирање кључних карактеристика и идентификацију важних тема. Такође ћемо покушати да идентификујемо односе између актера – форми ИР и локација, како би сагледали ниво активности различитих актера у производњи простора Београда кроз стратегије и тактике интегрисане рекреације.

Овим иницијалним испитивањем су обухваћени: а) нивои развоја интегрисањем рекреације у урбани простор, б) форме интегрисане рекреације, в) урбане тактике интегрисане рекреације. Истовремени увид у све три области омогућава иницијално формирање слике о нивоу развијености феномена интегрисане рекреације у Београду

а) Нивои развоја интегрисањем рекреације у урбани простор

Нивои развоја интегрисањем рекреације у урбани простор у Београду приказани су у табели 9. Систематизовани су поједини примери који илуструју различите нивое примене концепта интегрисане рекреације¹⁷⁰.

Сагледавајући нивое развоја интегрисањем рекреације у урбани простор (табела 9) може се закључити да је феномен интегрисане рекреације највише развијен на нивоу појединачних локација. Ове локације су бројне и везане за различите актере провизије – јавни, приватни, и цивилни сектор. Феномен се на овом нивоу везује за различите урбане тактике (табела 11.) које обухватају широк спектар активности које се остварују у привремено уређеним просторима: биоскопске пројекције, урбане плаже, клизалишта, дечија игралишта, спортске терене, уличне светковине....

Табела 9 – Нивои развоја интегрисањем рекреације у урбани простор Београда

Ниво развоја интегрисањем рекреације у урбани простор	Пример - Београд
Развој града као део ширих стратегија (регионални, национални, наднационални ниво) <ul style="list-style-type: none"> • Наднационалне стратегије • Националне стратегије • Регионалне стратегије 	<ul style="list-style-type: none"> • Дунавска стратегија – плаво-зелене мреже • Еуровело – међународне мреже бициклических стаза • Културне стазе – интегрисане у планове и стратегије развоја
Локални ниво развој града: <ol style="list-style-type: none"> 1. Општа стратегија 2. Развојни стратешки пројекти 3. Велики догађаји: Престонице културе, Универзијада, Олимпијске игре,... 	<ul style="list-style-type: none"> • Орјентација на креативне индустрије интегрисана у Стратегију развоја Београда • Велики догађаји: Универзијада 2009 – Београд, Конкурисање за Престоницу културе 2020 • Бројне међународне и градске манифестације... Белеф, Битеф, Фест,
Развој градске области, дистрикти, кластери <ol style="list-style-type: none"> 1. Туристички дистрикти 2. Дистрикти забаве 3. Дистрикти доколице 4. Четврти културе/креативности – планиране – спонтано формиране 5. Дистрикти унапређења пословања (БИД) 6. Градска стамбена суседства 	<ul style="list-style-type: none"> • Туристичке зоне: Теразије-КнезМихајлова – Калемегдан, Скадарлија • Дистрикт културе – Савамала, Београд • Кластер рекреације/доколице/ забаве - Бетон хала, сплавови, Земунски кеј
Развој мреже <ol style="list-style-type: none"> 1. Саобраћајне мреже: <u>чворишта</u> (ваздушног, железничког , друмског, воденог саобраћаја) и <u>токови</u> 2. Зелене/плаве мреже 3. Мреже јавних друштвених простора 	<ul style="list-style-type: none"> • Саобраћајна чворишта - Авио-музеј – аеродром БГ, мрежа бициклических стаза • Зелене-плаве мреже у градском ткиву су развијене једино у фрагментима приобаља. • Мреже јавних друштвених простора као рекреативних –улице у центру Београда и Земуна
Развој појединачне локације (велике и мале) <ol style="list-style-type: none"> 1. Трговина и услуге: шопинг молови и појединачне локације 2. Производња 3. Пост -Индустријски браунфилди - 4. Напуштени простори 	<ul style="list-style-type: none"> • Трговина и услуге: ТЦУшће, Делта, + Рода, Идеа • Пост-индустријски браунфилди: Бигз, Инекс, Авала филм • Напуштени простори : Урбани џепови, ПаПС пројекти, Урбани инкубатор, Миксер,

Такође се у све већој мери развијају сталне (бициклическе стазе) и привремене мреже рекреативних садржаја. Привремене мреже се везују за организацију манифестација („Ноћ музеја“, „Фестивал науке“) или привремених догађаја на бројним локацијама у граду („Filmstreet“). Активирајући различите тачке у граду омогућава се реализација флуидних повезујућих рекреативних пракси и тако, уз унапређење квалитета живота и туристичке понуде, истовремено интегративно делује на структуру града.

Док су различите форме интегрисане рекреације традиционално везане за значајне туристичке делове града (Скадарлија, Теразије - Кнез Михајлова - Калемегдан) последњих година се чине иницијални кораци ка развоју четврти и кластера културе (Савамала) и забаве (Бетон хала, Земунско приобаље). На тај начин

се интегрисањем нових рекреативних садржаја доприноси формирању и јачању позитивног идентитета, као и друштвеној и економској активности у појединим деловима града.

На нивоу града је феномен интегрисане рекреације само делимично остварен. Иако Београд има традицију у организацији већих спортских и културних догађаја овај потенцијал није у пуној мери активиран. Додатни проблем је одсуство јасне стратегије развоја кроз догађаје. Услед тога се позитивни ефекти појединих догађаја не здружују и не остварују синергије које би значајније могле утицати на развој града.

Већи стратешки пројекти развоја у Београду су ретки и везани су за централне приобалне зоне Дунава и Саве (Лука Београд - „Град на води“) и Савски амфитеатар („Београд на води“) (Radosavljević et.al,2014). Иако би се могло очекивати да, попут бројних иностраних примера, дају велики значај забави, култури и туризму – у случају Београда ови пројекти су пре свега оријентисани на пословање, луксузно становање и трговину. Стратешки пројекти су генеричког карактера и не узимају уобзир специфичну позицију и карактер локација на којима се налазе. Рекреативни простори се у њима концептуализују као паркови чија је основна улога да формално обезбеде неопходну количину зеленила и допринесу слици тог дела града. За разлику од „Београда на води“, пројекат у Луци Београд је кроз касније фазе разраде покушао да више нагласи квалитет живота као битну вредност и у том смислу понудио различите рекреативне садржаје као средство за остварење овог циља.

На наднационалном нивоу се рекреација сагледава као део ширих стратегија (Дунавска стратегија) и пројеката (Еуровело), као и кроз интегрисање Културних стаза у стратешким документима развоја града (Регионални просторни план АП Београда, Стратегија развоја града Београда, Стратегија развоја туризма).

б) Форме интегрисане рекреације

Комплексност форми интегрисане рекреације приказана је у табели 10 коришћењем релацијске матрице савремених форми интегрисане рекреације дефинисане у претходном поглављу.

Сложеност форми рекреације се може оценити као релативно велика. Иако у односу на градове у развијеним земљама изостају поједине форме (музејски квартави, централне зоне забаве, тематски паркови...) садржаји рекреације су присутни и као четврти/зоне/кластери, комплекси, појединачни објекти, мреже, уређени амбијенти и организовани догађаји у свим односима мешања рекреативних и других градских

садржаја. „Меке форме“ интегрисане рекреације последњих година све више добијају на значају. То је разумљиво са једне стране зато што је то управо домен деловања цивилног сектора који се тек последњих неколико година интензивније развија и активира у домену интервенција у урбаном простору. Са друге стране може се објаснити и деловањем приватног сектора који се све више окреће економији знака и доживљаја. Проактивно деловање градске управе ка привлачењу туриста и позиционирању града као европске метрополе, такође доприноси повећању активности у домену организације различитих спортских, културних и забавних догађаја.

Табела 10 – Релацијска матрица савремених форми интегрисане рекреације у Београду

Форме интегрисане рекреације	Једна рекреативна функција је доминантна	Мешавина рекреативних функција, Не-рекреативне су присутне али су помоћне	Мешавина рекреативних и нерекреативних функција
Четврти, зоне, кластери	Музејски квартал не постоји у Београду, као ни слични квартави са доминантном рекреативном функцијом	<ul style="list-style-type: none"> • Културне четврти постоје (Савамала) • Кластери забаве се формирају на реци и уз реку (сплавови, приобаље Земунa и Бетон- хала) • Туристички потез Теразије-Кнез Михајлова-Калемегдан, Скадарлија 	Мешовита регенерација градских приобаља није реализована у Београду. Постоје стратешки пројекти развоја (нпр Лука Београд- „Град на води“, и у Савском амфитеатру „Београд на води“). У пројектима доминира пословање и елитно становање, а рекреативни садржаји нису значајније присутни.
Мега пројекти и комплекси (једна парцела)	Зоолошки врт, спортски комплекси постоје (СРЦ Кошутњак, Звездара, 11.април,...)	<ul style="list-style-type: none"> • Комплекси слободног времена постоје - најзначајнији је Ада Циганлија. • Забавни и тематски паркови – не постоје 	<ul style="list-style-type: none"> • Молови и трговачки центри – интегришу садржаје и просторе рекреације, • Комплекси природног и културног наслеђа – повремено укључују претежно едукативне рекреативне садржаје • Пост-индустријски комплекси нису реализовани (неки се привремено користе као места алтернативне уметничке продукције , Бизг, Инекс-филм) • Аеродромски градови – Музеј ваздухопловства Железничке станице – не интегришу рекреацију, • Луке/производни погони – не интегришу садржаје рекреације
Појединачни објекат	Тематски кафе/ресторан, биоскоп, позориште, музичка дворана – постоје бројни примери	Музеји, културни центри, мултимедијални објекти, центри забаве	Објекти производње, пословања и услуга – постоје примери интегрисања рекреативних садржаја Стадиони/арене
Мрежа	Променаде, шеталишта – постоје уз обале Дунава и Саве и централним градским зонама	Рекреативна зелена инфраструктура – није развијена	Саобраћајне/рекреативне мреже – постоји мрежа бициклических стаза
Уређени амбијенти	Урбане баште, привремене плаже, игралишта, сцене и опремање за спортске активности – постоје на различитим градским локацијама	Привремена присвајања улице за вишенаменско рекреативно коришћење – постоји у централним деловима Београда, Новог Београда и све више по ободним општинама	Сајмови, тржнице, пијаце – углавном су конвенционалног карактера и ретко укључују рекреативне садржаје осим Новогодишњег вашара на Сајму
Организовани догађаји	Локални музички, културни, спортски фестивали и такмичења - бројни су и у сталном порасту не само на централним већ и на периферним локацијама у граду	музички, културни, спортски фестивали градског значаја – бројни су и у сталном порасту	Међународни догађаји: олимпијске игре, спортски шампионати, Престонице културе – Београд је био организатор Универзијаде и приступио кандидатури за Културну престоницу Европе. Такође традиционално организује међународне манифестације попут Битефа, Белефа, Феста...

Најуочљивији је изостанак великих пројеката и тематских зона забаве, што се може објаснити чињеницом да су за ове форме простора рекреације неопходна велика улагања и стабилно политичко-економско окружење. Чак ни најбогатији град у Србији то у претходном периоду ратова и криза то није могао да обезбеди. Ову чињеницу у контексту развоја градова Србије не треба оцењивати негативно. Данас теорија и пракса пружају шири увид, како у факторе који доприносе економском успеху и неуспеху стратешких и мега пројеката, тако и у шире друштвене и еколошке ефекте на окружење. То омогућава да се евентуални будући развој сличних садржаја у Србији оствари на комплекснијим основама и са вишим степеном друштвене одговорности.

в) Урбане тактике интегрисане рекреације

Детаљнији приказ развоја појединачних локација и мрежа које се остварују привременим интегрисањем рекреативних садржаја у простор града (Урбане тактике) дате су у табели 11. У њој су идентификоване различите врсте ситуација рекреације у релацији са локацијама на којима се реализују и актерима производње простора који их интегришу у простор града.

Може се уочити да се у Београду прилике за рекреацију интегришу у урбани простор кроз разноврсне урбане тактике: биоскопске пројекције, урбане плаже, урбане баште, клизалишта, дечија игралишта, спортски терени, уличне светковине, Поп- ап културни центри, карневали, догађаји...Широк спектар ових интервенција обезбеђује реализацију различитих форми интегративног деловања рекреативних садржаја у структури града (флуидне, фокалне и порозне праксе). Постоје тактике које су једнократне али и велики број оних које се циклично понављају, обично на годишњем нивоу.

Локације су углавном централне, али се могу идентификовати и примери на периферији (Улице отвореног срца,...). Реч је о јавним репрезентативним, али и маргиналним просторима. Поред тога, комерцијални садржаји се реализују и у квази - јавним просторима. У том случају садржаји рекреације се користе као допуна постојећим садржајима кроз уређивање привремених амбијената и организацију догађаја. Тактике интегрисане рекреације се користе и за активирање неактивних појединачних градских локације и подручја. То се остварује кроз тактике које активирају појединачне локације као и кроз догађаје који могућавају привремено

умрежавање већег броја локација (Фестивал Науке, Миксер фестивал, Ноћ Музеја, Filmstreet – улични биоскоп, табела 11, слика 32).

Табела 11 – Урбане тактике интегрисане рекреације у Београду: врсте, локације и актери провизије

Урбане тактике интегрисане рекреације	Примери у Београду	локација	Актери производње
Бископска пројекције	„Filmstreet“	Бројне променљиве локације у граду: паркови, јавни отворени простори, међупростори, напуштени простори	Невладин сектор
Урбане плаже	„Накси плажа“ – ТЦ УШће „Освајање Београда“ - КЦБ	Испред „храма потрошње“ – ТЦ Ушће, Нови Београд Испред храма културе -КЦБ, Београд	Јавни, приватни сектор
Урбане баште и оазе	Урбани џепови Корпоративни вртови Рајски вртови	Улице на Врачару Комерцијална банка, Београд ТЦ Делта/Ушће, Нови Београд	Невладин – јавни Приватни сектор
Клизалишта	Трг Н.Пашића Испред тржних центара	Јавни и квази јавни простори ТЦ Делта, Мегамаркет Рода – Нови Београд	Јавни, приватни сектор
Баскет/терени	Испред тржних центара	Јавни и квазијавни простори ТЦ Ушће, Мегамаркет Идеа – Нови Београд	Јавни, приватни, трећи сектор
Дечија игралишта	Испред тржних центара	Квази јавни простори , ТЦ Имо-центар, Мегамаркет Идеа – Нови Београд	Приватни сектор
Поп-уп културни центри	Гете – пројекат Шпанска кућа	Савамала	Инострана Културна институција
Уличне светковине	Улица отвореног срца	Улице у центру: Београд – центар, Нови Београд и све више других градских општина	Јавни, приватни, трећи сектор
Фестивали	Миксер фестивал Фестивал науке	Подручје – Савамала Подручје – Клуз-СКЦ- Народна Банка	Приватни сектор у сарадњи са јавним
Карневали	Београдски карневал бродова	Централно приобаље Саве	Јавни, приватни, трећи сектор
Догађаји	<u>Једнократни</u> ПаПс – корак ка реци <u>Циклични:</u> <ul style="list-style-type: none"> • Дани сунца, Еко- фест • Ноћ Науке • Ноћ Музеја – мрежа музеја • Ноћ Књиге –мража књижара • Грација ноћ шопинга... 	<ul style="list-style-type: none"> • Централни јавни простори и објекти у Београду за грађанске иницијати за грађанске иницијативе • Тржни центри и трговачке улице за комерцијалне догађаје: Кнез Михајлова, ТЦ УШће, Делта • Већи зелени рекреативни комплекси за еколошки оријентисане догађаје– Ада Циганлија, Ада Хуја, Кошутњак • Мреже музеја и јавних институција • Мреже књижара 	Јавни, приватни, трећи сектор

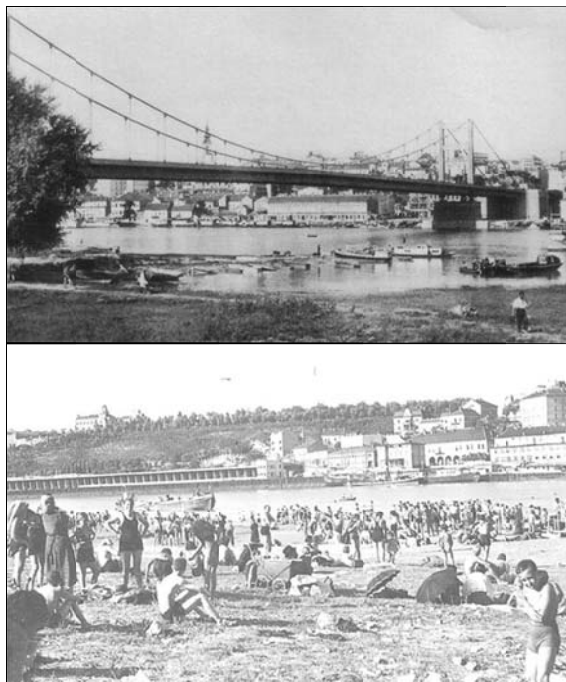
Слика 32 – Урбане тактике у Београду , извори: www.kcb.org.rs, <http://festivalnauke.org>, <https://sr-rs.facebook.com/filmstreet>

Важно је уочити да су у Београду у интегрисању рекреативних садржаја у урбани простор активна сва три сектора: јавни, приватни и цивилни. Док је приватни сектор доминантно оријентисан на провизију рекреативних садржаја као средства привлачења у (комерцијални) простор, актери цивилног друштва усмеравају своје акције на осветљавање потенцијала маргиналних јавних, као и напуштених градских простора. Актери јавног сектора (културни центри и институције) су усмерени претежно на јавне просторе али пружају и значајну подршку иницијативама цивилног сектора и тако доприносе диверзификацији форми и локација развоја кроз рекреацију.

5.4. Интегрисана рекреација као средство ре - интеграције града и реке

Реке Дунав и Сава представљају значајан развојни ресурс, кључну одредницу идентитета Београда и важан фактор његовог структурирања и функционисања. Међутим, последњих деценија се живот града одвојио од живота на реци, услед чега и грађани и стручњаци апелују да град поново „сиђе на реке“.

Проблем ре-интеграције града и реке није карактеристичан само за Београд. Бројни градови широм света се последњих неколико деценија суочавају са опадањем производних и лучких активности које су у периоду

Слика 33 – Приобаље Саве , 1940 , 1960 ,
извор: <http://www.staribeograd.com/galerija/main>

индустријализације доминирали урбаним речним пејзажем. У трагању за новим модалитетима развоја приобалних подручја, реке се више не посматрају као транспортни коридори и залеђина градова, већ се наглашава њихов значај у социо-културној, економској и еколошкој регенерацији градова. Афирмисању се функције приобаља које истовремено треба да обезбеде виши ниво квалитета живота грађана и да представе град као атрактивно место за туристе и инвестиције. Рекреација и

туризам се сагледавају као функције које на ове захтеве могу у највећој мери да одговоре (Живковић, 2006).

Овај део рада је усмерен на испитивање савременог развоја подручја централног приобаља реке Саве у Београду. Реч је о области која је и поред своје атрактивне локације у подножју центра града, годинама била напуштена и неискоришћена. Последњих десет година се дешавају постепени помаци у коришћењу њеног потенцијала. Приобаље се на појединим локацијама све више активира, а успостављају се и нове везе са центром Београда и новобеоградском страном. Покушаћемо да испитамо и утврдимо улогу коју је интеграција рекреативних садржаја имала у овом развоју.

5.4.1. Контекст развоја централног приобаља реке Саве у Београду

Град Београд има јединствену позицију на ушћу две међународне пловне реке – Саве и Дунава. На овом месту се повезују Панонска низија и Балканско полуострво, као и источне и западне цивилизације. Реке деле територију града на три дела: Стари Београд, Нови Београд и Земун, Трећи Београд. Истовремено, реке интегришу структуру града око централног „зеленог срца града“ - Великог ратног острва¹⁷¹ које представља очувано подручје природе. Оваква позиција је одредила судбину града и његову релацију са рекама. Локација на историјској граници истока и запада учинила је град местом сукоба и ратова, али је омогућила и његов развој као места економске и културне размене. Трансформација од граничног у трговачки град одвијала се истовремено са трансформацијом од орјенталног у централно-европски град. Главни развој у приобаљу реализован је у другој половини 19. века на реци Сави. У зони испод Калемегдана и Савамале развијен је комерцијални центар града. То је био период најинтензивније интеграције града и реке, базиран на трговини и транспорту (Radosavljevic, 2005)

Почетком 20. века индустријализација доноси нове активности и структуре на приобаље. Реч је о лучким и индустријским комплексима, железници и централној железничкој станици и комплексу Бетон хале. Ове масивне структуре су довеле до тога да град окрене леђа рекама. Комерцијални и пословни центар града се преселио на осу Калемегдан – Теразије - Славија. Приобаље је препуштено индустријским, лучким и транспортним активностима. Област између њих, некада комерцијално витална и репрезентативног изгледа, постепено је губила на значају.

Нова фаза развоја београдског приобаља започела је 1961. године када је на реци Дунав, поред Панчевачког моста, формирана Лука Београд. У циљу транспорта робе изграђена је нова железничка пруга која је нову луку повезала са железничком станицом. Стара лука на Сави је претворена у пристаниште. То је довело до напуштања постојеће индустријске структуре и складишта у приобаљу Саве. Тиме је започео период опадања активности и значаја овог подручја.

Иако лоцирана у самом центру града, област централног приобаља Саве остала је годинама напуштена и запуштена. Лепе али оронуте фасаде и напуштене индустријске структуре наставиле су да сведоче о трговачкој и индустријској прошлости овог дела града. Као интегрални део најпознатије градске ведуте, ово подручје је постало симбол велике визије Београда – да коначно сиђе до својих река (Zivkovic&Djukanovic, 2010).

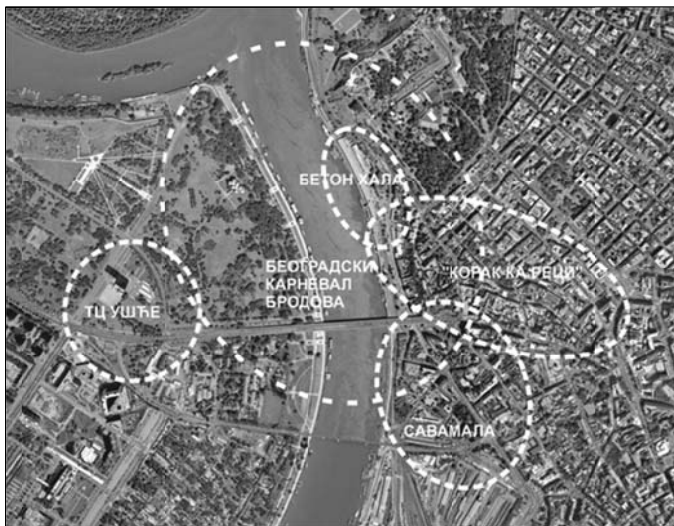
Иако је развој ове области био предмет различитих планова, истраживања и конкурса, његова постепена позитивна промена се одвија тек у последњих десетак година. Данас овај простор карактерише жива активност на неколико локација. Бетон хала је постала једно од најзначајних места за окупљање и излазак, омиљено међу туристима и становницима града. Област Савамаале се развија као атрактивна четврт културе и креативних индустрија. Услед тога су обе области званично уврштене и у туристичку презентацију града. Приобална зона постаје све атрактивније место за градске манифестације. Интересантно је и да се Бранков мост све више користи као променада и видиковац а не само као нужна пешачка комуникација. Са друге стране реке (оспоравани али популарни) ТЦ Ушће функционише као важан вишенаменски градски магнет који, поред активности унутар објекта, на позитиван начин анимира околни јавни простор и повезује га са правцима ка реци.

У наредном делу рада пратићемо трансформацију подручја у претходних 10 година, покушати да испитамо и утврдимо улогу коју је интеграција рекреативних садржаја имала у овом развоју, као и везе у урбаној структури које је омогућила. У ту сврху ћемо као аналитички оквир користити концептуални модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације који је развијен у претходном делу рада. Претпоставка је да је интегрисање рекреативних садржаја кроз различите процесе производње простора играло важну улогу у промени карактера подручја приобаља и допринело вишем степену повезаности његове структуре. Такође се претпоставља да

су овај развој омогућили различити актери који су садржаје рекреације укључивали у простор на различитим основама и на различитим локацијама .

Полазећи од тога да развој предметног подручја није био континуалан, испитивање ћемо поделити на сагледавање карактеристика две основне фазе: а) иницијацију развоја и б) интензивирање развоја.

Будући да се промена није одвијала у временском континуитету, као ни подједнако на целом подручју, фокусираћемо се на фрагменте развоја који су у различитим периодима доприносили овој трансформацији (слика 34). При томе ће, полазећи од теоретског оквира друштвене производње простора, бити обухваћене не само трајне већ и привремене промене у простору које омогућавају држава, тржиште, трећи сектор/грађанске иницијативе и свакодневница. Сваки од пројеката биће дефинисан кроз карактеристике производње простора, карактеристике простора који производи, карактеристике рекреације коју интегрисхе у простор и користи као средство развоја, као и могућности повезивања урбане структуре које остварује.

Слика 34 – Фрагменти развоја централног приобаља

Фрагменти развоја који су испитивани се односе на просторе који нису примарно намењени рекреацији и обухватају следеће целине: 1. Потез Кнез Михајлова – Косанчићев венац- приобална променада - Пројекат „ Корак ка реци“ Public art Public space, 2. Акваторија – мост и приобаље – „Београдски карневал бродова“, 3, Бетон хала, 4. Савамала, 5. ТЦ Ушће.

5.4.2 Иницирање развоја интегрисањем рекреације – фаза 1

5.4.2.1. “Корак ка реци“ - иницијални догађај – зелени град игре

а) Приказ пројекта

Пројекат „Корак ка реци“ представља догађај који је организовао програм „Public Art& Public Space“(PaPs)¹⁷². Овај програм је формиран на Архитектонском факултету

Универзитета у Београду са идејом да повеже неформалну едукацију у урбаном дизајну са стварањем места. Мотивација за развој програма PaPs је била унапређење јавних простора у градовима Србије, па је у том смислу основни фокус његовог деловања истраживање потенцијала централних и маргиналних јавних простора да се кроз мале просторне интервенције и догађаје унапреди њихово значење, коришћење и вредност. Усмерен на интердисциплинарну сарадњу, програм је окупио наставнике и студенте са различитих факултета Универзитета у Београду и Универзитета уметности, као и велики број слободних уметника, кустоса и грађана. Истовремено, полазећи од теоретског оквира колаборативног креирања места, програм је тежио да се афирмише сарадња са локалном заједницом и управом. У остварењу ових циљева, јавна уметност је препозната као основна интегративна форма деловања (Djukanovic, Zivkovic & Djukanovic, 2014).

Кроз форму акционог истраживања програм PaPs је проверавао опште претпоставке: 1) да је могућ интердисциплинарни рад и сарадња међу факултетима око фокалног пројекта, 2) да мотивација за реализацију индивидуалних пројеката просторних интервенција може да мотивише учеснике на успостављање и јачање веза са институцијама, приватним сектором, медијима и грађанима, 3) да привремене просторе инсталације и догађаји могу да произведу дугорочне позитивне ефекте у стварању места. Истовремено је, као форма друштвене акције, требало да произведе привремену позитивну просторну и (потенцијално) друштвену промену.

Идеја о повезивању града и реке била је окосница првог експерименталног пројекта „Корак ка реци“ који је разрађиван кроз неколико фаза у периоду између марта и јула 2003. године. За реализацију је одабрано подручје између главне градске осовине Кнез Михајлова – Теразије са једне и савског приобаља са друге стране. Основна идеја пројекта била је да се кроз коришћење малих пројеката јавне уметности – пешачка путања од центра до реке поспе „магнетном уметничком прашином“ и тако иницира ток. Сврха није била да се пут до реке убрза већ да се на овај начин учини пријатним, унапређујући тако доживљај града. У складу са тим је дефинисана и специфична хипотеза пројекта „Корак ка реци“:

- *Могуће је, кроз реализацију велике густине просторних интервенција и догађаја у области јавне уметности, генерисати диверзитет доживљаја простора и тако успоставити културну путању од градског центра до реке.*

Експериментални пројекат „Корак ка реци“ је осмишљен као симултана презентација резултата 13 радионица. Ове радионице су сачињавали тимови студената са којима је радила група ментора, локална заједница и представници локалне управе. Пројекат је био структуриран у 3 фазе: иницијација, дизајн концепта и реализација. Свака од наведених фаза је имала своје медијске и просторне резултате који су презентовани јавности и тако добијали подршку за следећи корак¹⁷³ Услед неизвесности по питању финансирања и времена за реализацију, пројекти су концептуализовани на два нивоа: као „велика визија“ (оно што би било најпожељније) и „мало али могуће“ (предлози који траже минимум улагања). У реализацији и подршци пројеката учествовале су 3 академске институције (Архитектонски факултет, Шумарски факултет и Универзитет уметности), 7 националних и 15 локалних јавних институција, 2 институције цивилног сектора и 22 учесника приватног сектора. Рад на пројекту „Корак ка реци“ представљао је добровољни ангажман у слободно време свих учесника. У том смислу се може сагледавати као форма озбиљне посвећености, односно пројектно оријентисане рекреације. (Zivkovic & Djukanovic, 2010) .

Једнодневни догађај „Корак ка реци“ је реализован 12. јула 2003.г као серија јавних догађаја на одабраној путањи. Догађај су отворили Декан Архитектонског факултета, Председници општина Стари град и Савски венац, и Градоначелник Београда. Просторне интервенције су укључиле: травнати лавиринт на улицама које су водиле од центра до реке, позоришне представе и радионице за децу, изложбе, модне и уметничке перформансе на вагону на прузи, видео перформансе на зградама и импровизованим сценама, забаву на „риви“, туре бродом и ватромет. У самом догађају је учествовало око 2500 грађана. (слика 35, ПРИЛОГ 2а)

После деценија заборава стара Савска лука је поново оживела као и пут до ње. Увећавајући густину догађаја промењен је урбани доживљај простора и он је препознат као вредно место. Успех пројекта је омогућио покретање следеће интервенције у приобаљу, коју су овог пута поред ментора водили и студенти који су учествовали у пројекту „Корак ка реци“.

Слика 35 – „Корак ка реци“, извор: архива PaPs, <http://www.publicart-publicspace.org/>

б) Анализа: генеза, карактеристике, ефекти (ИР)

а) ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ ПРОСТОРА (ИР)

1. *Актери ИР*: грађанска иницијатива
2. *Локација*: регенерација централног приобаља
3. *Тема*: зелени град игре
4. *Улога у простору*: атрактер и знак
5. *Улога у развоју*: генератор
6. *Вредносно сочиво*: „право на град“

б) ПРОИЗВОД (ИР)

1. *Врста простора ИР* – организовани догађај, скуп амбијената и активности
2. *Конфигурације ИР*: мешање активности и мешање живота
3. *Карактер простора ИР*: јавни
4. *Интегративност рекреативних пракси*: флуидна и микро-фокална пракса; друштвени капитал: везујући (унутар групе аутора), повезујући (међу студентима и са локалном заједницом), премошћујући (са институцијама), привремене емоционалне заједнице у догађају; “заједно у грађанству“
5. *Ниво посвећености Р* – пројектно – оријентисана, посвећена пракса
6. *Просторна стратегија*: погушћавање
7. *Просторне тактике / садржаји ИР* – уметнички, забавни, едукативни: позоришне представе и радионице за децу, изложбе, модни и уметнички перформанси на вагону на прузи, видео перформанси на зградама и импровизованим сценама, травнати лавиринт на улицама, забава на „риви“, туре бродом и ватромет.

в) ЕФЕКТИ (ИР)

1. *Аспекти повезивања*: друштвени, еколошки
2. *Ниво повезивања*: локални, Општина, Град
3. *Карактер повезивања*: повезивање простора и иницирање тока од центра до реке, аутентичност

4. *Јавно значајни резултат:*

- Означавање простора као рекреативног, осветљавање потенцијала маргиналних простора
- Друштвено умрежавање на различитим нивоима: институције, управа, грађани, приватни сектор
- Привремена функционално- физичка и симболичка ре-интеграција центра града и реке,
- Едукација грађана и локалне управе о алтернативним могућностима развоја

5. *Ограничења:*

- Привремени карактер егзистенције могућности за рекреацију и повезивања простора
 - Зависност од мотивације и снаге носилаца грађанских иницијатива
-

5.4.2.2. „Карневал бродова“ - градска манифестација – активни град доживљаја

а) Приказ пројекта

Ослањајући се на резултате пројекта „Корак ка реци“ којим су осветљени потенцијали да се град инкременталним интервенцијама у простору повеже са реком, наредне године је у оквиру програма PaPs осмишљен нови пројекат „Београдски карневал бродова. Његов циљ је био да се људи задрже на реци и поред реке, као и да реку препознају као јавни простор и место за „свечаност“ (Лефевр). То је било важно будући да је простор приобаља Саве био у веома лошем стању: запуштен, загађен, некоришћен. Да би се овај циљ остварио, није било довољно поновити прошлогодишњу стратегију великог броја малих интервенција – било је потребно учинити нешто „велико“, нешто што интензивно може да промени доживљај простора и покуша да покрене суштинску и дуготрајну промену.

Имајући то у виду, осмишљен је пројекат „Београдски карневал бродова“¹⁷⁴. Он је поред бројних малих просторних интервенција и изложби у приобаљу требао да саму реку Саву представи као главну сцену за догађаје и тако је начини атрактивним јавним простором. У складу са тим је дефинисана и специфична хипотеза пројекта:

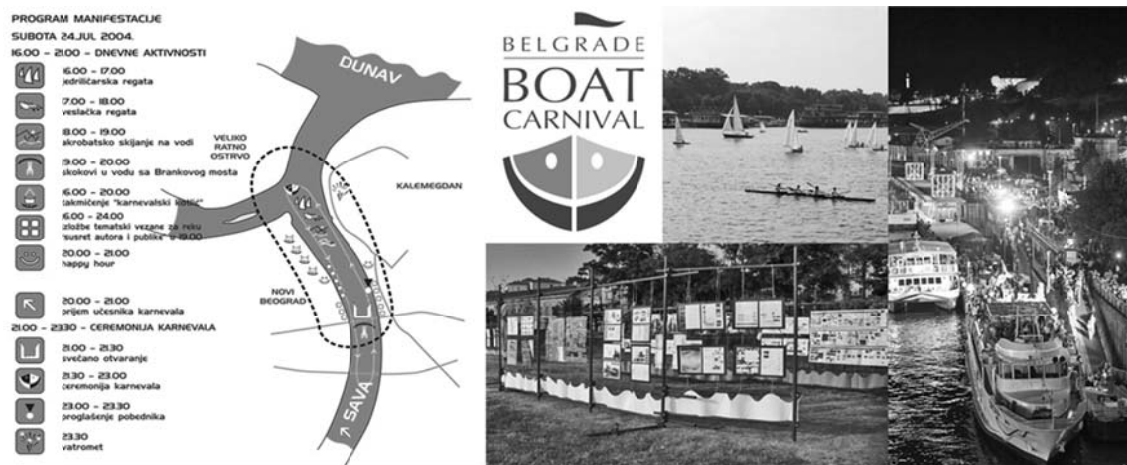
- *Могуће је генерисати изузетни догађај као „колективно дело“ студентских радионица, јавног, приватног и трећег сектора, који ће променити постојећи доживљај реке Саве и приобаља и на тај начин променити њихово значење.*

Београд није до тада имао карневалску традицију па је идеја о карневалу, као покретачу промене, била је логичан наставак препознавања Београда као „града забаве“. Први Београдски карневал бродова је одржан 24. јула 2004. године. Од садржаја је укључио: а) дневне догађаје на реци (параду једрилица, глисера и скутера, скокове са моста), б) догађаје и интервенције у приобаљу (изложбе студентских радова са различитих факултета са темом Београдских река, дечије позориште и радионице, изложбу макета бродова, такмичење у припреми рибљих чорби..).

Главни догађај је био карневал 250 чамаца и бродова који је завршен ватрометом (Слика 36, ПРИЛОГ 26).

Иако је рад на пројекту „Београдски карневал бродова“ такође представљао форму озбиљне и пројектно оријентисане рекреације свих учесника, овога пута је имао и значајнију подршку. Она је обухватила широку мрежу институционалних и ванинституционалних веза које су успостављене у току рада на претходном пројекту. Први Београдски карневал бродова је званично најављен на сајту Града Београда и Туристичке организације Београда. У планирању и реализацији је учествовало је 13 академских институција, 24 националне и 23 локалне институције, 25 институција цивилног сектора и 37 приватних фирми. Догађај је био широко медијски покривен и присуствовало му око 100 000 грађана (Djukanović & Zivković, 2013) .

Реализацијом догађаја је драматично увећана густина и диверзитет коришћења простора и приказане могућности за његов даљи развој. Наредне године је Београдски карневал бродова институционализован као званична градска годишња манифестација коју организује и води Туристичка организација Београда.

Слика 36 – „Београдски карневал бродова“, извор: архива PaPs, <http://www.publicart-publicspace.org/>

б) Анализа ИР: генеза, карактеристике, ефекти

а) ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ ПРОСТОРА (ИР)

1. *Актери ИР* : иницирала грађанска иницијатива, преузео јавни сектор
2. *Локација*: централно приобаље
3. *Тема*: Активни град доживљаја
4. *Улога у простору*: атрактер и знак
5. *Улога у развоју*: стабилизатор – репетитивно осветљава (2004 – 2013...?)
6. *Вредносно сочиво* : иницијално, „право на град“, касније део нових урбаних политика

б) ПРОИЗВОД (ИР)

1. *Врста простора ИР*: организовани догађај, скуп амбијената и активности
2. *Конфигурације ИР*: мешање активности и мешање живота
3. *Карактер простора ИР*: јавни
4. *Интегративност рекреативних пракси*: макро-фокална, микро-флуидна и порозна пракса, друштвени капитал: везујући (унутар групе аутора), повезујући (међу студентима и са локалном заједницом), преошћујући (са институцијама), привремене емоционалне заједнице у догађају; “заједно у грађанству“
5. *Ниво посвећености Р*: пројектно – орјентисана, посвећена пракса
6. *Просторна стратегија*: интензификација, означавање
7. *Просторне тактике/ садржаји ИР* – уметнички, забавни, едукативни: а) „река као сцена“ : Карневал бродова, парада једрилица, глисера и скутера, скокови са моста, б) догађаји и интервенције у приобаљу: изложбе студентских радова, дечије позориште и радионице, изложба макета бродова, такмичење у припреми рибљих чорби...

в) ЕФЕКТИ (ИР)

1. *Аспекти повезивања*: друштвено
 2. *Ниво повезивања*: град, Европа – део мреже европских карневалских градова, званични туристички догађај
 3. *Карактер повезивања*: хибридна, повезивање простора, порозност
 4. *Јавно значајни резултат*: повремена симболичка ре-интеграција града Београда и реке+ друштвено умрежавање на различитим нивоима: институције, управа, грађани, приватни сектор
 5. *Ограничења*: привремени карактер егзистенције могућности за Р и повезивања простора + зависност од актуелне политике и буџета
-

5.4.2.3. Епилог

Два приказана експериментална пројекта се могу сагледавати као део континуалног процеса стварања места, кроз успостављање веза интегрисањем рекреативних (уметничких, спортских, едукативних) садржаја у простор града. Сагледани као део процеса развоја централног приобаља, ови пројекти су остварили различите краткорочне и дугорочне просторне и друштвене ефекте¹⁷⁵ које ћемо покушати да резимирамо.

У просторном смислу се као основни краткорочни ефекат оба пројекта може сагледавати њихов успех да остваре разноврсност, густину и интензитет интервенција у простору. На тај начин су подржане обе специфичне хипотезе: а) да је могуће успоставити културну путању од центра града до реке кроз реализацију пројекта која ће генерисати густину и диверзитет доживљаја простора и б) да је могуће генерисати изузетан догађај како колективно дело студената у сарадњи са јавним, приватним и трећим сектором. Из друштвене перспективе резултати су потврдили да мотивација за реализацијом индивидуалних пројекта може подстаћи студенте да се међусобно повезују као и да сарађују са институцијама, локалном

заједницом, приватним сектором, медијима и грађанима. Краткорочни ефекти су приказани и вредновани у табели 12.

Табела 12 – Остварени циљеви и ефекти пројеката „Корак ка реци“ и „Београдски карневал бродова“

ОСНОВНИ ЦИЉЕВИ	ЦИЉЕВИ	КРАТКОРОЧНИ ЕФЕКТИ ПРОЈЕКТА	
		Корак ка реци	Београдски карневал бродова
ЕДУКАТИВНИ: Искусство едукације у урбаном дизајну	Интердисциплинарност	+	+
	Колаборација	+ -	+
	Реализација пројекта	+	+
ПРОСТОРНИ: Активација и трансформација простора; Увећање видљивости места	Разноврсност интервенција	+	+
	Густина интервенција	+	+
	Интензитет интервенција	+ -	+
ДРУШТВЕНИ: Успостављање веза, омогућавање партиципације и колаборације	Интердисциплинарни рад – Успостављање веза међу факултетима	+	+
	Учешће грађана	+	+
	Сарадња са локалном заједницом	+ -	+ -
	Сарадња са јавним сектором	+	+
	Сарадња са приватним сектором	+ -	+
	Сарадња са цивилним сектором	+ -	+

+ висок, + - средњи, - низак

Када је реч о дугорочним ефектима иницијалне фазе развоја централног приобаља главни просторни ефекат приказаних догађаја се односи на институционализацију Београдског карневала бродова као званичног годишњег летњег догађаја. После иницијалног карневала, од 2005.године ову манифестацију организује Туристичка организација Београда. Неколико година касније, Београд је постао члан Федерације Европских карневалских градова. Иако је сам карневал у току година имао различиту посећеност и ниво успешности (Петровић,2009), јубиларни десети карневал одржан 2013.г је био једна од најпосећенијих градских манифестација те године (слика 37).

Други значајни просторни ефекат реализације догађаја „Корак ка реци“ и „Београдски карневал бродова“ односи се на осветљавање локација Бетон хале и Савамале као приобалних подручја са развојним потенцијалом. Иако су ова подручја у наведеним пројектима само привремено и у малој мери активирани, препозната су као интересантна и важна од стране приватних инвеститора и локалне управе. Захваљујући томе ће у наредној деценији постати предмет нових улагања,

просторних интервенција и kulturnih активности. То ће допринети промени њиховог значења и карактера, што ће детаљније бити приказано у наставку рада.

Слика 37 – „Београдски карневал бродова“ 2013 , извор: <http://www.tob.co.rs>

Поред наведених ефеката, привремено приказујући овај простор у другом светлу и са другачијим могућностима коришћења, презентовани пројекти су потврдили значај централног градског приобаља и пружили подршку постојећим тенденцијама да се оно реконцептуализује у званичним развојним документима. То се пре свега односи на њихов третман у Стратегији развоја Београда и Стратегији развоја туризма Београда.

Важно је међутим указати и на ограничења да се привременим пројектима остваре дугорочне промене. Наиме, поједини делови (Косанчићев Венац) који су били активирани у пројектима Корак ка реци и Карневал бродова – нису се у наредном периоду битније мењали. То указује на осетљивост оваквих интервенција и потребу да се повежу са дугорочним политикама развоја како би могли да остваре пун развојни ефекат.

Поред просторних значајно је нагласити и друштвене ефекте наведених пројеката. Основна корист се тиче општег препознавање важности привремених просторних интервенција у процесу стварања места, као и улоге коју неформални актери могу имати у њему. РаРс ови пројекти су остварили значајну интегративну улогу у успостављању веза између различитих едукативних институција и сектора у процесу стварања места. Истовремену показало се да у условима неразвијеног цивилног сектора сектор високог образовања може компензовати овај недостатак и функционисати као покретач промена у простору (Djukanovic & Zivkovic, 2014) .

Посебно значајан ефекат представља едукација и подизање свести код локалних власти о различитим могућностима развоја приобаља. Директно учешће у процесу

рада на РаРs пројектима појединих представника власти, допринело је да они препознају важност малих, инкременталних промена као и значај неформалних актера развоја. То је омогућило да у наредном периоду општине Стари град и Савски венац заузму проактивни приступ развоју, иницирају пројекте и подрже иницијативе других актера у уређивању јавних простора као и у развоју подручја Бетон хале и Савамале. На тај начин, иако су само привремено трансформисали просторе приобаља, пројекти „Корак ка реци“ и „Карневал бродова“ су индиректно допринели значајнијим трансформацијама у окружењу.

На крају ћемо покушати да укажемо на поједине факторе који су допринели успешности ових пројеката као генератора процеса стварања места кроз привремено интегрисање садржаја рекреације у урбани простор. Први се односи на важност избора стратешких локација. То подразумева фокус на просторе које велики број људи перципира као важне и у којима се могу преклапати интереси јавног, приватног и трећег сектора. Други фактор се односи на коришћење прилика из којих се могу креирати синергије индивидуалних и политичких циљева у стварању места. У случају Београдског приобаља, ентузијазам за унапређење простора који је био заједнички за све учеснике, био је повезан и са актуелним политичким и друштвеним променама у земљи. Нова демократска градска власт, наставници и студенти, јавне институције, приватни инвеститори и ангажовани грађани су имали заједнички циљ – да се промени однос према граду и да се јавни простори поново врате грађанима. Треће важно искуство односи се на начин рада у условима неизвесности. У том контексту је неопходно бити реалистичан, креативан и имати алтернативна решења, као и мале пројекте који се могу презентовати јавности и тако обезбеђивати континуитет процесу стварања места. Последња лекција се тиче карактеристика самог процеса у коме различити актери истовремено и обликују одлуке које доприносе стварању места и уче једни од других. (Zivkovic & Djukanovic, 2014) .

5.4.3 Интензивирање развоја интегрисањем рекреације – фаза 2

5.4.3.1. Бетон хала – „кластер забаве“ – град забаве

а) Приказ пројекта

Бетон хала је назив објекта лучког магацина на Савском пристаништу. Изграђен је 1937. године као ланац робно-лучко-железничких складишта и представља једини очувани објекат индустријске архитектуре из тог периода. Премештањем лучких активности на Луку Београд на Дунаву 60'тих година 20.в., смањује се радна

активност у овој области а зграда препушта постепеном пропадању. У наредном периоду ће се користити као складиште Југословенског ратног бродарства, депонија пута, штампарија, а 90' тих година постаје место окупљања субкултура бајкера и рејвера.

Слика 38 – Панорама Београда, архива РаРс, извор: <http://www.publicart-publicspace.org/>

Иако је објекат смештен на атрактивној локацији и препознат као интригантна и изражајна структура која дефинише подножје Калемегдана¹⁷⁶, промена начина коришћења овог простора се није десила све до почетка новог миленијума. Почетком 21. века новоизабрана власт у Београду је имала идеју о развоју овог простора као простора културе и уметности. Томе су међутим на путу стајали имовинско правни односи. Бетон Халом је управљало предузеће Градско Зеленило (1993. до 2005) које је простор користило сходно својим интересима, и издавало складишта под закуп.

Претходно презентовани пројекти „Корак ка реци“ (2003) и „Београдски карневал Бродова“ (2004) су привлачењем пажње шире јавности указали на потенцијал да централно савско приобаље прими и друге функције осим привредне. То је остварено тек 2006. године када су у Бетон хали отворени галерија „Суперспејс“,¹⁷⁷ џез клуб и два салона екзотичног намештаја. Дизајн ентеријера Галерије „Суперспејс“ награђен је Великом наградом 28. Салона Архитектуре. У њој су организоване изложбе и догађаји које су сматрани културним догађајима године у Београду. У оквиру објекта се потом отвара неколико ресторана и клуб Магацин.

Закључком Владе Србије 2007. године управљање Бетон халом преузима Републичка дирекција за имовину и развој. Декларативно је основна идеја о развоју овог објекта била да се кроз одржавање културно образовних манифестација и изложбених постави промовише културни, историјски, друштвени и спортски развој Србије. Тадашње Министарство културе је најављивало да ће готово половина простора бити додељена на коришћење београдским музејима (Етнографском музеју, Музеју позоришне уметности, Музеју савремене уметности, Музеју наивне и маргиналне уметности као и Музеју спорта). Ништа се од тога међутим није десило

(осим радова на Музеју навине и маргиналне уметности, које је финансирала општина Јагодина) и објекат је наставио да се развија у правцу још веће комерцијализације.¹⁷⁸ Награђена галерија је једина променила намену и постала најпре пословно-продајни простор а потом ресторан.¹⁷⁹ Убрзо затим палету садржаја у Бетон хали допуњује Велнес центар CORPORE (слика 39) .

Слика 39 – Бетон хала 2007 - 2013, фото: Ј.Живковић

Судбина Бетон хале се поново мења 2010. године када Врховни суд право коришћења поново враћа Граду Београду. Од тада овим простором управља Агенција за пословни простор, у сарадњи са Дирекцијом за имовину. И сам назив институције која објектом руководи указује на комерцијални карактер њеног будућег развоја. Године 2012. расписан је конкурс за коришћење простора, а једина намена која је предвиђена јесу угоститељски објекти. Аспирације у односу на будућност Бетон хале се поново мењају и 2013.г се расписује међународни конкурс са идејом да се овај простор претвори у културни центар.

Бетон хала данас успешно функционише као омиљено место окупљања туриста и имућних грађана. Њени тематизовани ресторани креирају илузију егзотичних места и не укључују елементе локалне традиције и културе. Ово је простор у коме се развија слика о ономе што би поједине друштвене структуре желеле да Београд буде – ексклузивно место узбудљивог ноћног провода и илузија доброг живота у Србији.

Па ипак, игра као уметност живљења успева да процури и у овај простор и да његову употребу и значење, барем за кратко окрене „наопачке“. Користећи шеталиште као сцену а ресторане као гледалиште група јапанских уметника посвећује октобра 2014.године београђанима и београдским рекама перформанс добротe, који не кошта ништа (слика 40).

Слика 40 – Бетон хала 2014.г, Јапански перформанс, фото: А. Кујучев

б) Анализа ИР: генеза, карактеристике, ефекти

а) ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ ПРОСТОРА (ИР)

1. *Актери ИР* : град – званична туристичка атракција
2. *Локација/развојна ситуација*: регенерација приобаља
3. *Тема*: град забаве
4. *Улога у простору*: атрактер и знак
5. *Улога у развоју*: стабилизатор (2007 -)
6. *Вредносно сочиво*: нове урбане политике

б) ПРОИЗВОД (ИР)

1. *Врста простора ИР*: кластер ИР (објекат + амбијент)
2. *Конфигурације ИР*: мешање активности
3. *Карактер простора ИР*: приватни простор, јавно коришћење
4. *Интегративност рекреативних пракси*: фокална; део животног стила, „заједно у потрошњи“
5. *Ниво посвећености Р* : необавезна Р пракса
6. *Просторна стратегија*: интензификација, означавање
7. *Просторне тактике и садржаји ИР* – забава, угоститељство, спорт. На почетку и култура, али је временом нестала! Независна култура се повремено интегрише у форми игре (Јапански перформанс)

в) ЕФЕКТИ (ИР)

1. *Аспекти повезивања*: економски
2. *Ниво повезивања*: Град – званична туристичка локација
3. *Карактер повезивања*: хибридна, повезивање простора, порозност
4. *Јавно значајни резултат*: активирање дела централног приобаља, рециклажа индустријског наслеђа Београда, формирање нове градске туристичке локације
5. *Ограничења*: ексклузивност + све већа монофункционалност

5.4.3.2. Савамала – „дистрикт културе“ – креативни град

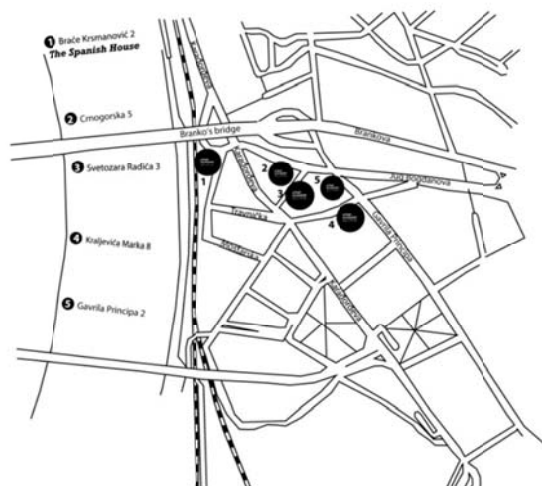
а) Приказ пројекта

Четврт Савамала, лоцирана на десној обали Саве, представља део Београда који је у 19.веку подигнут по узору на Европске градове. Дуго година је ова област била лука и трговачки центар града и развијала се као његов најмодернији и најактивнији део. Измештањем лучких и трговачких активности почиње период опадања активности у овој градској четврти. Последица тога је и њено укупно осиромашење које се може читати и на фасадама зграда. Некада репрезентативна Карађорђева улица данас је

загађена и преоптерећена градска саобраћајница. Читаво подручје представља мешавину стамбених, маргиналних трговачких и складишних активности. Одсечена железничком пругом од остатка града, приобална зона се користи (осим на уском потезу уз реку) као место депоновања исслужених пловила и лучких постројења.

Мешавина специфичне урбане матрице, традиционалне архитектуре и трагова пост-индустријског опадања, као и неочекиване мешавине активности у простору, истовремено су годинама давали и посебну чар Савамали. Њена карактеристична атмосфера опуштености и маргиналности ју је повезивала са другим аутентичним бојемским квартовима великих градова (Париз, Берлин, Будимпешта...). Због тога су се временом развијале идеје о томе да Савамала прерасте у центар уметничког и креативног живота Београда. Почетак промена у четврти Савамала у овом правцу се може везати за 2007. годину. Те године је Дом омладине претворио једно од напуштених складишта издавачке куће Нолит у културни центар Магацин. Потом се, уз подршку Општине Савски венац¹⁸⁰, 2009. године отвара Културни центар Град који поред самог објекта у коме је смештен, активира и двориште и улицу Б. Крسمановића.

Следећа значајна промена у развоју овог подручја се може повезати са иницијативом Гете института о покретању трансформације градске четврти кроз пројекат Урбани инкубатор¹⁸¹. Овај пројекат добија посебно важну и снажну подршку Општине Савски венац, која кроз њега жели да настави са спровођењем својих политика трансформације делова своје територије кроз културу¹⁸². Подстакнут

Слика 41 – Мапа локације пројекта Урбани инкубатор, извор: <http://www.goethe.de>.

могућностима повезивања са пројектом Урбани инкубатор као и са постојећом „инфраструктуром културе“, Миксер фестивал се 2012.године премешта са локације Млинова на Дорћолу у Савамалу. Исте године се отварају Галерија HUB и креативни инкубатор Нова искра. Марта 2013.године се отвара и MIKSER HOUSE који почиње да функционише као перманентна платформа повезивања актера у подручју.

На тај начин је формирана подлога на којој је 2012. године почео да се реализује пројекат Urban Incubator¹⁸³ у четврти Савамала. Као интернационална иницијатива која је окупила преко 80 учесника из разних европских градова, пројекат Урбани инкубатор је појединачне тачке културних активности повезао у целину. У току трајања пројекта Урбани Инкубатор, појединачни под-пројекти су били смештени у неискоришћеним просторима зграда у Савамали. Истовремено је привремено уређен напуштени рушевни објект у приобаљу, познат као „Шпанска кућа“. Он је у периоду од маја до октобра коришћен као простор за различита дешавања и догађаје попут књижевних вечери, концерата, дебата, филмских пројекција, изложби и радионица (ПРИЛОГ 2В).

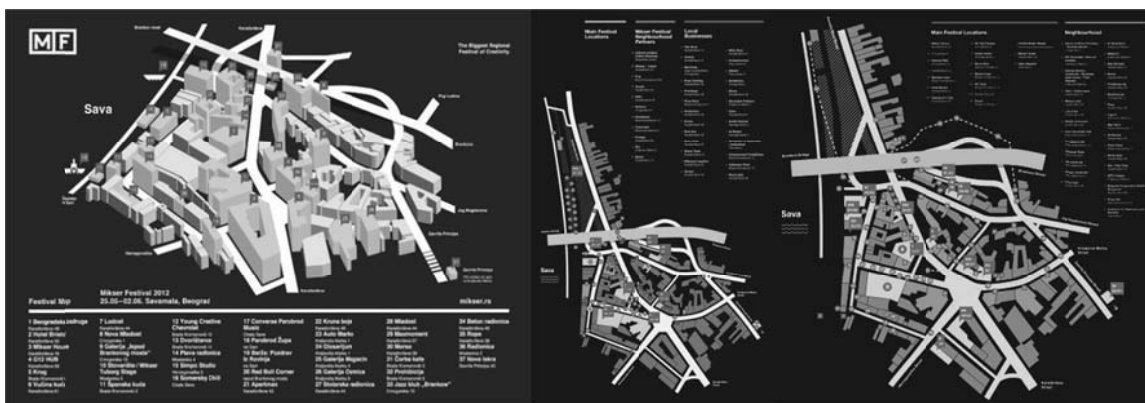
Слика 42 – Пројекти Урбани инкубатор, извор: <http://www.goethe.de>

Иако је пројекат Урбани инкубатор званично завршен, он је оставио трајан допринос у просторној трансформацији и промени идентитета Савамале, као и у начину на који је она наставила да се даље развија. Формирана је мрежа актера у подручју и платформа за сарадњу која је омогућила да иницијално „споља“ покренута трансформација настави да живи кроз „унутрашње“ иницијативе. Организација Миксер је, у сарадњи са другим актерима овог креативног дистрикта, наставила да организује годишњи Миксер фестивал као и да кроз различите форме финансирања обезбеди организацију бројних едукативних, забавних, спортских културних догађаја у току целе године. Наведени садржаји, пројекти, програми и манифестације су омогућили да се од 2012. године интензивирају промене у четврти Савамала које су допринеле да се она данас и званично препознаје као једна од туристичких атракција у Београду и омиљени простор рекреације младих.¹⁸⁴

У оквиру наведених пројеката су прилике за рекреацију реализоване у различитим формама и оствариле су различите улоге у повезивању урбане структуре. На основном нивоу ови садржаји су се интегрисали у простор као део појединачних радионица под-пројеката Урбаног инкубатора. Иако је пројектом омогућено учешће

професионалаца, они су успели да окупе велики број аматера и студената који су кроз фрому озбиљне, посвећене доколице доприносили реализацији пројеката. Локације које су биле обезбеђене за поједине пројекте истовремено су преуређиване и коришћене као простори локалног окупљања. Укључивале су различите културне и спортске активности као и активности на уређивања и одржавања урбаних башти.

Поред традиционалних форми забаве и ноћног живота које пружају бројни локали и клубови који су у међувремену отворени у подручју (град забаве), Миксер хаус, КЦ Град, Магацин, и бројне галерије су у припадајуће отворене и затворене просторе такође интегрисали бројне прилике за различите форме рекреације грађана. Мешавина радионица, изложби, презентација, пројекција, перформанса, такмичења (креативни град), спортских активности (Миксалиште - клизалиште-активни град) омогућила је да се у току целе године интензивира посета овом подручју. На тај начин је омогућено његово вишеструко повезивање са градским центром и другим деловима града. Са друге стране овај простор је постао и интернационално познат као важна атракција и одредница идентитета Београда.

Слика 43 – Миксер фестивал 2012, 2013, 2014, извор: <http://festival.mikser.rs/sr/program>

Најзначајнија трансформација и присуство интегрисаних рекреативних садржаја се у простору дешава у оквиру годишњег Миксер фестивала. На картама које приказују локације на којима се одвијају догађаји на Миксер фестивалу 2012, 2013, 2014.г. се може уочити стални тренд пораста објеката и простора који су овом манифестацијом обухваћени. Такође је важно истаћи и да се из године у годину повећава број учесника и продужава трајање манифестације. Истовремено, она се усложњава и укључује различите актуелне теме урбаног развоја (еколошке, друштвене, политичке) (ПРИЛОГ 2г).

Слика 44 – Миксер фестивал - радионице 2012, 2013, 2014, извор: <http://festival.mikser.rs/sr/program>

На жалост, иако се кроз провизију различитих садржаја забаве, културе, едукације, спорта и уметности простор Савамале конституише као препознатљива градска четврт и глобално повезује као жива, активна културна тачка Београда, изостаје трајније и интензивније повезивање са реком. Привремене годишње пунктуалне интервенције су то омогућавале, претварајући барже и бродове у мале центре културе и стваралаштва, а приобалну зону у простор за изложбе, концерте и различите перформансе. Међутим, трајније везе и активности у току целе године су изостале.

Први знаци већих промена у приобаљу Савамале појавиће се крајем 2014.године омогућени политичком вољом и приливом страног капитала – кроз контраверзни пројекат „Београд на води“. Простор који су претходној деценији „осветљавале“ активности неформалних актера пројеката „Корак ка реци“ и „Београдски карневал бродова“, међународних културних институција („Гете институт“) као и културних и креативних индустрија („Миксер“ и други) и тако допринеле успостављању његовог позитивног идентитета – биће искоришћен као промотивно место будућег мега пројекта Савског амфитеатра. Реконструисана зграда Београдске берзе и ново изграђени „инфо-кафе“ у приобаљу су кроз партнерство републичких и градских власти и глобалног капитала успостављене као полазне, симболичке тачке „светлије“ економске будућности Београда и Србије. Могућност за рекреацију у централном приобаљу која је на овај начин интегрисана у простор на најбољи начин одсликава очекивани правац развоја: „забава са погледом на реку“ - која се наплаћује.

б) Анализа ИП: генеза, карактеристике, ефекти

а) ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ ПРОСТОРА (ИП)

1. *Актери ИП*: институције културе (домаће и стране), креативне индустрије, јавни сектор
2. *Локација/развојна ситуација*: регенерација приобалне четврти
3. *Тема*: „дистрикт културе“ – креативни град
4. *Улога у простору*: атрактер, амалгам и знак
5. *Улога у развоју*: генератор и стабилизатор развоја
6. *Вредносно сочиво*: нове урбане економије +право на град

б) ПРОИЗВОД (ИП)

1. *Врста простора ИП*: кластер ИП (објекат + амбијент)
2. *Конфигурације ИП*: мешање активности, мешање простора и мешање живота
3. *Карактер простора ИП*: јавни + приватни простор/ јавно коришћење
4. *Интегративност рекреативних пракси*: у току године су доминантне фокалне и порозне рекреативне праксе, флуидне се остварују у току Миксер фестивала; присутни су све форме друштвености кроз рекреацију
5. *Ниво посвећености Р*: све три форме су заступљене: озбиљна, пројектно оријентисана и необавезна Р пракса
6. *Просторна стратегија*: диверзификација, погушћавање, означавање
7. *Просторне тактике и садржаји ИП* – изразито диверзификована понуда малих привремених урбаних интервенција на великом броју локација

в) ЕФЕКТИ (ИП)

1. *Аспекти повезивања*: друштвени, економски, културни
 2. *Ниво повезивања*: локални, општина, град, регион...званична туристичка локација
 3. *Карактер повезивања*: у периоду Миксер фестивала – све врсте веза, у току године хибридниост
 4. *Јавно значајни резултат*:
 - Редефинисање значења овог дела града кроз садржаје културе, забаве
 - Увећање економске активности у подручју кроз домен културе, рекреације и забаве
 - Развој друштвене свести о културном наслеђу Београда .(туристичке туре кроз Савамалу)
 - Формирање креативног дистрикта као препознатљивог подручја града и дела званичне туристичке понуде.
 - Осветљавање могућности алтернативног развоја града
 5. *Ограничења*:
 - Привремени карактер егзистенције могућности за Р и повезивања простора . Стабилизован је фиксирањем организације Миксер и њеним активностима на организацији и повезивању различитих актера активирања подручја
 - Зависност од извора финансирања пројеката и програма у области
-

5.4.3.3. Тржни центар „Ушће“ - Урбана дестинација забаве (УЕД) – град фантазије

Објекат пословног центра „Ушће“ који се налази у позадини данашњег Тржног центра „Ушће“ је у социјалистичкој прошлости Београда био Палата друштвено - политичких организација (популарног назива „ЦК“ – према називу Централног комитета Савеза Комуниста Југославије) и симбол комунистичке државе.¹⁸⁵ У бомбардовању 1999. године зграда је значајно

Слика 45 – ТЦ. Ушће,
извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>

оштећена. После спорне приватизације објекта и земљишта у окужењу, испред тог пословног објекта је изграђен тржни центар „Ушће“. Објекат тржног центра отворен је марта 2009. године на површини од 130 000м²¹⁸⁶. На тај начин је на месту старог формиран нови симбол града и државе – „храм потрошње“.

Иако није лоциран на обали, будући да је формиран као нови мултифункционални центар, ТЦ „Ушће“ снажно утиче на активности у читавом подручју и доприноси повезивању Старог и Новог Београда. Овај центар поред основних делатности остварује читав низ промотивних акција које се одвијају не само у унутрашњости објекта анимирају и активирају и околне отворене просторе. Последњих година је Тржни центар идентификован као једно од омиљених рекреативних простора младих. Истовремено га све више младих људи доживљавају и као туристичку атракцију (према испитивањима студената АФ).¹⁸⁷

Слика 46 – ТЦ. Ушће - активирање јавног простора, варијације коришћења
извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>

У контексту овог рада је посебно интересантан зато што се у оквиру њега реализују бројне и разноврсне форме интегрисања рекреације у простор, које на различите начине доприносе успостављању веза у урбаној структури. Генерално је могуће идентификовати три основне форме интегрисања рекреације у простору. Прва форма је интегрисана фиксна структура рекреативних садржаја (комплекс

биоскопа, играонице, зона породичне забаве). Ови садржаји су део стандардне понуде и функционишу као магнети за себе (град забаве). Доступност овим садржајима је филтрирана економским путем – плаћањем улазнице за коришћење (слика 47).

Слика 47 – Фиксна структура рекреативних садржаја у ТЦ Ушће,
извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>

Истовремено, као посебна форма интегрисања рекреације у простор, јављају се тематизовани привремени амбијенти (град фантазије) који прате актуелне догађаје или празнике (Нова година, Светско првенство...) и реализују се унутар објекта. Поред активности у тематизованим амбијентима, организују се и различите врсте дечијих, уметничких радионица („Christmas Art Show“...). Ови садржаји су интересантни зато што омогућавају умрежавање са другим градским манифестацијама (нпр. „Ноћ истраживача“), као и друштвено одговорно деловање кроз промовисање „осетљивих група“, различитих спортских и културних институција и аматерских организација. Доступност овим рекреативним садржајима је филтрирана контролом и значењем простора будући да се садржаји одвијају у квази – јавним просторима Тржног центра (слика 48).

Слика 48– Тематизовани квази јавни простори у ТЦ Ушће,
извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>

Трећа форма интегрисања рекреативних садржаја у простор односи се на интервенције у отвореном простору око Тржног центра Ушће. Ови садржаји такође прате актуелне догађаје и празнике, али се користе и као анкер-места за друге градске догађаје које организује приватни, јавни и трећи сектор. На тај начин се ТЦ Ушће формира као тачка на мапи у манифестацијама: „Шетња са диносаурусима“, „Београдског карневала бродова“, „Београдски Urbanathlon“, ... Поред тога, испред

Тржног центра се организују различите дечије, културне и спортске манифестације (Дечији „Чаробни град“, „Дечији спортски дани“,...) а простор обликује кроз формирање различитих ситуација рекреације (спортски терени: кошарка, одбојка,..., игралишта: дечија, спортска, позорнице, играонице...)

Слика 49 – Накси плажа испред ТЦ Ушће, извор:<http://www.usceshoppingcenter.com/sr/home>

Оно што је неколико година привлачило посебну пажњу и значајно мењало амбијент читавог јавног простора је формирање плаже – попут оне на Сени у Паризу. Овде је реч о сарадњи ТЦ Ушће са радио-станицом „Накси“. Године 2011., 2012. и 2013. у току летњих месеци читав простор је претваран у плажу са пратећим забавним и рекреативним садржајима. Такође је свакодневно организован широк спектар активности и догађаја који је у току целог дана привлачио велики број корисника различитих узраста (видети ПРИЛОГ 2А).

Слика 50 – Накси плажа испред ТЦ Ушће 2, фото: Ј.Живковић

Ова плажа и сви садржаји у њој били су потпуно бесплатни. Истовремено, у оквиру ових догађаја је била омогућена промоција врло широког спектра аматерских удружења и на нај начин популаризована њихова улога у друштву. Кроз стратегију „града доживљаја“ синергетско деловање ТЦ Ушће и Накси радија успело је да истовремено оствари и комерцијалну и друштвену корист, као и да промени значење простора. Овог пута, макар само привремено, „храм потрошње“ је претворен у најдемократичнију ситуацију, коју су као друштвени амалгам препознали и Лефевр и Соркин – урбану плажу на путу од Новог Београда до реке Саве (слика 50).

б) Анализа ИП: генеза, карактеристике, ефекти

а) ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ ПРОСТОРА (ИР)

1. Актери ИП : приватни сектор
2. Локација/развојна ситуација: активирање јавног и приватног простора
3. Тема: Урбана дестинација забаве – град фантазије и забаве
4. Улога у простору: атрактер и амалгам
5. Улога у развоју: стабилизатор развоја
6. Вредносно сочиво : нове урбане економије

б) ПРОИЗВОД (ИР)

1. Врста простора ИП : мега пројекат УЕД (Урбана дестинација забаве)
2. Конфигурације ИП: мешање активности, мешање простора, и у јавном простору мешање живота
3. Карактер простора ИП: приватни, квази јавни и јавни
4. Интегративност рекреативних пракси: фокалне и порозне код интервенција у јавном простору; „заједно у потрошњи“, привремене емоционалне заједнице код организованих догађаја
5. Ниво посвећености Р : необавезна Р пракса
6. Просторна стратегија: диверзификација, означавање
7. Просторне тактике и садржаји ИП – изразито диверзификована понуда , вишеструки магнети, тематизација

в) ЕФЕКТИ (ИР)

1. Аспекти повезивања: економски , друштвени
2. Ниво повезивања: градски
3. Карактер повезивања: хибридизација, порозност у јавном простору
4. Јавно значајни резултат:
 - Нови градски мултифункционални магнет
 - Просторно повезивање Старог и Новог Београда - активирање пешачког тока преко Бранковог моста
 - Активирање и означавање отвореног простора испред ТЦ Ушће као рекреативног
5. Ограничења:
 - Ексклузивност фиксних садржаја ИП, полу пропусност унутрашњих садржаја ИП
 - Условљеност инклузивних садржаја ИП улогом у брендирању ТЦ Ушће

5.4.4. Интегративни потенцијал рекреације у развоју централног приобаља реке Саве у Београду

Оцену интегративног потенцијала рекреације у развоју централног приобаља реке Саве у Београду покушаћемо да дамо на основу ефеката које су анализирани пројекти сагледани појединачно, али и у међусобном односу остварили у повезивању урбане структуре. Размотрићемо их у односу на просторне фрагменте, актере, теме, начин повезивања и врсте просторних интервенција.

Иако развијани кроз фрагменте, сви анализирани пројекти су омогућили одређени ниво успостављања веза у урбаној структури и тако допринели развоју подручја. Захваљујући томе, временом је промењено значење простора приобаља и

повећана његова друштвена и економска активност. Поједини пројекти, попут „Београдског карневала бродова“, успевају да просторне фрагменте повежу у целину. Повезивање које овај догађај омогућава је ипак само повремено. Услед тога је важно убудуће развијати програме и пројекте којима би се успоставиле чвршће везе не само између фрагмената интегрисане рекреације, већ и са просторима самосталне рекреације (парк Ушће).

У анализираном подручју су капацитет за развој кроз рекреацију имале све категорије актера производње простора (приватни, јавни, грађани, цивилно друштво). Испоставило се да, у условима неразвијеног трећег сектора, значајну улогу у иницијативама развоја могу имати академске институције („Корак ка реци“, „Карневал бродова“).

Битно је уочити да ниво активности није исти у различитим анализираним деловима подручја приобаља. Они развојни фрагменти у којима постоје актери који имају финансијске и институционалне капацитете за континуалну производњу прилика за рекреацију омогућавају и стабилнију друштвену и економску активност у подручју.

Показало се да је у развоју централног приобаља била могућа примена различитих концепата интегрисане рекреације као средства позитивне промене простора (креативни град, град фантазије...). Различити актери производње простора су, делујући у специфичном простору, препознавали различите домене рекреације као важне и користили је у развоју. То је допринело диверзификацији форми рекреативних садржаја у подручју приобаља, што је за последицу имало увећање сложености форми веза у урбаној структури. Међутим, у случају монодимензионалног развоја („Бетон хала“) постоји тенденција смањења сложености веза и елитизам коришћења, чиме се смањује релацијски потенцијал простора.

Такође су остварени различити аспекти, нивои и карактер повезивања интегрисањем рекреације. То је, међутим, у различитим просторним фрагментима било различито услед коришћења различитих концепата развоја. Повезивање „у потрошњи“ (економски аспект) доминантно је на локацијама Бетон хале и ТЦ „Ушће“, док је повезивање на друштвеним основама остварено у већој мери на локацијама Савамале и кроз реализацију пројеката „Корак ка реци“ и „Карневал бродова“. Ниво повезивања је такође различит: док се локација Савамале препознаје

на интернационалном нивоу, пројекат „Корак ка реци“ је омогућио само привремено повезивање на нивоу подручја уз препознавање значаја на нивоу општине и града. Карактер повезивања је зависио од интереса актера производње простора . То чини рањивим поједине јавно значајне интервенције - попут активирања јавних простора од стране приватног или трећег сектора.

Важно је на крају нагласити да су повезивању урбане структуре значајно допринеле различите урбане тактике – односно привремене и „меке“ форме интегрисања рекреације. Оне су омогућиле да се у оквиру појединих фрагмената развоја оствари значајна диверзификација форми, као и увећање густине и учесталости прилика за рекреацију. На тај начин су допринеле интензификацији коришћења простора, међусобном повезању фрагмената простора и успостављању различитих форми друштвених интеракција („Корак ка реци“, Савамата–„Миксер-фестивал“, „Карневал бродова“, „Плажа“ испред ТЦ „Ушће“)

5.5. Могућности и ограничења примене концепта интегрисане рекреације у Београду

Могућности и ограничења примене концепта интегрисане рекреације у Београду размотрићемо у овом делу рада на основу резултата претходних анализа стратешких докумената развоја града који дефинишу вредносне основе развоја рекреације, затим нивоа развијености феномена интегрисане рекреације у Београду као садржајних основа рекреације, као и реализоване трансформације централног приобаља Саве у Београду сагледане кроз примену модела повезивања урбане структуре развојем рекреације као аналитичког оквира.

а) Основе развоја интегрисане рекреације

Сагледавање позиције рекреације у стратешким документима развоја Београда (Регионали и Генерални план, Стратегија развоја града Београда и Стратегија развоја туризма Београда) вршено је како би се утврдило на који начин се рекреација као урбани садржај поима и везује за усмеравање урбаног развоја Београда. Разматрано је како се рекреација концептуализује, који домени рекреације се препознају као важни и да ли се рекреација сагледава искључиво као циљ или и као средство развоја.

Анализа је указала на то да се рекреација у наведеним документима углавном не дефинише као кохерентна област већ се поједини домени сагледавају кроз посебне теме: социјални развој, развој зеленила, културно наслеђе и сл. У неким документима

се као посебне теме издвајају спорт и туризам. Иако је кроз анализу свих различитих сектора утврђен велики диверзитет форми рекреације које се планирају - проблем постоји онда када међу секторима концепције развоја нису у потпуности усаглашене. Истовремено, на овај начин није омогућен увид у комплексност понуде садржаја рекреације у урбаном развоју Београда нити се сагледавају потенцијални синергетски ефекти. Интегрисане форме рекреације нису укључене у планове, али су препознате као важне у стратегијама. Начелно је утврђено да сви документи у одређеној мери, наглашавајући потребу за развојем Београда као европске метрополе, препознају улогу забаве, спорта и културе за развој града. Ипак се по том питању документи битно разликују, а најпроактивнији приступ имају Стратегија развоја града Београда и Стратегија развоја туризма Београда.

На основу свега реченог се може закључити да стратешки документи развоја Београда, иако у различитој мери, могу да пруже основу за примену концепта интегрисане рекреације у развоју града, али да је у форми у којој данас постоје операционализација отежана. Због тога је неопходно проширити концепт рекреације, односно омогућити препознавање и адекватно укључивање диверзификованих форми интегрисане рекреације како би се на адекватан начин могао активирати њен интегративни потенцијал. Поред тога, важно је омогућити усаглашавање приступа проактивном развоју рекреације унутар докумената, као и усаглашавање међу наведеним документима.

б) Развијеност феномена интегрисане рекреације

Други аспект анализе се односио на разматрање нивоа развијености феномена интегрисане рекреације у Београду. Ова анализа се заснивала на иницијалном прегледу постојећих форми интегрисане рекреације које су потом дискутоване у односу на нивое развоја на које се односе, сложеност форми рекреације и примену урбаних тактика интегрисане рекреације у Београду.

Утврђено је да се рекреација препознаје као потенцијал за различите нивое развоја али да је феномен највише развијен на нивоу појединачних локација. Интересантно је да ретки већи стратешки пројекти у Београду не сагледавају овај домен као битан за развој града. Сложеност форми интегрисане рекреације која постоји у Београду се може оценити као релативно велика будући да су присутни готово сви сегментни утврђени релацијском матрицом Концепта интегрисане рекреације. Такође су и урбане тактике интегрисане рекреације у Београду врло

разноврсне и реализују их сва три сектора. Локације су углавном централне али се последњих година све више користе и неактивне периферне локације.

Све то указује да је феномен интегрисане рекреације релативно добро развијен у Београду и то пре свега на нивоу малих и привремених просторних интервенција. Ово је важно имати на уму као потенцијал и ограничење за будуће коришћење рекреације као средства повезивања урбане структуре у развоју града. Истовремено, овим је потврђена претпоставка о неусклађености реалне комплексности форми рекреације и њене концептуализације у урбаном планирању и управљању у Србији.

в) Развој града кроз рекреацију – реинтеграција града и реке

Кроз праћење развоја централног градског приобаља Саве може се закључити да је развој кроз рекреацију могућ и у Београду, али кроз мање фрагменте. Интегрисање прилика за рекреацију на различитим локацијама и на различитим основама имало је важну улогу у привлачењу посетилаца у овај простор и тако допринело увећању његове друштвене и економске активности и промени значења.

Различити фрагменти приобалне зоне развијали су се од стране различитих актера, који су на различитим основама интегрисали садржаје рекреације у урбаним простор. Овакав развој је омогућио диверзификацији форми рекреативних садржаја у подручју приобаља, увећање њихове густине и учесталости на појединим локацијама и пораст сложености форми веза у урбаној структури. Захваљујући свему томе, временом је промењено значење простора приобаља и повећана његова друштвена и економска активност. Допринос интегрисане рекреације се може сагледавати и на индиректним основама. Поједине форме интегрисања рекреације омогућиле су да се кроз сам процес производње простора успоставе везе између различитих актера које ће допринети будућем развоју подручја.

.....

Претходна разматрања упућују на закључак да је и у транзиционим условима развоја карактеристичним за Србију, који се у Београду испољавају на најинтензивнији и најкомплекснији начин, могуће применом концепта интегрисане рекреације допринети повезивању урбане структуре и развоју града. У складу са карактером испољених иницијатива и идентификованих форми, урбане тактике интегрисане рекреације имају већу вероватноћу реализације и могућност утицаја на простор што потврђује наше иницијалне претпоставке. Због свега тога је, у условима неизвесности и недовољне урбане развијености, важно омогућити њихово

повезивање са стратешким документима развоја и пружити подршку иницијативама различитих сектора да кроз мале али бројне промене допринесе квалитету свакодневнице и тако стварају основу за будући развој градова. Услед тога је значајно препознати јавно значајне ефекте интегрисане рекреације и развијати системе подршке иницијативама које дају добре резултате.

6.0. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Ово истраживање је било иницирано потребом за преиспитивањем концепта и позиције рекреације у урбаном развоју у условима трагања за новим интегративним обрасцима развоја градова. Полазну тачку у истраживању представљала је појава да се данас могућност за рекреацију људи препознаје не само као циљ, већ и као важно средство развоја градова. Резултат коришћења рекреације као средства развоја градова је развој феномена интегрисане рекреације као нове форме производње и егзистенције прилика за рекреацију у урбаном простору, која прати различите развојне потребе града.

У ситуацији у којој проблем дезинтегрисаности урбане структуре упућује на трагање за интегративним обрасцима развоја градова, препознавање рекреације као интегративног урбаног садржаја у урбаној теорији, пружило је основ да се овај њен потенцијал детаљније размотри. У том смислу је циљ овог истраживања био да утврди основе и испита могућности коришћења рекреације као средства повезивања урбане структуре, као и да омогући примену стечених знања у усмеравању развоја градова Србије. Будући да феномен интегрисане рекреације није укључен у постојећи концепт развоја рекреације у Србији, претпоставка о промени улоге рекреације у развоју савремених градова је условила да се, у складу са налазима истраживања, редефинише и концепт рекреације у урбаном развоју у Србији.

Услед тога је истраживање било подељено у два дела. У првој фази (поглавља 2 и 3) су на, основу теоријског дефинисања рекреације као интегративног урбаног садржаја, испитиване могућности коришћења рекреације као средства повезивања урбане структуре у савременом развоју градова развијених земаља. Друга фаза (поглавља 4 и 5) се односила на редефинисање концепта рекреације и преиспитивање могућности примене концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије. У даљем тексту ћемо резимирати резултате истраживања и дискутовати их у односу на основна истраживачка питања и хипотезе.

6.1. Рекреација као интегративни урбани садржај

Полазећи од Лефеврове теорије свакодневнице која рекреацију препознаје као могући нови принцип окупљања „урбаног“, рекреација је као интегративни урбани садржај испитивана из различитих дисциплинарних перспектива (психологије,

социологије, географије). Утврђене су различите основе, форме и начини повезивања које се остварују кроз рекреацију људи у урбаном простору.

На нивоу појединца интегративност рекреације остварује се механизмом доживљаја којим се у активности рекреације остварује повезивање човека са различитим учесницима у акцији као и са простором који одређену ситуацију дефинише. У том смислу се као елементарна јединица повезивања одређује *ситуација* рекреације која омогућава везу човек – окружење. Будући да је доживљај рефлексивна категорија он има потенцијал да обликује будуће акције и ставове људи у односу на претходно искуство.

На другом нивоу интегративност се остварује кроз рекреативну праксу која делује тако што омогућава сусрет човека са урбаним простором, као и са другим људима. У односу на урбани простор пракса рекреација се сагледава као медијум везивања човека за место. Повезивање се на овом нивоу остварује развојем когнитивних, емоционалних и симболичких значења на релацији људи и урбаног простора. У својој друштвеној димензији рекреативна пракса се сагледава као место друштвености и то на различите начине. Рекреација представља домен животног стила у коме људи обликују и изражавају идентитет, у коме се повезују и раздвајају кроз изборе које чине. Она представља и поље изградње друштвеног капитала. Као порозна друштвена пракса може допринети друштвеној интеграцији маргиналних група и интеркултурном повезивању. Истовремено, рекреација постаје област у којој се креира и омогућава нови доживљај заједнице кроз окупљање људи око заједничких интересовања. Важно је нагласити да друштвене праксе рекреације омогућавају заједништво у потрошњи али и у грађанству. Као форма учешћа у грађанском животу она омогућава окупљање око разноврсних фокалних пракси које доприносе развоју локалних заједница.

Рекреација повезује урбану структуру кроз рекреативну праксу која омогућава сусрет човека са урбаним простором и другим људима у ситуацијама рекреације и резултује позитивним рекреативним доживљајима. Градећи релацију између људи међусобом, као и између људи и простора, сусрет кроз рекреацију се изражава као елементарна јединица друштвености и чин догађања места. Различите ситуације рекреације омогућавају различите рекреативне праксе и самим тим пружају различите могућности сусрета и окупљања. У ситуацијама рекреације повезивање се врши на основу карактера рекреативних пракси. Могуће је издвојити три основне форме

повезивања кроз рекреативну праксу простора: фокалне, флуидне и порозне интегративне рекреативне праксе. Рекреација се може поимати и реализовати као симболичка пракса простора. Перформативност рекреативних пракси доприноси одређењу простора као рекреативног (и у ситуацијама када то није његова основна намена) и тако доприноси промени његовог значења.

Простор рекреације се из ове перспективе сагледавао као поље могућности активирања њеног интегративног потенцијала. Он се одређује кроз врсте и карактер, као и конфигурације рекреативних и других садржаја у урбаном простору. Сагледава се као средство повезивања урбане структуре у односу на аспекте, нивое и карактер повезивања који се могу успоставити. Простор рекреације се проблематизује у односу на начин егзистенције рекреације у простору града кроз форме самосталне и интегрисане рекреације које остварују различите могућности активирања интегративног потенцијала рекреације у граду.

6.2. Интегрисање рекреативних садржаја у простор као средство развоја савременог града - развој интегрисане рекреације

Развој феномена интегрисане рекреације омогућен је променом улоге и важности рекреације у животу са једне и променом услова у којима се данас градови развијају, са друге стране. Превага постматеријалистичких вредности, као и промене у доменима са којима је рекреација у непосредној вези (рад, туризам, потрошња), условљавају промене интензитета, диверзитета и динамике тражње за садржајима и просторима рекреације. Истовремено се одвија и промена карактера производње прилика за рекреацију која на нове захтеве тежи да одговори.

У таквим друштвеним условима рекреација се на различитим основама укључује у процесе производње урбаног простора и реализује кроз различите концепте развоја градова. Нове урбане економије, нове урбане политике и нови услови свакодневног живота који обликују понашање актера производње простора, утичу да се садржаји рекреације у граду препознају као важни и као такви интегришу у урбани простор на различитим основама и на различите начине.

У контексту економије знака и доживљаја, рекреативни доживљаји постају валута. Зато је она важна као основна, додата вредност и начин брендирања. У таквим условима економски актери развијају различите стратегије и тактике привлачења, задржавања и обележавања простора, интеграцијом разноврсних рекреативних садржаја.

У условима глобалне конкуренције са једне и потребе за економском, друштвеном и еколошком регенерацијом градова са друге стране, развијају се предузетничке и постмодерне политике градова, као и политике усмерене на еколошку регенерацију и друштвену реинтеграцију. У оквиру њих се, кроз различите пројекте и програме, рекреативни садржаји интегришу у урбане просторе као средство његовог активирања и анимирања у циљу оживљавања економије, друштвене интеграције сиромашних и мултиетничких суседстава, као и промовисања културних и природних вредности..

Превага постматеријалистичких вредности, диверзификације стилова живота и замагљивање разлика становника и посетилаца, али и развој дуалних градова поларизованих могућности личног остварења, ствара нове мотиве за продукцију прилика за рекреацију у простору града. Полазећи од тога да се могућност рекреације људи може сагледавати и као израз и део „права на град“, простор града се привремено присваја кроз различите форме рекреације. Прилике за рекреацију креирају се кроз деловање формалних и неформалних актера, обично у јавним или напуштеним, маргиналним градским просторима. На овај начин се рекреација остварује као принцип окупљања „урбаног“ (Лефевр) који представља алтернативу доминантним економским и политичким моделима.

6.3. Концепти развоја града кроз рекреацију и могућности повезивања урбане структуре

Испитивање карактеристика интегрисане рекреације и њеног интегративног потенцијала у савременом граду било је засновано на жељи да се препознају различите могућности развоја кроз рекреацију, као и да се при том сагледају вредности који леже у њиховој основи. Због тога је фокус са директног избора репрезентативних примера из праксе, померен на истраживање актуелних концепата развоја града кроз рекреацију, који су ту праксу омогућили или су на основу ње били генерисани. Реч је о концептима „града забаве“, „града фантазије“, „града туризма“, „града доживљаја“, „града игре“, „здравог/активног града“, „зеленог града“ и „креативног града“. Концепти су анализирани појединачно како би се утврдиле опште одреднице повезивања рекреације и урбаног развоја и упоредо, како би се утврдиле сличности и разлике које међу њима постоје. Сви концепти су сагледавани у односу на процес производње простора, карактеристике простора, карактеристике рекреације, форме интегративности рекреативних пракси и на основу теоретског

оквира дефинисаног у претходном поглављу и дискутовани у односу на карактеристике повезивања урбане структуре које омогућавају. Упоредном анализом су осветљене релације између појединих концепата развоја кроз рекреацију - актера – локација/развијних ситуација – форми рекреације које интегришу у простор и могућности повезивања урбане структуре.

Циљ анализе је био да се са једне стране сагледа какав простор интегрисане рекреације производе различити концепти и на којим локацијама у граду. Са друге стране било је важно размотрити какве могућности повезивања урбане структуре пружају различити концепти развоја. То је било значајно како би се препознале сличности и разлике међу различитим концептима у успостављању веза у урбаној структури, како би се омогућила систематизација форми и нивоа феномена интегрисане рекреације, идентификовале локације од приоритетног значаја за развој кроз рекреацију и размотрила улога различитих актера у провизији простора интегрисане рекреације.

а) Форме и просторни нивои развоја кроз рекреацију

Анализе карактеристика појединачних концепата развоја града кроз рекреацију као и њиховог узајамног поређења, је указала да се интегрисањем прилика за рекреацију може доприносити развоју града кроз повезивање његове структуре на свим просторним нивоима. Овакав развој је могућ на нивоу појединачних локација, различитих мрежа, градских области, дистрикта и кластера. Он се сагледава као важан и на нивоу локалног развоја града, али се препознаје и да је развој рекреације важан за позиционирање градова у оквиру ширих стратегија развоја. Развој на различитим нивоима се остварује различитим просторним формама које се крећу од привременог организовања и уређивања простора, преко изградње објеката и уређивања мрежа, планског издавања посебних градских области, па све до уграђивања идеје о рекреацији као средству развоја у локалне и шире стратегије и развојне стратешке пројекте.

Препознавање широког спектра урбаних интервенција указује на могућност диферентованог приступа развоју, не само на различитим локацијама у граду, већ и у односу на различите специфичне развојне потенцијале појединих градова. Истовремено, идентификација различитих нивоа урбаних интервенција развоја кроз рекреацију указује на могућност постојања широког спектра области деловања у усмеравању развоја града.

б) Пејзаж интегрисане рекреације и приоритетне области за развој кроз рекреацију

- *Пејзаж интегрисане рекреације у савременом граду*

Хипотетички „пејзаж“ интегрисане рекреације у савременом граду конструисан је мапирањем локација и идентификација форми интегрисане рекреације у различитим концептима развоја града.

Он показује да интегрисана рекреација поседује сопствену логику везивања за простор која прати различите развојне потребе града. Рекреација се као средство развоја кроз различите концепте интегрише у градске и локалне центре, мреже јавних простора, просторе природног и културног наслеђа, напуштене, неактивне, међу просторе и браунфилд локације, саобраћајна чворишта, зоне прелаза. Пејзаж интегрисане рекреације као средства урбаног развоја се састоји и од чврстих (изграђених) и меких (амбијент и организација активности) форми егзистенције рекреације у урбаном простору.

Диверзификација форми и локација рекреације је последица усложњавања веза рекреативних и других садржаја у времену и простору, као и интегрисања рекреативних амбијената и/или активности у не-рекреативне просторне контексте. Допуњујући пејзаж самосталне рекреације, диверзификацијом форми и повећањем учесталости прилика за рекреацију у урбаном простору, развој интегрисане рекреације увећава могућности за интегративну рекреативну праксу и тако увећава могућности повезивања урбане структуре и укупни квалитет живота у граду.

На овај начин је показано да је пејзаж интегрисане рекреације несводив на централне градске зоне које су из перспективе економског раста сагледаване као кључно место коришћења рекреације као средства развоја (кроз концепте града забаве, фантазије и туризма). Уважавање других (социјалних, еколошких, културних) димензија развоја, као и различитих процеса друштвене производње простора, доводи до тога да се као простори интегрисане рекреације препознају и неки други градски простори (напуштени, неискоришћени, локални јавни простори...). На основу тога се врши допуна модела туризма и рекреације у постмодерном граду Хола и Пејца као посебан теоријски допринос овог рада.

- *Приоритетне области за развој кроз рекреацију*

На основу претходног истраживања, уважавајући ситуације преклапања интереса, као и могућности да се кроз рекреацију очувају вредности или анимирају неактивни

простори, издвојене су четири групе простора од посебног значаја за развој кроз рекреацију: 1) градски и локални центри у којима се преплићу и укрштају различите основе интегрисања прилика за рекреацију у градски простор, 2) маргинални простори као они простори којима управо интегрисање рекреативних садржаја покреће развој, 3) урбане мреже којима се врши повезивање различитих фрагмената урбане структуре и 4) зоне прелаза у којима интегрисање рекреативних садржаја обезбеђује порозност граница између компоненти урбане структуре

в) Могућности повезивања урбане структуре које пружају различити концепти развоја града кроз рекреацију

Упоредна анализа карактеристика различитих концепата развоја кроз рекреацију је указала да они пружају различите могућности за повезивање урбане структуре будући да на различите начине обезбеђују провизију садржаја рекреације у урбаном простору. То се односи како на форме тако и на локације интегрисане рекреације. Међутим ово је сувише уопштени закључак и мора се нагласити да по појединим питањима постоје значајна преклапања. Будући да су у оквиру текста детаљно анализирана поједина питања и изведени закључци на овом месту ћемо резимирати само најважније.

Прво, могу се уочити велике разлике између врста урбаних простора који се реализују кроз различите концепте. Везани за партнерство јавног и приватног сектора град забаве, фантазије и туризма, а донекле и креативни град – развијају се као „чврсте форме“ доминантних простора. Са друге стране, град игре, зелени и здрав град се пре свега односе на отворене просторе. У том смислу су и саме просторне интервенције „меке“ и односе се на (привремено или стално) уређивање амбијената, организацију догађаја којима се карактер простора привремено мења

Док се концепти који су доминантно усмерени ка економском расту градова пре свега реализују у централним градским зонама и приобаљима, усмереност на друштвене и еколошке циљеве развоја фаворизује локалне центре и маргиналне просторе у стамбеним и периферним зонама градова. Сви концепти се преклапају у централним и приобалним зонама, док највећи степен независности од локације показују форме рекреације које се интегришу у оквиру концепта креативног града и града доживљаја, управо због тога што су иновација и неочекиваност у самој основи ових концепата.

Концепти мешања рекреативних и других садржаја (мешовито коришћење,

мултифункционалност, мешање живота) зависе од карактеристика примењеног концепта развоја кроз рекреацију. Они се остварују како кроз мешање на локацији, тако и кроз мултифункционалне путање. Ко ће користити рекреативне садржаје зависи од степена отворености просторне ситуације. Провизија интегрисане рекреације од стране приватних инвеститора ствара филтере (економске, физичке и симболичке) који сужавају опсег потенцијалних корисника (град фантазије, забаве, туризма). Са друге стране, концепти града игре, здравог и зеленог града, који су орјентисани на јавне и маргиналне градске просторе, оперишу као отворени и „демократични“.

Постоје битне разлике између концепата у односу на интегративност рекреативних пракси које омогућавају. Са једне стране комерцијално орјентисани концепти града забаве и фантазије су изразито фокалног карактера и усмерени на везивање за приватни и квази-јавни простор. На супрот њима, концепт здравог града подстиче флуидне рекреативне праксе и на тај начин повезивање различитих делова града кретањем. Концепт зеленог града и града игре наглашава порозну праксу кроз коју се различити друштвени актери мешају окупљени око заједничког интереса.

Различити концепти интегрисања рекреације у простор града омогућавају различите аспекте повезивања. Градови забаве, фантазије, туризма и доживљаја доприносе економској интеграцији простора. Концепт зеленог и активног града наглашавају еколошку интеграцију, а град игре друштвену. Већина концепата омогућава и одређену форму секундарног повезивања, најчешће друштвеног. Највиши степен полидимензионалности у односу на аспекте повезивања пружа концепт креативног града.

Концепти развоја кроз рекреацију се веома разликују у односу на ниво повезивања који омогућавају. Док су концепти који су вођени економским растом и промовисањем градова као атрактивних за туристе усмерени на више нивое повезивања (глобално, регионално...), град игре, здравља и зелени град су везани за повезивање са непосредним окружењем.

Интеграција садржаја рекреације у урбани простор кроз концепте креативног града, града игре и туристичког града, може остваривати све квалитете интегралног урбанизма, будући да се заснивају на реалности (аутентичност), фаворизује друштвену порозност, омогућава згушњавање и мешање садржаја (хибридност), подржава кретање (повезивање) и уважава процесност развоја (рањивост).

Комерцијални концепти (град забаве и фантазије) са друге стране максимизирају квалитет хибридности а минимизирају аутентичност и порозност.

На крају се може закључити да сваки од концепата има одређене потенцијале као и ограничења за успостављање веза у урбаној структури. То је важно знати будући да примена концепта мора бити у складу са могућностима његове реализације и ефектима које може да оствари на одређеној локацији у граду. Са друге стране, управо диверзитет и немогућност фаворизовања само једног концепта омогућава разматрање алтернативних приступа развоју кроз рекреацију на већини локација које су овим радом идентификоване као кључне.

г) Актери провизије интегрисане рекреације

Истраживање је показало да се у савременом граду као актери провизије интегрисане рекреације појављују сва три сектора (јавни, приватни и трећи сектор) као и неформални актери. Ово је важан закључак будући да указује на различите основе по којима се рекреација као средство развоја може укључивати у урбани простор. Истовремено је уочено да се и односи међу актерима усложњавају кроз препознавање заједничких интереса. Различити актери све више формално и неформално артикулишу међусобне односе и развијају различите облике сарадње у провизији садржаја рекреације

Проширивањем основа сагледавања могућности развоја кроз рекреацију омогућено је да се уочи да се провизија важних интегративних форми рекреације одвија од стране грађанских иницијатива. Кроз њих се на различите начине активирају напуштени и некористићени урбани просторе за различите форме привременог коришћења, које готово увек имају и рекреативну димензију. На тај начин се формирају сложене форме урбанитета и заједништва које постоје као алтернатива доминантним формама произведеним од стране економија и тржишта. То отвара питање препознавања улоге и значаја неформалних актера за развој градова и потребу за новим формама њиховог повезивања са системом планирања и управљања простором.

Важан закључак упоредне анализе концепата је и да није могуће успоставити прецизне обрасце понашања актера у производњи интегрисане рекреације. Док су одређене форме укључивања ситуација рекреације у простор града везиване за тактике субверзије и производњу од стране цивилног друштва, данас се, под оквиром

нових економија и урбаних политика, „субверзивне“ тактике користе и од стране јавног и приватног сектора.

.....

Будући да различити концепти развоја кроз рекреацију пружају различите могућности лоцирања, форме и нивое развоја, као и врсте рекреативних пракси, може се закључити да укључење рекреације у *различите* процесе производње простора кроз *различите* концепте развоја доприноси повезивању урбане структуре у савременом граду тако што: а) омогућава диверзитет форми и нивоа развоја кроз рекреацију и б) усложњава пејзаж могућности за интегративну рекреативну праксу. То истовремено представља и потврду наше прве хипотезе.

Ови закључци су важни из неколико разлога. Са једне стране препознавање интегративног потенцијала различитих концепата пружа могућности диферентованог приступа развоју не само појединих градских локација већ и у односу на различите потенцијале појединих градова. Са друге стране, то указује на важност подстицаја развоја различитих концепата који би симултаним деловањем допринели развоју шире територије града, унапредили повезаност урбане структуре и квалитет живота што ширем кругу људи. Претпоставка за реализацију оваквог приступа јесте мултиузрочни развој интегрисане рекреације у савременом граду, односно деловање што ширег спектра актера у производњи простора интегрисане рекреације. Подстичући различите актере да интегришу прилике за рекреацију у урбани простор на усклађен начин могу се превазићи ограничења сваког појединачног концепта, интереса и начина деловања актера, што је од посебног значаја у градским и локалним центрима као кључним местима изражавања „права на град“.

6.4. Могућности примене концепта интегрисане рекреације у Србији

Могућност примене концепта интегрисане рекреације у Србији, сагледавана је на основу препознавања специфичних услова и карактеристика развоја градова Србије као и на основу карактеристика постојећег концепта рекреације у планирању, дизајну и управљању урбаним развојем.

Анализа услова развоја је указала на опште друштвене услове сиромаштва, незапослености, као и недовољно развијено тржиште и институције цивилног друштва. У таквим условима неизвесност постаје кључна одредница развоја градова

Србије. Градове Србије карактеришу изразите разлике у величини и развијености, као и могућностима за даљи развој. Истовремено, указано је да рекреација представља важну одредницу квалитета живота али да је присутан изразит просторни дисбаланс понуде културних садржаја међу градовима. То се посебно односи на понуду културних и спортских догађаја у малим и средњим градовима. Због тога је у будућем развоју важно омогућити развој креативних, културних и спортских садржаја који су свима доступни и по могућности – бесплатни, и искористити изражене иницијативе појединих друштвених група у овој области.

Анализа постојећег концепта рекреације је указала да је његова основна вредност у томе што је омогућио релативно квалитетну мрежу основних садржаја рекреације у домену спорта, културе и зелених простора у готово свим градовима Србије. Иако овим концептом није остварен велики диверзитет простора, успешно је обезбеђена уједначена и добра доступност основним рекреативним просторима већини грађана. Међутим, у постојећем концепту рекреације у урбаном планирању и управљању развојем коришћење простора за рекреацију се везује за ограничени број простора планираних за трајно коришћење у јавном сектору. Деловање приватног и трећег сектора у провизији рекреативних садржаја у граду остаје ван фокуса јавног интереса, услед чега се не користе њихови потенцијали за урбани развој. Привремено и повремено коришћење градског простора који није намењен рекреацији такође се не разматра, као ни деловање неформалних актера у овој области. У таквим условима је могућност концептуализације рекреативних садржаја као фактора повезивања у структури градова и поктерача развоја града ограничена само на објекте и просторе који су јавни, трајни и намењени за рекреацију становника.

Услед тога је, коришћењем резултата спроведеног истраживања, дефинисан нови концепт интегрисане рекреације који је усклађен са специфичним условима развоја градова Србије. У оквиру њега је генерисан концептуални модел интегрисања урбане структуре развојем рекреације као структурни модел који повезује процес производње простора интегрисане рекреације, специфичне ситуације интегрисане рекреације и могућности повезивања урбане структуре. Такође су дефинисане и претпоставке за примену концепта интегрисане рекреације у развоју градова Србије кроз одређење основа, препознавање ограничења за примену и идентификацију корака ка њиховом превазилажењу, као и формулисање оријентира у дефинисању приступа примени концепта интегрисане рекреације.

У складу са специфичностима услова развоја градова Србије предложен је диферентован приступ развоју кроз рекреацију који произилази из разлика које међу градовима постоје у величини, нивоу развијености, основама за развој и очекиваној улози у развоју Србије. Издвојене су три основне развојене ситуације градова: 1) велики градски центри и важни туристички центри који треба да остваре максимално диверзификовану понуду садржаја рекреације у циљу привлачења посетилаца и увећања атрактивности за живот, 2) регионални центри који су оријентисани на реиндустријализацију и привлачење инвестиција и којима развој рекреације треба да омогући формирање позитивне слике града и увећа атрактивност, 3) мали и средњи градови који нису лоцирани на главним осовинама развоја, у којима развој рекреације треба пре свега да унапреди квалитет свакодневног живота и нагласи као компаративну предност квалитет везе природног и грађеног окружења.

Иницијално преиспитивање могућности развоја градова Србије кроз рекреацију везано је за град Београд као најразвијенији град и најсложенију урбану структуру. Ова провера је вршена на основу анализа стратешких докумената развоја града, затим нивоа развијености феномена интегрисане рекреације у Београду, као и реализоване трансформације централног приобаља Саве у Београду, сагледане кроз примену модела повезивања урбане структуре развојем рекреације као аналитичког оквира.

Анализа стратешких докумената је указала на то да се рекреација у наведеним документима не дефинише као кохерентна област, већ се поједини домени сагледавају кроз посебне теме које се на разлите начине третирају у развоју. Истовремено, могло се закључити да стратешки документи развоја Београда, иако у различитој мери, могу да пруже основу за примену концепта интегрисане рекреације у развоју града, али да је у форми у којој данас постоје операционализација отежана. Услед тога је неопходно проширити концепт рекреације, односно омогућити препознавање и адекватно укључивање диверзификованих форми интегрисане рекреације како би се на адекватан начин могао активирати њен интегративни потенцијал.

Разматрање нивоа развијености феномена интегрисане рекреације у Београду указало је да је он у пракси релативно добро развијен и то пре свега на нивоу малих и привремених просторних интервенција. Урбане тактике интегрисане рекреације у Београду су врло разноврсне и реализују их сва три сектора. Ово је важно имати на уму као потенцијал за будуће коришћење рекреације као средства повезивања урбане

структуре у развоју града. На овај начин је потврђена неусклађеност реалне комплексности форми рекреације и њене концептуализације у урбаном планирању и управљању у Србији.

Анализа развоја централног градског приобаља Саве спроведена је применом модела интегрисања урбане структуре развојем рекреације. Могло се закључити да је развој кроз рекреацију могућ и у Београду, али кроз мање фрагменте и пре свега кроз привремене интервенције. Интегрисање прилика за рекреацију на различитим локацијама и на различитим основама имало важну улогу у привлачењу посетилаца у овај простор тако што је диверзификовало везе у урбаној структури, повећало густину и учесталост прилика за рекреацију - и тако допринело увећању друштвене и економске активности и промени значења централног приобаља Београда.

Претходна разматрања упућују на закључак да је и у транзиционим условима развоја градова Србије, који се на најинтензивнији и најкомплекснији начин манифестују у Београду, могуће применом концепта интегрисане рекреације кроз мале просторно-програмске интервенције допринети повезивању урбане структуре и развоју одређених делова града. На тај начин је делимично потврђена и полазна претпоставка о могућности примене концепта интегрисане рекреације у условима развоја градова Србије, будући да је провера била могућа само на фрагментима развоја реализованим кроз урбане тактике интегрисане рекреације.

Позитивна искуства ове форме примене концепта интегрисане рекреације наводе на закључак да је овакав приступ важно подржавати и у будућем развоју градова Србије. Због свега тога је условима неизвесности и недовољне развијености битно препознати јавно значајне ефекте интегрисане рекреације које реализују различити сектори и неформални актери и успоставити системе подршке иницијативама које дају добре резултате. Потребно је омогућити повезивање тактичких интервенција са стратешким документима развоја и подржати развој кроз мале али бројне промене које доприносе квалитету свакодневнице и тако стварају основу за будући развој градова Србије.

6.5. Остварени резултати и правци даљег истраживања

Основни резултат овог рада представља успостављање новог концептуалног и теоријског оквира развоја рекреације за усмеравање развоја градова Србије, заснованог на редеофинисаним елементима и односима у структури рекреације и промењеном поимању улоге рекреације у урбаном развоју. У садржајну основу

развоја рекреације у граду је, кроз нову Релацијску матрицу форми интегрисане рекреације, укључена реална комплексност "производње" рекреативних простора и садржаја у савременом граду. Истовремено, разумевање услова и карактера интегративног деловања рекреације у урбаном простору омогућило је теоретско заснивање њеног развоја, не само као друштвеног циља, већ и као средства интегрисања структуре савременог града. На тај начин је омогућено редефинисање односа развоја рекреације и усмеравања развоја града кроз планирање, управљање и дизајн.

На основу истраживања карактеристика различитих актуелних концепата развоја градова кроз рекреацију, као и могућности које пружају за успостављање веза у урбаној структури, дефинисане су компоненте и релације унутар концептуалног Модела интегрисања урбане структуре развојем рекреације. Овим моделом се успоставља веза између производње простора, карактеристика интегрисане рекреације и ефеката у простору, на начин који омогућава да различити актери сагледају и вреднују из свог угла поједине алтернативе развоја кроз рекреацију. На тај начин он представља допринос теорији и пракси планирања рекреације у урбаном развоју, будући да омогућава стратешко сагледавање рекреације у развоју града .

Полидимензионално дефинисање рекреације као интегративног урбаног садржаја представља резултат теоријског истраживања којим се на нови начин омогућава сагледавање и разумевање овог феномена. Иницијална Лефееврова претпоставка о рекреацији као новом принципу окупљања урбаног је у овом раду развијена из мултидисциплинарне перспективе којом су успостављене везе између теорија рекреације и урбане теорије. Повезујући концепте доживљаја, праксе, сусрета и реалцијског простора града успостављене су везе између друштвених актера, активности и физичког простора као елемената урбане структуре кроз које је рекреација дефинисана као интегративни урбани садржај.

Истовремено, резултати овог истраживања омогућавају надоградњу Модела туризма и рекреације у постмодерном граду Хола и Пејца новим лејерима територијализације различитих концепата интегрисане рекреације. Тиме се потврђује да је пејзаж интегрисане рекреације комплекснији од иницијалног модела који су наведени аутори формирали на основу комерцијално и ка-посетиоцима оријентисаних концепата развоја интегрисане рекреације, што представља теоријски помак у домену географије рекреације и туризма.

Овим радом је отворено ново поље истраживања интегрисане рекреације у контексту развоја градова Србије у домену студија рекреације и урбаних студија. То је важно будући да је истраживање проблематике рекреације у Србији неразвијено. Овим истраживањем су учињени први кораци ка идентификацији феномена интегрисане рекреације као и сагледавању могућности које пружа за развој градова Србије. Због тога се као допринос рада може сагледавати и провера трансферабилности образаца развоја између развијених и пост-социјалистичких земаља. Будући да је истраживање реализовано на два нивоа (општем, који се базирао на развоју градова развијених земаља и посебном који се односио на специфични контекст пост-социјалистичке Србије) било је могуће испитати да ли се одређени обрасци развоја који су развијани у развијеним земљама могу примењивати и у Србији. Препознавање да је то у домену урбаних тактика, односно малих и инкременталних промена могуће, представља допринос знању у овој области. Тиме је потврђена и претпоставка теорије у области економске географије Т. Н. Кларк-а (Clark, 2004) по којој погодности воде урбани раст, да је у савремено доба развој кроз рекреацију могућ и у мање развијеним земљама.

Резултат овог рада је и специфичан аналитички апарат који је креиран за потребе овог истраживања а који је проистекао из потребе да се у анализи феномена истовремено обухвати његова комплексност и сагледају основе на којима се развија. Услед тога се он може применити и у другим истраживањима која се суочавају са проблемом комплексности манифестовања одређеног феномена, као и потребом да се успоставе везе између процеса производње простора и резултата у урбаној структури.

Очекивана примена резултата истраживања у пракси урбаног планирања, управљања и дизајна се односи на могућност коришћење Модела интегрисања урбане структуре развојем рекреације као аналитичког оквира у формулисању стратегија и планова развоја градова Србије. Он се може користити за разматрање алтернатива развоја и осветљавање различитих интереса у процесу стратешког или регулационог планирања. Истовремено је његова употреба могућа и у процесу развоја стратегија и тактика урбаног дизајна усмерених на јачање рекреативних вредности урбаног простора у циљу успостављања и усложњавања веза у урбаној структури.

Поред тога, с обзиром да је део истраживања спроведен и у конкретним условима на примеру Београда, реално је претпоставити да резултати истраживања могу обезбедити прецизније и чвршће основе за будуће политике развоја усмерене на увећање рекреативних вредности урбаног простора у градовима Србије као покретача и подршке њиховом будућем развоју.

Ограничење овог рада представља чињеница да је реална комплексност могућих форми интегрисане рекреације сигурно далеко већа него што је то је изражено у примерима који су овим радом обухваћени. Због тога су и резултати овог истраживања подложни сталном преиспитивању. То се посебно односи на форме и територијализацију интегрисане рекреације. Наше истраживање је указало на потребу да се модел Пејца и Хола допуни, али је свакако реално за очекивати да и модели које смо у овом раду иницијално поставили буду кроз нова сазнања допуњавани и кориговани.

Будући да је наше истраживање било фокусирано на осветљавање могућих различитих приступа кроз разматрање концепата, важно би било упоредити у којој мери матрице и модели формирану у овом истраживању одговарају специфичним урбаним контекстима. Поред тога би се детаљнијим истраживањима могло продубити знање о синергијама и конфликтима који се могу јавити на појединим локацијама укрштањем различитих концепата развоја кроз рекреацију.

Чињеница да је реч о иницијалном истраживању интегрисане рекреације у Србији говори да постоје бројни могући правци даљег рада у овој области. Будући да се иницијална провера могућности примене концепта интегрисане рекреације односила на посебну развојну ситуацију централног приобаља реке Саве у Београду, први даљи кораци би се односили на разматрање других локација на територији града, које су истраживањем идентификоване као локације од значаја за развој кроз рекреацију. Такође се као посебна линија истраживања може разматрати деловање различитих актера производње простора интегрисане рекреације као и њихов међусобни однос. Поред тога, посебна тема истраживања може бити ниво развијености феномена на нивоу града и допуна релацијске матрице, будући да су нашим истраживањем учињени тек први кораци у сагледавању феномена. У складу с тим би се могло реализовати мапирање пејзажа рекреације и туризма у Београду које би се поредило са концептуалним моделом развијеним у овом раду.

На другом нивоу, будући да је у овом раду провера вршена у контексту најразвијенијег града и најсложеније урбане структуре у Србији, интересно је и важно преиспитати могућности примене концепта интегрисане рекреације у другим мање сложеним и развијеним градовима. У том смислу би поред елемената утврђених овим радом, истраживање могло бити усмерено и на испитивање аутентичних форми развоја кроз рекреацију које изражавају специфичности услова и карактеристика градова Србије.

На тај начин би резултати овог истраживања били проверени, кориговани и допуњени кроз даље трагање за аутентичним ослонцима и покретачима развоја градова Србије којима се, кроз унапређење квалитета живота локалном становништву, отварају могућности и за друге форме и аспекте урбаног развоја.

¹ Концепт "производње простора" означава дуалитет структуре, односно идеју да је простор истовремено медијум друштвених релација и материјални производ. Простор се као производ друштва мења онда када се друштво мења. Концепт "производње/продукције" рекреативних садржаја и простора се изводи из концепта "производње простора" и аналогно томе означава идеју да су рекреативни садржаји и простори истовремено медијум друштвених релација и материјални производ. Под појмом (друштвене) "производње" рекреативних садржаја и простора ћемо у раду подразумевати друштвене процесе који омогућавају провизију рекреативних садржаја и простора и генеришу значење рекреације. Појам је у овом значењу уобичајен на енглеском говорном подручју у домену планирања рекреације и туризма. Код нас је у употреби појам "продукција културе" па сматрамо да се и "производња, продукција рекреативних садржаја, простора и значења" може користити по аналогiji.

² Интегрисати значи "формирати, координисати или помешати у функционалну или јединствену целину; ујединити са нечим другим; зауставити сегрегацију и омогућити чланство у друштву или организацији на основама једнакости, десегрегирати" (Elin, 2006: 2)

³ Анри Лефевр, наглашава својство простора слободног времена да савладава поделе (Lefevre, 1991: 384). Он указује на окупљајући и повезујући карактер игре као амалгама друштва, које и тржиште препознаје, и сугерише да је у друштвеном простору "игра највиша вредност... која превазилази јаз корисничке и прометне вредности - повезујући их" (Lefebvre, 1996: 145).

⁴ *Charter for Leisure* (World Leisure and Recreation Association, 2000), *White Paper on Sport* (EC, 2007), *Sport for Development and Peace: Governments in Action*. (SDP IWG UN, 2008), *The Power Of Sport: Sports And Community Cohesion* (Institute of Community Cohesion, 2007)

⁵ У друштвеним наукама се појам урбане структуре најчешће везује за локационе моделе који описују социо-економско структурирање урбаног простора (концентрични, секторски модел, мултицентрични модели модерног (индустријског) града, као и модели постмодерног града). Овакав приступ анализи урбане структуре одражава њено дефинисање као начина организације коришћења земљишта у урбаним областима (Hall, 2000). Појам урбане структуре се често изједначава са појмом просторне структуре града. Просторна структура града се урбаној географији разматра са физичког, функционалног и демографског аспекта (Вреск, 1986). У урбаном дизајну "Појам урбана структура се односи на образац или организацију развоја блокова, улица, објеката, отворених простора и елемената природе који сачињавају урбане области. Она представља међуоднос између свих ових елемената пре него њихове појединачне карактеристике, које се повезују како би чиниле место.... Она креира кохерентни оквир који представља основу за дизајн индивидуалних елемената развоја у циљу остварења: а) Просторне интеграције, б) Функционалне ефикасности: како би индивидуални елементи заједно функционисали као део ефикасне целине, в) Еколошке хармоније, г) Осећај места: креирање онога што је препознатљиво и изражајно а истовремено јача локални идентитет, д) Комерцијалне виталности" *Urban Design Compendium* (Llewelyn-Davies, 2000:33)

⁶ Овај рад је превасходно ослоњен на теоријске изворе енглеског говорног подручја, због чега је неопходно одредити се према појмовима који су у употреби у теорији: *leisure* и *recreation*. Полазећи од тога да ни у овој литератури не постоји јасно теоретско разграничавање појмова *leisure/recreation*, односно да су у употреби сви могући односи између ових појмова: од изједначавања, преко разумевања рекреације као ширег до разумевања *leisure* као ширег појма, могуће је изједначити ове појмове (Williams, 1995). Поред тога, сматрамо да појам *leisure* нема адекватан превод у нашем језику, где се најчешће користе термини *слободно време* и *доколица*. Док је коришћење ових термина у контексту непросторних дисциплина можда и задовољавајуће (социологија, психологија), сматрамо га неадекватним у релацији са целовитим концептом који обухвата и друштвене и просторне аспекте и који је релевантан за ово истраживање. Преведен у значењу слободног времена преноси се само део значења оригиналног појма (концепт времена). Преведен као доколица одражава аспект стања и такође онемогућава обухватање осталих (активних и просторних) значења појма. Са друге стране појам рекреација, рекреативан, се може користити у свим наведеним значењима: као активност, доживљај и као својство или квалитет простора. Због тога га сматрамо адекватнијим за ово истраживање. Међутим, рекреација се не може изједначити са стањем зато што увек подразумева одређену виталну активност. У том смислу у ситуацијама у којима се „leisure“ односи на праксу, активности или доживљаје – преводићемо га као – рекреација. У ситуацијама у којима се „leisure“ односи на стање у животу човека – преводићемо га као доколица. Детаљније о дефинисању појмова

рекреације, доколице и слободног времена у српско-хрватском језику видети у: Веснић Нећерал Ж. (1991), Живковић Ј. (2000), Елаковић, С. (2006).

⁷ Изражавање личних ставова о пракси и вредностима од стране актера рекреације

⁸ Дефинисање доколице/рекреације преко концепта *активности* које воде одмору, обнављању, разоноди, удаљавању од свакодневнице или менталном обнављању је у теорији и пракси планирања и менаџмента рекреације широко у употреби будући да се категоризација активности као рекреативних може мерити, упоређивати у односу на различите категорије корисника и служити као основ за програмирање ресурса или политике рекреације. Овакво дефинисање може бити проблематично, будући да иста активност за једног појединца може представљати рекреативну а за другог – обавезу (бављење рекреативним и професионалним спортским активностима, музиком....) (Mansvelt, 2009).

⁹ Дефинисање доколице/рекреације кроз концепт *времена ван рада* (или обавеза) је у пракси широко прихваћена јер омогућава сагледавање начина како људи користе време и омогућава поређење са другим активностима и доменима живота. Проблематична је међутим зато што постоје значајни варијетети у квалитету времена којим се располаже и ресурса који су индивидуама у том периоду доступни (Rojek, 2005). За децу, домаћице пензионере и незапослене ово је посебно неадекватан основ дефинисања рекреације будући да њихово време није на овај начин дефинисано.

10 Навешћемо као илустрацију неколико дефиниција.

- "Рекреација подразумева у најширем смислу сваки вид тежње (нагона, потребе) који се задовољава у слободно време а не обухвата прековремени или секундарни рад или било који вид обавезе" (Lawson & Band-Bovy, 1977:1)
- "Рекреација је активно коришћење слободног времена у складу са индивидуалним стилем живота" (Williams, 1995:6)
- "Рекреација (*leisure*) означава период времена, активност или стање свести у коме је избор доминантна одређица" (Hall & Page, 2006:3)
- "Рекреација је...доживљај састављен од различитих компоненти које се могу идентификовати и анализирати. Сваки рекреативни доживљај је нова креација коју сачињавају следећи елементи: одлука...производ одлуке...процес које се развија и зависи од места и времена, он је ситуиран и увек поново конструисан, то је производња увек нових значења, то је чин, целина и комплекс са својом историјом, емоцијама, интерпретацијом, епизодним развојем и телосом" (Kelly, 1987: 49)
- "Рекреација је школа за живот" (Rojek, 2010:10)

Детаљније о дефиницијама *leisure*, рекреације и коришћењу појмова видети у: Roberts K. (2006), Torlkidsen, (2005), Hall M.C.,Page S.J. (2006), Naywood L. et.al (1995), Веснић Нећерал Ж. (1991), Живковић Ј. (2000), Елаковић, С. (2006)

¹¹ Пејц и Хол наглашавају да универзално прихваћена дефиниција доколице, рекреације и туризма није могућа и да она увек зависи од сврхе и контекста. Дефиниција одређује „правила игре“ и „начин бављења проблематиком“ у дискусији и истраживању. Дефинишући појмове одређујемо значење онога што чинимо. (Hall & Page, 2006:4)

12 Постоје и другачије дефиниције које у први план стављају оно што рекреација представља за појединца у његовој интеракцији са урбаним окружењем и превасходно се фокусира на отворене просторе у граду. "Урбана рекреација је процес регенерације човека у урбаној средини коју човек остварује у слободно време, слободним избором активности/садржаја и простора и под повољним утицајима својстава тих простора у граду на њега као биолошко и психолошко биће" (Веснић-Нећерал., 1991:35)

¹³ Могуће је навести велики број речи који се по свом значењу и употреби приближавају или поистовећују са оним што обично подразумевамо под појмом потреба, нпр: жеље, хтења, преференце, тежње, мотивације, склоности, интерес,... Најшире прихваћена структура потреба јесте она коју даје А. Маслов. Према њој су у бази мотивационог система утемељене: основне (физиолошке) потребе, потребе за сигурношћу, потребе за припадањем и љубављу, потребе за цењењем, потребе за саморазвијањем, жење за знањем и разумевањем и естетске потребе. Оваква структура потреба је хијерархијска и „ може се изразити и као однос основних и развијених потреба: биолошко-психосоцијалних и културних или пад, потреба нужности, које једном задовољене нестају и потреба слободе које не могу досећи ниво сатурације, већ се задовољавањем развијају као стално нови мотиви“. (Никезић, 1991)

¹⁴ озбиљна рекреација се разликује од необавезне, повремене по шест карактеристика: 1) потреба да се сачува активност, 2) могућност напредовања у тој области, 3) потреба да се уложи труд како би се стекле вештине и знање, 4) реализација различитих посебних користи, 5) јединствени етос и друштвени свет, 6) атрактивни персонални и друштвени идентитет (Stebbins, 1992:3)

¹⁵ Аматери се могу наћи у уметности, науци, спорту и забави. Неизбежно повезују и преклапају са професионалцима, будући да са њима деле публику у области којом се баве. Хобисти немају професионални алтер его аматера, иако понекад имају комерцијалне еквиваленте и малу публику која

је заинтересована за њихов рад. Класификују се у пет категорија: 1) сакупљачи, 2) ствараоци и мислиоци, 3) учесници у активностима, 4) спортисти и играчи, и 5) ентузијастички у стицању посебних знања о разним областима (музика, ликовна уметност, књижевност...). Волонтери пружају формалну или неформалну помоћ у различитим областима од које корист имају и сам волонтер и други људи. Професионалци се у односу на ове две групе разликују у економском пре него друштвеном смислу будући да су радници који зависе од прихода од активности које други људи упражњавају као рекреативну. (Stebbins, 2007, pp. 6-8). Посвећени рад се односи на оне људе који су снажно и позитивно повезани са својим радом у одређеној области и коју доживљавају као средство самоунапређења. То је облик озбиљне рекреације од које запослени зарађују – па се у том смислу брише граница између рада и рекреације. (Stebbins, 2004).

¹⁶ Истраживања образаца понашања у домену рекреације човека су потврдила да је задовољство рекреативним доживљајем једна од примарних варијабли која доприноси објашњењу индивидуалног избора будућег учешћа у рекреативним активностима. Могућност позитивног доживљаја рекреације може се повезати са индивидуалном мотивацијом за учествовање у рекреативној активности (Beggs, Elkins, & Powers, 2005).

¹⁷ Детаљни увид у везу користи од рекреације и научних истраживања која то потврђују пружа „Каталог користи“ (Alberta Recreation & Parks Association, 2010) у коме се издвајају 8 кључних области. 1) Лично здравље: кроз активни живот, фитнес и спорт доприноси се физичком и емоционалном здрављу, 2) Лудски развој: кроз игру, спорт, уметност и културу доприноси се холистичком развоју одраслих, деце и омладине, академском и континуалном образовању, контакт са природом доприноси релаксацији, контемплацији и духовном развоју. 3) Квалитет живота: кроз рекреативне активности изграђује се самопоуздање и позитивна слика о себи, као и задовољство животом, 4) Анти-социјално понашање: учешћем у рекреативним активностима смањују се само деструктивно понашање, спречава криминал, гради разумевање између различитих култура, смањује отуђење, изолација и усамљеност, 5) Заједнице: заједничка игра учвршћује везе у породици, кроз рекреативне активности се развијају лидерске вештине, граде друштвене вештине и подстиче учешће у животу заједнице, развијају интересовања и знање о суседству, заједници, историји и окружењу, развија се осећај припадности заједници, премошћавају културне и социјалне разлике, истражују нове форме дружења, 6) Превенција: смањују се трошкови лечења и социјалних услуга, 7) Економија: унапређује радна способност људи, привлачи бизнис у заједницу, доприноси локалној економији, привлаче туристи, обезбеђују нова радна места, развија територијални капитал, простори за рекреацију су део маркетинга места, 8) Окружење: отворени рекреативни простори чувају хабитат, биодиверзитет, унапређују квалитет ваздуха, воде, важни су за еколошку едукацију, штите земљиште од изградње, спречавају незгоде од непогода, Рекреативне путање доприносе квалитету ваздуха, смањењу загађења од саобраћаја, рекреативни програми развијају еколошку свест и етику бриге, доприносе добром здрављу, благостању и квалитету живота

¹⁸ Стимулацијом интеркултурних контаката кроз рекреацију од стране државе на тај начин се промовише толерантност и прихватање унутар мултиетничких друштава. Истраживања потврђују наведене претпоставке: реализацијом интегративних стратегија заснованих на рекреације се: а) Увећава учешће маргиналих група, б) Омогућава персонални развој (јачање самопоуздања, вештина и стварање релација) в) Ствара и јача друштвена кохезија (грађански понос, слављење културе изградњу односа са другим културним и друштвеним групама), г) Промовише активно грађанства - кроз презузимање веће одговорности и изражавање права и људског потенцијала (Long et.al. 2002)

¹⁹ На пример, квалитет живота се према Светској здравственој организацији (WHO) дефинише као „*перцепцију појединца о сопственом положају у животу у контексту културе и система вредности у којима живе, као и према својим циљевима, очекивањима, стандардима и интересовањима. То је широки концепт кога чине физичко здравље појединца, психолошки статус, материјална независност, социјални односи и њихови односи према значајним карактеристикама спољашње средине*“. За остале дефиниције детаљније видети у Kerse (1992).

²⁰ Овде је важно нагласити специфичност контекста поставке ове тезе. Реч је о делу књиге „Право на град“ (Le droit a la ville, Anthropos, 1968) написаном 1967 и објављеном 1968. године. У том тренутку градови јесу били подређени националном нивоу управљања. Иако је свест о јачању глобалног нивоа повезивања јака у његовом раду, он у том тренутку није могао антиципирати промену улоге градова у глобализацији и промену односа националног и локалног нивоа управљања која данас постоји у многим развијеним државама. Сматрамо међутим да је глобализација овај проблем само још више заострила, увођењем нових над националних играча у обликовање локалног живота.

²¹ „*Само пракси, ..., може да преузме могућност и захтев синтезе овог циља: окупљања онога што се указује као дисперзовано, раздвојено, одвојено и у форми симултаности и сусрета.*“ (Lefebvre, 1996: 146) .

²² „Кроз вредности, укључујући и уметност, кроз акције Државе, укључујући националну свест и политичке опције и стратегије на националном нивоу. Интеграција се прво односила на радничку класу, интелигенцију и критичку мисао...Планирање може бити есенцијално за ову интегративну праксу.“ (Lefebvre,1996: 143).

²³ „Иста рационалност која себе сагледава глобално(организовано, планирано, унитарно и унифицирајуће) конкретизује се на аналитичком нивоу. На земљи се пројектује као одвајање. Формира гета, радника, студената,... гето рекреације и креативности, редуктованих на минијатуризацију и хобије. Гето у простору и гето у времену.“ (Lefebvre, 1996: 143)

²⁴ „Спорт је игра, као и позориште и биоскоп. Вашари, колективне игре свих врста, преживљавају на интерфејсима организованог потрошачког друштва, у рупама озбиљног друштва које се перципира као структурирано, систематично и техничко. Попут старих места окупљања, они су лишени значења: светковина умире или одлази. То да треба поново да нађу значење не значи да треба да искључе стварање простора који су прикладни обновљеној „светковини“, фундаментално повезаној са игром.“ (Lefebvre, 1996: 171)

²⁵ „Нема сумње да потрошачко друштво сугерише овај правац. Рекреативни центри, друштво доколице, градови луксуза и задовољстава, места годишњих одмора, на елоквентан начин то показују користећи посебну реторику рекламирања. Зато, све што је потребно јесте дати форму овој тенденцији која је још увек подређена индустријској и комерцијалној продукцији културе у друштву. ...Претпоставка овог пројекта је да се окупле подређујући се игри пре него да подреде игру озбиљности културализма и научности, иако то не искључује „културне“ елементе. На против. То их окупља заједно поправљајући их у својој истини. Тек су недавно и кроз институције позоришта постала културна, док је игра изгубила своју вредност у друштву. Зар не би култура могла бити место за дело и стил за прометну вредност, и тако дозволила комерцијализацију, своју продукцију и потрошњу као специфичан производ. (Lefebvre,1996: 171)

²⁶ Учешће у рекреативним активностима људима омогућава различите доживљаје као што су: забава, пријатност, спонтаност, слобода, нестанак осећаја за време, релаксацију, осећај одвајања, авантуре, итд (Rossman & Schlatter, 2011)

²⁷ Концепт трансакције Дјун и Бенгли постављају на супрот традиционалним перспективнама индивидуалне-акције и интер-акције. Трансакциону позицију дефинишу на следећи начин:... тамо где се системи описивања и именовања користе како би се бавили аспектима и фазама акције без финалног одређивања „елемената“ или других независних „ентитета“, „есенција“ или „реалности“, и без изоловања претпостављених „релација“ од таквих раздвојених „елемената“ (Dewey & Bentley, 1949: 108). Овде није реч о уобичајеном коришћењу појма трансакције у смислу пословања између два или више актера. Концепт трансакције Дјун и Бенгли специфицирају увођењем термина „организам-у окружењу-као целина“. Трансакција представља холистички поглед на релације и истовремено има способност да прихвати привремене апстракције Ентитета као одвојених ствари. Трансакциони поглед значи да је оно што уобичајено сагледавамо као међусобно одвојено - у стварности део једно другог, прецизније, *ко-дефинише се и ко-конститутивно је*. То идеју акције јасније доводи у трансакциони однос „организам-у окружењу-као целина“.

²⁸ Укључење може бити једноставно попут читања књиге и интерпретације њеног значења. Може подразумевати учешће у живој друштвеној дискусији са породицом или пријатељима или учешће у спортовима и играма који се одвијају по правилнама.

²⁹ Услови за квалитетни рекреативни доживљај су: а) слобода, б) поседовање неопходних вештина и способности, в) осећај контроле над ситуацијом, г) унутрашња мотивација, д) позитивна осећања (уживање, забава, разонода) (Rossman & Schlatter, 2011). Рекреативни доживљај се може испољавати кроз пет димензија: лудичку, креативну, фестивалску, енвиронментално- еколошку и кроз солидарност Сиепса (2000) .

³⁰ Туризам се уобичајено схвата као сусрет култура, као једносмерно истраживање и сугерише путовање. Поимање туризма као сусрета са новим је, поред осећаја измештања („being away“ - Mc Cannel, 1999), једна од дефинишућих карактеристика ове области. Схваћен на овај начин, отклон од свакодневнице уравнотежује задовољавањем природне знатижеље људи за новим и другачијим простором, људима, културом, облицима дружења и комуникације у ситуацијама рекреације. У условима дедиференцирања категорија рекреације и туризма у пост-модерном друштву овакво поимање сусрета се све више користи и у микропросторним ситуацијама. (Lash & Urry, 1994). Кроучова концепција рекреације/туризма као сусрета има, међутим, шире значење.

³¹ Отелотворење(embodiment) означава начине на који индивидуа поима свет и чини га смисленим на начин који укључује дух и тело. Претпоставља се да управо ове димензије воде ка човеку-оријентисаном разумевању рекреације и туризма и на тај начин обезбеђују основ за инклузивније политике у новом миленијуму (Crouch, 2000) .

³² Овај приступ полази од субјекта и праксе пре него од репрезентативних географија медија популарне културе. То не значи игнорисање контекста и социјализације субјекта. Уместо тога он тражи да се ухвати у коштац са активним процесом праксе у којој субјекти могу преговарати и

рефигурисати се (преобликовати се). Лично географско знање доприноси онтолошком знању, „осећајем рађења“ („the feeling of doing“) (Crouch, 2000)

³³ Идеја о везаности за место доживљаја рекреације се традиционално сагледавала у оквиру ширег оквира „осећаја места“. Осећај за место је као идеја развијан унутар натуралистичке парадигме у хуманој географији која наглашава субјективну природу конструкта осећаја места. Њен значајни представник је Ји Фу Туан (Tuan, 1977) који прави разлику између простора и места тако што сугерише да „*оно што почиње као недиференцирани простор постаје место тако што га боље упознајемо и подаримо му вредност*“ (р. 6). Дуготрајан и сложен однос према месту дома и заједнице, повезује се са појмом „укорењености“ или „унутрашњости“. Данас се оваква концептуализација простора и места оспорава о оквиру теорија релацијског простора које наглашавају отворену а не укоренењу концепцији места у условима повећане мобилности и мултикултуралности. Будући да развој рекреације у граду сагледавамо из овакве, отворене перспективе, концепција „осећаја места“ је овде само назначена као традиција у географским истраживањима .

³⁴ Везаност за место је у релацији са учесталошћу коришћења (Williams et al. 1992; Moore and Graefe, 1994) и постојањем других расположивих прилика (Williams et al. 1992). Такође је идентификовано да постоји веза између специјализације у одређеној активности и нивоа везаности за место (Bricker, 1998). Рекретивци који имају јаку везу са одређеним местом имају и специфичне потребе и очекивања у односу на рекреативне доживљаје.

³⁵ У оквирима симболичког интеракционизма се претпоставља да се значења места друштвено конструишу од стране чланова културне групе. Из ове перспективе субјективне дефиниције места и атрибута које он има рефлектују културну припадност особе. Уместо да се поимају као скуп универзално дефинисаних физичких атрибута, места се разумеју као симболички контексти испуњени значењем.

³⁶ Приступ управљању простором рекреације зависи од начина на који га поимамо као место. Значења варирају у зависности од нивоа до кога сматрамо да је значење детерминисано биолошки, објективно или генерализовано као друштвено конструисано, субјективно и контекстуално. У теорији се препознају 4 позиције: а) место као став (процена да ли је добро или лоше), б) место као однос и значење (препознавање широког спектра значења које различити људи повезују са местом), в) место као етика окружења (очување претпостављеног оригиналног значења места) , г) место као социо-политички процес (значања постоје независно од инхерентних својстава ресурса) (Williams, 2008) .

³⁷ „Преговараче о различитим осећајима јавног простора је у својој есенцији политички процес који се може обликовати само учешћем актера и њиховом сарадњом у мапирању друштвених разлика у коришћењу, значењима и вредностима географски специфичних места“ (Williams, 2008:24)

³⁸ Шапкин тврди да је најбољи начин да се приступи сагледавању конституисања друштвеног живота (природи друштвене егзистенције, од чега се састоји и карактеру њене трансформације) везујући друштвени живот за „место друштвености“ (site of social). Место друштвености је „*специфични контекст људске коегзистенције: место где се, и истовремено га чинећи, друштвени живот инхерентно појављује. Теоретисати друштвеност кроз концепт друштвеног места значи сматрати да су карактер и трансформација друштвеног живота унутрашњи и укоренењени у место где се он одвија.*

³⁹ „Док еманципаторска политика представља политику животних шанси, животна политика је политика животних стилова“ (Giddens, 1990:214)

⁴⁰ Рефлексиивност се односи на коришћење информација о условима друштвеног делања, као средства преуређивања и редифинисања оног што одређено делање представља⁴⁰ (Giddens, 1990). Она означава начине деловања на које утиче свест друштвеног субјекта који делује, али и начини деловања који имају лично значење. (Lash& Urry,1994)

⁴¹ Постоје различити приступи дефинисању социјалног капитала. Неке од речи које се у литератури користе у вези са овим појмом су: „координација заједнице“, „кооперација“, „реципроцитет“, „поверење“, „друштвена интеграција“, „односи подршке“ (London Health Commission , 2002)

⁴² Пјер Бурдије сагледава друштвени капитал као „*актуелни или потенцијални ресурс који индивидуа поседује као резултат трајне мреже мање или више институционализованих односа узajамног познанства и препознавања*“, као што је на пример чланство у групи (Bourdieu, 1984, навод у Daly, 2005) .

⁴³ Колеман сагледава друштвени капитал као начин да се разуме однос између процеса едукације и социјалних неједнакости, као и однос између породица и заједнице. Он наглашава везу између друштвеног капитала и доступности ресурсима. Из ове перспективе се друштвене релације сагледавају као значајни „ капитални ресурси“ за индивидуе тако што успостављају обавезе, очекивања и поверење, креирају канале за информације и успостављају норме (Daly, 2005) .

⁴⁴ Потребно је водити рачуна о три нивоа социјалног капитала: унутар заједнице, између заједница и кроз везе са финансијским и јавним институцијама (Петровић, 2009). Вуллок издаваја три врсте

социјалног капитала (Woolcock, 1998): а) Везујући (bonding) – везе између сличних људи које обележавају и сличне ситуације (породица, суседи), б) Премошћујући (Bridging) – веће сличних људи на већим просторним дистанцама (пријатељи, колеге), в) Повезујући (Linking) – везе између актера који нису сличних социјалних карактеристика.

⁴⁵ Путнамова верзија овог концепта је директно повезана са одређеним формама рекреације („куглати сам“) и схваћена као основа грађанског ангажовања. У књизи „Куглати сам“ Путнам наводи „изградити премошћујући социјални капитал тражи да превазиђемо своје друштвене и политичке и професионалне идентитете како би се повезали са људима другачијим од нас“ (Путнам, 2000:411)

⁴⁶ Према Путнамовим истраживањима специфичне форме рекреативне активности доприносе развоју друштеног капитала који је од централног значаја за демократију и демократско грађанство. Учешће у специфичним формама рекреативних активности је према њему јако и позитивно повезано са постојањем друштвених норми и поверења, који за узврат подржавају демократске ставове и праксе. Што дуже ове друштвене норме постоје, већа је њихова повезаност са демократским друштвеним капиталом.

⁴⁷ У рекреативним активностима у јавним просторима људи имају прилику да се суретну са различитим људима и могу изграђивати различите релације. Будући да учешће у рекреацији подразумева ангажман и размену између индивидуа, породица и група, ствара се осећај узајамне обавезе између индивидуа, и у односу на шире друштво. (Peters, 2008)

⁴⁸ Ван ден Брок (Van den Broek, 2008) реализује истраживања у контексту Холандије заснивана на Алпортовој хипотези контакта. Алпорт је пронашао да контакт са припадницима других култура мења однос и брише предрасуде према њима. Показао је да интернетички контакт има позитивне последице за ставове према другим етничким групама. Истраживања у Холандији су показала да слике које имигранти и локално становништво имају једни о другима позитивније када имају више међусобног контакта.

⁴⁹ У таквој ситуацији индивидуа може да потврди своју егзистенцију без превелике бригае о дугорочним последицама. Ригидна социјализација више није системска неопходност будући да је систем пронашао начин да се носи са овом флуидном ситуацијом кроз конзумерско трижиште. Ова форма друштвеног аранжмана представља процес спонтаног структурирања и не зависи ни од једне специфичне форме регулације. Друштвеност урбане гомиле више не зависи од физичког простора у граду већ се виртуелно повезује са светом потрошње. Проблем на који Кларк указује је да оваква ситуација систематично искључује одређене групе које нису способне да играју улогу идеалног потрошача од било каквог легитимног осећаја друштвеног припадања. (Clarke, 2003).

⁵⁰ Ове привремене заједнице су својеврсна „естетска парадигма“ у смислу доживљаја који нуде чланству. Естетизација свакодневнице се не односи само на просторе града, већ и на индивидуалне животе у постмодерни у којима естетска димензија добија важно место као средство обликовања идентитета и формирања привремених и „лакших“ форми заједништва (Featherstone, 2007)

⁵¹ Разматрајући развој креативних индустрија, Хартли (Хартли, 2007) сугерише да су кроз период који називамо модерним сазреле две фигуре: *потрошач* и *грађанин*. Ове фигуре изражавају две енергије модерног доба које иду у пару и одвојено их није могуће разумети. Реч је о жељи за слободом и жељи за удобношћу. Жеља за слободом је изражена у грађанском статусу који спада у домен управљања. За време Револуција у Енглеској, Америци, Француској и Русији принципи појединачних грађанских права и масовне политичке суверености су дефинисани на начин којим су обухваћена разна друштвена права (нпр. на образовање, социјалну помоћ, осигурање). У последње време политичка и друштвена права у оквиру грађанског статуса проширена су и на културна права. Жеља за удобношћу повезује се са „слободом од незадовољене потребе, са благостањем уместо ограничења, за све слојеве становништва а не само за привилеговане класе“. (Хартли, 2007:19). Масовни модел потрошње, као форма интерактивног партнерства са производњом, развио се на разликама, склоностима и избору потрошача. Он подразумева дисциплиновану индустријску радну снагу која користи масовне видове забаве, туризма, медија и спорта. Хартли тежњу за слободом и удобношћу везује за домене јавног и приватног.

⁵² „Чланство у грађанству суштински и стварно се реализује у заједничким прославама (фестивалима). У њима богати не помажу сиромашнима, већ им се придружују“ (Borgmann, 1992: 142, навод у Arai & Pedlar, 2003).

⁵³ Окупљене око рекреативних фокалних пракси, заједнице се пре могу схватити као заједнице заједница, него као међусобно супротстављене. У овој перспективи заједница представља креирање простора да се индивидуе окупе

⁵⁴ Сусрет подразумева другог. Као такав он се може сагледавати као јединица друштвености. (Massey, 2005)

⁵⁵ Према Финку, човеков живот се одиграва у дијалектици једноличне рутине и прозаичности свакодневнице и несвакодневних, светлених, „свечаних“ збивања која прожимају свакодневницу. У

односу на друге домене живота (за Финка су то рад, владавина, смрт и љубав) она је специфична будући да се у њој огледају сви други феномени. (Финк у Елаковић, 2006: 53)

⁵⁶ „Плажа је место где се на јасан начин исказује однос између нашег задовољства окружењем и наше воље да се њиме бавимо и да га бранимо.... То потиче од лепоте плаже, од простора рекреације и од начина на који се свакодневни односи трансформишу оваквим окружењем. Будући да се плаже доживљавају као нешто „специјално“ (попут „Дизниленда“) на њима и понашање постаје специјално и прикључује се репертоару понашања која су резервисана за посебна места, попут цркви, концертних дворана, библиотека. У том смислу, љубазност је на плажи чешића и распрострањенија међу различитим људима. ... Врата се не закључавају, мали дугови се могу платити и сутрадан. Брига о деци постаје заједничка. Људи отвореније разговарају са странцима и остећају више поверења.“ (Sorkin, 2009:73)

⁵⁷ Пример означавајуће рекретивне праксе је и Флеш моб. Флеш моб је изненадна перформативна активност различитих, међусобно непознатих, људи у јавном простору која се дизајнира у виртуелним заједницама и друштвеним мрежама. Својим присуством и перформансом они привремено присвајају и инвертују функцију и значење простора у коме се окупљају. Урбане сценографије које креирају и настају флеш-моб акције су партиципативне, привремене и ефемерне. Граматика друштвених мрежа дефинише модел просторних фигура и сценографија флеш моб-а. Просторне карактеристике ових урбаних интервенција постају видљиве тек када се сагледају као друштвене сцене. У чину присвајања града као сценографског, перформативног простора, флеш моб поседује потенцијал за уметничку вредност и друштвену критику. У контексту континуалне мобилности потрошачког града, сцене и догађаји флеш-моба формирају оркестрирану просторну фигуру отпора. Основна мотивација флеш-моба, као и у случају паркура или слободног трчања – јесте жеља да се ступи у интеракцију са градом. (Brejzeka, 2010)

⁵⁸ „ Оно што чини просторне конфигурације генеративним јесу интензивни друштвени ефекти који су резултат густе мреже интеракција које се међу њима успостављају“ (Masse, 1994:60)

⁵⁹ Рекреативно дејство простора представља директан доживљај пријатности одређен комфором и естетским својствима простора. Као рекреативан се сагледава онај простор који својим својствима доприноси рекреацији човека омогућавајући одвијање одређених рекреативних активности, носећи рекреативно значење и остварујући позитиван утицај на човека у смислу комфора и естетског доживљаја (Веснић- Нећерал, 1991)

⁶⁰ Овај концепт представља интерпретацију идеја Џејн Џекобс о мешању и диверзитету као факторима виталности градова која је друштвено инклузивнија од имплементације концепта мешовите намене у профитно усмереном развоју насеља Новог Урбанизма у УСА.

⁶¹ При разматрању идеје о „местима мешовитих живота“ Марк Френсис наводи концепт Мајкла Валзера о два различита типа урбаних простора. Један тип представљају простори „уских видика“ (single-minded) који су дизајнирани само за једну одређену активност/функцију. Други тип простора чине „простори широког видика“ (open-minded) који се дизајнирају за разноврсну употребу, укључујући и оне форме које се не могу унапред предвидети. (Francis, 2010:472).

⁶² Ова теорија има за циљ да излечи „ране“ у урбаном пејзажу које су начинили модерно и постмодерно доба, а које се манифестују кроз ширење градова, опадање осећаја заједнице и деградацију окружења. (Elin, 2006)

⁶³ Теорија интегралног урбанизма продужава нормативну путању Џејн Џекобс по којој су урбана виталност и јавна безбедност компламентарне (а не контрадикторне) карактеристике градова које се остварују близином људи и садржаја, заједно са осталим генераторима диверзитета (Jacobs, 1961)

⁶⁴ Нова функционалност се поима на холистички начин и поред класичних урбаних функција (коришћења, активности) укључује и емоционалне, симболичке и духовне функције. (Elin, 2006)

⁶⁵ Интегративна дизајнерска решења додају дугорочну вредности и нуде додатне, посредне користи које се односе на одрживост економског капацитета, унапређене еколошке услове и квалитет јавног здравља – што представља основе креативног развоја (Elin, 2006)

⁶⁶ Препознавање различитих нивоа и типова порозности, присутно у интегралном урбанизму, је у контрасту са Модернистичком аспирацијом ка транспарентности. Транспарентност је резутовала претераном изложеношћу, хомогеношћу и одсуством читљивости. Са друге стране је и постмодернистичка реакција на транспарентност, кроз форму непрозирности, изазвала проблеме попут „урбанизма фортификације“. (Elin, 2006)

⁶⁷ Постоје различити типови порозности. *Визуелна порозност* дозвољава да се гледа и али не и да се креће кроз простор. *Функционална порозност* – омогућава приступ местима и обликује наш однос са њим. *Привремена порозност* омогућава приступ на привременим основама, *Временска порозност* се јавља онда кад се простор у току дана, недеље или године трансформише. *Историјска порозност* се односи на очување остатака прошлости уз истовремено грађење новог. *Еколошка порозност* интегриса природу

и природне процесе у грађено окружење. *Доживљајна порозност* дозвољава да се места открију. *Административна порозност* постоји када се остварује комуникација и сарадња међу административним ентитетима, *Просторна или програмска порозност* се појављује када се активности уливају једна у другу, *Симболичка порозност* настаје када се мембране перципирају као проточне. (Elin, 2006, pp.63-93).

⁶⁸ Губитак осећаја места доприноси осећањима празнине, узнемирености и несигурности живота у граду. У теорији и пракси урбаног дизајна постоје бројни покушаји да се на ове проблеме одговори („форма следи фикцију, вештину, финансије и страх“, Elin, 2002), али су они пре свега реактивног карактера. Насупрот њима, Елин сугерише проактивни приступ којим се, кроз нагласак на аутентичности, афирмише креативност и сензитивност и задржава веза са окружењем и заједницом.

⁶⁹ Сагледани на овај начин и зграде и градови су „радови у току“. Рањиви урбанизам дозвољава да се десе ствари које се унапред не могу сагледати нити предвидети. Он је поетичан и храни душу, интегрисне културу и природу, и прихвата неминовност промена, несавршености и прационалност. (Elin, 2006)

⁷⁰ У односу на степен повезивања рекреативних са осталим садржајима града Веснић-Нећерал разликује три типа отворених рекреативних простора: самосталне, интегралне/интегрисане и повезујуће (Веснић-Нећерал, 1991). Овом поделом се међутим комбинује начин егзистенције и функција отворених рекреативних простора. Док се категорије самосталних и интегралних/интегрисаних могу изједначити са начином како појмове користимо у овом раду - повезујући простори у суштини представљају део мреже линеарних отворених јавних простора па се у том смислу могу сагледавати као интегрисани у саобраћајну или зелену инфраструктуру града. Онда када су као категорије посебно издвојени као самостални и примарно намењени рекреацији тако ћемо их и третирати.

⁷¹ „Урбана рекреација постаје све више интегришућа функција осталих садржаја, условљава различита просторна решења лоцирања и уређивања рекреативних простора града. (Веснић- Нећерал, 1991:119)

⁷² Стивен Вилијамс (Williams,1995) у контексту Велике Британије указује да је активност рекреације у граду далеко шира и разноврснија него што се то формално препознаје и да као последица тога вредновање рекреативних окружења у градовима и насељима треба да буде флексибилније, а одговори политика маштовитији.

⁷³ Ова база података указује на зависност очекиване дужине живота од бруто националног дохотка по становнику, као и на релацију субјективног осећаја благостања и бруто националног дохотка по становнику. Међутим после границе од око 10 000 долара не постоји релација између прихода и субјективног благостања. Ирци су срећнији од Немаца који имају дупло веће приходе. Може се уочити да је комунистички систем оставио трага на развој земаља не само у материјалном, већ и у смислу људске среће. 1990 године најнижи ниво субјективног благостања нису имала изузетно сиромашна друштва попут Индије и Нигерије већ екс-комунистичке земље. (Inglehart & Welzel, 2010)

⁷⁴ „Нови економски поредак нагрiza осећај сопствене вредности појединцаНестанак институционалних ослонаца, како на радном месту тако и унутар државе благостања, оставља појединцу само његов лични осећај одговорности“ (Сенет, 1996:128). Глобализација креира битно различиту ситуацију у односу на претходне периоде у којима је социјална политика била заснована на уверењу да нације (па тиме и градови) могу да контролишу своју судбину.

⁷⁵ Бодријар сматра да производи који се свакодневно купују више немају само употребну вредност већ и значењску. Помоћу знакова који означавају поједине производе, потрошачи комуницирају са друштвом и шаљу поруке о свом статусу и стилу живота. (Бодријар, 1991)

⁷⁶ Лефевр (Lefebvre, 1991) указује на постојање три аспекта наше просторне егзистенције. То су: а) Физички/ перципирани простор (просторна пракса друштва), б) Ментални/поимани простор (науке, планера, урбаниста, ...), в) Друштвени /живљени простор (директно живљен кроз слике и симболе са којима се повезује). Ова тријада кореспондира са три модалитета простора (просторне праксе,репрезентације простора и просторе репрезентације) али се у њих не утапа у потпуности.

⁷⁷ Економска шпекулација простором је од пресудне важности за репродукцију капитализма, услед чега је финансијски сектор неодојив од трговине простором и тржиштом некретина (Lefebvre, 1991).

⁷⁸ Лефевр (Lefebvre, 1991) указује да: „Друштвени простор симултано: а) Има улогу у силама производње (коју је некад имала природа); б) Појављује се као производ сингуларног карактера који се једноставно може конзумирати као роба (попут путовања, туризма или рекреативних активности), или бити продуктивно конзумиран (попут машина); в) Може бити политички инструменталан, у смислу да олакшава контролу друштва, док истовремено представља средство производње кроз начин на који се развија (градови и метрополитенске области нису само ствари и производи већ и средства продукције, омогућавања становања, одржавања радне снаге); г) Подупире репродукцију релација производње и својинских односа (нпр. власништво над земљиштем, хијерархијско уређивање локација, организација мрежа као функција капитализма, класне структуре, практични захтеви); д) Еквивалентан је скупу

институционалних и идеолошких супраструктура које се саме не могу представљати (у том свом капацитету друштвени свет се употпуњује симболизмом и системима значења), алтернативни он се споља исказује као неутрални, безначајан, семиолошки оскудан и празан; *h*) Садржи потенцијале – путем деловања и репротријације (поновног присвајања) – који почињу са уметничком сфером али пре свега одговарају на захтеве тела које себе „транспортује“ у простору, које кроз отпор инаугурише пројекат другачијег простра (било простора контра-културе, или контра простора у смислу иницијално утопијске алтернативе актуелно постојећем „реалном“ простору)“ (1991:349).

⁷⁹ Нове друштвено просторне образце и процесе можемо разумети кроз деловање следећих фактора: а) Улогу интервенционистичке државе у трансферу вредности и управљању растом – институционална компонента развоја, б) Улогу логике капитала (посебно тржишта некретнина); в) Улогу локације и простора као дела друштвено економских релација, г) Улогу културе и симбола у процесу развоја, д) Структурирање и ефекте неједнаког развоја (неједнакости класе, расе, етничке, старосне, полне)“ (Gottdiener, 2001)

⁸⁰ „Градови се могу сагледавати као место или арена у којој су у највећој мери изражени континуитети и ко-ефекти друштвеног, техничког и материјалног и њихова инфраструктурна екологија.“ (Bridge & Watson, 2011: 511)

⁸¹ "Глобализација је комбинација: а) напретка у технологији, посебно у комуникацијама и транспорту, б) увећања интернационалне мобилности људи и капитала и размене добара, в) централизације контроле и повећање моћи доминантних пословних група виз-а-ви радника и снага отпора, коришћењем технологије и мобилности, која резултује у г) комодификацијом добара, услуга и културне продукције и пракси у глобалним размерама како би се максимизирала финансијска добит.“ (Marcuse, 2002)

⁸² Најновију трансформацију капитализма карактерише неолиберална економска доктрина доминације тржишних механизма ослобођених од државне и друштвене контроле. Уместо тзв. „управљаног капитализма“ и „државе благостања“ савремено друштво обликује „саморегулишуће тржиште“ које је засновано на подстицању сталног економског раста и подржано позитивним друштвеним вредовањем индивидуализма и слободе избора (Ердеи, 2008).

⁸³ Функције градова се мењају заједно са променама техно-економских парадигми. Питер Хол сугерише у том смислу периодизацију развоја кроз „индустријску економију“, „информацијску економију“ и данашњу „културну економију“ (навод у Lorentzen, 2008)

⁸⁴ За овај термин се везују различити концепти попут: креативног града, умреженог друштва и глокализације. У зависности од приступа ови концепти се са једне стране повезују са иновативним друштвеним и економским формама, а са друге са проблемима укључености и искључености у оквиру нових класних подела и редистрибуције моћи између група, градова, региона и нација.

⁸⁵ У ономе што Дејвид Харви (Harvey, 1989) назива комодификацијом града – култура и капитал се стратешки повезују. То је другачије од ранијих планерских парадигми у којима је култура била фокус по сопственој важности а не средство економског развоја. Градови су сагледавани као уметничка дела, а објекти културе развијани као део политика благостања (Hall, 2001).

⁸⁶ Увећање значаја „означених“ пракси је евидентно на различитим пољима: у производњи, дизајну и маркетингу добара и услуга, као и унутрашњем живом компанија. „Повратак култури“ у свету бизниса је заснован на уверењу да ефективно такмичење на тржишту захтева да се и саме организације промене у начину како воде бизнис, као и у начину како се људи унутар тих организација понашају. Савремене услуге укључују и економско и друге форме културног знања (Amin & Thrift, 2004).

⁸⁷ Пораст интересовање за креативност ван традиционалних домена културе одражава оно што Лап и Ури (1994) наивају „културализацијом економског живота“. То према њима значи да је савремени капитализам обележен све већим степеном естетске рефлексивности у сферама производње и потрошње.

⁸⁸ Временом су се развиле теоретске претпоставке, истраживачка питања и аналитичке традиције чиме се економија доживљаја успоставља као научна парадигма са саопштеном дискусијом и агендом – као „студије економије доживљаја“ (Sundbo & Sorensen, 2013).

⁸⁹ Лоренцен (Lorentzen, 2008) прави разлику културних економија и креативних индустрија и економије доживљаја. За разлику од економија знака и доживљаја којима је простор од пресудне важности, културним економијама и креативним индустријама је важнија густина креативних и иновативних људи. Ипак, препознаје се да одређене врсте амбијената подстичу креативност, те је и у овим економијама простор важан, али индиректно – као погодност. Додатно, креативност, иновативност и културни садржај не чине производе „доживљајима“. Да би производи постали „доживљаји“ мора постојати одређени однос производа и муштерије. У креативној економији је у том смислу фокус на иновативности производа, а у економији доживљаја фокус је на муштерији, („госту“) његовим очекивањима и начину на који се укључује у коришћење или ко-продукцију производа. Због тога економија доживљаја доводи до пораста понуде и конзумације садржаја рекреације. (Lorentzen, 2008)

⁹⁰ „Доживљаји су одувек били ту, али су их потрошачи, предузећа и економисти смештали у услужни сектор, заједно са потпуно неизбодљивим активностима као што су хемијско чишћење, аутомеханика, дистрибуција преко велепродаје и приступ телефонској мрежи. Када неко купи неку услугу, он купује скуп нематеријалних активности које се врше у његово име. Али када неко купи доживљај, он плаћа да би провео време уживајући у низу незаборавних догађаја које компанија режира – као што је случај са позоришном представом – како би тај неко био и лично укључен...“ (Pine & Gilmore, 2011:3)

⁹¹ „Понуда доживљаја се јавља кад год компанија намерно користи услуге као позорницу, а робу као реквизите, да би појединца укључила у читав процес. Док су артикли замењиви, роба материјална, а услуге нематеријалне, доживљаји су незаборавни. Купци доживљаја - које ћемо попут Дизнија назвати гостима – цене то што их компанија укључује у оно што им у неком периоду времена открива. Као што су људи штедели на роби како би трошили више на услуге, сада анализирају време и новац који троше на услуге како би себи могли да приуште више незаборавних, и вредних доживљаја“ (Pine & Gilmore, 2011:2)

⁹² Као економски сектор индустрија доживљаја се дефинише као „формалне економске активности које имају циљ да пруже елементе који провоцирају доживљаје људи који их директно или индиректно плаћају.“ (Sundbo & Sorensen, 2013:5) .

⁹³ У зависности од актера и њиховог статуса у друштву успоставља се и веза привремених корисника са простором. Према пројекту „Urban Catalysts“ (Urban Catalysts, 2003) могуће је идентификовати три типа простора: 1. Резерват/ниша, 2. Игралниште/ паралелни универзум, 3. Инкубатор

⁹⁴ У константној репродукцији друштва „простор се више не може гледати као есенција, објекат одвојен од тачке из које се сагледава (или се пореди) међу „субјектима“, као онај који има и прати сопствену логику. [...] његова улога је све више активна, и као инструмента и као циља, и као средства и као резултата“ (Lefèbvre 1991: 410).

⁹⁵ „Поллазећи од продукције као највише вредности и дистрибуције као комплемента тој вредности, средином 20. века највећи практичан, теоријски и идеолошки утицај имале су две визије друштва. Једну оличава концепт социјалистичке државе на Истоку, а другу, модел нове индустријске државе или државе благостања, на Западу. Заједнички именитељ ова два, у политичком и идеолошком смислу доста различита модела јесте оно што би се могло назвати утопијом друштва рада.“ (Павловић, 1996: 141)

⁹⁶ Павловић указује да се према Гиденсовој теоријској матрици читања модерне, друштвени покрети јављају по основним институционалним линијама модерног друштва као: раднички покрети (у пољу капитализма), демократски покрети (надзора и административне политичке контроле), мировни покрети (у пољу војне моћи), еколошки покрети (у пољу индустријализма) (Павловић, 2009).

⁹⁷ Павловић наводи Гиденсове речи да ови покрети „осветљавају могуће будућности, а делимично су и средства за њихово остварење“ (Gidens, 1990: 161 у Павловић, 2009).

⁹⁸ Ови покрети оперишу као политике живота и урбани социјални покрети које треба разликовати од еманципаторских политика и класних борби. Под еманципаторским политикама Павловић подразумева радикално ангажовање усмерено на ослобађање од неједнакости и поробљености (потчињености). Политике живота се односе на „радикално ангажовање које тежи да увећа могућности за пунији и бољи живот свих, у условима укидања граница између нас и других“ (Павловић, 2009: 14). Еманципаторске и политике живота се међусобно разликују аналогно разликовању негативне и позитивне слободе – слободе од и слободе за.

⁹⁹ Кључне одреднице нових друштвених покрета су: 1-трансфункционалност, флуидност и динамичност; 2- јавни карактер; 3- не теже за доминацијом над целом личношћу следбеника; 4 - организују се око једног или малог борја питања; 5 – имају првенствено друштвени а не политички карактер; 6- дисфункционални су и привремени; 7 – круцијалан су чинилац за самоодређивање грађанског друштва (према: Фехер и Хелер, у Вујовић, 1992)

¹⁰⁰ Вујовић (Вујовић, 1992) наводи пример градова Каталоније у коме је остварен синдикализам колективне потрошње тако што су кварталски комитети створили нову мрежу колективног живота и социјалне организације. Он указује да се урбани покрети односе и на заузимање празних кућа (попут градова Италије седамдесетих година 20. века). Трећи облик борбе представља борба за колективну опрему (школе, обданишта, терене за игру) али је она више спорадичног карактера.

¹⁰¹ Полазна претпоставка је да се дешава промена парадигме о томе шта води савремени урбани раст. Кларк наглашава да су старе претпоставке о факторима раста попут „земљиште, радна снага, капитал и менаџмент генеришу економски раст“ или „локација, локација, локација“ превише једноставне да би објасниле данашњу ситуацију. Претпоставка је да је дошло до промене смера узрочности и да данас погодности (amenities) које град нуди, привлаче туристе и образовану радну снагу. Управо оне данас покрећу и воде урбани економски раст (Clark et al., 2002).

¹⁰² Глезер указује да је град данас постао део глобалног тржишта, глобалне демократије и глобалне забаве. Глобални медији утичу на стварање хомогеније потрошње широм света. Глобално се развија урбани туризам, а привлачење посетиоца у градове постаје један од највећих бизниса за локалне

управе. У таквим условима градови све више постају центри потрошње пре него продукције (Glaeser et.al, 2000) а култура и туризам све важнији фактори развоја.

¹⁰³ Концепт „Града као машине за забаву“ Теренса Кларка (Clark,et.al 2002) заснива се на идеји да „погодности воде урбани раст“. Традиционалне форме капитала и раста заснованог на интензификацији коришћења земљишта уступају место примату хуманог капитала у форми едуковане и мобилне радне снаге која предност даје погодностима а не чистом приходу (Florida, 2002).

¹⁰⁴ У Њујорку и Чикагу забава и култура представљају други по реду индустрију, а туризам постаје највећа индустрија на светском нивоу (Clark et al, 2002).

¹⁰⁵ Под погодностима се сматрају (Clark, 2004:111): а) Природне погодности (клима, влажност ваздуха, температура, приступ води, природна атрактивности); б) Конструисане погодности (број великих институција попут истраживачких библиотека, музеја, опера, малих фирми – ђус барова, књижара, антикварница. Старбакс, бициклички догађаји); в) Социо-економска композиција и диверзитет (приходи и образовање становника, мултиетничности, геј популација); г) Вредности и ставови становника (пријатељски или непријатељски, ризични, толерантни, индивидуализма...)

¹⁰⁶ „Конзумација тематизованог окружења се односи на доживљај индивидуа у тематизованом миљеу, које укључује претпоставке специфичне оријентације према простору, базиране на личној или групној интерпретацији његовог симболичког садржаја. Грађене форме имају моћ да утичу на људско понашање кроз значење и то такође представља део онога што ја сматрам процесом конзумације простора“ (Gottdiener, 2001: 3)

¹⁰⁷ Принципи развоја мега пројеката УЕД и дистрикта забаве дати су код Града забаве.

¹⁰⁸ Формирање генеричких тематизованих окружења намењених рекреацији и туризму која су стварнија од стварности назива се „дизнификацијом“. Она је у урбаним студијама предмет критике грађене са позиција афирмације аутентичности градског доживљаја.

¹⁰⁹ Готдиер сматра вештачке тематизоване просторе ограниченим супституцијама богатих јавних простора који су исхрањивали здраво друштво са отвореним градовима и јаком јавном сфером акције. По њему, „ова окружења не могу заменити праве тропске шуме, тропски рај и важне локалне културе, иако могу допринети њиховој деструкцији.“ (Gottdiener, 2001:188)

¹¹⁰ Посебно су спортски стадиони и арене идентификовани као проблематична места будући да су за њих била потребна велика улагања а донели су ограничен обрт.

¹¹¹ Географска локација наставља да буде баријера учешћа сиромашних у Граду фантазије. Већина молова и тематских пракова је ситуирана ван града и тешко приступачна онима који не поседују кола.

¹¹² Физичке карактеристике су: стари споменици и скулптуре, зграде, луке, историјски обрасци улица, занимљиве зграде, паркови и зелене области; вода, канали и приобаља; Социо-културне карактеристике: фолклор, дружељубивост, језик, живахност амбијента, локални обичаји и ношње, безбедност (Jensen Verbeke, 1986)

¹¹³ Истраживање је вршено као део великог истраживачког пројекта VivaCity: Urban Sustainability for the 24 hour City чији је циљ разумевање урбане одрживости и развој базе знања и практичних решења за интеграцију урбаног планирања, дизајна и развоја. Фокусирано је на емпиријско истраживање друштвених, економских, еколошких и других дизајнерских и планерских процеса који доприносе квалитету урбаног живота. (Aiesha & Evans, 2006; Evans& Foord, 2007)

¹¹⁴ „Бертин Пакар, козметичарка која живи у Париском предграђу Батињол, је дошла на плажу на породично окупљање. Њена ћерка Елоина помно прати наступ два пантомимичара док њена мајка седи за излетничким столом. „Обично не долазимо у овако отаменеве квартове“ каже она. „Они су скоро недоступни за нас. Сада је некако демократскије. И бесплатно је – нису нам потребне папе за добар провод.“(Njuman, 2014:112)

¹¹⁵ Модел је заснован на препознавању специфичног приступа дизајну игралишта Алда ван Дајка која је карактерисао фокус на квалитет живота који се гради „одоздо на горе“ (Lefavre&Doll, 2007) .

¹¹⁶ Парк Хајлајн се у континуитету протеже дужином од једне и по миље од 30 Улице од дистрикта Meatpacking . Дизајниран је од стране James Corner Field Operations , Diller Scofidio + Renfro, у партнерству са Градом и непрофитном групом Friends of the High Line.

¹¹⁷ Познати пример овакве трансформације железничких вијадукта је Promenade Plantée у Паризу реализована као део великих пројеката реконструкције Париза 80 тих и 90 х година 20. века

¹¹⁸ У извештајима Европске комисије се указује се на то да: а) две трећине људи изнад 15 година у ЕУ нису физички активни према преорученом нивоу; б) мање од једне трећине школске деце је физички активно; в) физичка неактивност увећава ризик од бројних болести, г) прекомерна тежина и гојазност погађа 30-80% одраслих у ЕУ и 20% деце; д) препознају се економске последице физичке неактивности кроз трошкове лечења и бројне индиректне трошкове (Edwards & Tsouros, 2006).

¹¹⁹ „У креативном друштву, креативност у свим аспектима је оно што је битно. Креативни људи (што треба разумети у широком смислу), људи који додају креативни елемент у свом послу) желе да живе у стимулативном,

динамичном окружењу, у коме и други креативни људи живе и у коме постоје бројне прилике за посао. То значи да су битни географија и место, и да је град битан више него икада зато што креативни људи имају тенденцију да се кластеризују у градовима са креативним окружењем“ (Florida, 2005: 127)

¹²⁰ Иако интензивно користе компјутере на послу они пре свега жуде за интензивним доживљајима у стварном свету. Страху да би виртуелни стил живота могао да „поцепа понако похабану друштвену тканину“ супротстављају се мишљења да виртуелна заједница не може да замени ствару заједницу. „Припадници креативне класе не желе живот који им се доставља преко модема. Они желе живот који је толико стваран да вам од тога застаје дах.“ (Florida, 2002:75)

¹²¹ Уместо традиционалног пакета погодности из периода индустријске економије попут објеката високе културе (симфоније, балета, позоришта, опера...) креативна класа изражава преференце према спектру различитих активности које укључују могућности за рекреацију на отвореном (веслање, бициклизам, пењање уз стене...) и друге животне погодности (активну музичку сцену, ресторане са бапштама, продавнице органских производа, ђус барове). (Florida, 2002, 2005)

¹²² Флорида као пример унапређења еколошких фактора наводи пример: Сијетла, Бостона, Сан Франциско, Чатануге. Остин је пример града који се фокусирао на квалитет живота и унапређе рекреативних и културних погодности у циљу привлачења високообразованих и креативних талената. Привлачни за креативну класу су и градови универзитети због отворености, великог броја младих људи и динамике живота. Пример је Пало Алто и Станфорд универзитет у коме центар града функционише као платформа за активности и погодности попут ресторана, кафеа... (Florida, 2005)

¹²³ Стокхолм доказује да је могућ економски раст уз еколошки развој, Копенхаген да рекреација и култура као погодности локалног живота, омогућавају глобално позиционирање и промоцију, пораст становништва и економски раст (City Of Stockholm Executive Office, 2010; The City of Copenhagen, 2013)

¹²⁴ Веза диверзитета и културе се показала од пресудне важности. Економска и етнички разноврсна суседства имала су највећи ниво ангажовања у култури. Чак и у сиромашним насељима присуство едукованих људи доприносило је развоју културних организација и високом учешћу у култури. Културне институције су у овим насељима служиле као анкери и омогућиле очување социо-културног диверзитета. Оне су истовремено стимулисале раст популације и стабилизацију мешовитих суседстава (Stern& Seifert, 1998)

¹²⁵ Контекст развоја градова се може сагледавати као скуп алтернатива унутар којих они као актери могу или морају да праве одређене изборе. У том смислу контекст имплицира ситуацију која допушта актерима да дефинишу догађаје као ограничавајуће или подстицајне, да им дају значење и да се понашају стратешки. Државе и региони су контексти за град, као што је и прошлост контекст садашњости (Kazerooni, 2005:6).

¹²⁶ Грађанство има три међузависне компоненте: политичку демократију, државу благостања и тржишну економију. Њима одговарају три врсте права: цивилна, политичка и социјална. Грађански статус је предуслов интегрисаности у друштвену заједницу оних друштвених група које имају мањак културног и економског капитала (Петровић, 2009)

¹²⁷ „Транзиција у Србији се одвија под плаштом апсолутистичке власти. Земља доживљава економски колапс, већина становништва је осиромашила, погоршани су сви индикатори квалитета живљења, из земље је емигрирало неколико стотина хиљада младих образованих грађана, државне службе су криминализоване а корупција је постала најмоћнија монета. Узрочен је урбанизитет градова и нарушена њихова просторно-физичка матрица и културна обележја. У томе је највише страдао Београд, највећа урбана агломерација у Србији у коме су многи видели шансу за брзо богаћење и потврду своје економске моћи“ (Петовар, 2004:126)

¹²⁸ Вујовић (Вујовић, 2008) наглашава да су разарање друштва омогућили следећи чиниоци: 1. арбитарна употреба државно-партијске власти са елементима државног терора; 2. проширивање привилегија на номенклатуру; 3. велика економска неефикасност, укључујући командну улогу државе над највећим делом економије, 5, двоструки обруч изолације (спољашњи – санкције, унутрашњи-аутархија); атресија НАТО 1999. 7. антимодерне културно-етичке вредности највећег дела елите, и 8. вредносна ретрадиционализација фрагментисаног становништва на бази етноцентризма и ауторитаризма.

¹²⁹ „Рушење аутократског режима подразумевало је и промене које ће Србију усмерити ка изградњи модерно уређене, грађанске државе са владавином права и демократским институцијама. У области планирања и уређења простора очекивало се да ће постојећи закони бити дограђени и усклађени са принципима и нормама које су данас опште важеће место у европским државама. Нарочито се очекивало да ће се успоставити поуздани, транспарентни и ефикасни системи праћења и спровођења законских одредаба. Таква очекивања показала су се неутемељеним, нарочито у делу који се односи на примену/ спровођење законских и планиских пропозиција и одредаба.“ (Петовар, 2004:127)

¹³⁰ Према Закону о територијалној организацији Републике Србије „градови су територијалне јединице које представљају економски, административни, географски и културни центар ширег подручја и имају више од 100 000 становника“. Србија има 24 града то су: Београд, Ваљево, Врање, Зајечар, Зрењанин, Јагодина, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Лесковац, Лозница., Ниш, Нови Пазар, Нови Сад, Панчево, Пожаревац, Приштина, Смедерево, Сомбор, Сремска Митровица, Суботица, Ужице, Чачак и Шабац. Поред наведених градских, на територији Србије налазе се и бројна „остала урбана насеља“ која употпуњују мрежу урбаних насеља Србије.

¹³¹ Урбанизација се одвијала у условима индустријализације и имала је поларизацијски карактер. То је резултовало формирањем урбане мреже коју карактерише регионална издиференцираност, асиметричност и територијална неповезаност и изолованост. (Тошић&Крунић,2005)

¹³² У турске градове спадају: Сомбор, Петроварадин, Темишвар, Београд, Ваљево, Шабац, Ужице, Сјеница, Пријепоље, Чачак, Краљево, Крагујевац, Пожаревац, Ђуприја, Ниш, Лесковац, Врање, Неготин, Зајечар, Пирот... Нови градови са изразитом урбанистичком композицијом су: Краљево, Горњи Милановац, Пожега, Бајина Башта... (Којић, 1940)

⁷ Према Уредби о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2014. Годину (2014) Разврставање региона врши се на основу вредности бруто-домаћег производа по глави становника у региону у односу на републички просек, за референтни период. Развијени региони су региони који остварују вредност бруто-домаћег производа изнад вредности републичког просека, и то: 1) Београдски регион; 2) Регион Војводине. Недовољно развијени региони су региони у којима је вредност бруто-домаћег производа испод вредности републичког просека, и то: 1) Регион Шумадије и Западне Србије; 2) Регион Јужне и Источне Србије и Регион Косова и Метохије.

¹³⁴ Градови Београд, Вршац, Зрењанин, Крагујевац Ниш, Лапово, Нови Сад, Панчево, Пожаревац, Суботица, Ужице, Чачак, Шабац се налазе међу 23 јединице локалне самоуправе чији је степен развијености изнад републичког просека. (Уредба о развијености региона, 2014).

¹³⁵ У претходних 12 месеци више од 60 % анкетираних грађана није ни једном било у позоришту, биоскопу нити у уметничким галеријама и музејима, нити је позајмilo књигу из библиотеке. Процент повремених посетилаца културним догађајима у јавној сфери се креће око 20 % док свега 1-2 % чине пасивни учесници у културном животу (Цветичанин & Миланков, 2011: 91).

¹³⁶ Категорија „стручњака“ се истиче у оквиру свих варијабла код којих постоји диференцирање по културној легитимности, а „ситни предузетници“ преузимају примат када је реч о активној доколици. Закључено је да се активна економска животна стратегија изражава и у односу према доколици. (Спасић, 2010)

¹³⁷ Основне димензије (индикаторе) слободног времена су чиничи: 1. Друштвени односи (изласци и посећивање пријатеља), 2. Употреба медија (новине, телевизија, интернет), 3. Културне активности (писање, сликање, посета догађајима институција културе, бављење спортом) и 4. Пасиван одмор (одмарање, досађивање, играње игрица) (Станојевић, 2012).

¹³⁸ Посебно је интересантно сагледавање релације између наведених образаца рекреације и величине насеља у којима живе млади. Значајне разлике се појављују када је реч о академском обрасцу. Велики градови пружају веће могућности за овакве типове рекреације. У том смислу се могу разумети подаци да млади у Београду највише слободног времена проводе креативно и конзумирајући културне садржаје, док је младима у мањим местима и на селу доминантни облик дружење и традиционални медији. Томе у прилог иде и чињеница да је значајан предуслов креативних и културних активности приход домаћинства којем млади припадају (Станојевић, 2012).

¹³⁹ Најчешћа активности којом млади испуњавају слободно време је слушање музике (90%), дружење (78,5%), изласци(74,5%) и гледање телевизије (64%) (Петровић & Зотовић, 2012).

¹⁴⁰ Посета културним догађајима (биоскопи, позоришта) је веома оскудна - око три четвртине испитаника не посећује културне догађаје уопште. Са друге стране, када је у питању задовољство начинима провођења слободног времена, више од половине испитаника није задовољно могућностима за креативно провођење слободног времена. Ученици сматрају да би у њихове школе требало увести додатне садржаје у виду спортских, образовних забавних и културних активности. (Петровић & Зотовић, 2012)

¹⁴¹ Високо вредновање садржаја рекреације било је врло изражено приликом израда Стратегија интегралног урбаног развоја централних зона Крагујевца, Ужица и Краљева. Многе природне акције су у партиципативном процесу израде ових стратегија издвојене управо у овом подручју. То је било изненађујуће, с обзиром на много значајније економске и развојне проблеме са којим се ови градови и њихове централне зоне суочавају (GIZ/AMBERO ICON, 2012, 2013, 2014).

¹⁴² Навешћемо на овом месту неке дефиниције урбаног дизајна као илустрацију: а) „Урбани дизајн се односи на сфере урбанистичке акције којима се промовише виталност, животност и физички карактер градова“

(McCullough, 2008:3), б) „Урбани дизајн је оквир мишљења, заједничка посвећеност тоталитету грађеног окружења – урбанизму, граду“ (Krieger, 2008:5) в) „У најширем смислу урбани дизајн се фокусира на стварање места за људе. Прецизније, он се односи на процес стварања бољих места за људе од оних која би на други начин била произведена“ (Carmona et al., 2003:3). Схваћен на овај начин он је активност усмерена на квалитет живота људи, наглашава вредност и значај места, оперише унутар оквира који дефинишу економске (тржишне) и политичке (регулаторне) силе и разуме се као процес.

¹⁴³ Према УН Хабитат добра управа је неопходна за реализацију одрживог урбаног раста и развоја. „Добра „урбана управа“ подразумева деловање политичких, економских, друштвених и административних ауторитета у управљању урбаним ентитетом. Она представља збир бројних начина на који индивидуе и институције, јавне и приватне, планирају и управљају заједничким питањима развоја града“ (Auclair & Jackohango, 2009:1). Реч је о континуалном процесу кроз који се појављују конфликтни или различити интереси, и у коме се могу реализовати кооперативне акције. У том смислу, управа обухвата комплексне механизме, процесе и институције кроз које индивидуе и друге интересне групе артикулишу своје интересе путем формалних или неформалних канала. Ови механизми, процеси и институције треба да омогуће посредовање у разликама, као и да актерима помогну да остваре своја легална права (Hanson et al. 2006.). Процес добре управе карактерише транспарентно доношење одлука, здраво управљање финансијама, јавност, децентрализација и уједначена алокација ресурса (Auclair & Jackohango, 2009:1).

¹⁴⁴ За разлику од алтернативног сагледавања простора у хуманој географији као апсолутног или релацијског, Дејвид Харви сугерише приступ којим се у зависности од врсте проблема са којим се простор повезује користи његова различита концептуализација. У том смислу је важно препознати вишеслојну природу простора као апсолутног, релативног и релацијског (Harvey, 2004).

¹⁴⁵ Реч је о концепту јавно приватног партнерства између општине и предузетника у одабраној трговинској зони у граду. Циљ ове врсте удруживања је да се унапреди пословање привредника, ревитализује централна градска област и омогући њено одржавање, отворе нова радна места и привуку нове инвестиције. То се остварује уређењем простора, начина пословања и организацијом манифестација које би зону учиниле атрактивнијом за већи број посетилаца – потенцијалних купаца или корисника услуга. Од градова Србије у којима је овај концепт примењен, посебно активни у домену интегрисања нових прилика за рекреацију грађана били су градови Зрењанин и Врање. (USAID, 2006; Radosavljević et al. 2015)

¹⁴⁶ Интересантан је пример успостављања сарадње између општина у Србији кроз Program EXCHANGE 3 који финансира Европска унија. Један од примера добре праксе био је „Културни мост између планине и равнице“ – креирање локалне културне политике сарадњом и разменом Ужица и Панчева у оквиру кога су, поред основног циља развоја капацитета и креирања политика, организовани бројни културни догађаји и манифестације, подржана аматерска и алтернативна културна сцена и омогућено хоризонтално умрежавање као значајан фактор развоја културе. Истовремено су на овај начин подржане иницијатива и оријентација ових градова на развој кроз културу и креативне индустрије (СКГО, 2013).

¹⁴⁷ У административним границама Града Београда је 157 насеља, од којих су 18 градског типа. У функционалном смислу Београдска агломерација спаја војвођанско-панонско-подунавски и средишње-балкански део Србије. Развијена је просторним интегрисањем градских насеља на линији Нови Сад – Земун – Београд – Панчево – Смедерево. Припадају јој и секундарна урбанизацијска језгра Обреновац, Лазаревац и Младеновац. Београдску метрополитенску регију карактерише изразита дихтомија центар-периферија (Тошић, & Крунић, 2005, Тошић, 2002). Према попису из 2011 године у агломерацији Београда живи 1659440 становника од чега 1344844 становника у градским насељима. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Starost%20i%20pol-Age%20and%20sex.pdf>

¹⁴⁸ Када се говори о двоипомилонској агломерацији Београда, мисли се на њене европске размере. У будућим евроинтеграцијским процесима Нови Сад и његова агломерација могу бити посматрани као субсистем Београдског еврометрополитанског региона (3MEGAs) односно београдски еврометрополитански регион може бити планиран као биполарна агломерација Београд – Нови Сад (Тошић&Крунић, 2005).

¹⁴⁹ Иако се Универзијада у Београду може у финансијском смислу сматрати неуспехом, важно је идентификовати неколико позитивних ефеката који у нашим условима нису адекватно валоризовани. Први се односи на промовсање позитивне слике града и његових становника младим људима широм света који су учествовали на Универзијади. Друга, можда још значајнија је да је Универзијада представљала први већи пројекат који је покренуо развој институције волонтирања.

¹⁵⁰ Поред наведених развојних докумената од посебне важности за нашу тему су и студије које су им предходиле или их допуњавају а које се односе на развој области које смо у претходном делу рада

препознали као посебно значајне за развој кроз рекреацију: Студија београдског приобала (Урбанистички Завод), Студија јавних простора (Урбанистички завод). Извор: www.urbel.com

¹⁵¹ Простор АП Београда одређен је територијално и обухвата 3224км², популационо са 1572 000 становника и економски са процењеним бруто друштвеним производом од 1300 УСД по становнику (2001) (Сл.л. града Београда, бр.10/04. РППАПП Београда)

¹⁵² Градске општине чине: Стари Град, Савски Венац, Врачар, Палилула, Звездара, Земун, Чукарица, Раковица, Вождовац, Нови Београд, Гроцка, Младеновац, Сопот, Барајево, Лазаревац и Обреновац

¹⁵³ „Један од природних потенцијала Града Београда односи се на заштиту и унапређење обала река Саве и Дунав, заштиту и уређење квалитетних пејзажа, креирање атрактивних пешачких и бициклических стаза, рекреативних простора, паркова, игралишта, заштитних зелених зона, јавних простора и оживљавање и боље повезивање са приградским туристичким могућностима. У сагледавању реалних потенцијала Београда важну улогу има промовисање, заштита и унапређење културног наслеђа (у складу са законском регулативом), културних садржаја и интернационалних културних али и спортских манифестација.“ (Сл.л. Града Београда, бр.10/04. РППАПП Београда, стр. 7)

¹⁵⁴ Општи урбанистички циљеви Београда су: 1) Београд, град наше земље, 2) Београд, европска метропола, 3) Дунавска оријентација Београда, 4) Београд у дослуху са природом, 5) Београд, град по мери одрживости, 6) Београд, урбанистички регулисан град, 7) Београд, град сложених успомена, 8) Београд, град заокруженог изгледа, 9) Београд, град привредне виталности, 10) Београд, град за све људе, 11) Београд повезан и приступачан град, 12) Београд, град културе. (Сл. Л.Града Београда Број 27, 15. Октобра 2003, *Генерални план Београда 2021*)

¹⁵⁵ Поједине теме/сектори су обрађене кроз тематске карте којима су прецизно дефинисани простори за одређену доминантну намену. Међутим у овом плану се ниво зонирања простора још више уситњен и сам план садржи елементе који су раније садржали планови нижег реда.

¹⁵⁶ Додатна непрецизност постоји и у одређењу „рекреативних спортских објеката“ који се деле у две категорије: а) спортске површине за активности усмерене на рекреацију која се изводи самостално – спонтана рекреација: шетња, забава, игра, разонода, одмор у природи, пливање и сунчање исл...б) спортске површине за активне облике рекреације, односно спорта, који се одвијају у спортским и другим организацијама или за то посебно уређеним површинама, просторима и објектима. Прва категорија активности се никако не може одредити као спорт, нити се површине намењене “забави, игри, разоноди, одмору у природи“ могу називати спортским.

¹⁵⁷ У ГП Београд 2021 спортске површине за „активне облике рекреације“ обухватају „спортске објекте, спортска игралишта, фитнес центре и сале, теретане и просторе за рекреацију, обучавање, тренинге, припреме за такмичења, као и такмичења на локалном нивоу или општинска, градска и међуградска“.

¹⁵⁸ Поред тога, интересантно је да план, предвиђа и да се „пренаменом „напуштених“ или неактивних индустријских хала или хангара добију простори за борилачке спортове, гимнастичке сале и сале за стони тенис, куглање и друго.“ (ГП Београд 2021: 954)

¹⁵⁹ Ова намена је „дефинисана првенствено са становишта земљишног покривача – зеленила, а не са становишта активности које се на тим земљиштима обављају. У том смислу је ова намена другачија од осталих које у себи спајају и одређену делатност и одређене физичке структуре које тој делатности служе.“ (ГП Београд 2021, 2003: 957)

¹⁶⁰ Циљеви се односе на побољшање просторне доступности, флексибилнију организацију и модалитете организовања и укидање монопола државних установа, приближавања стандардима ЕУ, усклађивање организације јавних служби са просторно - физичким обележјима подручја, подстицање улагања путем фондација, добровољног и добротворног рада, подржавањем непрофитног сектора, иницијатива грађана и повезивањем јавног и трећег сектора. (ГП Београд 2021, 2003: 946)

¹⁶¹ Циљ је „а) боља доступност културних добара, активности и стваралаштва кроз функционално примерен просторни размештај институција културе на свим нивоима: од центара стамбених агломерација до уникатних (елитних) садржаја лоцираних у деловима историјског језгра Београда и Земунa; б) одрживост садржаја културе у централним зонама, без обзира на притисак комерцијализације, в) Могућност трансформације постојећих садржаја у оквирима истих категорија, г) флексибилност у коришћењу постојећих капацитета, укључујући и спортско рекреативне и туристичко забавне објекте и просторе и д) могућности развоја свих области само делатности на нивоу школа, центара локалне самоуправе и пословно- привредних зона“ (ГП Београд 2021, 2003: 946) .

¹⁶² Значајно место се даје туристичкој понуди која је према овом Генералном плану „планирана као основа за експанзију многих грана привреде у целини. Планирани простори за комерцијалне садржаје, развој специјализованих служби - ванстандардних и уникатних садржаја, посебно развој садржаја уз реке, мреже marina, омогућиће развој ове привредне гране. Градски простори примарне туристичке вредности у Београду везују се за стара језгра Београда и Земунa.“ (ГП Београд 2021, 2003: 940)

¹⁶³ “Посебан, а свакако централни Београдски мотив, чине ушће Саве у Дунав и Велико ратно острво. Оно има природни, визуелни, натурастички, културни, еколошки и купалишни карактер и функцију један је од најзначајнијих

идентификационих и симболичких елемената Београда. Читава подручје Ушћа је формирано као велика акваторија погодна за развој спорта, рекреације и туризма на води.“ (ГП Београд 2021, 2003: 940)

¹⁶⁴ Нове могућности за комерцијалну провизију рекреативних садржаја омогућене су изменама и допунама из 2009 којим је уведена категорија привредних паркова уз коју је до 49 процената могуће предвиђати и спорт, културу, угоститељство... (Измене и допуне Генералног плана Београда 2021, 2009)

¹⁶⁵ Као нови садржаји се између осталог планирају: Водени булевар Дунав и Сава у централној зони са ресторанима, културним, спортским и забавним манифестацијама и ревијалним програмима на води, Парк миниатура, Туристичка бицикличка трансферзала... (ГП Београд 2021, 2003: 944)

¹⁶⁶ Задатак Стратегије је био да „истражи начине за оптимално коришћење драгоцених ресурса, вредности и потенцијала које садржи територијална целина града Београда и који омогућавају одржив развој у здравом окружењу“

¹⁶⁷ Визија развоја дефинисана као „Уздицање града Београда на ниво високог ранга међу метрополитенским градовима и престоницама централне, источне и југоисточне Европе, према мерилима одрживе економије и напредне технологије, веће територијалне кохезије Града, вишег нивоа приступачности, учвршћене полицентричности и децентрализације и развијеног урбаног идентитета.“ (PALGO, 2008: 21)

¹⁶⁸ У оквиру стратешких приоритета налазе се: а) развој мреже бицикличких стаза, б) унапређење и формирање нових јавних простора као њихово уређење за организовање различитих културних, спортских и других активности, развој пешачких зона и простора намењених деци, в) развој културе у месним и локалним заједницама, г) организација великих културних, спортских и сајамских манифестација, д) усмеравање инвестиција за спорт и рекреацију на школски спорт, е) стварање услова да веће градске рекреативне зоне и простори за рекреацију у окружењу стамбених четврти буду доступни, ф) Студија јавних простора централне зоне Београда, г) Уређење Савског амфитеатра и браунфилда, ревитализација Консанчијевог венца и рехабилитација Савамале (PALGO, 2008)

¹⁶⁹ Туризам градских одмора је мотивисан комбинацијом посла и провода, историјског наслеђа, културе, шопинга, догађаја и ноћног живота

¹⁷⁰ Линкови ка примерима: а) Шире стратегије развоја: www.dunavskastrategija.rs; www.eurovelo.org; www.coe.int/routes; б) Локални ниво развоја догађаја и манифестације Града Београда: <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1297>; в) Активности трећег сектора: www.nocmuzeja.rs; festivalnauke.org; <https://sr-rs.facebook.com/filmstreet>; urbani-dzepovi-beograda.weebly.com; www.publicart-publicspace.org; house.mikser.rs; г) Активности приватног сектора: www.usceshoppingcenter.com; www.deltacity.rs; www.idea.rs; www.lukabeograd.com; www.belgradewaterfront.com

¹⁷¹ Београдске реке имају укупно 200 км дужину обала и 16 речних острва. Највећа су Ада Циганлија и Велико ратно острво. www.urbel.com/documents/prioabalje.pdf

¹⁷² Програм РаPs је инициран после успешне радионице на Архитектонском факултету Универзитета у Београду организованој октобра 2002 године на којој су презентована искуства програма Percent for Art NY. Институционализација програма РаPs је остварена априла 2003. године на Архитектонском факултету у Београду. www.publicart-publicspace.org

¹⁷³ Свака од фаза је имала материјалне резултате који су презентовани грађанима и локалној управи са идејом да од њих добију подршку и предлоге. 1) Прва фаза – иницијација: обухватила је дефинисање циљева, задатака и поља акције. Идентификовани су јавни простори и анализирани њихови потенцијали за јавну уметност. Реализација: студенти Архитектонског факултета. Резултат: Каталог јавних простора централне зоне Београд; 2) Друга фаза – концептуализација и дизајн: организовано је 13 радионица као интердисциплинарни типови студентат који су заједно радили са менторима на развоју дизајнерских решења за поједине одабране локације. Резултат: Каталог пројеката - дигитална симулација интервенција у простору; 3) Трећа фаза – реализација: Пројекти су модификовани у складу са одабраном путањом до реке и реализовани у складу са могућностима финансирања. Резултат: једнодневни догађај на 10 локација је формирао путању до реке. www.publicart-publicspace.org

¹⁷⁴ Аутор идеје о Карневалу бродова је доц. Зоран Ђукановић. Идеју је у току остварењ пројекта „Корак ка реци“ саопштио тадашњем градоначелнику Београда и од њега је добијена подршка за реализацију.

¹⁷⁵ Додатни значај презентованих пројеката чине едукативни ефекти. Они се пре свега односе на формирање нове генерације младих професионалаца који су учешћем у пројектима стекли искуство интердисциплинарном раду и колаборацији са локалном заједницом, као и у реализацији пројеката. Многи студенти који су учествовали у овим експерименталним пројектима су иницирали сопствене пројекте и наставили да раде на унапређењу јавних простора. Неки од њих су постали татори и менаџери наредних РаPs пројеката који су реализовани у Београду (Карневал броова, Сремска улница), Ужичу и Неготину. Други су основали сопствене НГО организације попут групе „Refraction“ у Панчеву, „Evolve“ у Горњем Милановцу. Трећа група студената је започела професионалну праксу у

јавним и културним институцијама и наставила да ради на истраживању, вредновању и иницирању пројеката уређења јавних простора (Општина Савски венац, Културни центар Панчево) <http://www.publicart-publicspace.org>

¹⁷⁶ Према речима архитекте Јована Митровића: „Та зграда.... представља врло значајан елемент у визури Београда, када се он посматра с новобеоградске стране..... када поново добије свој некадашњи сјај, наравно премештен у 2006.годину, представљаће значајан визуелни репер за Београд. Такође, биће препознатљиво као место окупљања, као културни центар у веома блиској будућности. <http://www.standardmagazin.com/tema.php?ID=444>

¹⁷⁷ Према речима Александра Родића власника галерије „Супер спејс“, њега је овај простор привукао још 2004 године, када је кренуо да реализује идеје о новом културном центру Београда, какав доликује граду на рекама, а чије су обале икак предивне, неискоришћене. Он је то реализовао тако што је купио две пропале фирме које су у Бетон хали имале магацине. Имао је визију да ту направи концептуално место. <http://www.naslovi.net/2012-11-05/mondo/mondo-beton-hala-dobija-nove-stanare/4044971>

¹⁷⁸ <http://branali.blogspot.com/2011/02/blog-post.html>

¹⁷⁹ <http://www.dominomagazin.com/article/5433?1efb0000>

¹⁸⁰ Препознаје се проактивна улога председника и помоћника председника општине Савски венац у трансформацији Савамале и њихова сарадња у развоју пројеката културне четврти са Goethe-Institutом, Културним центром Град и Миксер Хаусом. Најављена је израда Плана детаљне регулације који ће обухватити и лагуме Савамале.. Ana Marija Popović (2013) Savamala po drugi put među Srbima. <http://www.politika.rs/rubrike/Pogledi-sa-strane/Savamala-po-drugi-put-medju-Srbima.lt.html>

¹⁸¹ Пројекат Urban Incubator: Belgrade „тежи да унапреди квалитет живота градског становништва, залаже се за град по мери човека и труди се да и саме житеље Савамале подстакне на то да узму ствари у властите руке. У првом нису лукративни послови с некретностима, а ни било какви други комерцијални интереси, већ културне и социјалне вредности ове четврти. Пројекат подржава развој Савамале с отвореним исходом, у који ће се укључити и њени житељи, а и бројни други учесници. У том смислу Савамала би требало да послужи као узор за целу Србију, па и за читаву Југоисточну Европу.“ Пројекат је покренуо Goethe-Institut у Београду. Регионална Централа овог института прогласила га је пројектом изузетне вредности и значаја. Ужива подршку Града Београда и Градске општине Савски Венац.. Детаљније о бројним појединачним пројектима у оквиру овог пројекта видети на: <http://www.goethe.de/ins/cs/bel/prj/uic/srindex.htm>

¹⁸² Ова оријентација Општине Савски венац је иницирана 2003. године кроз успешне интервенције радницима „Види река“ и „Вагони“ у оквиру пројекта „Корак ка реци“ програма PaPs. Настављена је сарадњом и подршком на пројектима активирања јавних простора Општине Савски венац која је резултовала издавањем публикације Multitasking - Public Space 4 Public Art, бројним изложбама и привременим интервенцијама у простору, као и реализацијом „Студије могућности привременог коришћења приобаља Саве на територији општине Савски венац“. Поред ове сарадње Општина је развијала и друге иницијативе и наставила да пружа важну подршку младима, предузетништву у култури и алтернативним формама културе.

¹⁸³ Кооснивач Миксер-фестивала, Маја Лалић указује да је пројекат Urban Incubator повезао тачке културних активности на мапи Савамале у јединствену целину. “Before, there were only dots of cultural activities on the Savamala map. Now, the Urban Incubator as an international initiative has connected them to a whole“. http://www.goethe.de/ins/cs/bel/prj/uic/pro/pdf/Résumé_Vol.2_Findings%20and%20Perspectives_final01_2014.pdf

¹⁸⁴ То потврђују и испитивања студената 2. године Архитектонског факултета у Београду које је аутока дисертације спроводила у претходној деценији на предмету Урбане функције - рекреација. Студенти неколико генерација су одговарали на отворена питања којима је требало да идентификују: 1- најбољи рекреативни простор у Београду, 2 – рекреативни простор који највише користе, 3 – најважније туристичке атракције у Београду, 4 – шта одређује идентитет Београда. У резултатима испитивања генерације 2008/09 на узорку од 130 студената - Свамала није ни била идентификована, први пут се појављује идентификована као туристичка атракције у генерацији 2011/12. Да би је у генерацији 2014/15 од 102 студента 2 - студента идентификовала као најбољи рекреативни простор од свих у Београду, 9 издвојило као кључну градску туристичку атракцију а 4 студента дефинисала као кључну одредницу идентитета Београда.

¹⁸⁵ „Палата друштвено-политичких организација“, како је гласио званични назив зграде од изградње, 1964. године, па све до 1990. године, била је седиште многих друштвено-политичких организација тадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Социјалистичке Републике Србије. Поред већ поменутог Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), по ком је зграда и добила популарни назив „ЦК“ у згради се налазило и седиште: Централног комитета Савеза комуниста Србије, Савезне конференције Социјалистичког савеза радног народа Југославије, Републичке конференције Социјалистичког савеза радног народа Србије, Савезног одбора Савеза

удружења бораца народнослободилачког рата Југославије (СУБНОР), Републичког одбора Савеза удружења бораца народнослободилачког рата Србије, Савеза синдиката Југославије и других организација.

¹⁸⁶ Тржни центар је отворен на површини од 130.000 m² и проглашен највећим на Балкану. У њему се поред 50.000 m² продајног простора на 4 нивоа налази 150 продавница, 7 ресторана, 6 кафића, играоница, мултиплекс биоскоп и супермаркет. <http://www.kombeg.org.rs/Komora/OpstaA.aspx?veza=299>

¹⁸⁷ У прилог овоме говоре резултати испитивања студената 2. године Архитектонског факултета у Београду које је аутока овог рада спроводила у претходној деценији на предмету Урбане функције - рекреација. Студенти су у разчитим генерацијама одговарали на отворена питања којима је требало да идентификују: 1- најбољи рекреативни простор у Београду, 2 – рекреативни простор који највише користе, 3 – најважније туристичке атракције у Београду, 4 – шта одређује идентитет Београда. Док су у оквиру узорка од 130 студената генерације 2008 /9 - студенти искључиво идентификовали уобичајене рекреативне комплексе, центре и паркове (Ада Циганлија, СРЦ Таш, Гале Мушкатировић, Савски и Дунавски кеј...) као и класичне туристичке атракције (Калемегдан, Кнез Михајлова, Храм...) од 2011/12 се Тржни центар ушће препознаје од студената (52) као најбољи (1) и најчешће коришћени (2) рекреативни простор и чинилац идентитета Београда (1), да би тај број у генерацији 2014/15 додатно порастао. Од 102 студента је за 1 ТЦ био најбољи рекреативни простор, 6 студената је од свих простора града највише њега користило за рекреацију а 11 га је препознало као једну од најважнијих туристичких атракција града.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Aitken, S. (2010). "Throwntogetherness": Encounters with difference and diversity. In D. DeLysler, S. Herbert, S. Aitken, M. Crang, & L. McDowell (Eds.), *The SAGE handbook of qualitative geography*. (pp. 46-69). London: SAGE Publications Ltd.
- Alberta Recreation & Parks Association (2010). *The National Benefits Hub: research that supports recreation*. Преузето 7. јуна 2013. године са <http://benefitshub.ca/>
- Allen, J. (2008). Pragmatism and Power, or the Power to Make a Difference in a Radically Contingent World. *Geoforum* 39 (4), 1613–1624.
- Allmendinger, P. (2002): Towards a Post Positivist Typology of Planning Theory. *Planning Theory*, Vol. 1 (1), 77-99.
- Amin, A. (2008). Collective culture and urban public space. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, Volume 12, Issue 1, 5-24
- Amin, A. , Thrift, N. (Eds.) (2004). *The Blackwell Cultural Economy Reader*. Oxford: Blackwell.
- Amin, A. , Thrift, N. (2002). *Cities: Reimagining The Urban*. Cambridge UK: Polity Press.
- Angel, S. & Hansen, P.J. (2006). *In Search of the Experience Economy*, Swedish Research Institute of Tourism and Wonderful Copenhagen Nordic Innovation Centre, Преузето, 11. Децембра 2012. године са http://www.nordicinnovation.org/Global/_Publications/Reports/2006/In%20Search%20of%20the%20Experience%20Economy.pdf
- Arai, S., Pedlar, A. (2003). Moving beyond individualism in leisure theory: a critical analysis of concepts of community and social engagement. *Leisure Studies* 22 (July 2003), 185–202.
- Ashworth, G. J. (2009). Questioning the urban in urban tourism.. In G. Maciocco, S. Serreli (Eds.) *Enhancing the City: New Perspectives for Tourism and Leisure* (pp. 207 - 220). Heidelberg: Springer-Verlag
- Auclair, Ch., Jackohango, A. (2009). *Good Urban Governance: Towards an Effective Private Sector Engagement*, Background Paper – Draft 0, Private Sector Unit – UN-HABITAT, UN Habitat
- Ayers-Counts, D. A., & Counts, D. R. (1992). "They're my family now": The creation of community among RVers. *Anthropologica*, 34, 153-182.
- Амартија, С. (2002). *Развој као слобода*, Београд: Филип Вишњић
- Бадовицац, П. (1997). *Централне урбане функције- центри*, Београд: Архитектонски факултет
- Бајић Брковић, М. (2009). *Просторни развој и уређење градова и осталих урбаних насеља у Србији*, тематска свеска, Стратегија просторног развоја Републике Србије, Агенција за просторно планирање и Министарство за животну средину и просторно планирање, Београд
- Бајић Брковић, М. (2010). Ка одрживом развоју градова у Србији. У М. Бајић Брковић (ур.), *Креативне стратегије за одрживи развој градова у Србији*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, стр 11-48.
- Batty, M., Besussi, E., Maat, K. & Hars, J. (2004). Representing Multifunctional Cities: Density and Diversity in Space and Time. *Built Environment*, 30(4), 324–337.
- Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Beatley, T. (Ed.) (2012). *Green Cities of Europe: Global Lessons on Green Urbanism*. Washington: Island Press.
- Beggs, B.A., Elkins, D.J. & Powers, S. (2005). Overcoming barriers to participation in campus recreational sports. *Recreational Sports Journal*, 29 (2), 143-155.
- Bentley, I. (1999) *Urban transformations: power, people and urban design*, London: Routledge
- Beyard, M. D., Braun E.R. & McLughlin, H. (2001). *Developing Retail Entertainment Destinations*, Urban Land Institute.
- Beyard, D. (1998) *Developing Urban Entertainment Center*, Urban Land Institute
- Bille, T. (2010). *The Nordic approach to the Experience Economy – does it make sense?* Creative Encounters Working Paper #44, преузето 17. јануара 2012. године са http://openarchive.cbs.dk/bitstream/handle/10398/8012/44_TB_The_Nordic_Approach_to_Experience_Economy_Does_it_make_Sense_Final.pdf?sequence=1
- Бодријар, Ж. (1991). *Симулакрум и симулација*. Нови Сад: Светови.
- Voe, D., Grasland, C. & Hanquet, Th. (1999) *Spatial Integration, Study Programme on European Spatial Planning*, A paper presented by the co-ordinating workgroup 1.4. Преузето 18. октобра 2010. године са http://www.mcrit.com/SPESP/SPESP_REPORT/spatial_integration.pdf

- Borgmann, A. (1992). *Crossing the Postmodern Divide*. Chicago: University of Chicago Press
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London and New York: Routledge and Kegan Paul.
- Божовић, Р.(2007). *Слободно вријеме и игра*. Филозофски факултет, Никшић: Универзитет Црне Горе.
- Bramham, P. et al. (1989). *Leisure and Urban Processes: Critical studies of Leisure Policy in Western European Cities*. London ; New York : Routledge
- Brandes Gratz, R. & Mintz, N.,(1998). *Cities back from the Edge , New life for Downtown*. NY: Preservation Press, John Wiley and Sons.
- Brejzeka, T. (2010). From social network to urban intervention: On the scenographies of flash mobs and urban swarms. *International Journal of Performance Arts and Digital Media* , Volume 6, Issue 1, 2010, 109-122.
- Bricker, K. (1998). *Place and preference: A study of whitewater recreationists on the South Fork of the American River*. The Pennsylvania State University, University Park. y Kyle.G., Chick,G. (2007) The Social Construction of a Sense of Place, *Leisure Sciences*, 29: 209–225, 2007, Routledge, Taylor & Francis Group, LLC
- Bridge,G. & Watson,S. (2011) *The New Blackwell Companion to the City*, Malden, Oxford :Wiley – Blackwell.
- Bryson, J., Usherwood, B. & Streatfield, D. (2002). Social Impact Audit for South West Museums, Libraries and Archives Council. Sheffield: Centre for Public Library and Information Society, Department of Information Studies.
- Burgers, J. (1995), Public space in the post-industrial city. In G.J. Asworth & A.G.J. Dietvorst (Eds.), *Tourism and spatial transformations*. (pp. 147-158)Wallingford : CAB International.
- Burtenshaw, D.,Bateman,M. & Ashworth,G. J (1991). *The City in West Europe*, 2nd Edn, Chichester: Wiley
- Campo, D., Ryan, B.D.(2008). The Entertainment Zone: Unplanned Nightlife and the Revitalization of the American Downtown, *Journal of Urban Design*, Vol. 13. No. 3, 291–315.
- Capital Region of Denmark (2008). The Capital Region of Denmark: An International Metropolitan Region with High Quality of Life and Growth. Regional Development Plan.
- Carlino, G. & Saiz, A. (2008). *City Beautiful: leisure amenities and urban growth*, Working Paper No 08-22 Dep.F R. Bank of Philadelphia.
- Carmona, M., Heath, T.,Oc T. &Tiesdell, S. (2003). *Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*, Oxford, UK: Architectural Press.
- Castells, M. (2000) *The Rise of the Network Society*, vol I, Oxford: Blackwell Publishing.
- Cerateau, M. (1988). *The Practice of Everyday Life*,Berkeley: Univesity of California Press.
- CESID (2011). *Истраживање јавног мњења – Однос грађана и предузетника према локалним подзаконским актима*. Преузето 12. марта.2013.године са http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/2075_fin_istrzivacki_izvestaj,_savet_evrope.pdf
- Chatterton, P. & Hollands, R. (2002). Theorising Urban Playscapes: Producing, Regulating and Consuming Youthful Nightlife City Spaces, *Urban Studies*, Vol. 39, No. 1, 95–116.
- Cinderby, S. et.al (2007) *Leisure and Tourism-led Regeneration in Post Industrial Cities: Challenges for Urban Design*, InSITU, Inclusive and Sustainable Infrastructure for Tourism and Urban Regeneration
- City of New York (2010). *Active Design Guidelines: Promoting Physical Activity And Health In Design*, доступно на: <http://centerforactivedesign.org/dl/guidelines.pdf>
- City Of Stockholm Executive Office (2010). Final Report: Stockholm – The First European Green Capital, доступно на: <http://www.stockholm.se/PageFiles/154134/About-Stockholm-European-Green-Capital-2010.pdf>
- Clark, T.N., Lloyd R.,Wong,K.K. & Jain,P. (2002). *Amanities drive urban growth*, *Journal of Urban Affairs*, Volume 24, No 5, 493-515.
- Clark, T.N. (ed.) (2004). *City As An Entertainment Machine: research in urban policy*. Amsterdam: Elsevier.
- Clarke, D.(2003). *The Consumer Society and the Postmodern City*, London, NY: Routledge.
- Clawson, M. (1963). Land and water for recreation/opportunities, problem and policies, *Resource for Future Policy Background Series*. Chicago: Rand Mc Nally.
- Coaffee, J. & Shaw,T. (2003) Regional Experiences of Sports-Led Regeneration. *Northern Economic Review*, Northumbria University: Issue 33/34, 45-64.
- Coalter, F. (2000). Public and community leisure provision. *Leisure Studies*, 19, 163–181
- Cochrane, A., Peck, J. & Tickell, A. (1996). Manchester Plays Games: Exploring the local politics of globalisation. *Urban Studies*, 1319-1336

- Corijn, E. & Praet, S. Van (1994). *Antwerp 93 in the Context of European Cultural Capitals: Art Policy as Politics*. Brussels: Vrije Universiteit Brussels.
- Costa, J.P. (2006). *La Ribera Entre Proyectos Formación Y Transformación Del Territorio Portuario, A Partir Del Caso De Lisboa*, Escuela Técnica Superior De Arquitectura de Barcelona, PhD thesis
- Craigh-Smith, S. & Faegence, M., (1995). *Recreation and Tourism as Catalyst for Urban Waterfront Redevelopment*. Westport Connecticut, London: Praeger Publishers
- Creswell J. W., (2003), *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, London: Sage Publications.
- Crouch, D. (2006). Geographies of Leisure. In Rojek. Shaw S.M., Veal (eds.) *A handbook of leisure studies* (pp. 125-139). NY: Palgrave Macmillan.
- Crouch, D. (1999). *Leisure and Tourism Geographies*, Routledge.
- Crouch, D. (2000). Places Around Us: Embodied Lay Geographies in Leisure and Tourism, *Leisure Studies*, Volume 19, Issue 2, 63-76
- Csikszentmihalyi, M. (1991). *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper Collins
- Cuenca, C. (2000). *Ocio humanista: dimensiones y manifestaciones actuales del ocio*. Bilbao: University of Deusto
- Cummins, R. (1998). *Quality of Life Definition and Terminology*. International Society for Quality of Life Studies
- Cutchin, M. P. (2008). John Dewey's metaphysical ground-map and its implications for geographical inquiry. *Geoforum* 39 (2008) 1555–1569
- Цветичанин, П. & Миланков, М. (2011). *Културне праксе грађана Србије*, Београд: Завод за проучавање културног развоја.
- Чејни, Д. (2003). *Животни силиви*, Београд: Кано.
- Daly, S. (2005). *Social Capital and The Cultural Sector : Literature Review Prepared for The Department of Culture, Media And Sport*, London: Centre for Civil Society.
- Davies, L. (2010). Sport and economic regeneration: a winning combination?, *Sport in Society*, 13 (10), 1438-1457.
- Dear, M. & Flusty, S. (2000). Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*. 90(1): 50-72
- Dewey, J. (1934). *Art as Experience*. Minton, Balch and Co., New York.
- Dewey, J. & Bentley, A. (1949). *Knowing and the Known*. Beacon Press, Boston.
- Djukanovic, Z. & Zivkovic, J. (2014) Public Art & Public Space Program: Learning, But Doing!, *Annales, Series historia et sociologia*. Special issue: Researching, interpreting and acting in urban spaces – approaches, perspectives and challenges, Koper: Historical Society of Southern Primorska of Koper. у штампани
- Djukanovic, Z., Zivkovic J. & Djukanovic, I.J. (2014) Participatory Public Art – A Sustainable Place-Making Practice, *Nano, Bio Green Technologies for a Sustainable Future*, SGEM Scientific Papers DataBase, Volume: 14/2; pp. 573-581.
- Djukanovic, Z. & Zivkovic J. (2013). Density vs Intensity vs Density vs... Case Study of Belgrade, D. Radović (ed.) *Intensities in Ten Cities* (pp.100-108). Tokyo: IKI (International Keio Institute) + flick studio co. Ltd.
- Duncan, M. (1991). Back to our radical roots. In T. L. Goodale & P. A. Witt (eds.) *Recreation and Leisure: Issues in an Era of Change* (pp. 331–338). State College, PA: Venture Publishing.
- Dutch Ministry of Economic Affairs and the Ministry of Education, Culture and Science (2005) *Our Creative Potential. Paper on Culture and Economy*, доступно на: <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/rapporten/2009/08/26/our-creative-potential-paper-on-culture-and-economy/our-creative-potential-paper-on-culture-and-economy.pdf>
- Ђокић, В. (2004). *Урбана морфологија: град и градски трг*, Београд: Архитектонски факултет
- Edensor, T. (2001). Performing tourism, staging tourism: (Re)producing tourist space and practice, *Tourist Studies*, vol 1(1) 59–81.
- Edwards, P. & Tsouros, A. (2006). *Promoting physical activity and active living in urban environments: The Role of Local Governments*, World Health Organization.
- Edwards, P. & Tsouros A. (2008). *A Healthy City is an Active city: a physical activity planning guide*, World Health Organization.
- Елаковић, С. (2006). *Социологија слободног времена и туризма: фрагменти критике свакодневља*, Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.
- Elin, N. (2002). *Postmoderni urbanizam*. Beograd: Orion Art.

- Elin, N. (2006). *Integral Urbanism*. NY: Routledge.
- Enterprise DG Publication (2003). *A Manual for Evaluating the Quality Performance of Tourist Destinations and Services*, преузето 10.10. 2011. године са http://europa.eu.int/comm/enterprise/services/tourism/index_en.htm.
- Ерден, И. (2008). *Антропологија потрошње: теорије и концепти на крају 20. Века*. Београд: Библиотека 20. Век.
- EU (1994). *Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability*, EU Conference on Sustainable Cities & Towns, Aalborg
- EU, (2008). *Manifesto for New Urbaiity: European Urban Charter II*, http://www.coe.int/t/congress/Files/Topics/urban-charter/Urban-Charter_en.pdf
- Eurofound (2013). Квалитет живота у земљама проширења: треће испитивање квалитета живота у Европи – Србија, European Quality of Life Survey (EQLS) , Европска фондација за побољшање услова живота и рада, 2013, преузето 20. новембра 2014.године са http://eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1350en8_0.pdf
- European Commission (2007). *White Paper on Sport*.
- European Council of Town Planners (2003). *The New Charter of Athens- Vision for Cities in the 21st century*, Lisbon, 20 November 2003
- Eurostat (2013) *Quality of life indicators*. Доступно на: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_indicators
- Evans, G. (2005). Measure for Measure: Evaluating the Evidence of Culture's Contribution to Regeneration. *Urban Studies* 42 (5/6), 959-984.
- Evans, G. & Aiesha, R. (2006). VivaCity: Mixed-use and Urban Tourism. Chapter in M. Smith, (Ed.) *Tourism, Culture and Regeneration* (pp. 35-48).Wallingford: CAB International
- Evans,G.&Foord, J. (2007). The Genration of Diversity: Mixed-use and Urban Sustainability, In S.Porta, K.Thwaites, O. Romice, M. Greaves (Eds.) *Urban Sustainability Through Environmental Design: Approaches to time-people-place responsive urban spaces* (pp.95-101). London: Taylor& Francis
- Evans, G. (2009). Creative Cities, Creative Spaces and Urban Policy. *Urban Studies*, 46(5&6) 1003-1040.
- Evans, G. (2010). Creative spaces and the art of urban living, in T. Edensor, D. Leslie, S. Millington& N. Rantisi, (Eds.)*Spaces of Vernacular Creativity: Rethinking the Cultural Economy*, (pp.19-32). London, NY: Routledge.
- Featherstone, M. (2007). *Consumer Culture and Postmodernism*, London: Sage, 2nd edition
- Финк, Е. (1984). Основни феномени људског постојања, Београд. Навод у Елаковић, С. (2006) *Социологија слободног времена и туризма: фрагменти критике свакодневља* , Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.
- Флу, Т. (2007) Креативна економија. у П. Хартли, (ур.) *Креативне индустрије*, Београд: КЛНО.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Florida, R. (2005). *Cities and the Creative Class*, NY, London: Routledge.
- Francis M.(2010) Mixed-life Places, u Banerjee T., Loukaitou-Sideris A. (Eds.) *The Routledge Companion to Urban Design* (pp. 990-1022) NY: Routledge.
- Franck, K. A.& Stevens, Q. (eds)(2007). *The Loose Space: Possibility and diversity in urban lifes*, London, NY: Routledge.
- Гавовић Б., Тимотијевић,С. (2011) Квалитет друштва и квалитет живота, *Квалитет* br. 9-10/2011
- Gehl, J. (1987). *Life Between Buildings: Using Public Space*. NY: Van Nostrand.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- GIZ/AMBERO ICON (2012). Стратегија интегралног урбаног развоја централне градске зоне Крагујевца
- GIZ/AMBERO ICON (2013). Стратегија интегралног урбаног развоја централне градске зоне Ужица
- GIZ/AMBERO ICON(2014). Стратегија интегралног урбаног развоја централне градске зоне Краљева
- Glaeser, Edward., Kolko, J., & Saiz, A. (2000). *Consumer City*. National bureau of economic research, working paper 7790, преузето 18. маја 2012.године са http://scholar.harvard.edu/files/glaeser/files/consumer_city.pdf
- Glover,T. D. (2003). The story of Queen Anna Memorial Garden: Resisting a dominant cultural narative, *Journal of Lisure Research*, 35(2), 190-212.
- GLA economics (2006) Retail in London: Working Paper D, *Retail and Leisure*, February 2006, London: Greater London Authority, преузето 18.јуна 2011.године са www.london.gov.uk/sites/default/files/retail_in_london_wpd.pdf
- Голубовић, З. (2006). *Поуке и дилеме митолог века*, Београд: Филип Вишњић.

- Gospodini, A. (2000). Urban waterfront redevelopment in Greek cities. *Cities* 18(5) 285-297.
- Gospodini, A. (2001). Urban Design, Urban Space Morphology, Urban Tourism: An emerging New Paradigm Concerning Their Relationship. *European Planning Studies*, 9(1) 925-34.
- Gospodini, A. (2009), The Landscapes of Cultural and Leisure Economies in Greek Cities, in A. Gospodini, A. (ed.) (2009) *The post-industrial city: New Economies, Spatial Transformations and New landscapes*, a theme-issue, Aeichoros, Volos: Greece, May 2009: 10-28.
- Gottdiener, M. (2001). *The Theming of America: media fantasies and themed environments*, Colorado, Oxford OX2: Westview Press.
- Government of Denmark (2003) *Denmark In The Culture And Experience Economy— 5 New Steps/ The Danish Growth Strategy*, доступно на: <https://www.evm.dk/publikationer/.../experience-economy.ashx>
- Graham, S. & Marvin, S. (2001). *Splintering Urbanism: Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. London: Routledge.
- Greater London Authority (2006) *Retail and Leisure, Retail in London*. Working Paper D, доступно на: www.london.gov.uk/sites/default/files/retail_in_london_wpd.pdf
- Groth, J. & Corijn, E. (2005). Reclaiming Urbanity, *Urban Studies*, Vol. 42, No. 3, 503-526
- Haan, H. (2008). Social interaction and neighbourhood control, in: Haan, H., Duim, R. (eds.) (2008) *Landscape, Leisure and Tourism* (pp. 73-96). Delft: Eburon.
- Haccou, H. et al (2007). *MILU Guide: practitioners handbook for multifunctional intensive land use*, MILU net, Gouda: The Habiforum Foundation,
- Hall, M.C. & Page, S.J. (2006) *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, place and space*, London, NY: Routledge, 3rd ed
- Hall, P. (1997). Modelling the Post-industrial City, *Futures*, Vol. 29, No 4/5, 311-322.
- Hall, P. (2001). *Cities in Civilisation*, New York: Fromm International.
- Hall, T. (2001). *Urban Geography*, London, New York: Routledge, 2nd ed.
- Hamdi, N. (2004). *Small Change: About the Art of Practice and the Limits of Planning in Cities*, Routledge.
- Hannigan, J. (1998). *Fantasy City: Pleasure and profit in postmodern metropolis*, London, NY: Routledge.
- Hanson, R., et al. (2006). *Corporate Citizenship and Urban Problem Solving: The Changing Civic Role of Business Leaders in American Cities*.
- Harvey, D. (1989). *Condition of Postmodernity*, Cambridge, MA: Blackwell Publishing
- Harvey, D. (2004). Space as a Keyword, Marx and Philosophy Conference, 29 May 2004, Institute of Education, London.
- Haywood, L. et al (1995), *Understanding Leisure*, Cheltenham: Stanley Thornes (Publishers) Ltd.
- Харташ, И. (ур.) (2007). *Креативне индустрије*, Београд: КЛНО.
- Хелер, А. (1978). *Свакодневни живот*, Београд: ПОЛИТ.
- Hemingway, J. L. (1999) Leisure, Social Capital, and Democratic Citizenship, *Journal of Leisure Research*, 1999, Vol. 31, No. 2, 150-165.
- Henry, I. (2001) *The Politics of Leisure Policy*, Palgrave
- Herndon, J. (2011). Mixed-Use Development in Theory and Practice: Learning from Atlantas Mixed Experiences, *Applied Research Paper* (2011) преузето 11. јуна 2012. године са www.smarttech.gatech.edu/handle/1853/40790
- Hirt, S. (2009). City profile: Belgrade, Serbia. *Cities* 26 (2009) 293–303.
- Hoeger, K. (2003) *Emerging Corporate Urbanism In Europe: Developing Responsive Strategies within Brandhubs in the Experience Society*, ETHZ-internal research proposal, преузето 12. децембра 2013. године са http://www.kerstinhoeger.com/HOEGER/publications/0310_Brandhubs_ETH-internal_research_proposal_longversion.pdf
- Hoppenbrouwer, E. & Louw, E. (2005). Mixed-use Development: Theory and Practice in Amsterdam's Eastern Docklands, *European Planning Studies*, 13(7), 967-983.
- Hough, M. (1995) *Cities and Natural Processes*, London: Routledge.
- Howard, E. (2007). New shopping centres: is leisure the answer?, *International Journal of Retail & Distribution Management*, Vol. 35 No. 8, 2007, 661-672.
- Inglehart, R. (2000) Globalization and Postmodern Values, *The Washington Quarterly*. Volume 23, Number 1, Winter 2000, 215-228.
- Inglehart, R. & Welzel, Ch. (2010). Changing Mass Priorities: The Link between Modernization and Democracy, *Perspectives on Politics*, Vol. 8/No. 2, 551- 567.

- Institute of Leisure and Amenity Management (ILAM) (2000) *The proposed Urban white Paper*, Memorandum by the Institute of Leisure and Amenity Management (ILAM) , преузето 12.јула.2011.године, www.parliament.uk,
- Institute of Community Cohesion (2007). *The Power Of Sport: Sports And Community Cohesion*, преузето 11.јуна.2011. године са www.cohesioninstitute.org.uk,
- Институт економских наука (2008.) *Стратегија развоја туризма Београда*, Београд , доступно на: www.beograd.rs/download.php/documents/strat-turizam.pdf
- Jacobs, J. , (1962). *The Death and Life of Great American Cities*, New York: Random House.
- Jenkins, J.M. & Pigram, J.J, (2006). *Outdoor Recreation Management*, Abingdon : Routledge, 2nd ed.
- Jensen Verbeke., M. (1986). Inner city tourism: resouces, tourists and promoters. *Annales of Tourism Research* 13(1), 79-100.
- Johnson, A., Glover,T. (2013) Understanding Urban Public Space in Leisure Context, *Leisure Sciences: An Interdisciplinary Journal*, 35:2, 190-197.
- Johnson, A.,Glover,T., Yuen, F. (2009). Supporting Effective Community Representation: Lessons from the Festival of Neighbourhoods, *Managing Leisure*, 14, 1-16.
- Jones,Ph. & Evans, J. (2008). *Urban Regeneration In The Uk*, London: Sage.
- Judd, D. & Fainstein, S. (1999). *The Tourist City*, New Haven: Yale University Press.
- Kazepov ,Y.(2005). *Cities of Europe: Changing contexts, local arrangements, and the challenge to urban cohesion*. Malden: Blackwell Publishing.
- Kelly , J (1987). *Freedom to Be: A New Sociology of Leisure*. New York, Macmillan,p. 49.
- Kelly, J. & Freysinger, V. (1999)*21st Century Leisure: Current Issues*, Benjamin-Cummings Publishing Company.
- Kerce, E. W. (1992). *Quality of Life: Meaning, Measurement, and Models*, San Diego: Navy Personnel Research and Development Center.
- Klauser, F. (2008). *Rethinking the relationships between society and space: a review of Claude Raffestin's conceptualisation of human territoriality*. Working Paper Number 37, Social Sciences Research Centre, National University of Galway, Galway. Преузето 18.септембра 2014 са http://www.nuigalway.ie/researh/ssrc/documents/territoriality_working_paper_francisco_klauser.pdf
- Којић, Б. (1940). *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд:Просвета.
- Krieger, A. (2008). The Virtues Of Cities In: K. K. McCullough (Ed.) *Writing Urbanism: A Design Reader*, London, NY : Routledge
- Kunz, J.& Stuhldreier, A. (2012) *The Emscher redevelopment project – An inspiring once-in-a-century urban development project*, Essen: Emschergerossenschaft Stabsstelle Emscher-Zukunft.
- Kyle.G., Chick,G. (2007) The Social Construction of a Sense of Place. *Leisure Sciences*, 29: 209–225.
- Kyle, G., James, D., Absher, J.D., Alan, R. & Graefe,A.R.(2003). The Moderating Role of Place Attachment on the Relationship Between Attitudes Toward Fees and Spending Preferences, *Leisure Sciences*, 25, 33–50.
- Lash,S. & Urry,J. (1994). *Economies of Signs and Space*. London: Routledge.
- Laundry Ch., (2008). *The Creative City*. Comedia, London: Earthscan.
- Lawson, F. & Band-Bovy, M.(1998). *Tourism and Recreation Development*. London: The Architectural Press.
- Lazarević Bajec, N. (2009). Rational or collaborative model of urban planning in Serbia: Institutional limitations. *SAJ*, Beograd: Faculty of Architecture.
- Лазаревић Бајец , Н. (2004). Повезивање концепта стратешког планирања са локалним просторним планирањем, у : Б. Стојков (ур.) *Планирање развоја локалне заједнице* (стр 19 – 45). Београд: Институт за просторно планирање Географског факултета Универзитета у Београду и Асоцијација просторних планера Србије.
- Лазаревић Бајец, Н. (2000). *Урбана структура*, Београд: Архитектонски факултет.
- Лазаревић Бајец, Н. Маруна, М. (2009). *Стратешки урбани дизајн и културна разноликост*, Београд: Архитектонски факултет.
- Лазаревић Бајец, Н., Ралевић, М. (Ур.) (1996). *Стратегије урбанизације у условима неизвесности*, Београд: Архитектонски факултет.
- Лазаревић Бајец, Н. (2009). Локално стратешко планирање у Србији: евалуација резултата, *Тематски зборник радова (други део) са међународног скупа: Регионални развој, просторно планирање и стратешко управљање*, (стр. 125-144). Београд: ИАУС.

- Lee, B., Shafer C.S. (2002) The Dynamic Nature of Leisure Experience: An Application of Affect Control Theory. *Journal of Leisure Research*. 34(3), pp. 290-310.
- Lee, Y. & Dattilo, J. (1994) The Complex and Dynamic Nature of Leisure Experience, *Journal of Leisure Research* 1994, Vol.26. No.3., 195-211.
- Lee, R. G. (1972). The social definition of outdoor recreation places. In Burch, W., Cheek, N., & Taylor, L. (Eds.), *Social behavior, natural resources, and the environment* (pp. 64–84) New York: Harper Row.
- Lefavre, L., Doll, H. (2007). *Ground Up-City: Play as a Design Tool*. Rotterdam: 010 Publishers.
- Lefebvre, H. (1959). *Dijalektički materijalizam/Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed Zagreb.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. Oxford UK Cambridge, MA: Blackwell publishing.
- Lefebvre, H. (1991). *Production of Space*. Oxford UK, Cambridge, MA: Blackwell publishing.
- Levy, L. (1989). Community in a recreational setting. *Leisure Sciences*, 11, 303-322.
- Li, Y., Savage, M. & Pickles, A. (2004). *Social Capital and Social Trust in Britain in the late 1990s*, University of Manchester
- Llewelyn-Davies (2000). *Urban Design Compendium*, English Partnerships, The Housing Corporation.
- Lloyd, K. & Auld C. J. (2003) Leisure, public space and quality of life in the urban environment, *Urban Policy and Research*, 2 (4), 339-356.
- London Health Commission (2002) *Culture and Health: making the link*, London: London Health Commission.
- Long, J., Welch, M., Bramham, P., Butterfield, J., Hylton, K., Lloyd, E., (2002) *Count Me In: The Dimensions of Social Inclusion through Culture, Media & Sport*. Department for Culture, Media & Sport.
- Lorentzen, A. (2009). Space and place in the experience economy: a pro-active approach. In S. Hardy, A. Beauclair, & L. Bibby-Larsen (Eds.), *Understanding and Shaping Regions: spatial, social and economic futures*. (pp. 92-92). Katholieke Universiteit, Leuven.
- Lorentzen, A. (2008). Territorial development in the experience economy: an evolutionary approach. In *EUNIP 2008*. Orkestra. Preuzeto 7. jula 2011. ca
http://vbn.aau.dk/files/15044033/Territorial_development_in_the_experience_economy.pdf
- Low, S. M. & Altman, I. (1992). Place attachment: A conceptual inquiry. In I. Altman & S. M. Low, (Eds.), *Place Attachment* (pp. 1–12). New York: Plenum Press,
- Lydon, M. et al. (2012). *Tactical Urbanism: Short term action Long term change*, NY: Street Plans.
- Madanipour, A. (1996). *Design of Urban Space: An Inquiry into a Socio-spatial Process*. Chichester: John Wiley
- Maffesoli, M. (1996). *The Time of Tribes: The Decline of Individualism*, London: Sage Publications.
- Majoor, S. (2003). New Norms for Multiple Intensive Land Use. 39th IsoCaRP Congress, preuzeto 12. februara 2011. godine sa www.isocarp.net/Data/case_studies/306.pdf
- Maksić, M. (2012). European Experiences as Guidelines for Public, Private and Civil Sector Role Redefinition in Spatial Policy Formulation Process in Serbia. *SPATIUM International Review*, No.27, August 2012, 40-45.
- Mannell, R., Iso-Ahola, S.E. (1987). Psychological nature of leisure and tourism experience. *Annals of Tourism Research*, 14, 314-331
- Mannell, R.C., & Kleiber, D.A. (1997). *A Social Psychology of Leisure*, State College, PA: Venture Publishing.
- Mansfeldt, O. K., Vestager, E. M. & Iversen, M. B. (2008). *Experience Design in City Tourism*, Nordic Innovation Centre. Preuzeto 15. maja 2012. godine sa
<http://www.nordicinnovation.org/sv/publikationer/experience-design-in-city-tourism/>
- Mansvelt, J. (2009). *Leisure, International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier Ltd.
- Marcuse, P. (2002). Depoliticizing Globalization, u: Eade J., Mele Ch (eds.) *Understanding the City: Contemporary and Future Perspectives*, Blackwell Publishers
- Marling, G., Küb, H., & Jensen, O. B. (2007). Excite City: Designing the Experience City. Paper presented at *Futures of Cities 51st IFHP World Congress*, Copenhagen, Denmark.
- Marshall, R. (Ed.) (2001). *Waterfronts in Post-Industrial Cities*. London and NY: SPON Press.
- Massey, D., (1994). *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Massey, D., (2005). *For Space*, London: Sage Publications Ltd
- McCannel, D. (1999). *The Tourist: A New Theory of Leisure Class*. Berkley, Los Angeles, London University of California Press. 3rd ed.
- McCullough, K. K. (2008). *Writing Urbanism: A Design Reader*. London, NY : Routledge.
- Mercer (2010) Defining „Quality of Living“, Mercer Human Resource Consulting LLC. preuzeto 11.8.2011. godine sa <http://www.mercer.com/qualityofliving>,

- Milligan, M. J. (1998). Interactional past and potential: The social construction of place attachment. *Symbolic Interactionism*, 21, 1–33.
- Milovanović Rodić, D., Zivković, J. & Lalović, K. (2013). Changing architectural education for reaching sustainable future: A contribution to the discussion, *Spatium*, (29), 75-80.
- Министарство привреде РС, Сектор за регионални развој и стратешке анализе привреде (2014). *Извештај о регионалном развоју Србије 2013, Београд*
- Министарство привреде РС, Сектор за регионални развој и стратешке анализе привреде (2013). *Извештај о регионалном развоју Србије 2012, Београд*
- Министарство трговине, услуга и туризма Србије(2005)*Стратегија развоја туризма Република Србије*
- Mommaas, H. (2004) Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy, *Urban Studies*, Vol. 41, No. 3, 507–532.
- Moore, R. L., & Graefe, A. R. (1994). Attachments to recreation settings: The case of rail-trail users. *Leisure Sciences*, 16, 17–31.
- Мрђеновић, Т. (2012). *Принципи интегралног урбаног дизајна у процесу урбане регенерације*. непубликована докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду Архитектонски факултет.
- Никезић, З. (1991). *Теоријске претпоставке истраживања просторно физичких аспеката људских потреба у урбаној средини*, докторска дисертација, Београд: Архитектонски факултет.
- Никезић, З. (1996). Неизвесност као полазна претпоставка у одређивању активности усмеравања развоја града. У Н. Лазаревић Бајец, М. Ралевић (Ур.) *Стратегије урбанизације у условима неизвесности*, Београд: Архитектонски факултет – Урбанонологија.
- Никезић З. (2007). *Грађена средина и архитектура*, Београд: Архитектонски факултет
- Никезић, З. (2010). Инструменти управљања , у Бајић Брковић М. (ур.), *Креативне стратегије за одрживи развој градова у Србији* (стр 253-273). Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Nussbaum, M.(2011) *Creating Capabilities*. Cambridge MA, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Norwich City Council (2013). Retail & Leisure Development Topic Paper
- Njuman, K. (2014) Ljubav i rastanak na Seni, *National Geographic*, мај 2014, стр 112.
- ODPM (2002). *Cleaner, Safer, Greener Public Space* , London , UK
- ODPM(2002). *Assessing Needs and Opportunities: A companion Guide to PPG17* , London , UK
- Oldenburg, R. (1999). *Great good place: Cafes, coffee shops, bookstores, bars, hair salons an other hangouts at the heart of community*. NY: Marlow Company.
- Pacione, M. (2005). *Urban Geography: A Global Perspective*, London, NY: Routledge, 2nd ed.
- PALGO (2008) .*Стратегије развоја града Београда: циљеви, концепција и стратешки приоритети одрживог развоја*. преузето: 2.10. 2009. године
http://www.beograd.rs/download.php/documents//development_strategy.pdf
- Павловић, В. (2009). *Друштвени порети и промене* . Београд: Службени гласник, Завод за уџбенике.
- Пешић, В. (2012). Дивље друштво – како смо стигли до ње. Београд: Пешчаник.
- Peters, K. (2008). Leisure in a multicultural society, in: Naan, H., Duim, R. (eds.) (2008) *Landscape, Leisure and Tourism* (pp. 97-116) Delft: Eburon 97.
- Петовар, К. (2010). *Град без грађана – тако се гради(ло) у Београду и Србији*, преузето 12.јула 2014. Године са www.Republika.co.rs ,
- Петовар, К. (2004). Грађанска иницијатива и концепт јавног добра у планирању и коришћењу простора, у : Б. Стојков (ур.) *Планирање развоја локалне заједнице* (стр.124-134) Београд: Институт за просторно планирање Географског факултета Универзитета у Београду и Асоцијација просторних планера Србије.
- Петровић, З., Бан, Д.&Веснић-Нећерал, Ж. (1996). Карактеристике простора за спорт и спортску рекреацију и њихов утицај на урбанистичко планирање у условима транзиције, у Н. Лазаревић Бајец & М. Ралевић (ур.) *Стратегија урбанизације у условима неизвесности*, Београд: Архитектонски факултет .
- Петровић, М. (2009). *Трансформација градова: ка деполитизацији урбаног питања*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Петровић, Ј.& Зотовић, М. (2012) Исти или другачији: слободно време младих у Војводини и у свету, преузето 18. августа 2014.године са <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0352-5732/2010/0352-57321030073P.pdf>

- Pine, D. & Gilmore, D. (2011). *The Experience Economy: Work is a Theatre and Every Business a Stage*, Boston: Harvard Business Review Press , Updated edition
- Plymouth City Council, Department of Development (2007) *Local development plan 2006-2021*
- Продановић, С.& Крстић,П. (2010) Јавни простор и слободно делање: Фуко вс. Лефевр, *Социологија*, Vol. LIV (2012), N° 3, преузето 18. августа 2014.године са <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2012/0038-03181203423P.pdf>
- Proud. A. (2015) Why this 'Shoreditchification'of London must stop , преузето, 12. јануара 2015.године са <http://www.telegraph.co.uk/men/thinking-man/10561607/Why-this-Shoreditchification-of-London-must-stop.html>(Кујо, hvala!)
- Путнам, Р. (2000). *Куглати сам*, Нови Сад: Меридиан прес.
- Quinn, В.(2009). Festival, events and Tourism, in: Jamal, Т. and Robinskon, М. (eds.) *The SAGE Handbook of Tourism Studies* (pp. 483-503). London: Sage,
- Radosavljevic, U. (2005) *Analysis of Waterfront Development Strategies:London Docklands and Rotterdam Kop van Zuid case – lessons for Belgrade case*, unpublished Master Thesis
- Radosavljević, U., Lalović, K. & Živković, J. (2014) Urban Management Model in the Implementation of Strategic Projects in Serbia- *Proceedings of International Symposium – Research & Design for Industry*. Belgrade: PPP, 2014, 242-254.
- Radosavljević, U., Đorđević, A., Živković, J. (2015). Business Improvement Districts as a Management Instrument for City Center's Regeneration in Serbia, *Facta Universitatis Series: Architecture and Civil Engineering*, Niš: University of Niš, ISSN 0354-4605 , Accepted for publishing for Vol. 13, No 1, 2015.
- Raffestin, C. (1980), *Pour une géographie du pouvoir*, Paris. Навод у Klauser, F. (2008). Rethinking the relationships between society and space: a review of Claude Raffestin's conceptualisation of human territoriality.
- РАПП (Републичка агенција за просторно планирање). (2009). *Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020*.
- РАПП (Републичка агенција за просторно планирање). (2010). *Просторни план Републике Србије 2010-2014-2020*.
- Rath, J. (ed.) (2007). *Tourism, Ethnic Diversity and the City*. NY: Routledge
- Remesar, A. & Costa J.P., (2004) Multifunctional Land Use In The Renewal Of Harbour Areas: patterns of physical distribution of the urban functions, *On the Waterfront*, No 6, преузето 18.маја 2010 са: <http://www.raco.cat/index.php/Waterfront/article/viewFile/216970/289614>
- Rhode Island Department of Health (2009) *Expanding Recreation and Active Living Opportunities*, Healthy Places by Design, NY
- Richards, G. & Wilson J. (2006). Developing Creativity In Tourist Experiences: A solution to the serial reproduction of culture, *Tourism Management* 27 , 2006, 1209-1223.
- Richards, G. & Tomor, Z. (2012). *Leisure Clusters: From theory to practice* , A report to Midpoint Brabant , Tilburg : Tilburg University
- Richards, G. & Wilson, J. (2004).The Impact of Cultural Events on City Image: Rotterdam, Cultural Capital of Europe 2001 *Urban Studies*, Vol. 41, No. 10, 1931–1951
- Roberts, K. (2006). *Leisure in Contemporary Society*. Wallingford, UK.:CABI, 2nd ed.
- Rojek, C. (2004). Postmodern work and leisure, in: J.T., Haworth, & A.J.Veal, (eds.) *Work and Leisure* (pp. 51–66). London: Routledge.
- Rojek, C. (2005) *Leisure Theory: Principles and Practices*, NY: Palgrave Macmillan.
- Rojek, C., Shaw, S. & Veal, A. J. (2006), *A Handbook of Leisure Studies*, NY: Palgrave Macmillan.
- Rojek, C (2010) *Labour of Leisure:the culture of free time*, Los Angeles : SAGE Publications Ltd
- Romein, A. (2005). The contribution of leisure and entertainment to the evolving polycentric urban network on regional scale: towards a new research agenda, Paper for the *45th Congress of the European regional Science Association*, 23-27 August 2005, Free University Amsterdam
- Rossman, R.J.& Schlatter, B. E. (2011). *Recreation Programming*, Urbana: Sagamore Publishing LLC
- Ryan, Z. (2006) *The Good Life: New Public Spaces for Recreation*, NY: Van Alen Institute,
- Sacco, P., Ferilli, G. & Tavano Blessi, G.(2014). Understanding culture-led local development: A critique of alternative theoretical explanations, *Urban Studies* 2014, Vol 51(13) 2806-2821.
- Samdahl, D.M (1988). A Symbolic Interactionist Model of Leisure: Theory and Empirical Support. *Leisure Sciences*, 10 (1) 27– 39

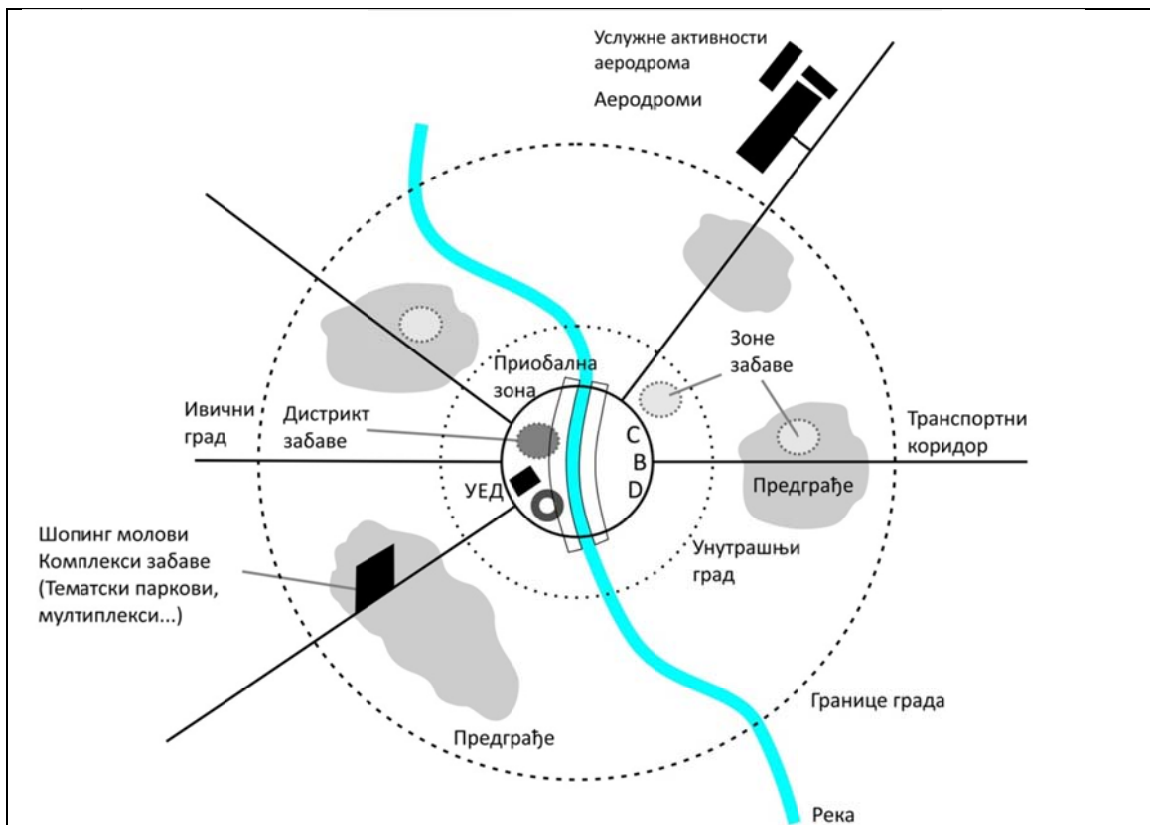
- Schatzki, T. R. (2002). *The Site Of The Social : A Philosophical Account Of The Constitution Of Social Life and Change*, University Park : Pennsylvania State University Press.
- Schreyer, R., Jacob, G., & White, R. (1981). Environmental meaning as a determinant of spatial behavior in recreation. Papers and proceedings of the applied geography conferences Kent State University. Vol. IV, 294–300.
- SDP IWG (2008). *Sport for Development and Peace: Governments in Action.*, UN program, преузето 11. јуна 2011. године са http://www.un.org/wcm/content/site/sport/sdpiwg_keydocs
- Senatsverwaltung für Stadtentwicklung (2004) *The Neighbourhood Fund: A Berlin Model for Public Participation*, Berlin
- Сенет, Р. (1996) Нешто је труло у граду. *Трећи програм* број 107, 108 – III/ IV, 127-137.
- Shaftoe, H. (2008) *Convivial Urban Spaces: Creating Effective Public Spaces*. London, Sterling UK:Earthscan.
- Sharpe, E. (2005). Community in Postmodern Culture: The Place Of Leisure, *Brock University*, преузето, 11. маја 2011. године са <http://lin.ca/Uploads/cclr11/CCLR11-136.pdf>
- Shields, R. (Ed.), *Lifestyle Shopping: The Subject of Consumption*, London: Routledge.
- СКГО (Стална конференција градова и општина Србије) (2013) *Program exchange 3 - primeri dobre prakse*, Београд, доступно на: <http://www.projektnicentar.lazarevac.rs/pdf/Exchange%20Dobra%20Opstinska%20Praksa.pdf>
- Службени гласник Републике Србије, бр. 55/2008. *Национална стратегија за младе*
- Службени гласник Републике Србије, број 104/2014. *Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2014. Годину*
- Службени гласник РС бр. 129/07. *Закон о територијалној организацији Републике Србије.*
- Службени гласник РС бр. 88/10. *Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године.*
- Службени гласник РС, бр. 24/2011. *Закон о спорту*
- Службени гласник РС, бр. 31/2004. *Закон о локалној самоуправи*
- Службени гласник РС, бр. 36/2009 и 88/2010. *Закон о туризму*
- Службени гласник РС, бр. 72/2009, 81/2009, 64/ 2010, 24/2011. *Закон о планирању и изградњи*
- Службени гласник РС, бр. 72/2009. *Закон о култури*
- Службени лист Града Београда Број 27, 15. Октобра 2003, *Генерални план Београда 2021*
- Службени лист Града Београда Број 63, 31. 12.2009. *Измене и допуне Генералног плана Београда 2021*
- Службени лист Града Београда, бр.10/04. *Регионални просторни план административног подручја Београда*
- Sørensen, F. (2011). Innovating the Urban Leisure Experience, преузето, 11. октобра 2011. године са [http://the-academy.celf.dk/dk/forsking-og-udvikling/publikationen/document/Innovation the Urban Experience.pdf](http://the-academy.celf.dk/dk/forsking-og-udvikling/publikationen/document/Innovation%20the%20Urban%20Experience.pdf),
- Sorkin, M. (2009). *Twenty Minutes in Manhattan*, London: Reaktion Books
- Space Syntax (2006). London Promenade, Document reference 517_Report_100406, преузето 18.октобра 2013. године са www.spacesyntax.com
- Спасић, И. (2010) Културни обрасци и свакодневни живот у Србији после 2000. Године, у: С. Цвејић, (ур.) *Сурживот са реформама: Грађани Србије пред изазовима „транзицијског“ наслеђа (171-204)*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Чигоја
- Spiro, C. (2013). Urban Festive Policies and Sociocultural Impacts: and international perspective. *Loisir et Societe/ Society and Leisure*, Vol.36, No.1, 94-110
- Sport and Recreation Tasmania Department of Economic Development, Tourism and Arts, (2010) *Planning for the Provision of Leisure and recreation in Australia*,
- Sport England (2005). *Spatial Planning for Sport and Active Recreation : Guidance on Sport England's Aspirations and Experience*, доступно на: <https://www.sportengland.org/.../document-12-spatial-planning-for-sport-sport-ans-recreation-in-spds-.pdf>
- Sport England (2007). *Active Design- Promoting opportunities for sport and physical activity through good design*, доступно на: <https://www.sportengland.org/media/48865/Active-design.pdf>
- Sport Matters Group (2006). *Sport, Recreation and Social Development*, Discussion Paper, July 21, 2006, J.W. McConnell Family Foundation, преузето 17.маја 2010. Године са <http://www.sportmatters.ca/>
- Станојевић, Д. (2012) Слободно време младих, у: С. Томановић и други, *Млади-наша садашњост: Истраживање социјалних биографија младих у Србији* (стр 147-167). Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Чигоја Штамп.

- Stebbins, R. A. (1992). *Amateurs, professionals and serious leisure*. Montreal, QC: McGill-Queen's University Press.
- Stebbins, R. A. (2004). *Between work and leisure: The common ground of two separate worlds*. New Brunswick, NJ: Transaction Publications.
- Stebbins, R. A. (2005). Project-based leisure: Theoretical neglect of a common use of free time. *Leisure Studies*, 24, 1-11.
- Stebbins, R. A. (2007). *Serious leisure: A perspective for our time*. New Brunswick, NJ: Transaction Publications.
- Stevens, Q. (2007). *The Ludic City: Exploring the potential of public spaces*. London, NY: Routledge.
- Stevens, Q. & Shin, H (2014) Urban Festivals and Local Social Space. *Planning Practice & Research Volume* 29, Issue 1, 1-20.
- Stokowski, P.A. (1994) *Leisure in Society: A Network Structural Perspective*. New York: Mansell Publishing.
- Ступар, А. & Ђукић, А. (2009). Урбани менаџмент: од теорије до праксе, од визије до реализације, Београд, *Архитектура и урбанизма* 27, 3-7.
- Stock, M. (2006) European Cities: Towards A "Recreational Turn" *HAGAR Studies in Culture, Polity and Identities Vol.7 (1) 2006: 1-19*
- Storper, M. & Scott, A. (2009). Rethinking Human Capital, Creativity and Urban Growth, *Journal of Economic Geography* 9, 147-167.
- Sundbo, J., Sorensen, F. (2013). *Handbook on the Experience Economy*. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Tallon, A. (2010). *Urban Regeneration in UK*, London: Routledge.
- Stern, M., Seifert, S. (1998). *Community revitalization and the arts in Philadelphia*, Philadelphia: University of Pennsylvania, Social Impact of the Arts Project (SIAP).
- The Academy of Urbanism (2010) *The Freiburg Charter for Sustainable Urbanism*
- The City of Copenhagen (2011). *Cultural and Leisure Policy 2011-2015*, доступно на <http://www.kk.dk/sites/default/files/migrated/sc/Kultur--og-Fritidspolitik-2011---2015---English.pdf>
- The City of Copenhagen (2013). *Urban life accounts: trends in Copenhagen urban life 2013*, доступно на: kk.sites.itera.dk/apps/kk_pub2/pdf/1258_0B5eEF1cF5.pdf
- The Office for Regional Planning and Transport (2003) *Social Values. Assessing the public appeal in urban green areas*. Regionplane - och trafikkontoret, Stockholm.
- The World Leisure Organization (2009). *World Leisure's Priorities and Strategies 2009 – 2014*, доступно на: <https://www.worldleisure.org/userfiles/file/Leisure-%20Enhancing%20the%20Human%20Condition.pdf>
- Thorns, D.C. (2002) *The Transformation of Cities : urban theory and urban life*, NY: Palgrave Macmillan
- Thrift, N. (2008) *The Non-representational Theory*, London: Routledge
- Tinsley, H. E. A., Tinsley D. J. (1986). A theory of attributes, benefits and causes of leisure experience, *Leisure Sciences*, 8 (1), 1-45.
- Tonkiss, F. (2005). *Space, the City and Social Theory*, Cambridge: Polity Press.
- Torkildsen G. (2005), *Leisure and Recreation Management*. London, New York : Routledge
- Томановић, С., Станојевић, Д., Јарић, И., Мојић, Д., Драгишић-Лабац, С., Љубичић, М. & Живадиновић, М. (2012). *Млади-наша садашњост: Истраживање социјалних биографија младих у Србији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Чистоја Пштампа.
- Тошић, Д. (2002). Мрежа насеља Београдског метрополитена. *Регионални просторни план административног подручја Београда - стратегија заштите, просторног уређења и развоја*, Јавно урбанистичко предузеће Урбанистички завод Београда, Београд.
- Тошић, Д. & Крунић, Н. (2005). Урбане Агломерације у Функцији регионалне интеграције Србије и Југоисточне Европе, *Гласник Српског Географског Друштва*, Година 2005. Свеска LXXXV - Бр. 1
- Trip, J.J. (2007). Assessing Quality of Place: a Comparative Analysis of Amsterdam and Rotterdam, *Journal of Urban Affairs*, Vol.29/No.5/2007, 501-517.
- Tuan, Y. F. (1977). *Space and Place: The perspectives of experience*. St. Paul, MN: University of Minnesota Press.
- Turner, T. (1996). *City as a Landscape*, London: E & FN SPON.
- UN (1948), *Universal Declaration of Human Rights*, United Nations General Assembly, New York
- UNESCO (2010). *The Power Of Culture For Development*, доступно на: www.unesdoc.unesco.org/images/0018/001893/189382e.pdf

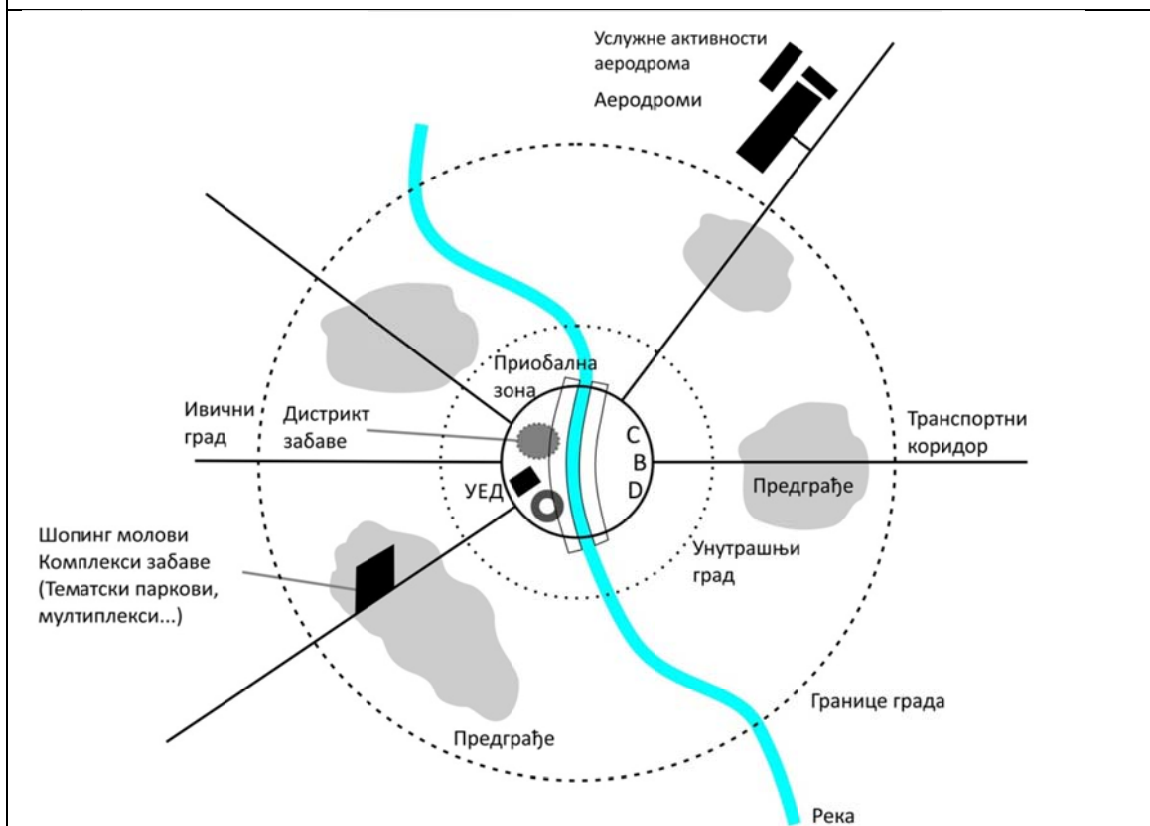
- Urban Catalysts (2003). *Strategies for temporary uses – potential for development of urban residual areas in European metropolises*. Преузето 25. Јуна 2011. са http://www.template.com/think-pool/one786f.html?think_id=4272
- Urry, J. (1995). *Consuming Places*, London: Routledge
- USAID (2006). *Business Improvement District (BID) – Zona unapređenog poslovanja, podsticaj ekonomskom razvoju opština – Unapređenje kapaciteta opština za lokalni ekonomski razvoj*, преузето 7. децембра. 2013. године са www.skgo.org/bz/data/.../BID%20Methodology%20SER.pdf,
- Van den Broek, A. (2008). Correlates of Culture: The Contribution of Cultural Participation to Social Cohesion in Multi-Ethnic Holland. Paper presented at: *Arts, Cultures and the Public Sphere, 2008 Conference of the ESA Research Network for the Sociology of Culture*, Venice : November 4-8, 2008.
- Veal A.J. (2002). *Leisure and Tourism Policy and Planning*, Wallingford, UK: CABI Publishing.
- Veal, A. J. (2009) *Leisure and the Concept of Need*, U-Plan Project Paper 4. School of Leisure, Sport and Tourism Working Paper 14, Lindfield, NSW: University of Technology, Sydney , преузето 10. јуна 2011. године са www.business.uts.edu.au/1st/research/research_papers.html).
- Веснић-Нећерал, Ж. (1991). *Рекреативна функција отворених простора града*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд
- Веснић-Нећерал, Ж., Петровић, З. & Бан, Д. (1993). Евалуација рекреативних и спортских простора у функцији развоја урбане средине. У: *Процеси урбанизације*, Урбанологија, Београд: Архитектонски факултет
- Von Borries, F. (2004). *Who s afraid of Niketown: Nike urbanism, branding and the city of tomorrow*. Rotterdam: Episode publishers.
- Vorspan, R.(2000). „ Rational Recreation“ and the Law: The Transformation of Popular Urban Leisure in Victorian England. *McGill Law Journal*, Volume 45:4, 891-973.
- Вујовић С. (1992). Урбани социјални покрети и борбе, у: Н. Лазаревић Бајец (ур.) *Истраживање простора*, Урбанологија, Београд: Архитектонски факултет.
- Вујовић, С. (2008). Постсоцијалистичке социопросторе и културне промене Панчева, у: Сретен Вујовић, С. (ур.) *Друштво ризика: Промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Vujošević, M. (2010). Collapse of Strategic Thinking, Research and Governance in Serbia and Possible Role of the Spatial Plan of the Republic of Serbia (2010) in its Renewal, *SPATIUM International Review*, No.23, October 2010, 22-29.
- Вреск, М. (1986). *Основе урбане географије*, Загреб: Школска књига.
- Waldheim, Ch. (Ed.) (2006). *The Landscape Urbanism Reader*, NY: Princeton Architectural Press.
- Ward, A. & Tampubolon, G. (2002). Social capital, networks and leisure consumption, *Sociological Review*, 50 (2), (2002), 155-181.
- Ward, A. , Tampubolon G. & Savage, M. (2006). *Recreation, informal social networks and social capital*, Manchester: ESCR Research Methods Programme Workign Paper No17, преузето, 17. августа 2012. године са <http://www.ccsr.ac.uk/methods>
- Werkgroep Stad als Belevenis (2001). De Stad als Belevenis. Visie & Advies. OBR Gemeente Rotterdam
- White, R. (2007) *That's Edutainment*, преузето 10 маја 2011. године са <https://www.whitehutchinson.com/leisure/articles/edutainment.shtml>
- WHO (2007) *The social determinants of health: developing evidence base for political action*. Final report to World Health Organization Commission on the social determinants of health.
- WHO (2011) *Promoting sport and enhancing health in European Union countries: a policy content analysis to support action*, World Health Organisation - office Europe
- World Leisure and Recreation Association(2000) *Charter for Leisure*, ДОСТУПНО НА: <https://www.worldleisure.org/userfiles/file/charter.pdf>
- Wiggering, H. et al. (2006). Indicators for multifunctional land use: Linking socio-economic requirements with landscape potentials, *Ecological Indicators* 6 (2006) 238–249. преузето 2 јуна 2012. године са http://tran.zalf.de/home_ip-sensor/products/publications/Wiggering_2006_Ecological_Indicators.pdf
- Williams, S. (1995). *Outdoor recreation and the Urban Environment*. London, NY: Routledge .
- Williams, S. (2010). *Tourism Geography: A New Synthesis*. London, NY: Routledge, 2nd ed.
- Williams, D. R., Roggenbuck, J.W. (1989). Measuring place attachment : Some preliminary results. In L. H. McAvoy & D. Howard (eds.), *Abstracts: 1989 Leisure Research Symposium* (p. 32). Arlington, VA: National Recreation and Park Association.

- Williams, D. R., Patterson, M. E., Roggenbuck, J.W., & Watson, A. E. (1992). Beyond the commodity metaphor: Examining emotional and symbolic attachment to place. *Leisure Sciences*, 14, 29–46.
- Williams, D. R., (2002). Leisure Identities, Globalization, and the Politics of Place. *Journal of Leisure Research* Vol 34, 351-367.
- Williams, D. R., (2008) Pluralities of Place: A User's Guide to Place Concepts, Theories, and Philosophies in Natural Resource Management, in: L. E. Kruger, T.E. Hall, & M. C. Stiefel (Eds.) *Understanding Concepts of Place in Recreation Research and Management*, Portland, Oregon: U.S. Department of Agriculture, Forest Service Pacific Northwest Research Station.
- Woolcock, M. (1998). Social Capital and economic development: Toward a Theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27 (2): 151-208.
- Zukin, Sh. (1996). *The Cultures of Cities*, Cambridge, MA: Blackwell Publishing.
- Živković, J., Djukanović Z., (2010). Small Steps Towards Big Vision: Taking People To The River (Again) in Belgrade, *PORTUS 20: Between the Sea and the City: new seaside promenades*, 36-41.
- Živković, J., Djukanović, Z., (2014), Urban Tactics for Waterfront Redevelopment, in: M. Devetakovic & H. Haas (eds.) *Werkzeuge und Methoden für die urbane Wasserfrontentwicklung* (pp.44-47). DAAD Deutscher Akademischer Austausch Dienst, Germany.
- Живковић, Ј. (2000). *Утицај еколошких захтева на обликовање отворених рекреативних простора у граду*, непубликована магистарска теза, Архитектонски факултет Универзитета у Београду
- Живковић, Ј. (2004). Истраживање могућности развоја мрежа рекреативних простора Крагујевца, у: Ралевић М. (ур.) *Крагујевац-средиште Шумадијске регије, услови, принципи и могућности развоја* (стр. 145-182). Београд: Архитектонски факултет.
- Живковић, Ј. (2005а). Просторно-функционални фактори и потенцијали развоја туризма и рекреације у насељима Калуђерске баре, Шљивовица, Соколина и Ослуша на Тари, Научни скуп: 100 година туризма на планини Тари, Зборник радова *Туристичка валоризација планине Таре* (стр. 477-492), Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, Београд.
- Живковић, Ј. (2005б). Планирање рекреативних простора као фактора заштите и афирмације природних вредности у граду, зборник радова са симпозијума: *Планирање и развој градова и региона* (стр. 274-283). Београд: Удружење урбаниста Србије.
- Живковић, Ј., (2006а). Рекреација и туризам у функцији ревитализације градских речних приобаља, Р. Богдановић (ур.) *Научно стручни скуп: Реконструкција и ревитализација града* (стр. 347-357) Београд: Друштво урбаниста Београда.
- Живковић, Ј. (2006б). Еколошке и функционалне основе интегралног планирања отворених рекреативних простора града и регионалног система отворених простора, у: Ралевић М., Ступар А. (ур.) *Полазишта и принципи регенерације региона Србије* (стр. 115-155). Београд: Архитектонски факултет.
- Живковић, Ј. (2007). Основе и принципи планирања простора за рекреацију и спорт у насељима у Србији, у Јанић М. Миљевић М, Ралевић М.: *Национални експертски састанак Ка стратегији просторног и урбаног развоја Републике Србије* (стр. 114-120). Београд : Републичка агенција за просторно планирање Републике Србије.

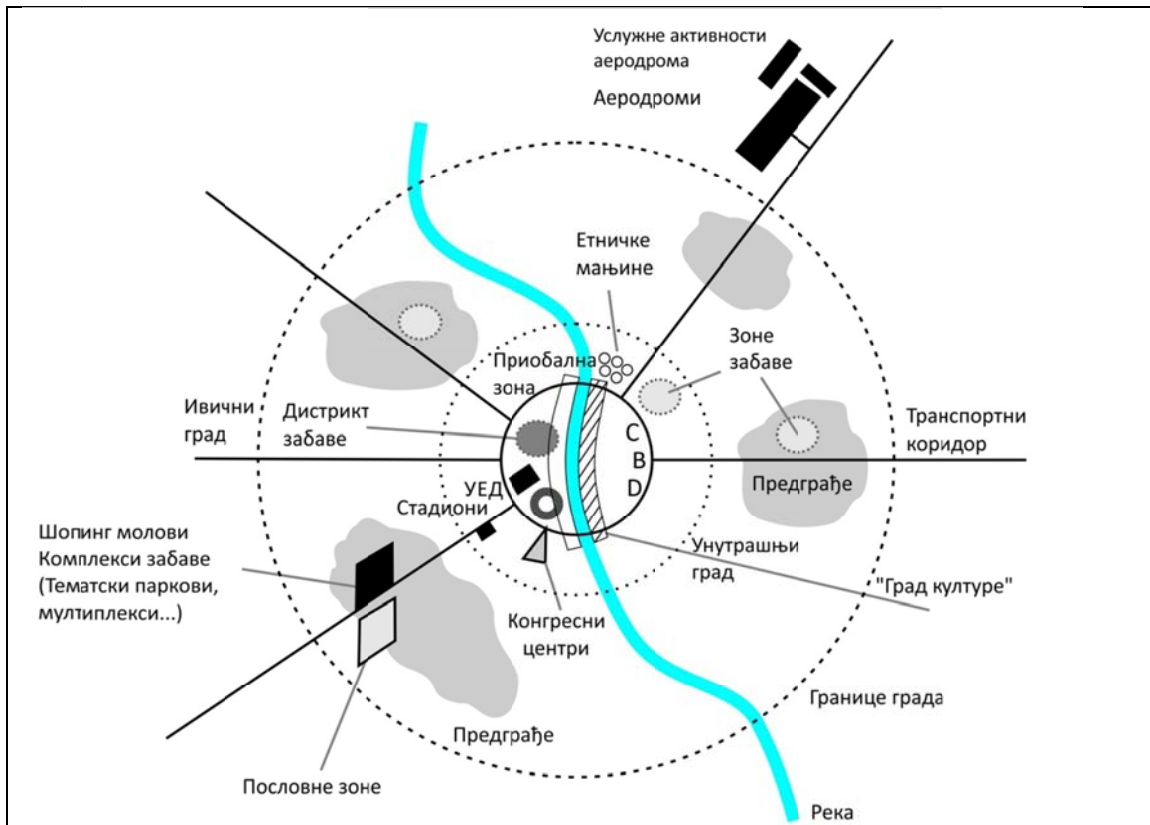
ПРИЛОГ 1 - Концепти развоја града кроз рекреацију

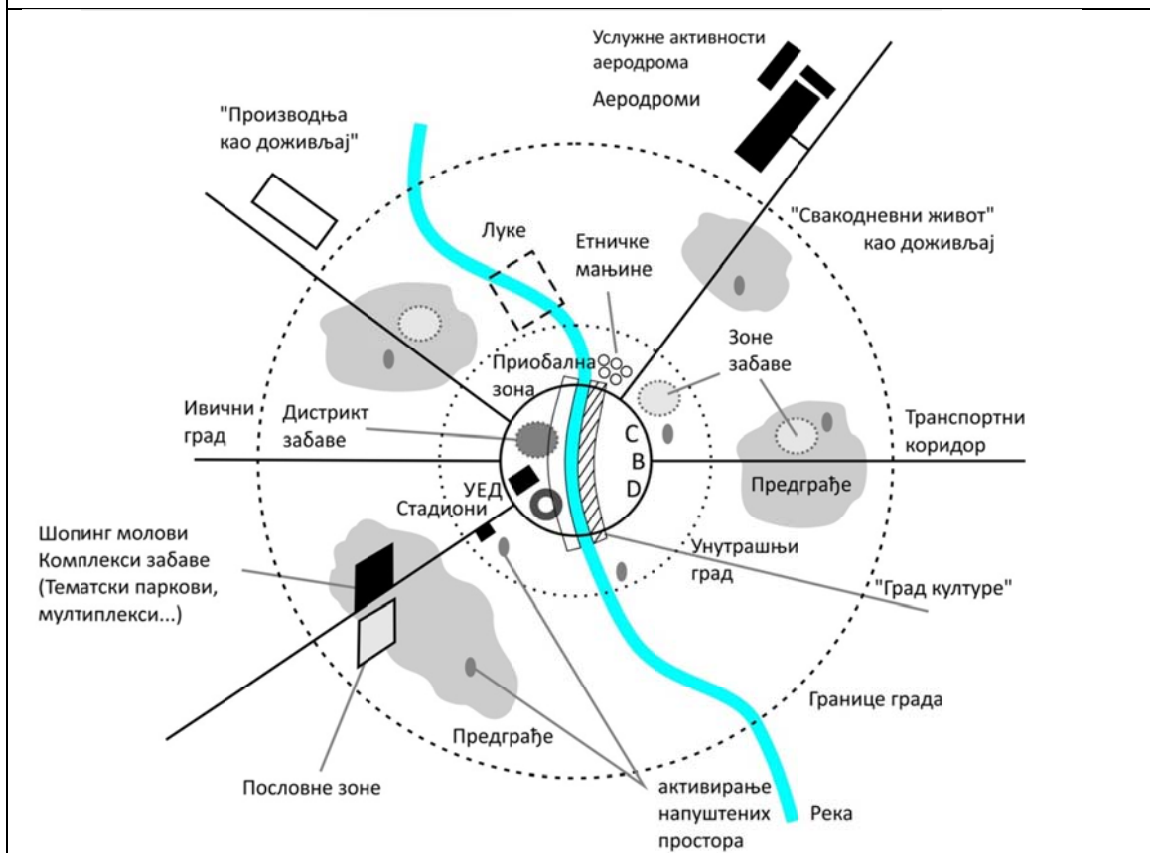
ПРИЛОГ 1а – ГРАД ЗАБАВЕ

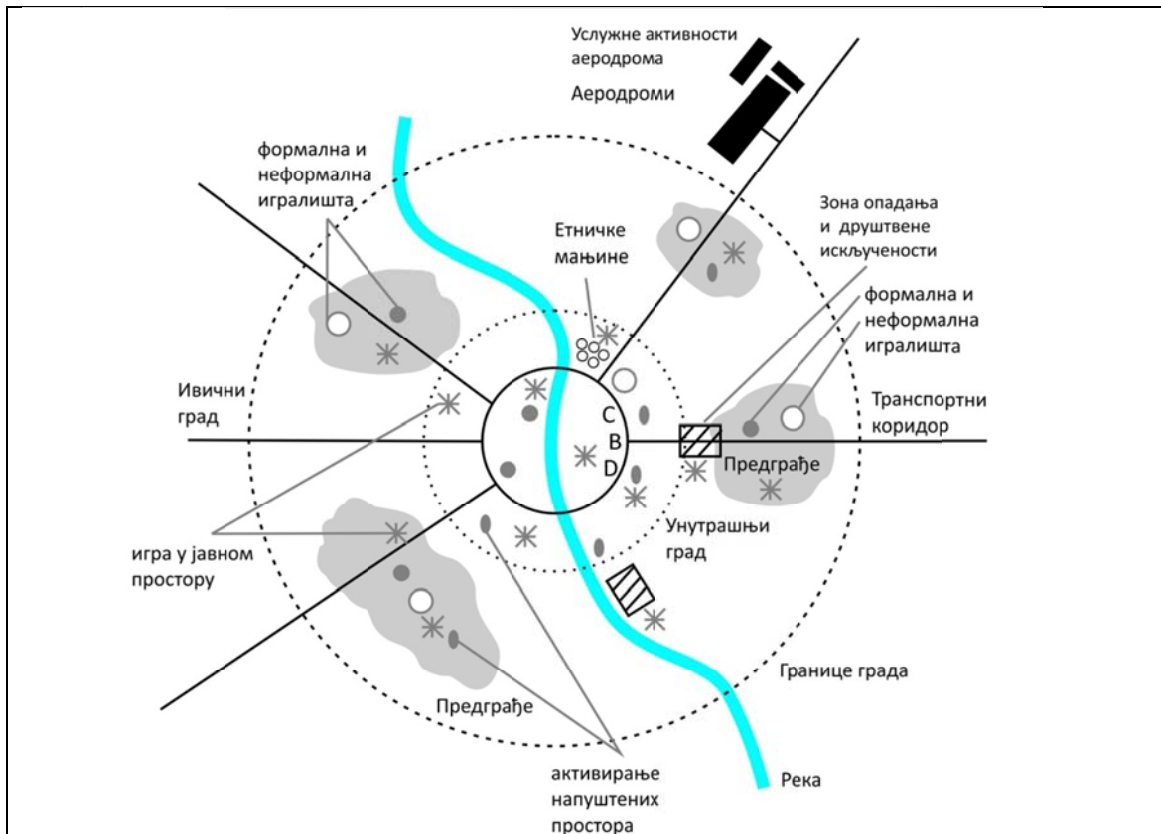
ПРИЛОГ 1б – ГРАД ФАНТАЗИЈЕ

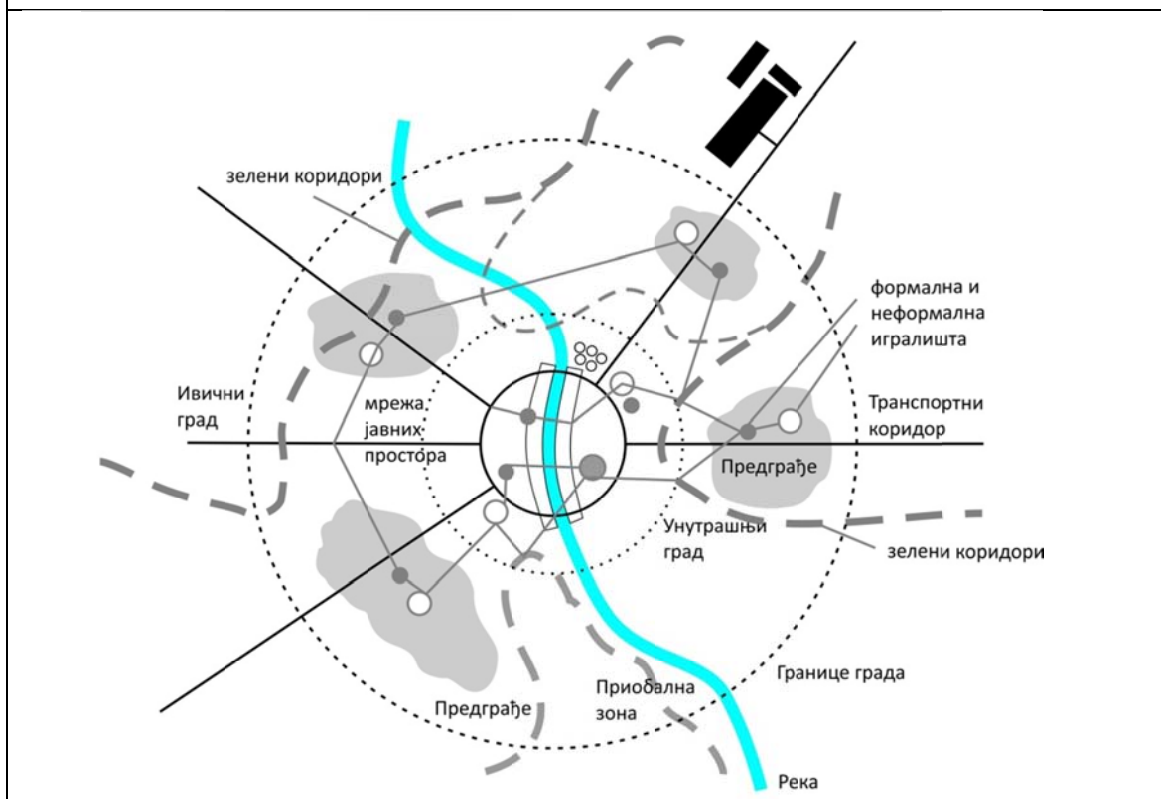
ПРИЛОГ 1в – ГРАД ТУРИЗМА

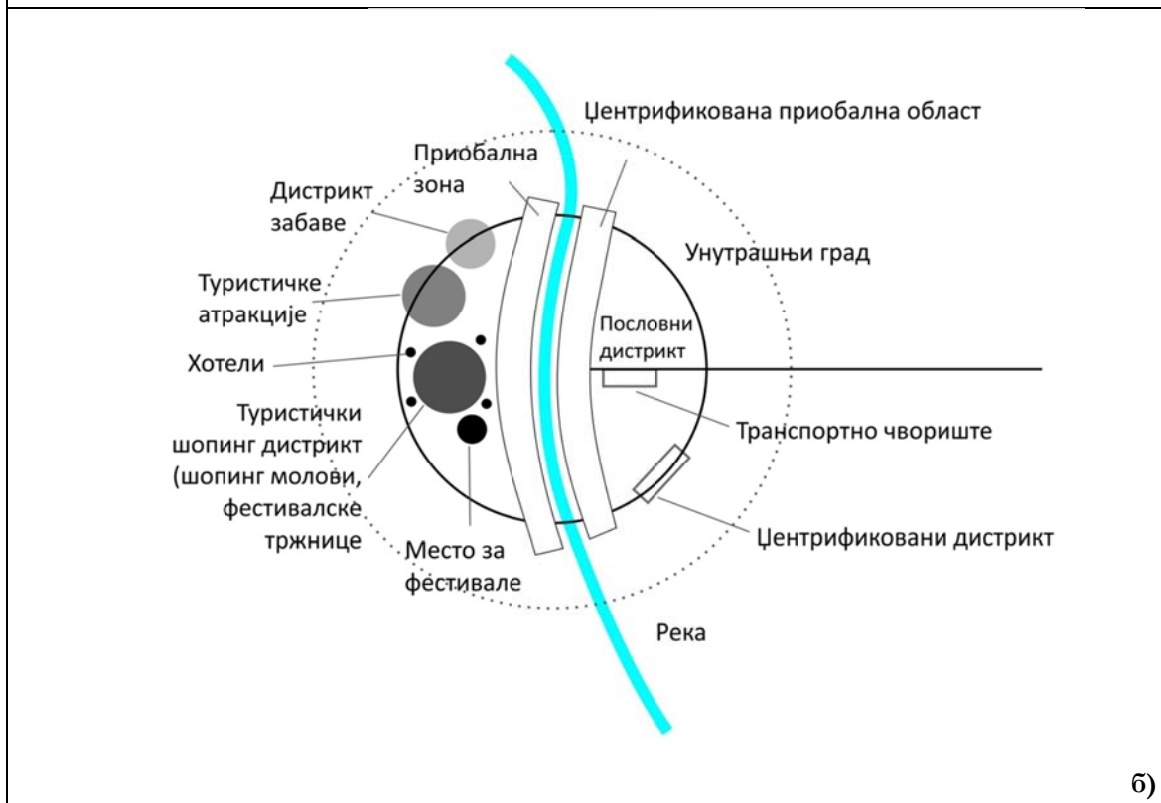
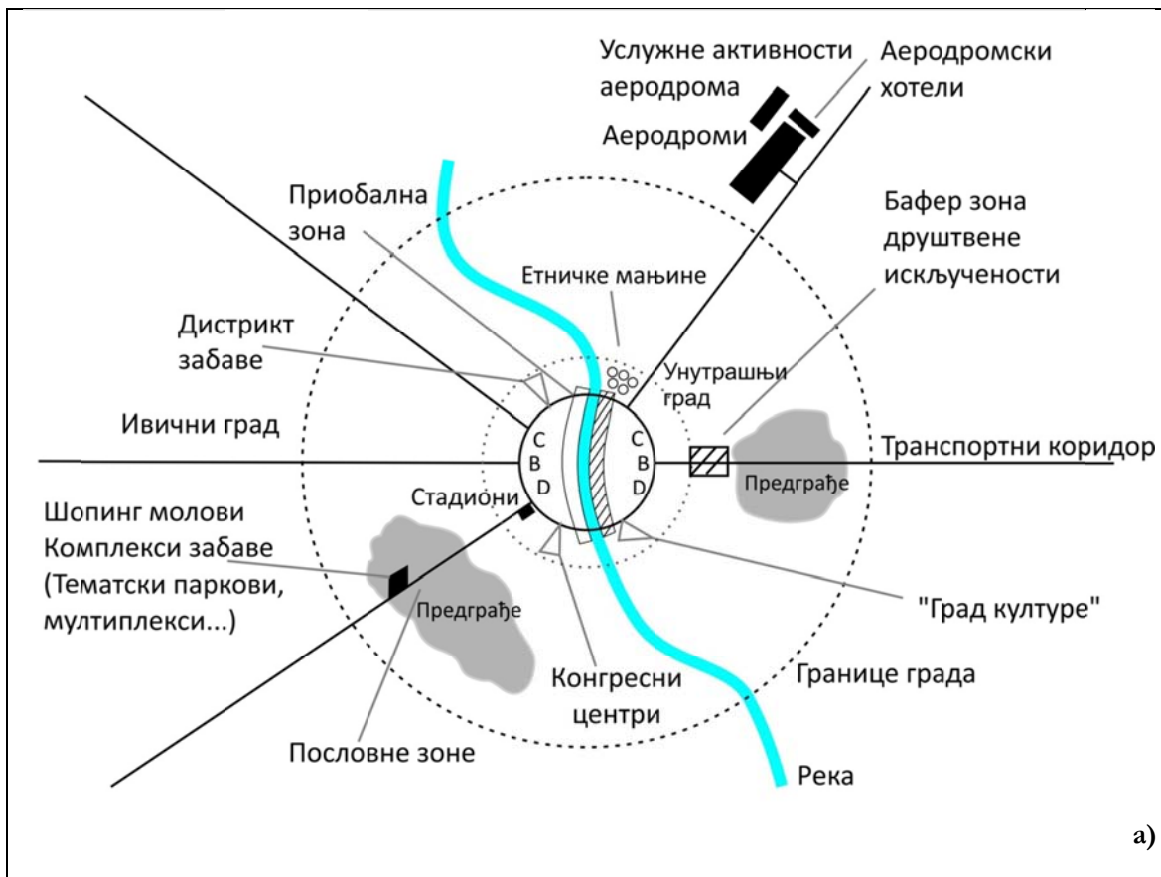
ПРИЛОГ 1г – ГРАД ДОЖИВЉАЈА

ПРИЛОГ 1а – ГРАД ИГРЕ

ПРИЛОГ 1б –ЗДРАВ/АКТИВНИ ГРАД

ПРИЛОГ 13 – МОДЕЛ ПОСТМОДЕРНОГ ГРАДА ТУРИЗМА И РЕКРЕАЦИЈЕ,
 аутори: Хол и Пејџ (Hall & Page, 2010): а) шира територија града, б) централна зона

**ПРИЛОГ 2 – Урбане тактике рекреације у развоју централног
приобаља реке Саве у Београду**

	РАДИОНИЦА	УРБАНЕ ТАКТИКЕ	ЛОКАЦИЈА
1.	„Прати знак“	Графити на трамвају 2	Путања трамваја 2
2.	„Распевани трамвај“	Концерт у трамвају са травнатим подом	Путања трамваја 2
3.	„Зелени пут“	Травнати лавиринт на улици, зелене лопте и знаци	Кнез Михајлова – Вука Караџића-Обилићев венац – Косанчићев венац - Пристаниште –Бетон хала
4.	„STEP“	Осветљење светлећим коцкама	Мале степенице
5.	„Вагони“	Музички и модни перформанс на вагонима	Приобаље Савамале
6.	„Просветљење“	Различити светлосни перформанси на путу до реке	Обилићев венац – Косанчићев венац - Пристаниште –Бетон хала
7.	„Visions“	Различити видео перформанси на путу до реке	Пристаниште –Бетон хала
8.	„Косанчићев венац за децу „	Ликовне радионице и позоришна представа за децу	Косанчићев венац
9.	„Tourist guides	Глумци као туристички водичи кроз реални и измаштани Београд	Кнез Михајлова – Вука Караџића-Обилићев венац – Косанчићев венац
10.	Boat/illumination party	Музички и видео перформанс	Пристаниште – река Сава
11.	„Гледај: река!“	Изложба фотографија и дечијих цртежа, просторне инсталације, концерт	Теразијска тераса са погледом на реку
12.	„Billboard Gallery“	Изложба уметничких фотографија на билбордима	Пристаниште –Бетон хала - Савамала
13.	„Media „	Графички и видео промотивни материјал пројекта	Кнез Михајлова – Вука Караџића-Обилићев венац – Косанчићев венац - Пристаниште –Бетон хала -Савамала

ПРИЛОГ 2а – „Корак ка реци“ - урбане тактике, извор: архива PaPs

<http://www.publicart-publicspace.org/projects/annual-projects/001-paps-2003-step-towards-river>

	РАДИОНИЦЕ и активности	УРБАНЕ ТАКТИКЕ	ЛОКАЦИЈА
a	ЦЕРЕМОНИЈА КАРНЕВАЛА		
a1	Комуникација и рад са власницима чамаца и клубовима	/	/
a2	Организација церемоније карневала	/	/
a3	Реализација церемоније карневала	Карневалска променада бродова	Река Сава
b	ДОГАЂАЈИ НА ВОДИ		
b1	„I am sailing“	Променада једрилица	Река Сава
b2	„Rowing, rowing, rowing...“	Променада кајака	Река Сава
b3	„Скијаоница на води“	Променада скијаша на води	Река Сава
b4	Скакаоница са моста	Скакање са моста	Река Сава
b5	„Београд са река“	Обилазак града са река	Река Сава
c	ДОГАЂАЈИ НА ОБАЛИ		
c1	Дечији карневал	Костимирани costumed kids event	Лева обала
c2	Просветљење	Осветљење светлећим коцкама	Лева обала
c3	exhibitions	spatial installations for exhibitions of students work	Лева и десна обала
c4	„Карневалски котлић“	Такмичење у припреми рибље чорбе	Лева обала
c5	карневалска beer party	old beer truck with live music	Десна обала
c6	Весели трамвај	Графити на трамвају 2	Путања трамваја 2
c8	„enlightening the sky“	ватромет	Небо над реком Савом
c6	Промотивне тачке	Павиљони спонзора	Лева обала
d	MEDIA & PR		
d1	Контакти са медијима	/	/
d2	Припрема и дистрибуција press материјала	/	Лева и десна обала
d3	press конференција	/	/
d4	BBC logo конкурс	/	/
d5	Дизајн и продукција промотивног материјала	билборди	/
d6	Припрема и дистрибуција материјала за сарадњу са институцијама	/	/
d7	WEB site	/	/
d8	PR активности	/	/
d9	Означавање места	Плакати, знаци, обележавања	Лева и десна обала
d10	press clipping	/	/
d11	постпродукција	/	/
e	МЕНАЏМЕНТ		
e1	Концептуализација и иницијација	/	/
e2	Планирање и сценарио	/	/
e3	Проналажење и мотивисање циљних група и стејхолдера	/	/
e4	буџет	/	/
e5	преговарање	/	/
e6	уговарање	/	/
e7	Организација и формирање тимова	/	/
e8	реализација	/	/
e9	Организација обезбеђења	/	/

ПРИЛОГ 2б – „Београдски карневал бродова“ - урбане тактике , извор: архива PaPs, <http://www.publicart-publicspace.org/projects/annual-projects/002-paps-2004-belgrade-boat-carnival>

URBAN INCUBATOR SAVAMALA	OPIS PROJEKTA	PROJEKTNI TIM	LOKACIJA
Španska kuća	prostor za različita dešavanja i događaje poput književnih večeri, koncerata, debata, filmskih projekcija, izložbi i radionica	Tim Rinic i Nikola Banković U saradnji s Nemanjom Zimonjićem	Braće Krsmanović 2
A Model for Savamala	Za informacijama o ovom delu grada ne vredi tragati samo u knjigama i arhivima, jer je ono prevashodno pohranjeno u sećanjima njenih stanovnika. Projekat A Model for Savamala prikupiće to znanje, da bi ono ubuduće stajalo na raspolaganju svim zainteresovanima	Maja Popović, Boba Stanić Gosti: Ljubo Georgiev, Kaita Shinagawa	Braće Krsmanović 2
Mikro fabrike	Znanja, sposobnosti i ideje ponikle u Savamali preoblikovaće se u inovativne proizvode u novim, malim proizvodnim pogonima.	raumlaborberlin (Axel Timm, Christof Meyer)	Crnogorska 5
Slušaj Savamala!	Projekat iz oblasti zvučne umetnosti (sound art) „Slušaj Savamala!“ beležiće zvuke Savamale, pretakati ih u kompozicije, i potom ih vraćati u prostor iz koga su i potekli	Klara Schilliger, Lara Stanić, Valerian Maly, Cyrill Lim (GingerEnsemble)	Gavrila Principa 2
Камензінд	Arhitektonski časopis koji će se izdavati u samoj Savamali, a baviće se, između ostalog, i savamalskim temama.	Aksel Humpert, Tim Zajdel, Benedikt Bukzajn, Žanet Bek (BHSF Arhitekti, Cirihi) Ana Djordjević (lokalni kordinator), Tamara Popović, Marko Gavrilović i Iva Bekić. Eksperti projekta su: Robin Varen, Florijan Graf, Prof. Dr. Betina Keler i Aksel Langer. Internacionalni učesnici: Yaniya Lee und Leila Peacock.	Kraljevića Marka 8
Nextsavamala	Projekat Nextsavamala ne samo da Beogrđane podstiče na to da zajedničkim snagama oblikuju viziju budućnosti Savamale, nego ih u tome i podržava uz pomoć internetskog foruma i putem radionica	Julian Petrin, Cynthia Wagner	Gavrila Principa 2
Savamalski dizajn studio	Istraživačke i savetodavne aktivnosti u vezi s razvojem Savamale	Jesko Fezer, Marjetica Potrč i studenti	Kraljevića Marka 8
Biro Savamala	Kako umetnički projekti mogu uticati na urbani razvoj? Teoretičari umetnosti i sociolozi iz Beograda i Ciriha proučavaće uticaj projekta Urban Incubator: Belgrade na Savamalu.	Filip Klaus, Jirgen Kruše, Dobrica Veselinović	Svetozara Radica 3
Mi volimo i umetnost drugih	Projekat „We also love the Art of Others“ pokušaće zato da oživi Savamalu i da joj vrati nekadašnji značaj. Zahvaljujući rezidencijalnom programu, umetnici različitog porekla i raznovrsnih stavova boraviće, delovati i razmenjivati misli u Savamali	Treci Beograd	Kraljevića Marka 8
Goethe-Guerilla 2013	Mladi Beogrđani osmišljavaju projekte i akcije u vezi sa Savamalom, kojoj ponekad pristupaju kritički, a ponekad vizionarski, u želji da probude interesovanje javnosti za ovu četvrt.		Radionica 06-10.05.2013. Španske kuće
Škola urbane prakse	Kako se može uticati na razvoj grada bez investicija i pouzdanog prvog okvira, ali zato s neefikasnim birokratskim aparatom? Projekat School of Urban Practices na primeru Savamale ispitaće i isprobati nove puteve razvoja urbanih četvrti.	Ivan Kucina i studenti Beogradskog univerziteta	Crnogorska 5
Savamala stories			

I Mikser House	II Savamala Streets	Ostale lokacije
<p>1 / Mikser Talks 2 / Young Balkan Designers Mikser (SR), HDD (CRO), Public Room (MK) • exhibition – selected works from regional design contest 3 / Design Marathon presentations of regional designers 4 / Hungry Designers HDD (CRO) • exhibition 5 / Writing Piece Shelbatra Jashari (Belgia–Kosovo) • performance 6 / Still und Dunkel Christoph Brünggel, Benny Jaberg, Pascal Arnold (Switzerland) • audio visual performance 7 / City Camouflage Roeland Otten (Netherlands) • urban painting intervention 8 / Blue Green Tree Blue Green Dream • action 9 / 10 Things I Have Learned 10 / SOS Balkan Posters Ivorin Vrkaš (Croatia) • exhibition 11 / Inat Maps SOS design festival (BH) • exhibition 12 / Your Urban Story Jug Cerović (France-Serbia) • exhibition 13 / Kosovo 2.0 • multimedia hub & tea lounge 14 / ČitamЧиташ • workshop 15 / Balkan Design Store • regional designers' gift shop 16 / Contemporary Balkan Cuisine • workshops 17 / Telekom Srbija Media Lab</p>	<p>18 / Bodies in Urban Spaces William Dörner, Ian Dolan, Esther Vanessa Steinkogler (Austria) • performance Route: From Lučka kapetanija to Mikser House 19 / Imitation of Life No 9 Never Crew (Switzerland) • mural Karadorđeva 44 20 / Writing Piece Shelbatra Jashari (Belgia–Kosovo) • performance Karadorđeva 40, window 21 / Savamala: Object of Fiction Marko Jobst (UK–Serbia) Artez, Piros, Junk, ... • exhibition Savamala Streets 22 / Ongoing Situation-Misha Most (Russia) • mural Location to be discovered 23 / Polica za probleme Common Happiness Contest / Zajednička sreća Aleksandra Murić, Milica Pavlović, ... • instalation 24 / Komšijski čiviluk Common Happiness Contest Blatobran Studio • street furniture 25 / Kolo sreće Common Happiness Contest Milana Lana Vujičić • workshop 26 / How Do I Look Belgrade Alternative Fashion Event • fashion performance Branko's Bridge 27 / Sentient / Spitting Carmen C. Wong (USA) • participative performance 28 / Fashion Aid Belgrade Fashion Week Design Collective • fashion show Travnička Street 29 / Mikser Bazar • food, fashion, design, vintage, kids market 30 / Beograd Velograd Bicycle Festival • photo shoot 31 / Bicikli posle Bicikljade Ciklosvet (Serbia), Ulice za bicikliste (Serbia) • Savamala biking tour and street party 32 / Stop, Look, Listen Ulice za bicikliste (Serbia), Ciklosvet (Serbia) • street intervention 33 / Savamala for Cyclists and Pedestrians Ulice za bicikliste (Serbia) • action 34 / Limenka po Limenka Recan (Serbia) 35 / City Spy Maps STREET SMART Mostarska Street 36 / Graffiti Jam Artez (Serbia), Bond (Germany), Corte (Spain),...</p>	<p>III Crnogorska 8 39 / Ghost Project • exhibition – selected works from international design contest 40 / Ministry of Pleasure Public Room (MK) • exhibition IV Galerija Štab Crnogorska 10 / 12:00–00:00 41 / Edu Zone • lectures, exhibitions, workshops Academy of Arts, Belgrade; Drvo Art, Belgrade; Faculty Mod'Art, Belgrade; Faculty of Architecture, University of Belgrade; Youth Center Apolo, Pančevo 42 / Scena Štab scenography workshop Šopen Fest – performance of young musicians 43 / You, Me and Everybody We Know Ivan Šuković (Montenegro) • art instalation 44 / Other Cinema Dok u fest selec tio n V karadorđeva 53 45 / Mikser Kids • creative workshops Schedule at mikser.rs VI Španska kuća Braće Krsmanović 2 46 / Boa Mistura • mural 47 / Zdravamala Urban Incubator Project, KM8 • exhibition 48 / Spanish Night VII Hotel Bristol Karadorđeva 50, entrance in Hercegovačka / 49 / Le Triomphe de la Renommée Marie-Caroline Hominal (Switzerland) • performans 50 / Urban Cooks Basurama (Serbia), Mikser (Serbia), ISJP (Macedonia) • urbanist workshop 51 / The Initiator, the Artist, his Advocate, and the Urbanist (IAAU) A Platform for Culture and City-Making Urbego, SoUP, Blok 74, Mikser • urbanist workshop • guest presentations 52 / Blue Green Dream Čedo Maksimović, Ranko Božović (Serbia) • environmental workshop and seminar 53 / Child and The City CSO Belgrade Flower Festival, Faculty of Architecture, University of Belgrade, Engineer biro's Tegbom and Ekologigruppen • lecture 54 / Think Tank Imamo plan (Serbia).....</p>

ПРИЛОГ 2г – Миксер фестивал 2014 - урбане тактике - пример програма

извор: house.mikser.rs

Subota 15.06.	20.00 Svečano otvaranje Naxi plaže – koncert Goce Tržan		
Nedelja 16.06.	12.00 – 20.00 Harmony modni bazar 16.00 – 17.00 Sportakus 17.00 - 18.00 Srpski MJ imitator Goran Filipović 17.00 - 18.00 Škola poezije Biserna duga 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 18.00 – 19.00 Saveti astrologa 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 20.00 – 22.00 Koncert Željka Vasića	Nedelja 23.06.	16.00 – 18.00 Univerzitet za monstrume 18.00 – 20.00 Naxi kup mažoretkinja 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije – „Tumbajte se sa Rustikanom“ – radionica 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 20.00 – 22.00 Koncert Singl Barrel Band
Ponedeljak 17.06.	17.00 – 19.00 Škola streličarstva „Elite archery“ 18.00 – 20.00 Škola plesa „Stari DIF“ 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije – „Mrvica slobode od zemlje i vode“ – keramičarska radionica 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 19.00 – 19.45 „Life Centar“ TBF trening 20.00 – 22.00 Koncert Djura i mornari	Ponedeljak 24.06.	17.00 – 19.00 Škola streličarstva "Elite Archery" 18.00 – 19.00 Škola plesa "Stari DIF" 18.00 – 20.00 Re-Genesis centar za zdravlje i lepotu 18.00 – 20.00 "Trind" nega rugu 18.00 – 20.00 Srednja škola "Orfelin" – Masaža 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije 19.00 - 19.45 Life centar TBF trening 20.00 - Koncert Mogul band
Utorak 18.06.	18.00 – 19.00 Škola karatea „Karate klub Crvena Zvezda“ 18.00 – 20.00 Škola mačevanja „Železničar“ 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije – „Čuvari snova“ – prezentacija neobičnih suvenira 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 19.00 – 20.00 Klovn Šašavko dečija predstava 20.00 – 22.00 Maskenbal	Utorak 25.06.	18.00 - 20.00 Škola mačevanja 18.00 - 18.30 Plesni nastup Mystique 18.00 - 20.00 Osunčaj svoje misli/dečija radionica 17.00 - 21.00 Otvaranje Frikom Štumpf sela 17.00 - Klovn Šašavko u Štrumpf selu 18.30 - 19.00 Zumbatomic 18.00 – 19.30 Saveti astrologa 19.00 - 20.00 Mađionicar Piksi i Zeka 18.00 - 20.00 regenesis centar za zdravlje i lepotu 18.00 - 20.00 stari zanati Srbije 18.00 – 20.00 "Dve mace" beauty corner 20.00 Maskenbal
Sreda 19.06.	18.30 – 19.30. MMA Akademija „Secutor“ 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije – „Zagonetke i svet mira od papira“ 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 18.00 – 20.00 Manikir i pedikir – Srednja škola "Orfelin" 20.00 – 22.00 Karaoke sa novinarima	Sreda 26.06.	17.00 – 18.00 Škola karatea "Crvena Zvezda" 18.30 – 19.30 Škola borilačkih veština "Secutor" 18.00 – 20.00 Re-Genesis centar za zdravlje i lepotu 18.00 - 20.00 Osunčaj svoje misli dečija radionica 18.00 – 20.00 Srednja škola "Orfelin" – Manikir i pedikir 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije 19.30 – 20.00 Postanite Mlađi Referenti/intraktivno druženje povodom filma mlađi referent 20.00 - Karaoke
Četvrtak 20.06.	17.00 – 19.00 Škola streličarstva „Elite archery“ 18.00 – 19.00 Tango Natural 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije – „Rozeta lepota koja traje“ 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 19.00 – Promocija albuma Željka Vasića 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 20.00 – 22.00 Veče orijentalnog plesa	Četvrtak 27.06.	16.00 - Dan Francuske - interaktivno druženje povodom filma Viva la France 17.00 – 19.00 Škola streličarstva 18.00 – 19.00 Tango Natural 18.00 – 20.00 Re-Genesis centar za zdravlje i lepotu 18.00 – 20.00 "Dve mace" beauty corner 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije 19.00 – 20.00 Međunarodni festival folklor "BEFA 2013" 20.00 - NaxiPlažaUP – Tvitovanje 21.00 - Solistički koncert violiniste Luke Kosanovića
Petak 21.06.	18.00 – 20.00 Škola mačevanja „Železničar“ 18.00 – 20.00 Mini muzička akademija 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije – „Dobro drvo“ – ekološko edukativni događaj 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 21.00 – 22.00 Modna revija „Moja kratka suknya“	Petak 28.06.	17.00 - 19.00 The look of the year 18.00 – 20.00 Škola mačevanja 18.00 – 20.00 Re-Genesis centar za zdravlje i lepotu 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije 19.00 – 20.00 Međunarodni festival folklor "BEFA 2013" 20.30 - Koncert "Rich Bitch" i Tanja Jovičević
Subota 22.06.	12.00 Svetski dan Štrumpfova 18.00 – 19.00 Kapoera 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije – Hhaoma ekološki biljni sapuni“ 18.00 – 19.00 Trind nega ruku 18.00 – 20.00 „Re-genesis“ kutak zdravlja i lepote 20.00 – 22.00 Koncert	Subota 29.06.	17.00 – 18.00 Kapoera 18.00 – 20.00 Re-Genesis centar za zdravlje i lepotu 18.00 – 20.00 Stari zanati Srbije 18.00 – 19.00 recan i Dečija pozorište Čarapa – predstava "Rođendanska sapunica" 19.15 – 20.00 Bavimo se sportom i učimo engleski – Cros-Educ / Đuro Salaj – dečije igralište 19.15 – 19.30 V(RAB)AC 20.00 - Veče Evergreena sa Minjom Subotom i prijateljima

ПРИЛОГ 2А – „Накси плажа“ – ТЦ „Ушће“ – урбане тактике - пример програма,

извор: <http://www.naxi.rs/raspored-desavanja-na-naxi-plazi-od-15-do-296>

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Мр Јелена Живковић дипл.инж.арх, рођена је 25.7. 1967. године у Београду.

Дипломирала је 1993. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Магистраску тезу „Утицај еколошких захтева на обликовање отворених рекреативних простора у граду" одбранила је 2000. на Архитектонском факултету у Београду, а рад је награђен 2001. године Наградом Привредне коморе Београда.

Од 1994. године је запослена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, на Департману за урбанизам. Изабрана је у звање доцента 2005. године, после самосталне изложбе значајних урбанистичко-архитектонских дела. Изводи наставу на Основним и Мастер академским студијама архитектуре и Мастер студијама „Интегрални урбанизам“. Радила је као гостујући наставник на Грађевинско-архитектонском факултету у Нишу и учествовала у настави на Архитектонском факултету “Ludovico Quaroni” из Рима. Ко-руководилац је међународног интердисциплинарног програма унапређења јавних градских простора Public Art & Public Space.

Научно истраживачки и стручни рад Јелена Живковић је развијала паралелно у домену планирања и дизајна јавних и отворених простора у граду и планирања рекреације и туризма у урбаним и руралним насељима. Учествовала је у стручним и научно-истраживачким, домаћим и међународним пројектима у својству истраживача и руководиоца, и објавила велики број научних и стручних радова у монографијама, часописима, публикацијама и зборницима са конференција. Добитник је бројних награда за научни и стручни рад.

Коаутор је књиге „Public art & Placemaking/Јавна уметност и креирање места“, публикације „Уметност у јавном простору“ и коуредник књига „Citta, Fiumi, Margini Fluviali - Roma Belgrado“ и „Multitasking - Public Space 4 Public Art“ .

Члан је Удружења урбаниста Србије и Савеза архитеката Србије. Активно говори енглески језик, а поседује основно знање француског, шпанског и немачког језика.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Јелена А. Живковић, мр.

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

КОНЦЕПТ ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ У
УСЛОВИМА РАЗВОЈА ГРАДОВА СРБИЈЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 7. маја 2015. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Јелена А. Живковић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада: Концепт интегрисане рекреације и могућности примене у условима
развоја градова Србије

Ментор: Проф.др Зоран Никезећ

Потписани/а: Јелена А. Живковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској
верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног
репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског
звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум
одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне
библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 7. маја 2015. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

КОНЦЕПТ ИНТЕГРИСАНЕ РЕКРЕАЦИЈЕ И МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ У УСЛОВИМА РАЗВОЈА ГРАДОВА СРБИЈЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 7. маја 2015. године

